

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2007

godište IV
Zagreb, 2008.

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA /
ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION**

IZDAVAČ / PUBLISHER

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO /
CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

ZA NAKLADNIKA

TIHOMIR CIPEK

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

LJUBICA AJDUKOVIĆ UGARKOVIĆ, Zagreb
TIHOMIR CIPEK, Zagreb
KONRAD CLEWING, München
DRAGUTIN LALOVIĆ, Zagreb
IGOR LUKŠIĆ, Ljubljana
IVAN PADJEN, Zagreb
JOSIP PANDURIĆ, Zagreb
ZDRAVKO PETAK, Zagreb
SABRINA P. RAMET, Trondheim/Washington
HOLM SUNDHAUSSEN, Berlin
BERTO ŠALAJ, Zagreb
NENAD ZAKOŠEK, Zagreb
TIHOMIR ŽILJAK, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

ZDRAVKO PETAK

TAJNICA UREDNIŠTVA

ANA PAŽANIN

PRIJEVOD SAŽETAKA NA ENGLESKI

DAVOR STIPETIĆ

LEKTORICA

JASMINA HAN

KOREKTOR

DAMJAN LALOVIĆ

LIKOVNO-GRAFIČKO OBLIKOVANJE

GORAN GRČIĆ

NAKLADA

600 kom

TISAK

KIKAGRAF, Zagreb

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / INDEXED IN

International Political Science Abstracts /Documentation Politique Internationale (Paris, Francuska)

Cijena primjerka je 50 kuna. Članovi Hrvatskog politološkog društva *Anale* dobivaju besplatno.

Rukopisi se šalju na adresu: Hrvatsko politološko društvo (*Anali Hrvatskog politološkog društva*),

Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: zpetak@fpzg.hr ili anapaza@yahoo.com

Sadržaj

STANJE DISCIPLINE: PREDSTAVNIČKA I IZRAVNA DEMOKRACIJA

Klaus von Beyme, Suvremeni oblici predstavničke demokracije	7
John Keane, Prijedlog za ponovno promišljanje podrijetla i budućnosti predstavničke vladavine	27
Hanspeter Kriesi, Izravna demokracija: švicarsko iskustvo	43

HRVATSKA U REGIONALNOM KONTEKSTU SREDNJE I JUGOISTOČNE EUROPE

Branko Caratan, Hrvatska u regionalnom kontekstu	61
Mirjana Kasapović, Regionalna komparatistika i Istočna Europa: kako se raspala Istočna Europa	73
Vladimir Vujčić, Nacionalizam, građanstvo i strategije integracije u Europsku uniju	99
Nebojša Blanuša, Ivan Šiber, Mladi i Europa: strahovi i nade	119
Dario Nikić Čakar, 'Europa s nekim regijama': slabosti teorije višerazinskog upravljanja u objašnjavanju strukturne politike Europske unije	143
Dario Čepo, Uloga drugih domova u političkim sustavima Poljske i Rumunjske	171
Patrycja Wiśniewska, Njemačka Demokratska Republika – poljski susjed: povijest prijateljstva i preobražaja	189
Vedrana Baričević, Ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica: kontinuitet ili diskontinuitet u koncepciji ustavnog identiteta	203
Radovan Pavić, Europa: zemljopisni sastav i geopolitička podjela	227

IDENTITET EUROPE – EUROPA IZMEĐU DIKTATURE I SLOBODE

Gilbert Merlio, Hannah Arendt i poratna Njemačka	251
Goran Gretić, Djelovanje i "etički otpor": Hannah Arendt i Emmanuel Levinas	265
Waltraud Meints, Arendt i Kant: ravnopravni drugi i "prošireni način mišljenja"	283
Anne Bertheau, Hannah Arendt o <i>Tezama o pojmu povijesti</i> Waltera Benjamina	299

Hélène Laffont, Njemačka tradicija lokalnih sloboda i promišljanja Hanne Arendt o izravnoj demokraciji	317
Ana Pažanin, Uloga intelektualaca u novoj Europi	331
STUDIJE	
Krešimir Petković, Kako shvatiti inkrementalizam?: politika teorije Charlesa Lindbloma	343
Ivan Koprić, Suvremeno obrazovanje za javnu upravu	375
OSVRTI	
Edin Šarčević, Vodič kroz bosanske politike	399
HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO U 2007.	
Izvešće o radu Hrvatskog politološkog društva u 2007.	409
Izvešće o radu sekcije <i>Politolozi u obrazovanju</i>	411
Izvešće o radu sekcije <i>Politolozi u upravljanju</i>	413
NOVE KNJIGE	419

*Stanje
discipline:
predstavnička
i izravna
demokracija*

SUVREMENI OBLICI PREDSTAVNIČKE DEMOKRACIJE

Klaus von Beyme

*Profesor emeritus
Sveučilišta u Heidelbergu*

Prethodno priopćenje
Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak Autor u članku razmatra suvremene oblike predstavničke demokracije u svjetlu triju teorijskih i ideoloških sukoba. Prvi se odnosi na one koji se bore za konsolidiranu predstavničku demokraciju, te razvijaju teorije “manjkave demokracije”. Predstavnici tog pravca razmatraju elemente koji nedostaju njihovim režimima da bi normalno funkcionirali kao sustavi predstavničke demokracije, te sustave više ne klasificiraju samo prema formalnim kriterijima (parlamentarna ili predsjednička predstavnička demokracija), nego razmatraju i integraciju drugih podsustava u sustav konzekventnih demokratskih pravila igre u “ukotvljenoj demokraciji”. Drugi pravac odnosi se na pojavu populizma kao izazova predstavničkoj demokraciji. Zemlje u kojima je predstavnička demokracija konsolidirana sve su manje zadovoljne formaliziranim rutinama sustava i razvijaju nove populističke vizije bolje i reprezentativnije demokracije nasuprot puke proceduralne demokracije u kojoj postoji konkurencija elita. I na kraju, treći pravac odnosi se na nove modele demokracije koji se razvijaju u normativnim teorijama koje razmatraju nedostatke predstavničkih demokracija. Unutar tog pravca razvijaju se vizije “boljih demokracija” u duhu republikanizma, deliberativne demokracije, reflektivne demokracije i drugih koncepcija “demokratizacije demokracije”.

Ključne riječi predstavnička demokracija, valovi demokratizacije, manjkave demokracije, populizam i demokracija, deliberativna demokracija

Uvod

Prosvijetljeni “neoinstitucionalist” kao što je autor ovoga teksta ne lju-ti se zbog toga što tema koju su mu dali zvuči kao “starinska politička znanost”, koja vuče podrijetlo iz starih do-

brih vremena kada se vodila rasprava između Laskia i Pricea (1944). Poslije 1945. godine čak je i Američko politološko društvo – koje se obično suzdržavalo od normativnih iskaza *ex cathedra* – objavljivalo radove o temi “Prema odgovornijem dvostranačkom sustavu”

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu “The Future of Representative Democracy” održanom od 13. do 15. prosinca 2007. u Berlinu u organizaciji Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).

kako bi predsjednički sustav pretvorilo u još jedan oblik predstavničke vladavine, kao američki funkcionalni ekvivalent britanskom kabinetskom sustavu vlasti (Toward, 1950). No želimo li da prefiks “neo” kojim se autor služi u načinu na koji samoga sebe klasificira ima ikakva smisla, mora biti nečega novoga u usporedbi s *paleoinstitucionalizmom* u kojem je stasao. To novo usmjereno je na nove oblike predstavničke demokracije u svjetlu normativnih rasprava o manjkavim demokracijama u tranzicijskim režimima te na inkluzivnije deliberativne ili refleksivne demokracije u konsolidiranim demokracijama, što prelazi tipologije konvencionalnih “liberalnih demokracija”. Liberalizam je u mnogim zemljama nedvojbeno bio politički pokret koji je razvio teoriju i praksu parlamentarnog sustava vlasti. No premda je liberalizam još uvijek živ, epitet *liberalan* postao je među radikalnim demokratima u određenom smislu pogrdan.

U drugom valu demokratizacije nakon Drugoga svjetskog rata postojeći oblici predstavničke demokracije bili su tako superiorni da je malo koji kritičar smatrao da treba klasificirati i “manjkave demokracije”. Transformiran je samo jedan režim, 1958. godine – francuska Četvrta republika. Sve su druge nove demokracije pokazivale izuzetnu stabilnost. Sam je izraz *manjkava demokracija* skovan tek u trećem valu demokratizacije. Suvremene tipologije predstavničke demokracije obuhvaćaju i manjkave oblike. Danas smo spremni priznati da su i *dobre stare, sada konsolidirane demokracije u svom postanku bile manjkave*. Bilo je ranih predstavničkih oblika vladavine, no oni su se teško mogli nazvati demokracijama. Čak je i domovina parlamentarnog

sustava vlasti, Britanija, kasno započela demokratizaciju, uzmemo li u obzir kada je usvojeno opće pravo glasa – i to ne pravo glasa samo muškaraca koje je u Francuskoj još uvijek postojalo u 20. stoljeću i u Švicarskoj do 1971. godine. Britaniji je čak trebalo podosta vremena od prvog koraka Samuela Sandya prema odgovornijoj vladi 1741. godine do 1835. godine, kada se napokon priznalo da nijedan premijer ne može vladati bez povjerenja parlamentarne većine. Predstavnički su režimi postojali i u obliku *staleških skupština* – kao, primjerice, u Švedskoj do 1866. godine. Nakon što je ukinut taj feudalni sustav, Švedskoj je trebalo još pola stoljeća da 1917. godine uvede parlamentarnu demokraciju (Von Beyme, 2000: 16 i d.). Prvi su se predstavnički režimi u smislu Braudelove povijesti *longue durée* nazivali “nekom vrstom parlamentarizma” (Palme, 1969; Turkka, 2007: 14 i d.). No “parlamentarizam” još nije obuhvaćao posve odgovornu parlamentarnu vladu – premda su parlamenti ili staleži kao u Švedskoj u *Frihetstidenu* potkraj 18. stoljeća prevagivali u sustavu. Ti su režimi bili ne samo manjkave demokracije nego i *manjkavi parlamentarni sustavi*. No nema sumnje da su bili preteče suvremenih oblika predstavničke demokracije, koji su u središtu interesa ovog rada.

U vezi s predstavničkim oblicima vlasti pojavljuju se *tri teorijska i ideološka sukoba*:

1. Oni koji se bore za konsolidiranu predstavničku demokraciju analiziraju koji elementi nedostaju njihovim režimima da bi normalno funkcionirali u sustavu, te razvijaju teorije “manjkave demokracije”. Režime više ne klasificiraju samo

prema formalnim kriterijima (parlamentarna ili predsjednička predstavnička demokracija), nego razmatraju i integraciju nekoliko podsustava u sustav konzekventnih demokratskih pravila igre u “ukotvljenoj demokraciji” (Merkel i dr., 2003: 48). Budući da su prvi predstavnički sustavi sa stajališta teorije demokracije već bili manjkavi, valja svratiti pozornost i na *preteče suvremenih oblika predstavničkih demokracija*.

2. Zemlje u kojima je predstavnička demokracija konsolidirana sve su nezadovoljnije formaliziranom rutinom sustava i razvijaju *nove populističke vizije bolje i reprezentativnije demokracije nasuprot pukoj proceduralnoj demokraciji u kojoj postoji konkurencija elita*.
3. U normativnim se teorijama analiziraju nedostaci predstavničkih demokracija i razvijaju se vizije “boljih demokracija” u duhu *republikanizma, deliberativne demokracije, refleksivne demokracije i drugih koncepcija “demokratizacije demokracije”*. Analiza današnjih oblika koja se ne gubi u dosadnom nabranjanju institucija morat će obuhvatiti oblike predstavničke demokracije koji još ne postoje i koji djeluju kao trajan normativni izazov za “transformaciju” ili “reformu”.

1) Povijesni i suvremeni oblici “manjkavih” predstavničkih demokracija

a) Povijesni oblici

Predstavnička vladavina – koja se u njemačkom jeziku uglavnom naziva *Repräsentativverfassung* – u 19. je stoljeću bila najčešći pojam u tipologijama

političkih ustrojstava. Čak su i engleski autori uočili da u njemačkom jeziku istodobno postoje različite riječi, primjerice, *darstellen, vertreten, repräsentieren*, koje različito tumače predstavnishvo, pri čemu nemaju samo politička značenja (Pitkin, 1989: 132; Birch, 1993: 71). U pojedinim su se slučajevima – primjerice, u radovima Benjamina Constanta – izrazi *predstavnički sustav i ustavna monarhija* često upotrebljavali kao istoznačnice. Većina je autora međutim ustavnu vladavinu shvaćala kao podskupinu predstavničke vladavine. Suprotstavljali su je apsolutističkom, despotskom ili birokratskom obliku vlasti – onim oblicima koje je Kant nazvao *ne-oblicima* ili *netipovima* vlasti. Za razliku od Rousseaua Kant (*Werke*, Weisschädel [ur.], sv. IV, 1964: 465) nije poistovjetio republiku s neposrednom demokracijom: “Svaka istinska republika jest – i ne može biti drugačije – predstavnički sustav naroda”.

Od 1789. godine politička se teorija sve više dijeli u ideološke tabore. Konzervativni su autori predstavničku vladavinu obično na negativan način izjednačavali sa “suverenom naroda”. Liberali su se pak izrazom *predstavnička vladavina* služili upravo za opis suprotnoga, za sustave s izborima, no ni pošto općim pravom glasa, koje spada u minimalne kriterije za ono što bi se moglo nazvati *demokratskom suverenom naroda*. O predstavničkoj vladavini raspravljao je i John Stuart Mill (1861, 1960, pogl. VII: 256), no smatrao je da su s njom povezane dvije vrste opasnosti: nizak stupanj umnosti predstavničkog tijela, kojim upravlja javno mnijenje, te klasni zakoni, koje donosi brojčana većina. Uobičajen je način izbjegavanja tih opasnosti bilo “ograničavanje demokratskih značajki pred-

stavništva manje ili više ograničenim pravom glasa”. To je bilo izvedivo samo u ograničenom prijelaznom razdoblju. Millov izlaz iz škripca u kojem se našla predstavnička demokracija bio je *razmjeran izborni sustav*, kojim bi se osigurala dostatna predstavljenost skupina i interesa.

Predstavnička je vladavina bila popularan pojam među liberalima zato što je *isključivala imperativni mandat* kojim je biračko tijelo moglo nametnuti konkretne zapovijedi svojim predstavnicima kako da glasuju u parlamentu. Edmund Burke svojim je poznatim govorom bristolskim biračima 1774. godine (1864: 447) odbio od sebe svoje biračko tijelo kad je obećao da će “živjeti u najužem savezu” sa svojim izbornim jedinicama, no mandati su “stvari koje su posve nepoznate zakonima ove zemlje”. Nisu ga izabrali. John Stuart Mill (1873, 1959: 240) čak je odbio snubiti birače i odgovoriti na pitanja povezana s religijom. Štoviše, zagovarao je biračko pravo za žene, što u to doba nije bilo osobito popularno. Jedan je poznati književnik primijetio “da ni sam sve-mogući Bog ne bi imao nikakve šanse za izbor na takvoj platformi”.

U Francuskoj je termin *gouvernement représentatif* usvojen prije nego u Njemačkoj. U Njemačkoj je većina autora i dalje govorila o *Landstände* (staležima), te time izbjegla moderne konotacije termina *predstavništvo*, koji je označavao predstavnike koje su izabrali birači iz cijele zemlje, no s ograničenim mandatom za donošenje zakona. Donošenje zakona općenito se dijelilo s krunom. Lamennais (1823: 5), isprva kao vjerski konzervativac, kritizirao je taj “moderna pojam”: “*Ce prétendu gouvernement représentatif ne représente rien*”. Taj je pamflet pokazivao tipično

konzervativno poistovjećivanje predstavničke vladavine s ustavnom monarhijom te, konkretnije, s britanskim sustavom. Neki su autori pamfleta u razdoblju restauracije nakon 1815. godine otišli još dalje i termin *predstavnička vladavina* nazivali *perfidie criminelle*, zato što je *pasivni princip vlasti* povezivao s *aktivnim shvaćanjem predstavništva* (*Réfutation*, 1816: 72). Zagovornici predstavničke vladavine, s druge strane, pretvorili su taj pojam u povijesnu ideologiju i izvodili ga iz sloboda starih njemačkih rodova. Neke su pravne škole to učinile i s Vizigotima u Španjolskoj ili s normanskim Varagijancima u Rusiji, koji su u Novgorodu utemeljili prvu zajednicu na ruskome tlu (Von Beyme, 1965). Legendu o *gotskoj vladavini* osporili su međutim politički mislioci, primjerice, Sieyès, Guizot, Comte ili Mohl, koji su kao parlamentarci praktično sudjelovali u sustavu. Sieyès je bio do te mjere socijaliziran u duh načela suverenosti naroda u Francuskoj revoluciji da je britanski Gornji dom nazvao “spomenikom gotskog praznovjerja”.

Ustavna monarhija u britanskom smislu bila je sukladna parlamentarnom sustavu vlasti u kojem prevagu ima parlament. U germanofonskim zemljama međutim ustavna je monarhija često bila zapreka parlamentarnom sustavu vlasti. Od 1815. do 1918. godine zagovarala se zamisao o predstavničkoj vladavini sa snažnim položajem monarha, a konzervativci od Švedske do Italije prihvaćali su taj novi oblik hipotetičke ravnoteže vlasti, koja je razvijena u nekoj vrsti njemačko-austrijskog *Sonderwega* (posebnog puta) razvoja.

Kao pojam *parlamentarni sustav vlasti* prilično je kasno usvojen čak i u Britaniji, a u svjetlu doktrine o “kra-

lju u parlamentu” taj se termin i dalje smatrao uvredom. Mislioci od Burkea do Johna Stuarta Milla – koji su zagovarali parlamentarni sustav s prevagom zakonodavnog tijela – služili su se izrazima kao što su *predstavnička vladavina*, *ustavna vladavina*, *odgovorna vlada* ili *mješovit sustav vlasti*. Na prijelazu iz 1834. u 1835. godinu posljednji je sukob između kralja i parlamenta razriješen u korist predstavnika, a pravilo većine u parlamentarnom sustavu usvojeno je bez dodatnih smetnji koje bi uzrokovali kraljevi postupci. Pojam parlamentarnog sustava vlasti nakratko se razvio između dviju parlamentarnih reformi 1832. i 1867. godine, kada je prevagu imao parlament, no bez jasnog stranačkog sustava. U Disraelievo doba, kada su ojačale alternativne stranke, pojavili su se novi izrazi, poput *stranački sustav vlasti*, *kabinetски sustav vlasti*, ili – od Bagehota – *premijerski sustav vlasti*. Većina je tih izraza imala ideološke konotacije i nije uvijek mogla opstati u znanstvenim klasifikacijama.

U drugoj polovici 19. stoljeća predstavnička se vladavina sve više shvaćala kao opći pojam i supklasificirala se prema tipovima odnosa između parlamenta i izvršne vlasti. Uobičajena klasifikacija pravi razliku između monističkog sustava *parlamentarnog sustava vlasti*, koji se suprotstavlja dualističkim sustavima kao što su *predsjednički sustav vlasti* (SAD) ili *direktorijski tip* (Švicarska). Suprotno često pogrešci, *polupredsjednički sustavi* podtipovi su parlamentarnog sustava vlasti zato što je predsjednik kojeg su izabrali građani suočen s premijerom, kojemu treba povjerenje parlamentarne većine, a predsjednik ima mogućnost raspuštanja parlamenta. Još od pobjede općeg prava glasa – u Britaniji kasnije nego

u Francuskoj i Njemačkoj – izraz *predstavnička vladavina* uglavnom se zamjenjuje izrazima *demokracija* ili *predstavnička demokracija*.

Predstavnici su slobodni akteri koji ne prihvaćaju naloge. *Naloge* ne daju toliko biračka tijela, koja su obično prilično heterogena, nego stranačke mašine, koje nameću *stranačku disciplinu*, s izuzetkom nekih moralnih pitanja *Weltanschauunga*. Kako je u svojoj poticajnoj knjizi *The Concept of Representation* formulirala Hannah Pitkin (1967: 221), “predstavnička je vladavina u stvarnosti puko natjecanje stranaka za vlast”. To je u skladu sa Schumpeterovim (1942, pogl. 23) *svođenjem demokracije na “demokratsku metodu”* kojom se organizira natjecanje među političkim vođama. U Njemačkoj se naglasak stavljao na *stranačku demokraciju* ili *parteiensstaatliche Massendemokratie* (Leibholz, 1967: 94), u kojoj se predstavljanje svodilo na “sjednice stranačkih delegata koji imaju mandat”. To elitističko shvaćanje demokracije stanovito je vrijeme prevladavalo u raspravama u Americi, sve do 1968. godine, kad je novoj ljevici postalo anatemom. Poslije 1945. godine oslabjeli su žestoki ideološki sukobi oko predstavničke vladavine. Parlamentarni je sustav vlasti, u kojoj god inačici, postao najpoželjniji model svim strankama. Vrlo je malo ljudi zagovaralo alternativni savjetodavni (slobodni sovjetski) sustav (Von Beyme, 2000: 202 i d.). No pojava disfunkcionalnih elemenata potaknula je nove ideološke rasprave o prikladnom obliku predstavničke vladavine. U nekoliko se valova kritizirala prevladavajuća uloga *stranačkog sustava vlasti* u suvremenim oblicima predstavničke demokracije.

b) *Kratak prikaz suvremenih oblika manjkavih predstavničkih demokracija*

Ljevičarski ekstremizam među komunistima bio je glavni izazov onome što su oni nazivali *buržoaskom demokracijom*. Od 1989/1990. godine taj je izazov nestao. Čak smo i u Rusiji vidjeli neobičan primjer kako bivši komunist Hasbulatov (1992) u Dumi, ruskome parlamentu, svojim izaslanicima drži lekcije iz starinske političke znanosti o predsjedničkom, parlamentarnom i polupredsjedničkom sustavu kako bi se pronašle smjernice za izradu budućeg ruskog ustava.

Razlikuju se četiri vrste manjkavih demokracija:

- *ekskluzivna demokracija* bez dostatne kontrole, koja isključuje određene slojeve i skupine iz stvarne participacije;
- *neliberalna demokracija* s nedovoljno razvijenom pravnom državom (*Rechtsstaat*);
- *delegativna demokracija*, koja je i dalje polupluralistična i pokazuje sklonost prema koncentraciji političke moći u izvršnoj vlasti, čime se često narušava funkcioniranje parlamentarnih i sudskih institucija;
- *demokracija enklava*, gdje stvarna moć ostaje izvan predstavničkog sustava, uglavnom u rukama vojske (Merkel i dr., 2003: 69, 72 i d.).

U svima njima opstali su demokratski sustav i izbori. No participacija ne dovodi do sveobuhvatne predstavljenosti. Ti nedostaci međutim upozoravaju na nužnu ravnotežu u *liberalnim predstavničkim demokracijama* između predstavljenosti putem participacije svih građana i postojanja neizbornih institucija, kao što su sudovi i pravosud-

na revizija. Oni su predstavnički samo u apstraktnom smislu, tj. u mnogim zemljama neutralnije institucije, poput *ustavnih sudova*, imaju najbolju reputaciju među građanima. Opće je pravilo da u mnogim manjkavim demokracijama postoje participacija i određeni stupanj predstavljenosti – iako izbori nisu uvijek poštene – no jamstva *liberalnih načela* ljudskih i socijalnih prava nisu dovoljno razvijena. Ti se modeli očito temelje na koncepciji koja se može nazvati *liberalnom demokracijom*.

Većina autora prihvaća *hibride* između liberalne demokracije i manjkave demokracije. U sredini postoji nešto poput *fasadne demokracije*, gdje su demokratske i predstavničke institucije samo krinka za autoritarizam. Samo nekolicina autora ne prihvaća “sive zone”. Smatra se da se hibridi temelje na logički nedosljednoj taksonomiji (Przeworski i dr., 2000: 57). Režimi koji su u procesu konsolidacije klasificiraju se u tri tipa:

- *formalno demokratski parlamentarni sustavi* (Estonija, Latvija, Slovenija, Češka, Mađarska);
- *režimi u tranziciji* kao *uravnoteženi sustavi* (Bugarska, Makedonija, Moldavija, Rumunjska) i
- *minimalno demokratski režimi* (Slovačka, Rusija, Ukrajina). Oni se dodatno dijele na *parlamentarne sustave* (Slovačka) i *režime u kojima dominira predsjednik* (Rusija, Ukrajina) (Beichelt, 2001: 143).

Posljednja tipologija pokazuje koliko se brzo mogu razoriti sve naše taksonomije. Slovačka je nakon nekoliko godina ušla u skupinu formalno demokratskih sustava, dok je u slučaju Rusije dvojbeno je li još uvijek riječ o minimalno demokratskom režimu ili je ona već postala poluautoritaran sustav. To

je jedan od razloga zašto u sveukupnoj komparativnoj analizi suvremenih oblika predstavničke demokracije ti sustavi koji su u procesu konsolidacije uglavnom imaju sporednu ulogu – izuzetak su možda samo Češka, Slovenija i Mađarska. To još više pojačava činjenica da je *izborni inženjering* kao podtip *institucionalnog inženjeringa* (Krohn, 2003: 61) isprva manipulirao institucijom predstavnštva. Ti su procesi stvorili nestabilne sustave glasovanja i volatilno glasačko ponašanje, čime se baca stanovita sumnja na “predstavnički” karakter nekih novih demokracija.

Velika preobrazba diktatura u demokracije u trećem valu oživila je stare rasprave. Juan Linz iznio je mišljenje da su predsjednički sustavi uništili demokraciju (osobito u Latinskoj Americi), Dieter Nohlen (Fernández, 1991) i drugi pokazali su da se uništavanje demokracije nije uvijek moglo pripisati obliku predstavničke vladavine te da su u određenim društvenim i političkim okolnostima propali i parlamentarni i polupredsjednički sustavi vlasti (što nam je već poznato iz sudbine Italije, Austrije i Vajmarske Republike između dva svjetska rata). Istočna Europa bila je veliko područje eksperimenata s predstavničkom vladavinom. Rezultati su se opet klasificirali normativno: parlamentarnim je sustavima bilo bolje nego polupredsjedničkim režimima. Uzročni je odnos zapravo obratan: zreliji sustavi, kao što su Češka Republika i Mađarska, odlučili su se za parlamentarni sustav vlasti, dok su drugi prednost dali polupredsjedničkom sustavu, za koji se među zrelim zapadnim sustavima pokazalo da učinkovito funkcionira samo u Francuskoj. Usporedba istočnoeuropskih sustava usvojila je, naprotiv, Linzovu hipotezu da su se parlamentarni sustavi razvili na demo-

kratičniji način od nekih polupredsjedničkih sustava (Merkel i dr., 1996: 85).

2) Populizam i desničarski ekstremizam kao izazov predstavničkoj demokraciji

U napadima na konačan rezultat parlamentarne inačice predstavničke demokracije može se uočiti stanovita *nostalgija za dualističkim konstitucionalizmom*: koncentracija moći u zajedničkom djelovanju premijera i parlamentarne većine, koju povezuje stranački sustav vlasti. Tom tipu *liberalnog stranačkog sustava vlasti* najopasnija su opozicija bili *novi društveni pokreti* koji su u političkoj sferi najčešće promovirali *populističke inačice “radikalne demokracije”*.

Populizam je započeo kao neka vrsta mističnog jedinstva naroda – riječ je prije o sindromu nego o ideologiji (Wiles, u: Ionescu i Gellner, 1969: 166). Vođe su se ponosili izravnom komunikacijom s narodom. Populisti ne razmišljaju toliko o organiziranju stranaka koliko o *društvenim pokretima*.

Temeljna su uvjerenja:

1. Populistička je propaganda manje *programatska*, a više *moralistička*. Budući da se populisti prilično često prave da su protiv znanosti i njezina nehumanog racionalizma, zazivaju uobičajene predrasude u narodu i gotovo nikada ne sudjeluju u kritičkim raspravama. Skloniji su mitovima o zavjeri: popularni su slogani “varaju nas” ili “establišment nas ignorira”. Vrlina počiva u običnom narodu i njegovoj kolektivnoj tradiciji.
2. Populisti se bore protiv “*korupcije etabriranih elita*” za koje se tvrdi da *više ne predstavljaju narod*. Umjesto pozitivnim konotacijama pojma *elite* skloniji su izrazu *politička klasa*.

U zemljama Trećeg svijeta *primitivizam* (kao što je mistifikacija aztečkog naslijeđa u Meksiku) spaja se s *progresivizmom*, koji je blizak socijalističkim idejama. Rijetko postoji dosljedna doktrina – ponekad populisti započinju kao jednoprobleski pokret, koji ne stvara sustav međusobno povezanih uvjerenja kao u ideologiji, nego uporno precjenjuje jedan jedini problem u društvu. Ideje populista o predstavničkoj vladavini ovise o njihovu položaju u spektru lijevo-desno. Još se uvijek vodi rasprava o tome jesu li svi populistički pokreti *desničarski*, samo umjereniji oblik desničarskog ekstremizma. U novije su vrijeme otkriveni *ljevičarski populisti* (ili, bolje reći, ponovno otkriveni, jer su već postojali u Rusiji i Sjedinjenim Državama u 19. stoljeću). Izvorno su se populistima smatrali i *pokreti zelenih*, a katkada i *postkomunističke stranke*, kao što je PDS/Die Linke u Njemačkoj, koji je postao najvažnija stranka u predstavljanju istočno-njemačkih interesa. Populizam valja razlikovati od ekstremističkih pokreta – iako i oni, primjerice fašisti, mogu imati populističke značajke. Postoje međutim neofašističke stranke – kao što je NPD u Njemačkoj – koje iskazuju malo populističkih značajki i ponašaju se kao fašisti u pristojnim crnim odijelima s kravatom. Većina je ekstremista sve više nesklona tome da ih se naziva “fašistima”. No populizam se smatra nekom vrstom počasnog naslova, kako je u svojoj knjizi *Freiheit, die ich meine* napisao Haider (1994: 57) – naime da je populizam nužan pokret u demokraciji u borbi “protiv zapovijedi koje dolaze iz kula od bjelokosti političke klase” i njezina

“gađenja prema narodu”. Seymour Martin Lipset u svojem je *Political Man* (1960) prvi otkrio *ekstremizam centra*. Na umu je međutim imao ponajprije zemlje Trećeg svijeta. Sa sve izraženijom europeizacijom i globalizacijom *populizam u centru stranačkog spektra* postao je češći. Gubitnici procesa globalizacije u gospodarstvu pretvaraju se u populiste. Oni krive *degenerirani predstavnički sustav* u režimu s njegovim elitističkim kartelima i optužuju ga za suradnju s dežurnim krivcima od europske birokracije u Bruxellesu do stranih investitora koji provode “invaziju” na zemlju i njihove neoliberalne ideologije, CIA-e ili čak Sjedinjenih Država u cjelini. To ne znači da se svi populisti bore protiv kapitalizma, pa čak ni protiv njegove neoliberalne inačice. Naprotiv, od Glistrupa u Danskoj do Haiderova (1994: 150 i d.) FPÖ-a u Austriji i Blocherova SVP-a u Švicarskoj određena je vrsta *konzervativnog populizma usmjerena protiv države blagostanja*. Mnogi populisti prihvaćaju logiku individualizacije. To je još jedan razlog zašto su skloniji labavim mrežama nego organiziranim strankama. *Samo se manji dio današnjih populista može poistovjetiti s desničarskim ekstremizmom*. Ekstremistički pokreti skloni su vjerovanju u zbacivanje (ili barem radikalnu promjenu) postojećeg sustava i ne priznaju ustavna pravila, dok populistički pokreti nerado prihvaćaju pravila i *žele promijeniti samo manje važne elemente: uglavnom izborne zakone, zahtijevajući neposredan izbor predsjednika*. Čim se taj element implementirao u sustavu, kao u Austriji, Haider (1994: 235) počeo je prigovarati skupom

dupliciranju dužnosti, iako nije zahtijevao potpun predsjednički sustav. Populistički su pokreti rijetko revolucionarni. I dalje se nadaju da će establišment vratiti na pravi put prema demokraciji i proglašavaju *Drugu republiku* u Italiji, *Treću republiku* u Austriji (Haider, 1994: 189) i *Četvrtu republiku* u Poljskoj za vrijeme Kaczynskoga.

3. Populizam je izvorno bio *ruralni pokret*. U doba globalizacije pretvara se u urbani fenomen. *Konkurencija stranih migranata* uvijek je bila plodno tlo za populiste u gradovima Sjedinjenih Država. Novi populisti tvrde da je domaće stanovništvo otuđeno i osuđeno na propast. Populisti se prave da *predstavljaju cijelo stanovništvo zemlje*. Samo su populisti na lijevici u osnovi suprotstavljeni desničarskim populističkim ideologijama. Ekološki populisti skloniji su imigraciji i *multikulturalnom društvu*, koje desničarski populisti preziru (Betz, 1994: 179 i d.).
4. Populiste organiziraju *karizmatički vođe* kao što su Poujade ili Le Pen u Francuskoj. Vođa polaže posebno pravo na "predstavljanje" potreba naroda. Ako ta karizma doživi neuspjeh ili je zamijenjen birokratsko vodstvo i ono što je Max Weber nazvao *Veralltäglichung des Charismas*, "rutinizacija" i gubitak posebne privlačnosti vođe, populistički se pokret vrlo brzo dezintegrira. U Njemačkoj su zbog Schönhuberova pada populistički republikanci marginalizirani u sustavu. Kad je u Nizozemskoj ubijen Pim Fortuyn, u pokretu ga nisu lako zamijenili. U mnogim zemljama *intelektualizacija* vodstva nije imala uspjeha, a kad su

masama dosadili slogani koji su se stalno ponavljali, posljedica je bila erozija takvih pokreta (usp. Stöss, 2000: 178). *Nedostatak profesionalizacije u parlamentima* pokazao se na dugi rok štetnim za rast pokreta. Kada čak i velike stranke usvoje politike u populističkom stilu, manje populističke skupine više nemaju nikakvu prednost (usp. Merz, 2003: 43). Rutinizacija populističkih pokreta počinje onda kad se oni približe vlasti. Mnogi od njih radije ostaju u oporbi kako bi "očuvali čistoću" svojih temeljnih uvjerenja. Ništa ne može više kompromitirati nego to što vas drže odgovornima za lošu politiku, kao što se dogodilo Haideru u austrijskoj vladi, Gregoru Gysyu kao lijevičarskom populistu u njemačkoj vladi ili populistima koji su podupirali buržoaske vlade u Beneluxu ili u skandinavskim zemljama. Jedinствен je primjer u Zapadnoj Europi bio Berlusconi, koji je početkom devedesetih godina 20. stoljeća protresao cijeli talijanski stranački sustav. Kad se pokazalo da je njegova "Druga talijanska republika" još korumpiranija i nedemokračičnija od bivše *classe politica*, Berlusconi je pao. Uspio je opstati još neko vrijeme samo uz pomoć demokratiziranog neofašističkog pokreta i regionalne populističke skupine Lega Lombarda. Koalicije su uvijek klimave, no kad je riječ o koalicijama populista, još je vjerojatnije da će biti nestabilne. Pokazalo se da su se neki važni izborni uspjesi pretvorili u katastrofu zato što populisti *nisu imali profesionalnih kadrova* koji bi mogli uspješno djelovati u parlamentima, kao što su pokazali NPD ili republikanci u

skupštinama njemačkih pokrajina (*Länder*) (Holtmann, 2002).

Prosvijetljeni sljedbenici starih teorija modernizacije – poput Przeworskoga (2000: 187 i d.) – bili su skloni tome da stabilnost predstavničke demokracije dovode u vezu sa stupnjem gospodarskog ili demografskog rasta. No populizam je pokazao da postoji i subjektivna strana te medalje: skupine kojima je demokracija dosadila ili su nezadovoljne njome i žale se na visok stupanj gospodarske uspješnosti u sustavu, jer u brzim procesima promjene uvijek ima gubitnika.

Od osamdesetih se godina 20. stoljeća razvija normativna rasprava o vrlinama i neuspjesima populizma. Etablirane su stranke populističke pokrete obično smatrale lošima. U Njemačkoj – zemlji koja je uvela mogućnost zabrane stranaka, a koju su u međuvremenu slijedile druge zemlje – čak se razmatrala mogućnost zabrane djelovanja nepoželjnih konkurenata. No u doba novih društvenih pokreta otkriveni su *kreativni potencijali populista*. Populistički se vođe klasificiraju u mjeri u kojoj *na poticajan način razvijaju predstavničku demokraciju*: De Gaulle i Gandhi bili su dobri populisti – Sinn Fein ili baskijski vođe bili su loši populisti dokle god su podupirali terorizam.

Zbog širenja *terorizma* u cijelome svijetu osnovni kriterij za klasifikaciju novih pokreta postaje to prihvaćaju li ili odbacuju terorizam kao sredstvo političkog sukoba. Terorističko je djelovanje sušta suprotnost svim vrstama predstavničke demokracije zato što nije ni deliberativno, ni reprezentativno, ni demokratsko. Dodatni su kriteriji za razlikovanje desničarskih ekstremista od radikalnih desničarskih populista dosljedan i trajan antiamerikanizam i

antisemitizam – koji nisu dio većine populističkih ideologija.

Prvotni sud o populističkom revoltu protiv predstavničke demokracije ublažava nekoliko iskustava:

1. *Populistički stil* zahvatio je vodstvo etabliranih stranaka i *promijenio pravila predstavničke vladavine* – kako se pokazalo u slučaju vođa poput Blaira u Britaniji ili Schrödera u Njemačkoj. *Karizmatička medijska demokracija* stvorila je populistički stil u konvencionalnoj politici (Korte, 2003).
2. U većini zapadnoeuropskih zemalja populizam *do sada nije bio prijetnja predstavničkoj demokraciji*. U osamdesetim godinama 20. stoljeća očekivalo se da društveni pokreti zamijene stare institucije. Konačni je rezultat međutim bila integracija u sustav. Novi društveni pokreti najviše su uspjeha imali u *postavljanju agende* i *provociranju* novih tema u javnoj raspravi. U većini zapadnoeuropskih zemalja populisti nisu osvojili više od 10% glasova, s izuzetkom Front Nationala u Francuskoj, FPÖ-a u Austriji, Blocherova SVP-a u Švicarskoj i norveške Fremskrittspartiet. SVP je postao najjača stranka s 27% glasova, a Blocher je dobio mogućnost razbijanja magične formule u raspodjeli 7 mjesta u vladi. SVP je osvojio drugo mjesto, no razmjerni se sustav očuvao. Populisti katkad imaju golem uspjeh, no nikada nisu sigurni. Fluktuacije su goleme (podaci u: Betz, 1994: 3), kao što je u francuskoj Četvrtoj republici pokazao Poujadeov pokret, koji je odumro za nekoliko godina.
3. U suvremenim predstavničkim demokracijama razlikuju se *dvije ina-*

čice stanovitog “ugrađenog populizma” (Decker, 2006: 22, 26):

a) *umjereni populisti prihvaćaju ustavno-predstavnički model demokracije i učvršćuju ga naglašavajući veću uključenost različitih skupina i interesa te deliberativnu demokraciju;*

b) *radikalniji populisti skloniji su plebiscitarnoj demokraciji. Decizionizam, koji se temelji na jedinstvenoj volji naroda, zamjenjuje deliberaciju.*

Druga inačica modela plebiscitarne demokracije može biti potencijalno opasna, no pritisak stranaka koje osporavaju sustav – osim u Italiji – nikad nije bio dovoljno snažan da promijeni sustav i njegove institucije. Pokazalo se da je Njemačka osobito zaštićena od desničarskog ekstremizma i populizma zbog

- svoje nacističke prošlosti; ili
- zato što su dvije glavne stranke umjereni socijalno orijentirane i dva su puta udružile svoje snage u Velikoj koaliciji da bi provele reformu sustava.

Populistički slogani u *catch-all* strankama sve se više kradu od populističkih skupina. Populisti naposljetku postaju *apolitični* zato što nisu skloni kompromisima. Populisti se prave da mobiliziraju. No rezultat je često *manipulirana “pseudoparticijacija”*. Čim se populist organiziraju, nauče funkcionirati postizanjem kompromisa s drugim skupinama. Kad postanu prihvaćene stranke, gube svoju jedinstvenost. To se dogodilo nekim progresivnim strankama na desnici i strankama zelenih na lijevom dijelu stranačkog spektra.

3) Neonormativni modeli predstavničke demokracije

U literaturi se sve češće nailazi na nove koncepcije i ideale o propadanju tradicionalne predstavničke demokracije:

1. negativne konotacije ugrađene su u termin *postdemokracija*;
2. pozitivne konotacije sadrže termini *republikanizam, deliberativna demokracija* (Habermas) ili *dijaloška demokracija* (Giddens).

U doba *postdemokracije* elite nailaze na sve manje poslušnosti, a “tajne političara izlažu se oku demokratske javnosti”. Ipak, opstale su praktično sve formalne sastavnice predstavničke demokracije (Crouch, 2005: 12, 22).

Neonormativno mišljenje otkrilo je da je integracija građana zajedničkim društvenim čudoređem demokratskom društvu važnija od institucionalne integracije (Münkler, 2006: 22). *Republikanizam* ima dugu tradiciju, još od renesanse – s manje uspjeha od liberalizma. Republikanizam i liberalizam često se smatraju nekompatibilnim suprotnim elementima. Činilo se da je jedna prednost republikanizma to što je *demokratskiji od liberalizma, no liberalniji od tradicionalne (predstavničke) demokracije* (Llanque, 2003: 7). Republikanizam je težio *revitalizaciji građanstva u decentraliziranoj samoupravi* i još od Hanne Arendt bio je usmjeren protiv

- državnog aparata i *legitimacije putem “nacionaliziranih” stranaka koje financira država*;
- i *apolitičnog privatizma* depolitiziranog stanovništva.

Republikanizam vidi neminovnu povezanost između građanskih vrlina i samouprave. Liberalizam ne isklju-

čuje takvu kombinaciju, no smatra je slučajnom (Sandel, 1995: 57). Koliko bi taj odnos trebao biti uzak? Habermas (1992: 360 i d.) već je posumnjao u izvedivost polemičkog odvajanja civilnog društva i države, jer je za uravnoteživanje interesa i moći potreban okvir pravne države (*Rechtsstaat*). Diskursi u modelu *deliberativne demokracije* imaju snažnije normativne sastavnice od liberalne države, no slabije sastavnice od republikanskog ideala. Obje koncepcije polaze od vizije “cjeline”:

- liberalizam prilično apstraktno postulira da je polazište svega *ustav*;
- republikanizam, s druge strane, polazi od *suverenosti građana*;
- diskurs u modelu *deliberativne demokracije* polazi od *decentraliziranog društva* koje stvara političku javnu sferu kako bi se raspravljalo o raznim društvenim problemima i interesima.

Deliberativna demokracija normativna je nada, no *postdemokracija* joj se nije ni približila. Ljevičarski autori žale se da ima malo bitne kritike kapitalizma – samo razotkrivanje zloporaba transnacionalnih multinacionalnih korporacija. Mnogi su populistički, kao Blocherova Narodna stranka u Švicarskoj, prilično kapitalistički orijentirani i ne nude nikakvu nadu u temeljitu promjenu sustava. Svakog se dana razvijaju novi tipovi demokracije: *pregovaračka demokracija*, *civilno društvo*, *suradnja mreža*, *potpolitizacija* (Ulrich Beck), *kozmpolitička demokracija* ili *transnacionalna demokracija*, spoj Habermasove teorije i teorija civilnog društva (Held, 1993), *refleksivna demokracija* usmjerena protiv centraliziranih i homogenih struktura odlučivanja i naklonjena različitim slojevima procesa

odlučivanja koji su povezani mrežama (Schmalz-Bruns, 1995: 164).

No čak su i autori koji tvrde da su dokazali kako je “naše cjelokupno znanje zastarjelo, osobito pojam predstavničke demokracije”, pokrenuli polemiku *protiv* svih pokušaja, još od Johna Rawlsa, da se revitalizira *javna etika u tradiciji Kanta*. Demokraciju bi trebalo reinstalirati u njezinim “laičkim funkcijama organizacije posebnih interesa, rješavanja sukoba i jamstva građanskih sloboda” (Zolo, 1997: 217). Drugi se autori još žestice suprotstavljaju “*tiraniji zdravog razuma*”, koju su proglasili “komunitarni gurui”, i glasuju za “egoistično društvo” (Herzinger, 1997: 61). Jedan tabor pozdravlja “*povratak građana*”, drugi “*istinsku predstavljenost egoističnih interesa*” u *realističnome modelu demokracije*.

Osvrnemo li se na bivše ljevičare kao što su Hardt i Negri (2002) i na njihovu viziju “*carstva*”, jedva da ima nekakve nade u temeljitu promjenu. Širi se Foucaultov duh. Svaka struktura moći u sebi nosi svoju protumoć. Neki sofisticiraniji vođe nude populizam kao element Foucaultove protumoći. Liberalnija je demokracija univerzalizirana nakon 1989/1990, kada su se urušili komunizam i druge diktature, no liberalnija se demokracija – koja je u biti sustav predstavništva – smatra prilično ograničenim sustavom.

Lučonoše *radikalne politike*, kao što je Anthony Giddens (1994: 112), razvili su ideju *dijaloške demokracije*, nadajući se da će ta koncepcija biti nešto više od produžetka liberalne demokracije. Ona ne bi trebala stvoriti nova prava i predstavljenost interesa u predstavničkoj demokraciji, nego kulturni kozmpolitizam, koji je nužan za ponovnu izgradnju društvene solidarnosti.

Smatra se da *društvenu solidarnost* “rekonstruiraju” mnogi novi društveni pokreti, no ona više nije sveobuhvatna i univerzalna. *Politika identiteta* postala je privlačna parola postmoderne demokracije i promijenila je konotacije predstavnništva. No izgledi su, prema Colinu Crouchu (2005: 119), loši: “Populizam se neće osporiti pokušajem prevladavanja politike identiteta u smjeru političkog stajališta Trećeg puta, koji nastoji izbjeći samu ideju identiteta”. No političke stranke koje tvrde da predstavljaju mase stanovništva moraju to učiniti tako da artikuliraju identitet tog stanovništva (Pizzorno, 1993). Što se više ti identiteti umjetno “rekonstruiraju”, to se više zanemaruju drugi mogući identiteti. Etablirane se stranke uspoređuju s velikim korporacijama: i jedne i druge izbjegavaju rizike, korporacije izbjegavaju rizična ulaganja, a etablirane stranke izbjegavaju ulaganje u izgradnju identiteta za nove društvene pokrete (Crouch, 2005: 120). *Catch-all* stranke sklonije su suradnji s odabranim društvenim pokretima, no bježe od nužne specijalizacije populističkih pokreta. Novi su društveni pokreti bili uglavnom uspješni kad su prihvatili suradnju s etabliranim interesnim skupinama i strankama – kako pokazuju ekološki ili feministički pokret.

Populistički pokreti – kao i drugi novi društveni pokreti – katkad uzrokuju “*oblike politike koja usmjerava elite*” nasuprot ranijoj *politici koju usmjerava elita* (Inglehart, 1990: 338). No to ne znači da populistički pokreti nemaju trajnog utjecaja. Izborno se natjecanje promijenilo još od “*revolucije u participaciji*” koja se dogodila u sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća: prevladale su ideologije srednjeg dometa, ideologije koje ne totaliziraju,

posebne teme i sve veći utjecaj pojedinačnih kandidata i njihovih profila (Kaase, 1984).

Nove su okolnosti pružile više repektabilnosti i nekim populističkim pokretima: oni su počeli tvrditi da predstavljaju “*civilno društvo*” nasuprot “*političkoj klasi*”. No nijedan pokret nije trajno inkorporirao civilno društvo. Neki kritičari (Latour, 1995: 68, 188) već vjeruju da su moderni ustavi postali žrtvom njihova uspjeha i da će se uskoro urušiti. Mobilizacija kolektivnih skupina stvara toliko mnogo hibridnih oblika da ih ustavni okvir više ne može držati na okupu. U svjetlu postmoderne “normalizacije” to je svakako pretjerano. *Stvaranje hibrida* koji će izričito i kolektivno biti dijelom “nemodernog ustava” i “*proširene demokracije*” jest *utopija koja se temelji na “ponovnom povezivanju prirode i društva”*, koje se za sada ne zbiva i ostaje nadom ekološkog pokreta.

Čak je i jedan normativni mislilac – Habermas (1992: 446), koji se bori za *deliberativnu demokraciju* – priznao da se civilno društvo uvijek nalazi u opasnosti od degeneracije:

- od strane populističkih pokreta koji brane tradiciju i identitete od kapitalističke modernizacije;
- od strane pokreta koji prelaze okvir nastojanja da povećaju svoj utjecaj te se nastoje pretvoriti u organizacije moći, te
- od strane društvenih revolucija koje u teleološkoj teoriji ponovno uspostavljaju povijesni subjekt kao lučonošu napretka.

No čak je i to realistično shvaćanje deliberativne demokracije našlo ozbiljne kritičare, kao što je Richard Rorty (1989). Habermas je u svojem stajalištu

ostao *metafizički mislilac*, zato što se i dalje nada *konsenzusu putem diskursa*. No on je s Habermasom dijelio svoju privrženost *citoyen engagé*.

ZAKLJUČAK: NEPOSREDNA PLEBISCITARNA DEMOKRACIJA – IZLAZ IZ LIBERALNE, PREDSTAVNIČKE, PUKE PROCEDURALNE DEMOKRACIJE?

Predstavnička je demokracija – koju su liberali i njihovi neprijatelji nazvali *liberalnom demokracijom* – rastrgana između utopističkih težnji i funkcionalne stvarnosti. *Retorika o demokraciji* oslabjela je nakon 1990. godine, kad je sustav ostao neosporen bez autoritarnih alternativa. Za predstavničku se demokraciju kaže da je *“anarhistička, minimalistička i realistična”* i da ne potiče nikakav entuzijazam kod građana. Čak i zagovornici liberalne demokracije poput Andrewa Levinea (1981: 7) priznaju: “Štoviše, i dalje ću tvrditi da političke institucije svojstvene liberalnodemokratskoj politici, predstavničkoj vladavini i stranačkom sustavu ne samo da ne implementiraju demokratske vrijednosti nego ih možda zapravo i ostavljaju na cjedilu”. Prema tom se stajalištu liberalni demokrati pretvaraju da su liberali i demokrati. Teorija kojoj su privrženi izvorno je liberalna, ali ne – barem ne u svojoj praktičnoj primjeni – i izvorno demokratska. Predstavništvo uglavnom obuhvaća predodžbu o neovisnim zastupnicima koji slijede svoju savjest i instinkte, ne mijenjajući raspoloženje javnosti u *Stimmungsdemokratie* (demokraciji raspoloženja javnosti).

Često se traže neposredna demokracija i javno zakonodavstvo, koje prihvaća čak i radikalno krilo liberaldemokrata od Carol Pateman (1970:

111) do Benjamina Barbera (1994: 10, 33). Uporno se vjeruje da se kod neposredne demokracije ne radi o tome *treba li je* organizirati, nego samo o tome *kako je* implementirati (Decker, 2006a: 5). Nenormativni znanstvenici međutim nastoje empirijski odgovoriti na pitanje jesu li *neposredna demokracija i zakonodavstvo putem referendumata s deliberativnim diskursom* doista bolji i učinkovitiji. Ispitano je oko 550 javnih inicijativa i referendumata. Rezultat ne ohrabruje: nije otkriven nikakav “diskurs oslobođen moći” u habermasovskom stilu. Rezultati referendumata uglavnom su bili orijentirani prema srednjem sloju i *statusu quo*. Radikalne skupine, čak i poluljevičarske skupine kao što su sindikati, obično ne postižu ništa javnim zakonodavstvom. Rast države blagostanja više promiču parlamentarni zastupnici u Sjevernoj Europi nego neposredna demokracija u Švicarskoj (Wagschal, u: Freitag i Wagschal, 2007: 326 i d.; Moser i Obinger, isto: 357). Inovativnije zakonodavstvo ne očekuju ni neki drugi stručnjaci (Kranenpohl, 2006: 38). “Neovisnost zastupnika” posljedica je nepraktičnosti neposredne demokracije. U mnogim su slučajevima, nakon neuspjeha glasovanja javnosti (prijelaz s prometovanja lijevom stranom na prometovanje desnom stranom u Švedskoj, ili spuštanje dobi u kojoj se ostvaruje biračko pravo na 18 godina u Danskoj), odluke morale donijeti zastupnici. Što je još čudnije, Brown i Sarkozy, vođe dviju velikih zemalja koje su se suočile s većinom koja se usprotivila europskom ustavu, nedavno su, u listopadu 2007. godine, priznali da o tom pitanju sljedeći put neće biti referendumata. Referendumi katkad služe kao institucija koja je komple mentarna savjetodavnoj funkciji. U Ita-

liji su savjetodavni referendumi često davali vrlo razumne rezultate, koji su bili smjernice zastupnicima koji su donijeli odluke. Katkad se razmišlja o *jednakom rangu predstavništva i neposredne demokracije*. To je međutim u dva slučaja vrlo teško ostvarivo:

- u *federalnom sustavu* postoji opasnost da savezni dom postane besmislen. Čak i u Švicarskoj referendumi imaju učinak centraliziranja;
- u sustavu sa suverenošću ustava i sudskom revizijom *ustavnog suda*. U takvu se sustavu preporučuju presude suda *ex ante* kako se ne bi povrijedila “suverenost naroda” (Kranenpohl, 2003).

Empirijske sumnje u učinkovitost neposredne demokracije nikad nisu uvjerile normativne teoretičare. Oni ističu – i to ne bez valjanih razloga – da

neposredna demokracija ima *utjecaja na političku socijalizaciju i učenje*, što dugoročno stabilizira i predstavničku demokraciju (Waschkuhn, 1998: 514). Tako svršavamo u *paradoksu postmodernizma*: godine 1968. kritika liberalne demokracije poprimila je nasilne oblike u smislu radikalne normativne teorije. Četrdeset godina kasnije normativna je teorija – koja je u međuvremenu postala realističnija i naučila lekcije iz kritika naraštaja iz 1968. – suočena s istim prigovorima kao i predstavnička demokracija 1968. godine: da je jedva nešto više od *normativno uljepšane duplikacije jezive političke stvarnosti*. Čini se da se znanost povodi za umjetnošću: “*kitchen-sink umjetnost*” – i druge inačice *postmoderne umjetnosti* – ne vraća nas višem idealu normativne estetike, nego nas namjerno vraća otužnoj svakodnevnici, koja se nevoljko prihvaća.

Povratak terminološkom kaosu: tipologije predstavničkih demokracija

Opisi *de facto*

18. stoljeće:	Predstavnička vladavina
Gotska vladavina (Montesquieu)
Ustavna vladavina (Burke)
Republika (Kant; predstavnička, za razliku od Rousseaua)
19. stoljeće:	<i>Landständische Verfassung</i> (ustav staleža nakon 1815)
Ustavna monarhija (dualistička)
Predstavnička demokracija (Mill u negativnom smislu)
Parlamentarni sustav vlasti ili odgovorna vlada
Predsjednički sustav vlasti (SAD)
Direktorijski tip vlasti (Švicarska)
Premijerski sustav vlasti (Bagehot)
Kabinetski sustav vlasti (Jennings)
Stranačka demokracija; <i>Parteienstaatliche Massendemokratie</i> (Leibholz)
<i>Gouvernement d'assemblée</i> (<i>Versammlungsregierung</i>) (Bastid)

20. stoljeće: *Räte-Republik*, sustav vijeća, sovjeti
Polupredsjednički sustav (Duverger)
Postdemokracija (Crouch)
Karizmatička medijska demokracija (Korte)

Nakon 1990.
(režimi
u tranziciji):

Anokracija (Gurr)
Hibridi (ili nehibridi; Przeworski)
Manjkava demokracija (Merkel)
 Ekskluzivna demokracija
 Neliberalna demokracija
 Delegativna demokracija
 Demokracija enklava
Minimalna demokracija
Fasadna demokracija

Normativni tipovi poželjnih predstavničkih sustava

Sustav slobodnih sovjeta (anarhosindikalisti)
Plebiscitarna demokracija (Pateman, Barber)
Republikanizam (Pocock)
Deliberativna demokracija (Habermas)
Dijaloška demokracija (Giddens)
Refleksivna demokracija (Schmalz-Bruns)
Potpolitizirana demokracija (U. Beck)
Kozmopolitiska ili transnacionalna demokracija (Held)

Ovo istraživanje obuhvaća samo one tipove predstavničke demokracije ili predstavničke vladavine o kojima se često raspravlja u literaturi. Ima, međutim, i pokušaja stvaranja preciznijeg razlikovanja u opsežnim tipologijama, kao što su “sustav parlamentarnog istraživanja” ili “sustav parlamentarne kontrole” (Küchenhoff, 1967: 881).

S engleskoga preveo

Davor Stipetić

LITERATURA

- Barber, Benjamin, 1984: *Strong Democracy*. Berkeley, University of California Press (njem.: *Starke Demokratie. Über die Teilhabe am Politischen*, 1994. Hamburg, Rotbuch Verlag).
- Beichelt, Tim, 2001: *Demokratische Konsolidierung im postsozialistischen Europa. Die Rolle der politischen Institutionen*. Opladen, Leske & Budrich.

- Betz, Hans-Georg, 1994: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Houndsmills, Macmillan.
- Beyme, Klaus von, 1965: *Repräsentatives und parlamentarisches Regierungssystem. Eine begriffsgeschichtliche Analyse*. Politische Vierteljahresschrift, 145-159.
- Beyme, Klaus von, 1988: *Right-Wing Extremism in Post-War Europe*. West-european Politics, 1-18.
- Beyme, Klaus von, 2000: *Parteien im Wandel. Von den Volksparteien zu den professionalisierten Wählerparteien*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Beyme, Klaus von, 2000a: *Parliamentary Democracy. Democratization, Destabilization, Reconsolidation, 1789-1999*. Houndsmill, Macmillan.
- Birch, Anthony H., 1993: *The Concepts and Theories of Modern Democracy*. London, Routledge.
- Burke, Edmund, 1864: *To the Electors of Bristol (1774)*, u: Burke: Works, sv. 1. London, Henry G. Bohn, 442-449.
- Chasbulatov, R. I., 1993: *Kakaya vlast' nuzhna Rossii. Sotsiologicheskie issledovaniya*, 11, 18-31.
- Crouch, Colin, 2005: *Post-Democracy*. Cambridge, Polity Press.
- Decker, Frank (ur.), 2006: *Populismus. Gefahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv?* Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften.
- Decker, Frank, 2006a: *Direkte Demokratie im deutschen "Parteienbundesstaat"*, APuZ 10/2006, 3-10.
- Faltin, I., 1990: *Norm, Milieu, politische Kultur*. Wiesbaden, DUV.
- Forst, Rainer, 2007: *Das Recht der Rechtsfertigung*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Freitag, Markus i Uwe Wagschal (ur.), 2007: *Direkte Demokratie. Bestandsaufnahmen und Wirkungen im internationalen Vergleich*. Münster, LIT.
- Giddens, Anthony, 1994: *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge, Polity.
- Gurr, Ted i dr., 1991: *The transformation of the western state: the growth of democracy, autocracy and state power since 1800*, u: Inkeles, Alex (ur.) *On Measuring Democracy*. New Brunswick, Transaction, 69-104.
- Habermas, Jürgen, 1992: *Faktizität und Geltung*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Haider, Jörg, 1994: *Die Freiheit, die ich meine*. Frankfurt, Ullstein.
- Hardt, M. i Negri, A., 2002: *Empire – die neue Weltordnung*. Frankfurt, Campus.
- Hartleb, Florian, 2004: *Rechts- und Linkspopulismus*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften.
- Held, David, 1993: *Political Theory Today*. Oxford, Polity.
- Herzinger, Richard, 1997: *Die Tyrannei des Gemeinnsinns. Ein Bekenntnis zur egoistischen Gesellschaft*. Berlin, Rowohlt.
- Holtmann, Everhard, 2002: *Die angepassten Provokateure. Aufstieg und Niedergang der rechtsextremen DVU als Protestpartei im polarisierten Parteiensystem Sachsen-Anhalts*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Inglehart, Ronald, 1990: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press.
- Ionescu, Ghita i Gellner, Ernest (ur.), 1969: *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. London, Weidenfeld & Nicolson.
- Kaase, Max, 1984: *The Challenge of the "Participatory Revolution" in Pluralist Democracies*. *International Political Science Review*, 5, 3, 299-318.

- Korte, Karl-Rudolf, 2003: *Populismus als Regierungsstil*, u: Werz, 209-222.
- Kranenpohl, Uwe, 2003: Verkürzen Verfassungsrichter Volksrechte?, u: *Gesellschaft – Wirtschaft – Politik*, 52, 37-46.
- Kranenpohl, Uwe, 2006: *Bewältigung des Reformstaus durch direkte Demokratie?*, APuZ 10/2006, 32-38.
- Krohn, Tobias, 2003: *Die Genese von Wahlsystemen in Transitionsprozessen. Portugal, Spanien, Polen und Tschechien im Vergleich*. Opladen, Leske & Budrich.
- Küchenhoff, Erich, 1967: *Möglichkeiten und Grenzen begrifflicher Klarheit in der Staatsformenlehre*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Latour, Bruno, 1995: *Nous n'avons jamais été modernes*. Paris, La Découverte, 1991; njem.: *Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie*. Berlin, Akademie Verlag.
- Lamennais, 1823: *Extraits du drapeau blanc. Plan d'un livre intitulé: Observations sur le gouvernement de l'Angleterre, dit gouvernement représentatif constitutionnel*. Paris.
- Laski, Harold, 1944: The Parliamentary and Presidential Systems. *Public Administration Review*, jesen 1944, 347-359. V. Price, Don K.: *A Response to Mr. Laski*, isto, 360-363.
- Leibholz, Gerhard, 1967: *Strukturprobleme der modernen Demokratie*. Karlsruhe, C. F. Müller, 3. izd.
- Levine, Andrew, 1981: *Liberal Democracy. A Critique of Its Theory*. New York, Columbia University Press.
- Lipset, Seymour Martin, 1960: *Political Man*. London, Mercury Books.
- Llanque-Kurps, M. 2003: *Klassischer Republikanismus und moderner Verfassungsstaat*. HU Berlin, Habilitationsschrift.
- Mair, Peter, 2002: *Populist Democracy vs Party Democracy*. u: Mény/Surel 2002: 139-154.
- Mény, Yves i Surel, Yves (ur.), 2002: *Democracies and the Populist Challenge*. Houndsmill, Macmillan.
- Merkel, Wolfgang i dr. (ur.), 1996: *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*. Opladen, Leske & Budrich.
- Merkel, Wolfgang i dr., 2003: *Defekte Demokratie*, sv. 1: *Theorie*. Opladen, Leske & Budrich.
- Mill, John Stuart, 1960: *Representative Government* (1861). London, Dent.
- Mill, John Stuart, 1958: *Autobiography* (1873). London, Oxford University Press.
- Mulgan, G., 1994: *Politics in an Antipolitical Age*. Cambridge, Polity.
- Nohlen, Dieter i Fernández, Mario (ur.), 1991: *Presidencialismo versus Parlamentarismo*. Caracas, Nueva Sociedad.
- Palme, Sven Ulrich, 1969: Vom Absolutismus zum Parlamentarismus in Schweden, u: Dieterich Gerhard (ur.): *Stände Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 368-397.
- Pateman, Carol, 1970: *Participation and Democratic Theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pitkin, Hannah F., 1967: *The Concept of Representation*. Berkeley, University of California Press.
- Pizzorno, Alessandro, 1993: *Le radici della politica assoluta e altri saggi*. Milan, Feltrinelli.

- Przeworski, Adam i dr., 2000: *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Réfutation de la doctrine de Montesquieu sur la balance des pouvoirs..., 1816, Paris.
- Rorty, Richard, 1989: *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sandel, Michael J., 1995: *Liberalismus und Republikanismus: von der Notwendigkeit der Bürgertugend*. Vienna, Passagen.
- Schmalz-Bruns, Rainer, 1995: *Reflexive Demokratie. Die demokratische Transformation moderner Politik*. Baden-Baden, Nomos.
- Schumpeter, Joseph A., 1942: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, Harper.
- Stöss, Richard, 2000: *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland*. Berlin, Friedrich Ebert Stiftung, 3. izd.
- Taggart, P., 1995: *New Populist Parties in Western Europe*. West European Politics.
- Toward a more responsible Two-Party-System. A Report of the Committee on Political Parties of the APSA*. APSR, 1950, Supplement 88.
- Turkka, Tapani, 2007: *The Origins of Parliamentaryism. A Study of Sandy's Motion*. Baden-Baden, Nomos.
- Vorländer, Hans, 2003: *Demokratie*. München, Beck.
- Walzer, Michael, 1992: *Zivile Gesellschaft und amerikanische Demokratie*. Berlin, Rotbuch Verlag.
- Waschkuhn, Arno, 1998: *Demokratietheorien*. München, Oldenbourg.
- Werz, Nikolaus (ur.), 2003: *Populismus*. Opladen, Leske & Budrich.
- Wiles, Peter, 1969: *A Syndrome, not a Doctrine. Some elementary theses on populism*, u: Ionescu/Gellner 1969: 166-179.
- Zolo, Danilo, 1997: *Die demokratische Fürstenherrschaft. Für eine realistische Theorie der Politik*. Göttingen, Steil.

Contemporary Forms of Representative Democracy

SUMMARY In this paper, the author examines contemporary forms of representative democracy in the light of three theoretical and ideological conflicts. The first conflict concerns those who strive for a consolidated representative democracy, and develop theories of "defective democracies". Advocates of this thrust examine the elements which their regimes lack to operate normally as systems of representative democracy, and no longer classify systems only against formal criteria (parliamentary or presidential representative democracy), but also consider the integration of other subsystems into the system of consistent democratic rules of the game in an "embedded democracy". The second thrust concerns the rise of populism as a challenge to representative democracy. Countries in which representative democracy has been consolidated are increasingly dissatisfied with the formalised system routines and develop new populist visions of a better and more representative democracy in contrast to the mere procedural democracy

in which there is a competition of elites. Finally, the third theoretical thrust concerns new models of democracy developed in normative theories which deal with the deficiencies of representative democracies. In this view, visions of “better democracies” have been developed in the spirit of republicanism, deliberative democracy, reflexive democracy and other concepts of “democratisation of democracy”.

KEYWORDS representative democracy, waves of democratisation, defective democracies, populism and democracy, deliberative democracy.

PRIJEDLOG ZA PONOVO PROMIŠLJANJE PODRIJETLA I BUDUĆNOSTI PREDSTAVNIČKE VLADAVINE

John Keane

*Sveučilište Westminster, London
Znanstveni centar za društvena
istraživanja (WZB), Berlin*

Prethodno priopćenje

Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak Autor u članku upozorava na potrebu provođenja temeljitog istraživanja tvrdnje da predstavnička demokracija dovodi do snažnog političkog otuđenja i da je u završnom stadiju propadanja. U pokušaju promišljanja porijekla i budućnosti predstavničke vladavine autor ističe da je najprije potrebno staviti na dnevni red temeljna shvaćanja predstavničke demokracije, kako bi se iznova razmotrila klasična tumačenja povijesnih korijena i modernog razvoja ideala predstavničke vladavine. Drugo, u članku se ističe da je potrebno razmotriti uspješnost postojećih predstavničkih demokracija s obzirom na različite izazove i pritiske s kojima se danas suočavaju. Treće, u nastojanju da se ukaže na budućnost predstavničke demokracije autor predlaže preispitivanje poznate Tocquevilleove tvrdnje da je jedna od velikih vrlina demokracije to što ona pravi "greške koje se mogu ispraviti", pitajući se je li Tocquevilleov uvid još uvijek primjenjiv na stvarno postojeće demokracije.*

Ključne riječi predstavnička vladavina, predstavnička demokracija, budućnost demokracije

Oduvijek postoji jaz između smionih ideala predstavničke vladavine – samouprave građana preko njihovih izabranih predstavnika – i složenih, slojevitih i katkad ne baš dojmljivih oblika koje ona poprima u

stvarnome svijetu. Neki suvremeni autori (Fukuyama, 2006) iz tog razilaženja zaključuju da su izrazi nezadovoljstva predstavničkom vladavinom normalni, čak i korisni podsjetnici na dragocjenu kontingentnost oblika dobre vladavine,

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu "The Future of Representative Democracy" održanom od 13. do 15. prosinca 2007. u Berlinu u organizaciji Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).

koji nema ozbiljne konkurencije. Drugi autori (Rosanvallon, 1998; Crouch, 2004; Ginsborg, 2005) izvode suprotan zaključak: euforija je neopravdana zato što se mehanizmi predstavljanja koji su u samom središtu postojećih demokracija nalaze pod velikim pritiskom i potiču zabrinutost javnosti za budućnost same predstavničke demokracije. Navedeni analitičari upozoravaju na dokaze sve očitije slabosti u demokratskim sustavima kao što su Sjedinjene Američke Države, Indija, Australija, Njemačka, Velika Britanija i Argentina, koji se međusobno znatno razlikuju: formalno članstvo političkih stranaka naglo opada (Schmitter, 2004; Dalton, 2004), odziv birača na izbore, ondje gdje nije obvezatan, postaje volatilniji, povjerenje u političare i vladu općenito slabi, a javnost sve više ima dojam da proces kreiranja javnih politika deformiraju privatne sile organiziranih gospodarskih interesa i lobija. Razmotrimo li ih zajedno, ti su posve različiti trendovi potaknuli neke analitičare na zaključak da predstavnička vladavina dovodi do političkog otuđenja. Drugi pak tvrde da su i sami njezini ideali danas u opasnosti, čak i da se krećemo prema razdoblju *postdemokracije*.

Ti su zaključci o propadanju ili nestajanju predstavničke demokracije znakoviti i važni, no koliko su uvjerljivi? U ovom ću radu upozoriti na potrebu temeljitog istraživanja tvrdnje da predstavnička demokracija dovodi do snažnog političkog otuđenja i da je u završnom stadiju propadanja. U tom bi se istraživanju ocijenila uspješnost stanovitog broja današnjih predstavničkih demokracija podrobnim razmatranjem europskih korijena i kasnijeg jačanja smisla i institucija predstavničke vladavine, njihove povijesne demokratizacije tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, te

moguće preobrazbe predstavničke demokracije u složenije oblike *postvestminsterske* demokracije u 21. stoljeću. To bi temeljito istraživanje obuhvaćalo:

- primjenu metode *dijaloga s mrtvima*, kojom bi se pokazalo da se o novotarijama našeg doba može mnogo naučiti razmatranjem srednjovjekovnih i ranomodernih korijena predstavničke demokracije;
- ispitivanje s kozmopolitskog stajališta današnjih obrisa i uspješnosti stanovitog broja postojećih predstavničkih demokracija, od kojih mnoge – poput Indije i drugih azijskih i pacifičkih zemalja – znanstvenici iz atlantskog područja, mjesta rođenja predstavničke demokracije, često zanemaruju;
- istraživanje vjerojatne budućnosti predstavničkih demokracija, uključujući i njihove moguće preobrazbe u otvorenije i prilagodljivije oblike *postvestminsterske* ili *monitorne* demokracije, koji se opiru uvriježenim definicijama prirode predstavničke vladavine;
- reviziju uvriježenih argumenata u korist predstavničkih sustava vlasti, tako da se pokaže kako novi oblici *postvestminsterske* predstavničke demokracije mogu biti politički uspješni u prevladavanju najtežih i najaktualnijih međugeneracijskih problema, kao što su klimatske promjene, demografske mijene i biogenetičke inovacije;
- utvrđivanje novih izvora raščaravanja javnosti političkim strankama, političarima i parlamentima te procjenu izgleda novih oblika suprotstavljanja predstavničkoj demokraciji – političkog nacionalizma, novih oblika terorizma i vizije *skladnog društva* u kineskom stilu – koji se

pojavljaju u pojedinim dijelovima svijeta.

PRETPOSTAVKE

Predloženi bi plan istraživanja svojim opsegom bio vrlo ambiciozan. Služio bi se empirijskim, teorijskim i interpretativnim metodama na izrazito interdisciplinarni način, izvodeći svoje uvide iz područja kao što su srednjovjekovna i ranomoderna povijest, filozofija, antropologija, pravna znanost i politička sociologija. To bi se istraživanje temeljilo na pretpostavci da je izum predstavničke vladavine glavno postignuće moderne politike te da je stoga jasno razumijevanje sudbine predstavničke demokracije u naše doba od najveće znanstvene važnosti i javne koristi.

O predstavničkoj demokraciji ima sve više radova. U toj se literaturi mogu razabrati tri općenita trenda: (a) znanstveni radovi koji su zaokupljeni normativnim i strateškim pitanjima o pojavi novih oblika politike identiteta, kao što je multikulturalizam, koji ističu potrebu za boljom predstavljenošću novih socijalnih interesa u vlasti, primjerice, analizom smisla pravedne predstavljenosti i potragom za izbornim mehanizmima koji mogu bolje osigurati predstavljenost različitih društvenih interesa (Kymlicka, 1995; Young, 2000; Phillips, 1995; Guinier, 1994); (b) pristupi usmjereni na semantiku *predstavljanja* i *demokracije* te na način na koji se ti termini u praksi povezuju u novi oblik teritorijalno omeđene ustavne države poznate pod nazivom *predstavnička demokracija* (C. B. Macpherson, 1977, dao je jedan od najvažnijih doprinosa; među ostalima su: Bobbio, 1984; Friedrich, 1968; Sartori, 1987; Manin, 1997; Pitkin, 1967, 2004); i (c) teorije *deliberativne demokracije* koje ispituju

jednu vitalnu (premda usku) dimenziju predstavljanja koja se tiče načina i razloga uključivanja procesa javne deliberacije u procese odlučivanja (Habermas, 1993, 1996; Elster, 1998; Goodin, 2005; Dryzek, 2000).

Sada se otvara mogućnost sinteze i proširenja svih tih različitih, ali preklapajućih pristupa produktivnim širenjem njihova teorijskog i empirijskog horizonta i njihovim prožimanjem snažnom strujom povijesno zasnovane svijesti o današnjim trendovima i mogućim mutacijama u svijetu postojećih predstavničkih demokracija. Velik je dio literature i dalje zaokupljen transatlantskim problemima i previše je fiksiran na sadašnjost. Kako bi se razmotrila i sadašnjost i budućnost predstavničke demokracije, potrebna je više kozmopolitska perspektiva i izražen osjećaj za povijest. Neosporna je činjenica da još uvijek čekamo pojavu temeljitog, kozmopolitskog znanstvenog tumačenja različitih pojavnih oblika predstavničke demokracije.

Ranije studije podrijetla predstavničke vladavine (osobito Guizot, 1861) pretpostavljale su njezinu povijesnu neminovnost; moje će istraživanje, nasuprot tome, istaknuti njezin izrazito kontingentan, čak i "krhak" karakter. Pokazat ću da su bila potrebna stoljeća, brojne pobune i revolucionarni ustanci – te znatna količina beskrupuloznog ponašanja, novca i sreće – kako bi se predstavničke institucije konsolidirale u svojoj europskoj kolijevci. Valjalo je pružiti otpor crkvenoj hijerarhiji u ime istinske vjere. Monarhe je valjalo staviti pod nadzor skupština. Zakonodavna je tijela trebalo izložiti demokratskim izborima, a te je demokratske elemente pak trebalo nakalemiti na preddemokratske institucije predstavljanja. Mo-

del predstavničke demokracije koji je iz toga proizašao danas je uobičajen u mnoštvu zemalja kao skup teritorijalno određenih institucija vlasti koje obuhvaćaju pisani ustav, neovisna sudska tijela i zakone koji jamče procedure kao što su *habeas corpus* (zabrana mučenja i zatvaranja), periodični izbor političara, ograničenja njihove službe, tajno glasanje, kompetitivne političke stranke, referendum i opoziv, skupine birača, civilno društvo i građanske slobode kao što su pravo na javno okupljanje i sloboda medija.

Predloženi bi plan istraživanja bio neobičan zato što bi se oslanjao na postojeću literaturu kako bi se naglasila posvemašnja originalnost tih institucionalnih izuma. U usporedbi s ranijim oblicima demokracije povezanim sa svijetom klasične Grčke, koji su se temeljili na okupljanju, izum predstavničke vladavine i njezina kasnija demokratizacija umnogome su proširili geografske razmjere institucija samouprave (većina država grčkoga svijeta skupštinske demokracije – primjerice, Mantineja i Argos – nisu bile veće od nekoliko desetaka četvornih kilometara. Većina modernih predstavničkih demokracija daleko je veća). Kako je prolazilo vrijeme, i unatoč njezinim lokalno ograničenim korijenima u gradovima, seoskim općinama i prostranim carstvima (Blockmans, 1997), predstavnička je demokracija sve češće bila smještena u teritorijalnim državama koje je štitila stalna vojska i imala je ovlasti da donosi i provodi zakone te da od svojeg stanovništva naplaćuje porez. Cijeli je taj proces iz temelja promijenio smisao demokracije. Predstavnička je demokracija počela značiti onaj tip vladavine u kojem građani, koji se shvaćaju kao birači pred kojima se nalazi stvarna mogućnost izbora između

barem dviju alternativa, mogu izabrati druge koji će potom braniti njihove interese. Mnogo je tinte i krvi proliveno u pokušaju da se utvrdi što predstavljanje doista znači, tko ima pravo predstavljati koga te što valja učiniti kada predstavnici ignoriraju ili razočaraju one koje bi trebali predstavljati. Ono što je međutim bilo uobičajeno za novo doba predstavničke demokracije, koja je sazrela tijekom prvih godina 20. stoljeća, jest uvjerenje da je dobra vlast ona koju provode predstavnici naroda.

Predstavničku su demokraciju, koja se obično suprotstavljala monarhijskom despotizmu, njezini zagovornici hvalili kao bolji način upravljanja otvorenim iznošenjem različitih mišljenja – ne samo mišljenja onih koji se predstavljaju nego i između predstavnika i njihovih birača. Projekt koji imam na umu oslanja se na zanimljivo zapažanje Thomasa Painea da bi “Atena predstavljanjem nadvladala vlastitu demokraciju”, kao ključno uporište za potpuno nov argument koji je potkraj 18. stoljeća iznesen u korist nadmoćnosti predstavničke vladavine. To su mišljenje iznijeli novinari, ustavotvorci i građani, služeći se čvrstim argumentima (Montesquieu, 1989; Constant, 1988; D’Holbach, 1781-1782; Sieyès, 1985; Paine, 1995). Predstavničku vladavinu hvalili su kao način da se građani oslobode straha koji su osjećali od vođa kojima je povjerena vlast; izabrani su se predstavnici koji su bili privremeno “na dužnosti” smatrali pozitivnim nadomjeskom za moć koja je bila personalizirana u tijelu neizabranih monarha i tirana. Predstavnička se vladavina uzvisivala kao nova učinkovita metoda raspodjele krivnje za loše političke rezultate – nov način stimuliranja rotacije vodstva, koja se rukovodi zaslugama i poniznošću. Smatrala se novim obli-

kom skromne vlasti, načinom otvaranja prostora političkim manjinama s drugačijim stajalištima i osiguravanja jednakih uvjeta natjecanja za osvajanje vlasti, što je pak izabranim predstavnicima omogućilo da testiraju svoje političke kompetencije i umijeće upravljanja u nazočnosti drugih koji imaju moć da ih u tom natjecanju pobijede.

Prvi pobornici predstavničke demokracije katkad su je smatrali formulom za prevladavanje opasnosti od građanskog rata. Osobito u prvim godinama Francuske revolucije mnogi su drugi ponudili pragmatičnije opravdanje predstavništva. Ono se smatralo praktičnim izrazom jednostavne stvarnosti: neizvedivo je da svi građani cijelo vrijeme, čak i ako su tome skloni, budu uključeni u poslove upravljanja. Imajući u vidu tu činjenicu – glasilo je argument – građani moraju posao upravljanja prenijeti na predstavnike koji se biraju na redovitim izborima. Zadatak je tih predstavnika da nadgledaju trošenje javnog novca, unutarnju i vanjsku politiku i sve druge poslove vlade. Predstavnici u ime svojeg biračkog tijela iznose argumente vladi i njezinoj birokraciji. Raspravljaju o različitim pitanjima i donose zakone. Odlučuju tko će vladati i kako, i to u ime građana. To razmišljanje objašnjava zašto su neki rani pobornici predstavničke vladavine taj sustav vlasti hvalili kao najbolje sredstvo protiv nevolja koje stvara “demokracija”. Vlast preko predstavnika smatrala se domišljatim izumom koji se može upotrijebiti za blokiranje političke participacije siromašnih i nepismenih tako da se vlast obavlja u njihovo ime, u smislu *suverenog naroda*. Taj je paradoksalni argument u obranu predstavničke demokracije koji se temelji na *narodu* o predstavničkoj demokraciji govorio kao o oksimoronu.

Međutim pod pritiskom političkih ustanaka koji su izbili u drugoj polovici 18. stoljeća pokazalo se da se taj napad na demokraciju ne može obraniti. Pomiješali su se ideali predstavničke vladavine i demokracije. U Francuskoj i Engleskoj te u novoj američkoj republici počeo se upotrebljavati čudan termin *predstavnička demokracija*, kojim su se, primjerice, služili ustavotvorci i utjecajni politički autori kada su govorili o novom tipu vladavine koja ima korijene u pristanku javnosti. Nitko ne zna tko je prvi govorio o *predstavničkoj demokraciji*. Moj će projekt pozorno razmotriti to pitanje i ispitat će radove političkih autora i mislilaca koji su utrlili nove staze, među kojima je i francuski aristokrat koji je bio ministar vanjskih poslova za vladavine Luja XV, Marquis d'Argenson (1694-1757). Možda je on prvi razabrao novi smisao demokracije kao predstavljanja: “Lažna demokracija”, istaknuo je u svojim *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France* (1765), “brzo upada u anarhiju. To je vladavina mnoštva ... U *istinjskoj demokraciji* čovjek djeluje preko poslanika, koji osvajaju vlast na izborima; zadatak onih koje je izabrao narod i vlast koju imaju ti dužnosnici čine javnu vlast”.

Usmjeravajući pozornost na tu vrstu povijesnih kretanja, istraživanje će ispitati kako se, kao način određivanja i rukovođenja vlašću, predstavnička demokracija pokazala oblikom političkog sustava i cijelog načina života bez povijesnog presedana. Istraživanje će naglasiti suprotni aspekt tog argumenta, da promjene koje su dovele do stvaranja predstavničke demokracije nisu bile ni neminovne ni politički neosporene. Predstavnička je demokracija stvorena iz mnogo različitih konflikata, od kojih su mnogi bili žestoko usmjereni pro-

tiv vladajućih skupina, bilo da je riječ o crkvenoj hijerarhiji, zemljoposjednicima ili imperijalnim monarhijama, često u ime "naroda". Objašnjenje što je to točno "narod" pokazalo se dubokim izvorom sporova u cijelom razdoblju predstavničke demokracije. U razdoblju predstavničke demokracije došlo je do stvaranja neologizama, kao što su *aristokratska demokracija* (koja se prvi put pojavila u Nizozemskoj potkraj 16. stoljeća) i *republikanska demokracija* (koja se pojavila u Sjedinjenim Američkim Državama potkraj 18. stoljeća). Kasnije su se pojavile *socijalna, liberalna i kršćanska demokracija*, čak i *buržoaska, radnička i socijalistička demokracija*. Ti su novi termini odgovarali mnoštvu tipova borbi različitih skupina za jednak pristup vlasti – borbi do kojih je, katkad samim njihovim oblikom, a katkad pukim slučajem ili nenamjernom posljedicom, došlo u institucijama i idealima, kao i načinu života, koji nisu imali presedana u povijesti. Tek se u prvim desetljećima 20. stoljeća pravo izbora predstavnika počelo smatrati *općim* pravom. Ono se prvo odnosilo na odrasle muškarce, a kasnije – obično mnogo kasnije – i na odrasle žene. No čak su se i tada, s iskustvom totalitarizma i vojnih diktatura, protivnici predstavničke demokracije odlučno, i sa znatnim uspjehom, borili protiv njezine prividne neučinkovitosti, njezinih kobnih nedostataka i njezinih tobožnjih zala. Oni su nastojali dokazati da predstavnička demokracija, u kojem god obliku, nije neminovna – da u sebi nema ugrađena povijesna jamstva.

NOVE METODOLOGIJE

Od središnje je važnosti za originalnost predloženog istraživanja princip da je predstavnička demokracija

osjetljiva na hirove vremena i prostora. Konkretno, pojmovne su inovacije tog istraživanja: (a) premještanje povijesti predstavničke demokracije i njezine geografske rasprostranjenosti u središte analize njezinih suvremenih oblika i (b) usporedba tih oblika s povijesnim idealima i uvriježenim modelima predstavničke vladavine. Te će pojmovne inovacije biti vrlo važne za procjenu novih izazova i zapreka s kojima se suočavaju sve predstavničke demokracije koje se razvijaju. Postojeća literatura o predstavničkoj demokraciji ima mnogo toga važnog za reći o potrebi za poboljšanjem oblika predstavljanja interesa građana, današnjem smislu predstavničke demokracije i važnosti procesa deliberacije javnosti u demokraciji. Taj bi novi istraživački plan povezao te različite teme i podignuo ih na višu i plodniju razinu. Osnovni je element tog istraživačkog programa hipoteza da usmjerenje pozornosti na prošlost, sadašnjost i budućnost predstavničke demokracije (a) znatno komplicira uvriježena tumačenja koja su usredotočena na europska iskustva, (b) potiče radikalnu promjenu perspektive ili promjenu *Gestalta* u našem razumijevanju današnje institucionalne dinamike i slabosti predstavničke demokracije, kao i njezine poželjnosti u budućnosti, te (c) zahtijeva uvođenje novih metodologija radi ostvarenja ciljeva projekta.

Valja osobito istaknuti tri metode:

Povratak klasicima. Zaokupljenost projekta današnjim izgledom i vjerovatnom budućnošću predstavničke demokracije zahtijeva primjenu metode "dijaloga s mrtvima", koja bi osigurala osjećaj za povijesnu perspektivu, za kojim postoji velika potreba u razmatranju presudnih problema. Ta bi metoda pridonijela otkrivanju ograniče-

nja ranije faze europskog mišljenja o podrijetlu predstavničke vladavine, čiji su začetnici mislioci kao što su D'Holbach, Guizot i J. S. Mill (1861). Premda se iz njihovih glavnih radova može izvesti mnogo važnih uvida, kao i iz kasnijih znanstvenih istraživanja Maxa Webera (1958), Otta Hintzea (1975), Jamesa Brycea (1921) i drugih koji su pisali početkom 20. stoljeća, plan istraživanja ipak ne bi postao puka strast za skupljanjem antikviteta. Oslanjao bi se na najbolju dostupnu literaturu i primjenjivao najnovija empirijska otkrića kako bi utvrdio po čemu se naše doba razlikuje od prethodnih i zašto "klasična" tumačenja prirode predstavničke demokracije treba znatno revidirati. Cijeli bi pristup bio radikalno različit od "klasičnih" tumačenja pojave predstavničke demokracije, uzimajući u obzir glavne izvore usporavanja razvoja predstavničke demokracije koji su se pojavili u prvoj polovici 20. stoljeća. To bi istraživanje pokazalo zašto je predstavnička demokracija preživjela potpun kolaps te kako su smisao i institucije predstavničke demokracije kasnije "migrirali" na svaki kontinent, pri čemu je katkad bilo iznenađujućeg uspjeha, što pokazuju i međusobno različiti primjeri Japana, Tajvana i Južnoafričke Republike.

Kozmopolitska perspektiva. Velik dio današnjih istraživanja o predstavničkoj demokraciji uspješno bi se mogao osloniti na studije slučajeva i građu prikupljenu iz nezapadnih zemalja. Predloženo bi istraživanje to učinilo tako što bi u središte pozornosti stavilo snažan osjećaj kozmopolitizma, oslanjajući se prije svega na detaljne studije uvođenja novih oblika predstavničke demokracije u posve različite sredine kao što su Papua Nova Gvineja, Kina i Indija. Istraživanje bi vjerojatno pokazalo da

izvorno europski oblici predstavničke demokracije prolaze kroz iznenađujuće mutacije kada se uvode u nepoznate sredine. Za sada ne postoji zadovoljavajuće tumačenje tog procesa mutacije, unatoč njegovoj znanstvenoj i političkoj važnosti. Istraživanje bi pokazalo da je proces prenošenja koji je započeo u 19. stoljeću (u Australiji i Latinskoj Americi, primjerice) i doživio vrhunac u eksperimentima s predstavničkom demokracijom koji su se u 20. stoljeću provodili u Aziji i u pacifičkom području bio od epohalne važnosti. On je globalno povećao doseg predstavničke demokracije, potencijalno milijardama ljudi kojima je zajedničko bilo jedno – da nisu Europljani. Naš bi istraživački program istražio krajnje neobične načine na koje društva u koja se uvodi predstavnička demokracija redefinišu njezin smisao i običaje, kao u Papui Novoj Gvineji (Ketan, 2004), te načine na koje *postvestminsterske* predstavničke demokracije uvode i primjenjuju niz novih mehanizama za javni nadzor vlasti. Od velike bi važnosti za istraživanje bili primjeri kao što je Indija, koju obilježavaju uvođenje samouprave poznate pod nazivom *panchayat*, pojava regionalnih stranaka kojima su na čelu živopisne ličnosti kao što je Mayawati, *satyagraha*, obvezne kvote za žene i manjinske skupine, željeznički sudovi, *lok adalats*, programi konsultacija u vezi s očuvanjem voda te sudski sporovi koji se vode u javnom interesu.

Modeliranje. Naš bi istraživački program morao razviti tehnike modeliranja kako bi osmislio nov politički jezik za izučavanje *postvestminsterske* ili *monitorne* demokracije. Istraživanje polazi od pretpostavke da je za objašnjenje uistinu važnih trendova našeg doba potreban izrazito originalan model *monitorne demokracije*. Primje-

na tog modela radikalno bi uzdrma-
la prevladavajuće teorijske i političke
pretpostavke. Dovela bi u pitanje naj-
bolje dostupne studije predstavnštva i
demokracije (Manin, 1997). Taj bi mo-
del učvrstio argument da mnoge ta-
kozvane predstavničke demokracije, i
to ne samo Indija i Papua Nova Gvi-
neja, imaju malo sličnosti s teorijskim
shvaćanjima predstavničke demokraci-
je, koja prepostavljaju da se za potrebe
građana najbolje mogu boriti izabrani
parlamentarni zastupnici koje odabiru
političke stranke. Taj bi model potkri-
jepio tvrdnju da se mnoge demokracije
udaljavaju od teorijskih modela pred-
stavničke vladavine. S tog istraživačkog
stajališta novi je povijesni oblik *moni-
torne* ili *postvestminsterske* demokracije
onaj u kojem se (a) ideali predstavnš-
tva i demokratski mehanizmi počinju
širiti horizontalno i prema dolje, kroz
cijelu vladu i kroz sve kutke civilnog
društva; u kojem (b) izvanparlamentar-
ne institucije za nadzor vlasti, kao što su
povjerenstva za borbu protiv korupci-
je, lokalni sudovi, radni sudovi i vijeća
za nadzor medija, znatno kompliciraju i
potencijalno ograničavaju uspostavljeni
vestminsterski model kreiranja javnih
politika, unutarnje politike i publicite-
ta, te onaj u kojem (c) mehanizmi pred-
stavničke demokracije počinju djelovati
i preko državnih granica, tako da otvo-
rene metode koordinacije u stilu Eu-
ropske Unije, samiti, forumi i organiza-
cije za zaštitu ljudskih prava preuzimaju
važnu ulogu u oblikovanju i utvrđiva-
nju javnih i privatnih politika. Neki su
autori (Mulgan, 2006; Offe, 2003; Smith,
2005) počeli priznavati te trendove, no
nitko ih još nije povezao u oblik jednog
zaokruženog modela kojim bi se obja-
snilo što se događa s predstavničkom
demokracijom kakvu poznaju protekli
naraštaji. Nasuprot onim praktičari-

ma, aktivistima i znanstvenicima (Bar-
ber, 1984; Castoriadis, 1991) koji polaze
od pretpostavke da je osnovni izbor s
kojim se suočavaju suvremene demo-
kracije izbor između prihvaćanja uvje-
ta vestminsterske izborne demokracije
i usvajanja više participativnih oblika
istinske i *neposredne* demokracije – u
biti izbor između prihvaćanja sadašnjosti
i povratka nekakvu zamišljenom
duhu atenske demokracije – predloženi
bi projekt otvorio treću mogućnost,
koju podupire velik dio suvremene po-
vijesti; mogućnost – rast *monitorne de-
mokracije* – čiji se obrisi i potencijali
moraju priznati onakvima kakvi jesu:
posve nov povijesni oblik demokraci-
je pomiješan s mnoštvom novih oblika
predstavnštva.

TEME

Pojmovni sklop, dizajn i metode
istraživanja međusobno bi se integrirali
podjelom istraživačkog programa u tri
dinamički uzajamno povezane teme,
koje bi valjalo istodobno razvijati:

Tema 1: Temeljna shvaćanja predstavničke demokracije

Projekt bi iznova razmotrio klasič-
na tumačenja povijesnih korijena i mo-
dernog razvoja ideala predstavničke
vladavine, poput onih koja su ponudili
D’Holbach i Condorcet (1785), Weber
i Hintze, Guizot i J. S. Mill. Istraživanje
bi pritom bilo djelomice pojmovno i
usredotočeno na pitanja političke eti-
ke, a djelomice zaokupljeno pitanji-
ma povijesti i geografske komparacije.
Usredotočilo bi se na razjašnjavanje i
osmišljavanje novih shvaćanja mnoš-
tva povijesnih značenja predstavnštva
i predstavničke demokracije. To bi se
postiglo međunarodnim komparacija-
ma, tako što bi se ispitali slučajevi koji
se inače znatno razlikuju – primjerice,

Japan i Australija, Indija i Njemačka, Papua Nova Gvineja i Sjedinjene Američke Države – kako bi se postavila i riješila nova pitanja, primjerice:

- Jesu li institucije predstavničke vladavine izum europske regije, kako se obično tvrđi (primjerice, J.-J. Rousseau, O. von Gierke i dr.)?
- Je li moguće utvrditi osnovni koncept ili temeljni smisao predstavničke demokracije, ili je bolje naglasiti različite temeljne povijesne tipove predstavničke demokracije te mutacije i putove koji su doveli do njezina stvaranja?
- Imajući na umu da principi i praktični oblici predstavnštva i demokracije imaju različite i nespojive korijene, kako, gdje i kada su povezani u nešto novo? Tko je prvi počeo govoriti o “predstavničkoj demokraciji” i što je razumijevao pod tim oksimoronom? (Čini se da govor o “predstavničkoj demokraciji” potječe iz anglo-francusko-američkih izvora. Zašto?)
- Kako, kada i kojim su sredstvima smisao i institucije predstavničke demokracije počeli prelaziti oceane i ukorjenjivati se na tlu drugih kontinenata? U kojoj su mjeri – pri čemu bi od velike važnosti bio slučaj azijskih i pacifičkih zemalja – ta značenja i institucije prošli kroz važne mutacije?
- Zašto pobornici predstavničke demokracije bilo gdje na svijetu smatraju da je ona poželjan oblik vladavine i zašto njezini protivnici, počevši od liberala, monarhista, komunista i anarhista do totalitarnih pobornika “vlasti naroda”, tako glasno prigovaraju njezinim slabostima? Može li se danas išta naučiti od tih prijašnjih kritičara?

- Postoje li u današnje vrijeme sličnosti s onom vrstom žestokog napada na predstavničku demokraciju koji je u 19. stoljeću pokrenuo engleski komparativni pravnik *sir* Henry Sumner Maine, koji je u svojoj *Popular Government* (1885) zaključio: da je rano u povijesti u Britaniji trijumfirala predstavnička demokracija “ne bi se pojavila vjerska reformacija, promjena dinastije, tolerancija drugačijih mišljenja, čak ni točan kalendar”, dodavši: “Vršalica, strojni tkalački stan, stroj za fino pređenje, a zacijelo i parni stroj, bili bi zabranjeni”.

Tema 2: Uspješnost postojećih predstavničkih demokracija

Naše bi istraživanje ispitalo dokaze raširene teorije da današnje institucije predstavljanja loše funkcioniraju usporede li se s normama predstavničke demokracije. Ta bi tema bacila sumnju na pretpostavke o postojanju nekakva “zlatnog doba” predstavničke demokracije; pretpostavila bi da stvarna uspješnost institucija predstavljanja mora imati presudan utjecaj na budućnost predstavničkih oblika demokracije. Može se očekivati da bi se detaljnija istraživanja, koja bi se djelomice oslanjala na intervjue i raznorazne “demokratske revizije” i studije “kvalitete” demokracije, osobito usredotočila na sljedeće izazove s kojima se suočavaju postojeći modeli predstavničke demokracije:

- *endogeni pritisci*, kao što su lobiranje, prikupljanje sredstava za kampanje, novi oblici državne manipulacije medijima, tajnovitost pojedinih područja javnih politika, poput rashoda na obranu, slabljenje zakonodavnih tijela i povećanje broja statutarnih tijela bez ikakve odgovornosti, pritisci koji zajedno

djeluju tako što prošupljaju ili ograničavaju predstavničke mehanizme u institucijama kao što su političke stranke, izborni i pravosudni sustavi, izvršna vlast i sustavi uprave;

- *podržavna dinamika*, koja obuhvaća razvoj “paralelnih” i “unakrsnih” oblika predstavnštva koje strukturiraju novi mediji digitalne komunikacije i *e-politika*, porast broja profesionalnih organizacija civilnog društva te formuliranje državnih politika pod utjecajem sila kao što su privatni gospodarski interesi i novi oblici ekspertize;
- *međunarodni procesi* koji prelaze granice uobičajenih teritorijalno ograničenih institucija predstavničke vladavine, što ne obuhvaća samo globalne lance protoka roba, nego i nove naddržavne oblike odlučivanja, među kojima su samiti, regionalni forumi, povjerenstva za utvrđivanje istine i pomirbu, transnacionalne mreže javnih politika i sporazumi usvojeni posredovanjem UN-a, koji na postojeće mehanizme predstavljanja obično imaju učinak “pranja javnih politika” ili “izazivanja nereda”.

Tema 3: Budućnost predstavničke demokracije

Naše bi istraživanje preispitalo poznatu Tocquevilleovu tvrdnju da je jedna od velikih vrlina demokracije to što pravi “greške koje se mogu ispraviti” (Tocqueville, 1969). Studija bi postavila pitanje je li, u pogledu predstavljanja, Tocquevilleov uvid još uvijek primjenjiv na postojeće demokracije. Sljedeća bi pitanja valjalo posebno razmotriti:

- Svjedočimo li u nekim zemljama, kako tvrde neki autori, pojavi postdemokratskih političkih zajednica

koje na okupu drži čvrsta i medijski snažno vođena vlada, opadanju aktivnosti građana i njezinoj zamjeni potrošačkom kulturom, unaprijed pripremljenim telepopulističkim apelima upućenim “narodu” i selektivnoj primjeni sile prema marginalnim i različitim manjinama?

- Postoje li, s druge strane, danas primjetne preobrazbe – kao što su internet i *e-politika* – koje predstavničkim oblicima demokracije predviđaju ili obećavaju pozitivniju budućnost? Postoje li izgledi za reformu političkih stranaka, zakonodavnih tijela i drugih konvencionalnih institucija demokratskog predstavljanja?
- Postoji li u ratom opustošenim i sličnim sredinama kojima je predstavnička demokracija do sada bila uskraćena – primjerice, u Demokratskoj Republici Timor-Lesteu i Indoneziji – ikakva mogućnost preskakanja uobičajenih koraka povezanih s izvorno europskim modelom teritorijalno omeđene predstavničke demokracije?
- Mogu li se mehanizmi i “duh” predstavničke vladavine uvjerljivo primijeniti na međunarodne institucije, kao što su međudržavni procesi u stilu APEC-a, tržišta, tvrtke i druga nevladina tijela? Je li taj proces već započeo (kako bi se dalo zaključiti iz sustava panela za stručnu evaluaciju u tijelima kao što je APEC)? Koji su sadašnji nedostaci tih inovacija i jesu li one poželjne?

Ova bi tema prednost dala dugoročnim procesima institucionalnog inoviranja u svijetu postojećih demokracija, u koje se ubrajaju i azijska i pacifička regija, prema kojima bismo se odnosili kao prema važnom pokusnom slučaju.

Među tvrdnjama koje se zagovaraju u projektu nalazi se i tvrdnja da se u tom i drugim područjima svijeta u desetljećima koja su uslijedila nakon 1945. godine uvelo gotovo stotinu novih sredstava za javni nadzor i kontrolu vlasti. U to se ubrajaju sudski procesi u javnom interesu, participativno kreiranje proračuna, tijela za utvrđivanje istine i pomirbu, zakoni o slobodi informiranja, povjerenstva za borbu protiv korupcije, organizacije za zaštitu ljudskih prava, vijeća za nadzor nad ispuštanjem ugljika, suodlučivanje uprave i radnika, *weblogovi*, radionice za raspravu o političkim problemima, međunarodne nevladine organizacije, samiti, udruge građana i mnogi drugi eksperimenti koji su danas dio političkog krajobraza postojećih demokracija. Naš bi istraživački projekt analizirao koliko su te inovacije u povijesnom smislu nove, što bi otvorilo posve originalna pitanja: ne radi li se možda o tome da neki dijelovi svijeta prolaze kroz povijesnu preobrazbu demokracije, koja rezultira složenijim i različito konstituiranim oblicima samouprave, koju obilježava proliferacija mnoštva mehanizama kojima se jamči javna odgovornost vlasti gdje god se ona provodila? Ako je tomu tako, koje su središnje institucije i odredbene značajke te nadolazeće *monitorne* ili *postvestminsterske* demokracije?

Istraživanje bi postavilo nova pitanja o učinkovitosti i djelotvornosti te poželjnosti toga novog povijesnog oblika demokracije. Postoje li razlozi za mišljenje da *monitorna* demokracija ima niz prednosti pred drugim, konkurentnim sustavima vlasti? Mogu li njezini mehanizmi bolje jamčiti dragocjene norme kao što su sloboda priopćavanja, ljudska prava i pluralitet načina života? Mogu li *monitorne* demokracije u

nastanku bolje osigurati održiv gospodarski rast, jamčiti sigurnost, smanjiti mnoštvo oblika nasilja kod kuće i u inozemstvu, čak i pobijediti u ratovima i promicati demokraciju u sredinama u kojima nikada prije nije postojala? Koliko te demokracije mogu postati “vremenski osviještene” i “kompetentne za budućnost”? Je li istina (kako su tvrdili Tocqueville i drugi) da je demokracija osobito samoživ politički oblik, koji je najvećim dijelom sklon brinuti se samo za današnjicu, a zaboraviti budućnost? Ili je pak točno da su, suočene s golemim, novim i vrlo složenim međugeneracijskim problemima – takozvanim “nezgodnim” problemima kao što su klimatske promjene, demografski pad i biogenetičke inovacije – *monitorne* ili *postvestminsterske* demokracije izrazito osjetljive na “povijest”, te stoga u jedinstvenom položaju da daju glas budućnosti – kako bi utvrdile i na najbolji i najučinkovitiji način primijenile nove politike međugeneracijske pravednosti usklađene s izrazitom složenošću našeg doba?

U istraživanju se ne bi iznosile nikakve pretpostavke o neminovnosti tih trendova i preobrazbi. U njemu bismo, što je neobično, razmotrili ponovnu pojavu otvorenih napada na ideale i institucije predstavničke demokracije na globalnoj razini. Istraživanje bi se usredotočilo na nov razvoj događaja koji ima vrlo stare korijene: sve veću razočaranost samom demokracijom. Razočaranost demokracijom djelomično proizlazi iz disfunkcionalnosti konvencionalne predstavničke demokracije u vestminsterskom stilu. Novinari, znanstvenici, političari i drugi uočili su te trendove kao sve veće otuđenje od političkih stranaka i izborne politike, spajanje masovnih medija s formalnom

politikom i vidljiv porast sloja siromašnih građana, koje stalno nadglasava privilegirana i moćnija većina. Osobito su od 2001. godine hladan stav prema demokraciji, koja se shvaća kao norma, skup institucija i način života, pojačali strahovi zbog promicanja demokracije ratom i jačanja državne vlasti, koja se često služi upitnim pravnim i policijskim metodama.

Ti bi međusobno različiti trendovi služili kao podloga za istraživanje o skepticima i protivnicima demokracije. Naš bi projekt dokumentirao i ocijenio uvjerljivost i izgleda za politički uspjeh ključnih pretpostavki suvremenih protivnika demokracije. On bi u znatnoj mjeri prekoračio granice stajališta koja govore o “kraju povijesti”, postavljajući pitanje: tko su novi kritičari, skeptici i neprijatelji demokracije? I koliko je potencijalno učinkovita njihova suzdržanost prema demokraciji – suzdržanost kojoj se ne može utvrditi jedan izvor, nego se ona, naprotiv, proteže na cijeli politički spektar, od kritičara neoliberalne globalizacije, liberala i neomark-sista do aktivista za zaštitu ljudskih prava, bitno različitih pravaca konzervativizma i neotradicionalističkih i vjerskih skupina?

Pri postavljanju navedenih pitanja fokus bi bio interdisciplinarni i kozmopolitski, u smislu da bi se oslanjao na radove praktičara i znanstvenika iz nekoliko različitih disciplina u različitim sredinama – od Italije i Singapura, Australije i Sjedinjenih Američkih Država do Rusije i Kine – u kojima se sustavno izražava sumnja u odnosu na demokraciju (Rancière, 2006; Milner, 2003; Caplan, 2007). Posvetila bi se pozornost povijesti ranijih napada na značenje i institucije demokracije, počevši od, recimo, Platona do Heideggera. Fokus bi

međutim bio na današnjim trendovima i na tome koliko su oni novi. U istraživanju bi se, primjerice, istražila ponovna pojava nacionalističke politike i respektabilna masa “demoskeptične” literature koja tvrdi da građansku neslogu, etničke sukobe, ksenofobiju, čak i genocid, uzrokuju pokušaji demokratizacije multietničkih društava. Stanovita bi se pozornost posvetila tvrdnjama Kineza o nadmoćnosti načela “skladnog društva”, novijim tvrdnjama o nedostacima demokracije i utjecaju američkog “rata protiv terorizma” na nove načine strukturiranja odnosa između onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Pomno bi se ispitala literatura o “demokratskom miru”, “povlačenju demokracije” i novoj pravnoj znanosti o preduhitranju i prevenciji. Ispitale bi se i tvrdnje da je demokracija samo jedna u mnoštvu vrijednosti te da su postojeće predstavničke demokracije zapravo izložene opasnostima od “ne-liberalne demokracije”.

Treći pravac istraživanja razmotrio bi, dakako, načine na koje predstavnička demokracija kao politički oblik samu sebe permanentno izlaže kritici javnosti zato što njezini mehanizmi predstavljanja potiču “denaturiranje” vlasti i ispitivanje njihovih vlastitih slabosti. Posljednje, premda nipošto i najmanje važno, jest to što bi istraživanje istražilo izrazit paradoks našeg doba: da su, slijedom globalne pobjede u borbama u 19. i 20. stoljeću za opće pravo glasa, glavne prijetnje legitimnosti i funkcioniranju suvremenih demokratskih institucija i ideala predstavljanja samo prurušene u jezik demokracije.

S engleskoga preveo

Davor Stipetić

LITERATURA

- Barber, Benjamin, 1984: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.
- Blockmans, Wim, 1997: *A History of Power in Europe*. Bruxelles i London.
- Bobbio, Norberto, 1984: *The Future of Democracy*. London: Richard Bellamy.
- Bryce, James, 1921: *Modern Democracies*, 2 sv. London i New York.
- Caplan, Bryan, 2007: *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton.
- Castoriadis, Cornelius, 1991: *Philosophy, Politics, Autonomy: Essays in Political Philosophy*, David Ames Curtis (ur.). New York.
- Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, marquis de, 1785: *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix: Discours préliminaire*. Paris.
- Constant, Benjamin, 1988: Principles of Politics Applicable to All Representative Governments, *Political Writings*, Biancamaria Fontana (ur.). Cambridge. 307-328.
- Crouch, Colin, 2004: *Post-Democracy*. Cambridge i New York.
- Dahl, Robert A., 1989: *Democracy and Its Critics*. New Haven.
- Dalton, Russell J., 2004: *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion in Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford i New York.
- D'Holbach, Paul-Henri Thiry, 1781-1782: *Représentants, Encyclopédie; ou, Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot; & quant à la partie mathématique, par M. D'Alembert*, 36. sv. Lausanne.
- Dryzek, John S., 2000: *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford.
- Elster, Jon, 1998: Deliberation and Constitution Making, *Deliberative Democracy*, Jon Elster (ur.). Cambridge. 97-122.
- Friedrich, Carl J., 1968: *Constitutional Government and Democracy: Theory and Practice in Europe and America*, 4. izd. Waltham.
- Fukuyama, Francis, 2006: *The End of History and the Last Man*, 2. izd. s novim pogovorom. London i New York.
- Gierke, Otto, 1958: *Political Theories of the Middle Age*. Cambridge: Frederic William Maitland.
- Ginsborg, Paul, 2005: *The Politics of Everyday Life: Making Choices, Changing Lives*. New Haven i London.
- Goodin, Robert E., 2005: *Reflective Democracy*. Oxford i New York.
- Guinier, Lani, 1994: *Tyranny of the Majority: Fundamental Fairness in Proportional Representation*. New York.
- Guizot, François Guillaume, 1861: *History of the Origin of Representative Government in Europe*. London.
- Habermas, Jürgen, 1993: *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge.
- Habermas, Jürgen, 1996: *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge.

- Hintze, Otto, 1975: *The Preconditions of Representative Government in the Context of World History*, u: Felix Gilbert (ur.), *The Historical Essays of Otto Hintze*. New York.
- Ketan, Joseph, 2004: *The Name Must Not Go Down: Political Competition and State-Society Relations in Mt Hagen, Papua New Guinea*. Suva.
- Kymlicka, Will, 1995: *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
- Macpherson, C. B., 1977: *The Life and Times of Liberal Democracy*. Oxford i New York.
- Manin, Bernard, 1997: *The Principles of Representative Government*. Cambridge.
- Mill, John Stuart, 1861: *Considerations on Representative Government*. London.
- Milner, Jean-Claude, 2003: *Les penchants criminels de l'Europe démocratique*. Paris.
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat, Baron de, 1989: *The Spirit of the Laws*, prev. Anne M. Choler, Basia Carolyn Miller i Harold Samuel Stone. Cambridge.
- Mulgan, Geoff, 2006: *The Remaking of Democracy*, u: Richard Wilson (ur.), *Post Party Politics*. London. 13-19.
- Offe, Calus, 2003: *Demokratisierung der Demokratie. Diagnosen und Reformvorschläge*. Frankfurt am Main.
- Paine, Thomas, 1995: *Collected Writings*, Eric Foner (ur.). New York: Library of America.
- Phillips, Anne, 1995: *The Politics of Presence*. Oxford.
- Pitkin, Hanna Fenichel, 1967: *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.
- Pitkin, Hanna Fenichel, 2004: *Representation and Democracy: Uneasy Alliance*, *Scandinavian Political Studies*, 27 (2004), 335-342.
- Rancière, Jacques, 2006: *Hatred of Democracy*. London i New York.
- Rosanvallon, Pierre, 1998: *Le peuple introuvable: Histoire de la représentation démocratique en France*. Paris.
- Sartori, Giovanni, 1987: *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham.
- Schmitter, Philippe C., Alexander H. Trechsel, 2004: *Green Paper on the Future of Democracy in Europe for the Council of Europe by a Working Group of High Level Experts*. Bruxelles.
- Sieyès, Emmanuel-Joseph, 1985: *Écrits politiques*, Roberto Zapperi (ur.). Paris.
- Smith, Graham, 2005: *Beyond the Ballot: 57 Democratic Innovations*. London.
- Tocqueville, Alexis de, 1969: *Democracy in America*, J. P. Mayer (ur.), George Lawrence (prev.). New York: Harper Perennial.
- Urbinati, Nadia, 2006: *Representative Democracy: Principles and Genealogy*. Chicago i London.
- Weber, Max, 1958: *From Max Weber: Essays in Sociology*, H. H. Gerth i C. Wright Mills (ur.). New York: Oxford University Press.
- Young, Iris Marion, 2000: *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

A Proposal for Rethinking the Origins and Future of Representative Government

SUMMARY In this paper, the author points to the need for conducting an in-depth study of the claim that representative democracy leads to intense political alienation and that it is in its final stage of decline. In an attempt to reconsider the origins and future of representative government, the author points out that the fundamental concepts of representative democracy should first be included in the agenda, so as to reconsider the classical interpretations of historical origins and modern development of the ideal of representative government. Second, the paper points out that it is necessary to examine the performance of existing representative democracies, considering the various challenges and pressures with which they are faced today. Third, in an effort to point at the future of representative democracy, the author suggests that we rethink Tocqueville's famous claim that one of the great virtues of democracy is that it makes "errors that can be corrected", wondering if this Tocqueville's insight applies to actually existing democracies.

KEYWORDS representative government, representative democracy, the future of democracy

IZRAVNA DEMOKRACIJA: ŠVICARSKO ISKUSTVO

Hanspeter Kriesi

*Institut za političku znanost,
Sveučilište u Zurichu*

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: veljača 2008.

Sažetak Članak započinje navođenjem stavova zagovornika i protivnika predstavničke demokracije o dobrim, odnosno, o lošim stranama izravne demokracije. U svjetlu toga autor nastoji razmotriti iskustvo s primjenom izravne demokracije u Švicarskoj, jednoj zemlji u kojoj politiku na svim razinama – uključujući i nacionalnu – presudno oblikuju institucije izravne demokracije. U članku se najprije daje prikaz institucija izravne demokracije, a nakon toga prikaz prakse tog oblika demokracije u Švicarskoj. Nakon toga prelazi na razmatranje načina na koji institucije izravne demokracije oblikuju stavove i odluke građana. Sugerirajući da su političke elite subjekt određivanja opcija koje se građanima daju na glasovanje, autor se pita jesu li građani sposobni za to da se pravilno služe informacijama koje im podastiru elite i mogu li doći do odluke koja je odraz njihovih vlastitih preferencija. Pozivajući se na svoja prethodna istraživanja autor zaključuje da su građani koji doista sudjeluju u glasovanju znatno kompetentniji od ukupnog biračkog tijela. U posljednjem dijelu članka autor razmatra pitanje je li izravna demokracija dobra za gospodarstvo i svakodnevnu osobnu situaciju građana. Pozivajući se na radove ekonomista zaključuje da institucije izravne demokracije imaju uglavnom pozitivan učinak na gospodarstvo.*

Ključne riječi izravna demokracija, izravna demokracija u Švicarskoj, obvezatni referendum, neobvezatni referendum, pučka inicijativa, uspješnost instrumenata izravne demokracije

Procesi izravne demokracije daju povoda i nadama i strahovima. S jedne strane, ljudi od tih procesa očekuju ostvarenje demokratskih ideala. Tako pristaše “jake” ili “participacij-

ske” demokracije (primjerice, Benjamin Barber, 1984) ulažu mnogo nade u širenje demokratskih procesa izvan okvira predstavničke demokracije, jer pretpostavljaju da će aktivno sudjelovanje u

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu “Democratic Innovations – Theoretical and Practical Challenges of Evaluation” održanom od 7. do 9. veljače 2008. u Berlinu, u organizaciji Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).

kolektivnom političkom odlučivanju djelovati tako što će educirati građane i dati im udio u vlasti te, naposljetku, stvoriti bolje građane. S druge su strane rašireni strahovi da bi ti procesi mogli biti prezahvatljivi za prosječnoga građanina. Tako Giovanni Sartori (1987: 120), jedan od njezinih najglasnijih kritičara, smatra da bi se izravna demokracija “brzo i s pogubnim posljedicama nasukala na hridi kognitivne nekompetentnosti”. Već je Platon u svojem traktatu *Država* doveo u pitanje tadašnju atensku izravnu demokraciju, smatrajući da je za vladavinu sposobna samo manjina umnih čuvara – “kompetentnih političkih elita”, izrazimo li se suvremenim rječnikom.

Švicarska je jedina zemlja u kojoj politiku na svim razinama – uključujući i nacionalnu – presudno oblikuju institucije izravne demokracije. U Švicarskoj je bilo više slučajeva glasovanja građana na razini cijele države nego u bilo kojoj drugoj zemlji. Stoga je iskustvo švicarske s izravnom demokracijom od goleme važnosti – kako za njezine kritičare tako i za njezine zagovornike, iako neki kritičari osporavaju prikladnost njezina iskustva. Schumpeter (1962: 267) – nesumnjivo jedan od najvećih klevetnika izravne demokracije – dovodi, primjerice, u pitanje relevantnost iskustva Švicarske, jer je – kako on tvrdi – “malo toga spornoga u svijetu seljaka koji, osim hotela i banaka, nema nikakvu veliku kapitalističku industriju, a problemi javne politike tako su jednostavni i stabilni da se od velike većine građana može očekivati da ih razumiju i da se o njima dogovore”. “U Švicarskoj”, kaže on, “izravna demokracija može biti učinkovit mehanizam političkog odlučivanja, ali samo zato što ne treba donositi nikakve važne odluke.”

Kako je poznato, bilo je to u četrdesetim godinama 20. stoljeća. Danas bi zacijelo bilo teško naći ozbiljnog političkog teoretičara koji bi posumnjao u relevantnost Švicarske za procjenu implementacije procesa izravne demokracije. Suvremena je Švicarska složeno, visokorazvijeno moderno društvo, čvrsto integrirano u svjetsko gospodarstvo, koje obilježavaju koegzistencija više različitih jezičnih kultura i izuzetno visok udio stranaca u stanovništvu. Premda je Švicarska razmjerno malena zemlja i u mnogo pogleda poseban slučaj – među ostalim upravo zbog važnosti procesa izravne demokracije u političkom odlučivanju – ona zasigurno više nije zaostala provincija kakvom ju je Schumpeter pokušao prikazati.

Ovaj ću rad započeti kratkim prikazom ključnih institucija izravne demokracije u Švicarskoj. Stanovito je, makar i površno, poznavanje tih institucija nužno za razumijevanje funkcioniranja izravne demokracije u suvremenim uvjetima. Potom ću razmotriti primjenu i uspješnost dostupnih instrumenata. Treće, iznijet ću neke empirijske pokazatelje u vezi s načinima na koje građani odlučuju u procesima izravne demokracije te ulogom političkih elita u predstrukturiranju njihovih odluka. U zaključku bih želio skrenuti pozornost na (uglavnom povoljne) gospodarske i društvene posljedice tih procesa u švicarskom kontekstu.

Institucije izravne demokracije u Švicarskoj

Institucije određuju pravila igre. Valja imati na umu da se institucije izravne demokracije pojavljuju u mnoštvu inačica, uz koje su povezane različite logike. Jedna je varijanta *populistički*, neposredovan oblik izravne demokracije,

koji najviše odgovara praksi u državama članicama SAD-a. Kad su populistički i progresivni reformatori potkraj 19. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama uveli procese izravne demokracije, učinili su to prije svega zato da ograniče moć političkih stranaka i njihove političke mašinerije, koje su u to vrijeme kontrolirale parlamente (Cronin, 1989: 50-57; Smith i Tolbert, 2001: 740; 2004: 112 i d.; Bowler i Donovan, 2006). U Sjedinjenim Američkim Državama socijalni se pokreti i interesne skupine i dan danas služe pučkom inicijativom kako bi zaobišli državne parlamente koje kontroliraju stranke. To je moguće zato što se pučke inicijative daju građanima na glasovanje bez upletanja državnih vlada i parlamenata.

Nasuprot tome, švicarska je inačica izravne demokracije mnogo organiziranija i pod mnogo izravnijom kontrolom političkih elita. Procesi izravne demokracije u Švicarskoj usko su povezani s procesima predstavničke demokracije. Da bismo razumjeli švicarsku inačicu izravne demokracije, moramo objasniti funkcioniranje dvaju ključnih instrumenata – *pučke inicijative* i *referenduma*. Razmotrimo prvo referendum – povijesno prvi oblik procesa izravne demokracije u Švicarskoj. Taj oblik u Sjedinjenim Američkim Državama uopće ne postoji, no u Švicarskoj ima presudnu ulogu, kao i svim drugim europskim varijantama izravne demokracije. Referendum omogućuje građanima problemski specifičnu opoziciju, ovisno o slučaju. U Švicarskoj referendum općenito ima obilježje pučkog *veta*.

U slučaju Švicarske valja razlikovati *obvezatni* i *neobvezatni* referendum. Za izmjene Ustava obično se raspisuje obvezatni referendum, dok se na neobvezatnom referendumu odlučuje o po-

jedinim zakonima. To znači da se za izmjene Ustava uvijek mora dobitiodobrenje građana, dok se za pojedine zakone raspisuje referendum samo ako to zahtijeva barem 50.000 građana, pod uvjetom da potpišu peticiju u roku tri mjeseca nakon njihova usvajanja u parlamentu. Iako je velika većina parlamentarnih odluka podložna neobvezatnom referendumu, na neke se odluke to ne odnosi – primjerice, u području obrane i (na razini države) usvajanja proračuna, što znači da se za takve odluke ne može zahtijevati glasovanje građana.

Valja imati na umu da se referendum u Švicarskoj odnosi na parlamentarne odluke čija implementacija još nije počela. To se razlikuje od načina na koji se referendum upotrebljava u Italiji, gdje također ima veliku važnost, ali odnosi se na ukidanje nekog zakona (ili nekog njegova dijela) koji je već na snazi. U Švicarskoj referendum ima učinak suspenzije: parlamentarne odluke koje su podvrgnute referendumu mogu se provesti samo nakon isteka roka od tri mjeseca u slučajevima kad referendum nije potreban ili, u slučajevima kada je referendum potreban, ako građani zakonu dadu većinu glasova. U slučaju da građani odbace zakon, on postaje ništavan te se mora iznova pokrenuti zakonodavni postupak.

Te opće značajke referenduma u Švicarskoj, prema poznatoj postavci Leonharda Neidharta (1970), bitno utječu na političko odlučivanje u Švicarskoj. Neidhartova se postavka ponajprije odnosi na neobvezatni referendum, no analogijom bi se mogla primijeniti i na njegovu obvezatnu inačicu. S obzirom na stalnu dostupnost referenduma uvijek postoji mogućnost da neka stranka ili interesna skupina koja nije suglasna s rezultatom zakonodavnog postupka pokrene ne-

obvezatni referendum usmjeren protiv zakona usvojenog u parlamentu – tj. da se neka organizacija odluči na prikupljanje dovoljnog broja potpisa kako bi nametnula pučko glasovanje te time zaprijetila rezultatu zakonodavnog postupka. Nad cijelim se zakonodavnim postupkom dakle kao Damoklov mač nadvija prijetnja referendumom. Da bi se spriječili slučajevi u kojima bi neka nezadovoljna skupina pokretanjem referenduma sabotirala zakonodavni projekt, sve su organizacije koje su sposobne za pokretanje referenduma, prema Neidhartovu mišljenju, svršile tako što su integrirane u politički proces – bilo u kontekstu produženih pretparlamentarnih procedura bilo u kontekstu velike koalicije koja je na vlasti u Švicarskoj još od 1959. godine. Ukratko, Neidhart smatra da se, kao posljedica otvaranja procesa izravne demokracije, švicarski sustav vlasti iz “plebiscitarne” pretvorio u “dogovornu demokraciju”.

Čak i ako Neidhartova postavka pre naglašava važnost referenduma u širenju struktura pregovaranja u Švicarskoj – postoji, štoviše, i niz drugih “institucionaliziranih mehanizama uvažavanja” kojima se uvode proširene strukture pregovaranja (federalizam, dvodomni parlamentarni sustav, razmjerni izborni sustav, višestranačje – da spomenemo samo najvažnije) (Germann, 1994) – latentne funkcije referenduma ipak pridonose činjenici da je Švicarska paradigmatički primjer konsenzusne demokracije. Usput, Lijphart (1999), koji je uveo razliku između većinske i konsenzusne demokracije, u formuliranju svoje utjecajne tipologije uopće ne uzima u obzir referendum.

Dok se referendumom intervenira u završnu fazu procesa kreiranja javnih politika, a moguće je da se done-

kle utječe i na njegove prethodne faze, *pučkom inicijativom* intervenira se u početak tog procesa. Tom inicijativom građani sami mogu pokrenuti proces političkog odlučivanja. Na saveznoj razini 100.000 građana – tj. ne mnogo više od 2 posto biračkog tijela – potpisivanjem peticije može podnijeti ustavni amandman i zahtijevati obvezujuću odluku cijelog biračkog tijela. Na saveznoj je razini pučka inicijativa moguća samo za ustavne amandmane, no u kantonima postoji i zakonodavna inicijativa koja građanima omogućuje predlaganje određenog zakona. Tekst inicijative mora se tematski koncentrirati na jedno pitanje i ne smije biti protivan međunarodnom pravu. To su praktično jedini zahtjevi koje valja ispuniti. Za razliku od prakse u Sjedinjenim Američkim Državama vlada i parlament raspravljaju o tekstu inicijative prije nego što se on preda građanima na glasovanje, te ga obično poprate i preporukama o načinu glasovanja, u kojima se gotovo uvijek sugerira njegovo odbacivanje. Vlada i parlament imaju i mogućnost formuliranja izravnog protuprijedloga, koji se daje na glasovanje zajedno s inicijativom. U uobičajenom su zakonodavnom postupku mogući i neizravni protuprijedlozi. To znači da se u Švicarskoj parlament ne može zaobići čak ni pučkom inicijativom.

Od stvaranja švicarske Konfederacije 1848. godine postupno su se širili procesi izravne demokracije. Već je Ustavom 1848. godine uvedena inicijativa za njegovu potpunu izmjenu, kao i obvezatni referendum za sve druge ustavne amandmane. Neobvezatni je referendum uveden 1874. godine, a pučka inicijativa 1891. godine. Tijekom 20. stoljeća dodani su i drugi elementi: godine 1921. neobvezatni je

referendum proširen i na međunarodne ugovore, a raspon ugovora koji su njime obuhvaćeni još je jednom proširen 1977. godine; godine 1949. uveden je referendum za izvanredne uredbe, a 2003. godine – u kontekstu najnovije potpune izmjene Ustava – u inventar procesa izravne demokracije uvrštena je i opća pučka inicijativa. Navedene se procedure provode na saveznoj razini. Na kantonalnoj i lokalnoj razini opremljenost instrumentima izravne demokracije još je veća, osobito u germanofonskom dijelu Švicarske. Primjera radi, godišnji proračun grada Berna, glavnoga grada Švicarske, moraju svojim glasovima odobriti građani.

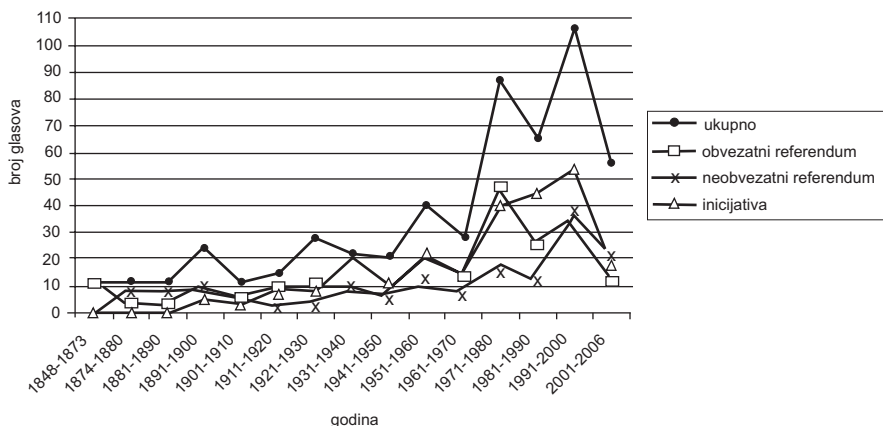
Praksa izravne demokracije: primjena instrumenata i njihova uspješnost

Od 1848. do kraja 2006. godine švicarski su građani na saveznoj razini glasovali o ukupno 543 prijedloga. Na slici 1 prikazano je brojčano kretanje glasova građana u cijelom tom razdoblju. Ono što upada u oči na toj slici jest *golem porast broja glasova od*

sedamdesetih godina 20. stoljeća. Više od polovice svih glasova smješteno je u posljednjih 35 godina. To ukazuje na to da su institucije izravne demokracije u Švicarskoj u punoj snazi i da se u novije vrijeme njihova važnost znatno povećala. S jedne je strane porast broja glasova posljedica povećane zakonodavne aktivnosti u sve složenijem svijetu; s druge, on proizlazi i iz sve veće primjene instrumenata izravne demokracije. Dakle broj građanskih inicijativa znatno se povećao: više od dvije trećine svih inicijativa, koje su dane na glasanje, spada u razdoblje od sedamdesetih godina 20. stoljeća do danas.

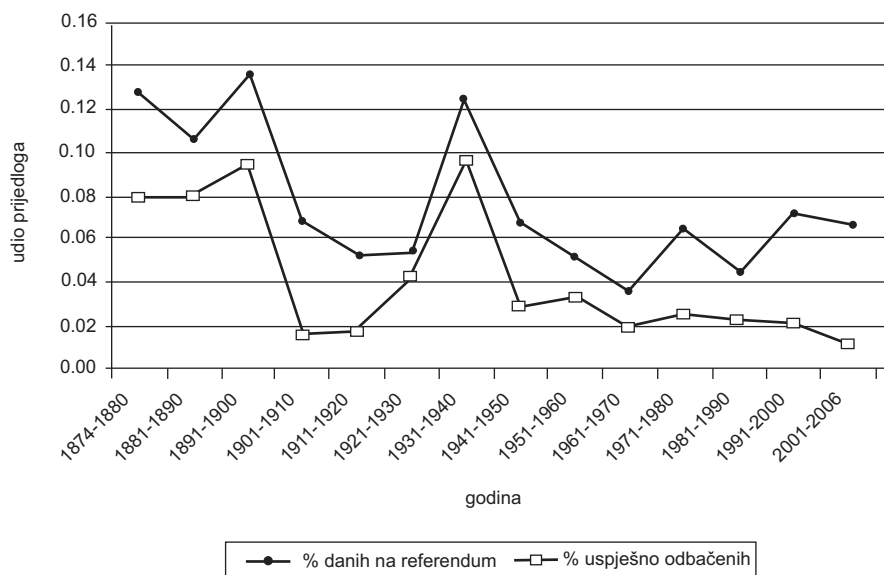
Prijedemo li konkretno na primjenu neobvezatnog referenduma, u oči upada da je od ukupno 2370 zakonskih prijedloga koji su u cijelom razdoblju podvrgnuti neobvezatnom referendumu zapravo samo sedam posto (160 prijedloga) odbačeno na referendumu. Štoviše, kako pokazuje slika 2 na sljedećoj stranici, iako je udio prijedloga protiv kojih je raspisan referendum bio vrlo visok nakon njegova uvođenja, a vrhunac je dosegao u tridesetim

Slika 1. Broj glasova građana – ukupno i prema pojedinim instrumentima

Izvor: Kriesi i Trechsel (2008).

Slika 2. Neobvezatni referendum: udio prijedloga za koje je raspisan referendum i koji su njime uspješno odbačeni

Izvor: Kriesi i Trechsel (2008).

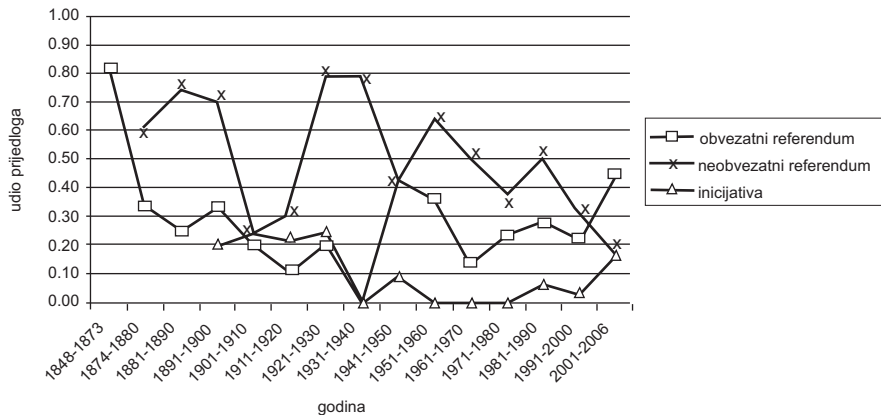
godinama 20. stoljeća, nakon Drugoga svjetskog rata kretao se na ispodprosječnim razinama. Broj prijedloga koji su na referendumu naposljetku odbačeni još je niži i od sedamdesetih se godina 20. stoljeća stalno smanjuje. U novije vrijeme taj broj ne dostiže ni 2 posto svih zakonskih prijedloga. To međutim ne znači da je neobvezatni referendum postao manje ili više irelevantan. Kako smo vidjeli, on sa svojim velikim utjecajem na dizajn procesa odlučivanja ima neizravan učinak izgradnje sustava, a utjecaja ima i u slučajevima kad se ne upotrebljava. Štoviše, neobvezatni se referendum u novije vrijeme osobito primjenjuje za napad na neke od najvažnijih zakonodavnih projekata.

Neobvezatni referendum tradicionalno ponajprije omogućuje konzervativcima da spriječe usvajanje prijedloga reformi (Kriesi i Wisler, 1996). Zbog neobvezatnog referenduma već dugo

kasni razvoj švicarske države blagostanja (Armingeon, 2001; Obinger, 1998). Međutim situacija se od osamdesetih godina 20. stoljeća promijenila: u novije vrijeme referendumu više pribjegava ljevica nego desnica. To je posljedica činjenice da parlament pokušava izbjeći dalekosežne reforme socijalne politike i usvaja samo minimalne modifikacije *statusa quo*, ili čak pridonosi ograničavanju socijalne države. U razdoblju neoliberalnih reformi neobvezatni se referendum pokazao iznenađujuće učinkovitim instrumentom u rukama ljevice za sprečavanje sužavanja socijalne države (Bonoli, 1999).

Valja međutim dodati da je neobvezatni referendum postao manje snažan instrument. To se može vidjeti i na slici 2, no očitije je na slici 3, na kojoj je prikazano kretanje broja osujećenih vladinih prijedloga tijekom vremena. Kako se vidi na toj slici, u poslijeratnom raz-

Slika 3. Broj osujećenih vladinih prijedloga (prema instrumentima)

Izvor: Kriesi i Trechsel (2008).

doblju neobvezatni referendum ima sve manje uspjeha kao sredstvo opozicije. Njegova je snaga opala osobito u novije vrijeme, tj. u razdoblju kad se ljevica češće služi njime. Nasuprot tome, obvezatni referendum, koji u tridesetim godinama 20. stoljeća više nije dovodio do osujećivanja vladinih prijedloga, sve više postaje prijetnja vladi, te u apsolutnom, ali i u relativnom smislu dovodi do više slučajeva osujećivanja vladinih prijedloga od neobvezatnog referenduma. Što se tiče inicijative, općenito se čini da je ona prilično tupo oruđe. Gotovo trećinu inicijativa (30 posto) njihovi su sponzori povukli prije nego što su dane građanima na glasovanje. U preostalom je slučajevima biračko tijelo uglavnom slijedilo preporuke vlade, koja, kako sam već istaknuo, obično odlučuje odbaciti odgovarajuće prijedloge. Sve u svemu, na glasovanju građana usvojeno je samo 15 inicijativa (6 posto). Kako prikazuje slika 3, u novije se vrijeme povećao udio uspješnih inicijativa, što se, kako je poznato, može zahvaliti manjem broju podnesenih inicijativa. Nakon razdoblja neuspjeha, koje je trajalo nekoli-

ko desetljeća, od 1981. godine usvojeno je osam inicijativa.

I u slučaju inicijativa međutim, iz njihova ograničena uspjeha na biračnim listama ne bi trebalo zaključiti da su općenito neučinkovite. Neke inicijative imaju stanovitog uspjeha, čak i kad ih građani ne usvoje. Njihov je utjecaj često *neizravan*, jer mogu utjecati na zakonodavni proces. Njihovo je povlačenje često posljedica tih neizravnih učinaka. Tako su inicijative ljevice početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća imale presudan utjecaj na reformu mirovinskog sustava, koji ne bi bio tako darežljiv da nije bilo tih inicijativa (Kriesi, 1980).

Pitanje koje se često postavlja odnosi se na mogućnost *kupnje uspjeha na biračnim listama*. To je pitanje posebno proučeno u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje se pokazalo da mnogo novca ne znači nužno i mnogo utjecaja na rezultate glasovanja. Premda se većom količinom novca može kupiti određeni utjecaj, povezanost između novca i utjecaja na glasovanje mnogo je složenija i ograničenija nego što to pri-

znaju mnogi kritički nastrojeni autori. Gerber je (1999), primjerice, otkrio da ekonomske interesne skupine mogu spriječiti usvajanje prijedloga kojima se protive, no da teško mogu postići da se usvoje njihovi vlastiti prijedlozi. Nasuprot tome, udruge građana – građanske organizacije, javne interesne skupine ili socijalni pokreti – imaju znatno više uspjeha u modificiranju javnih politika u neposrednom zakonodavnom procesu. Gerber je pokazao da su inicijative koje su od udruge građana dobile većinsku potporu usvojene u znatno većoj stopi od mjera koje su dobile većinsku potporu ekonomskih interesnih skupina. Matsusaka (2004) potvrdio je te rezultate, pokazavši da više koristi od procedura izravne demokracije ima velik broj građana nego nekolicina interesnih skupina.

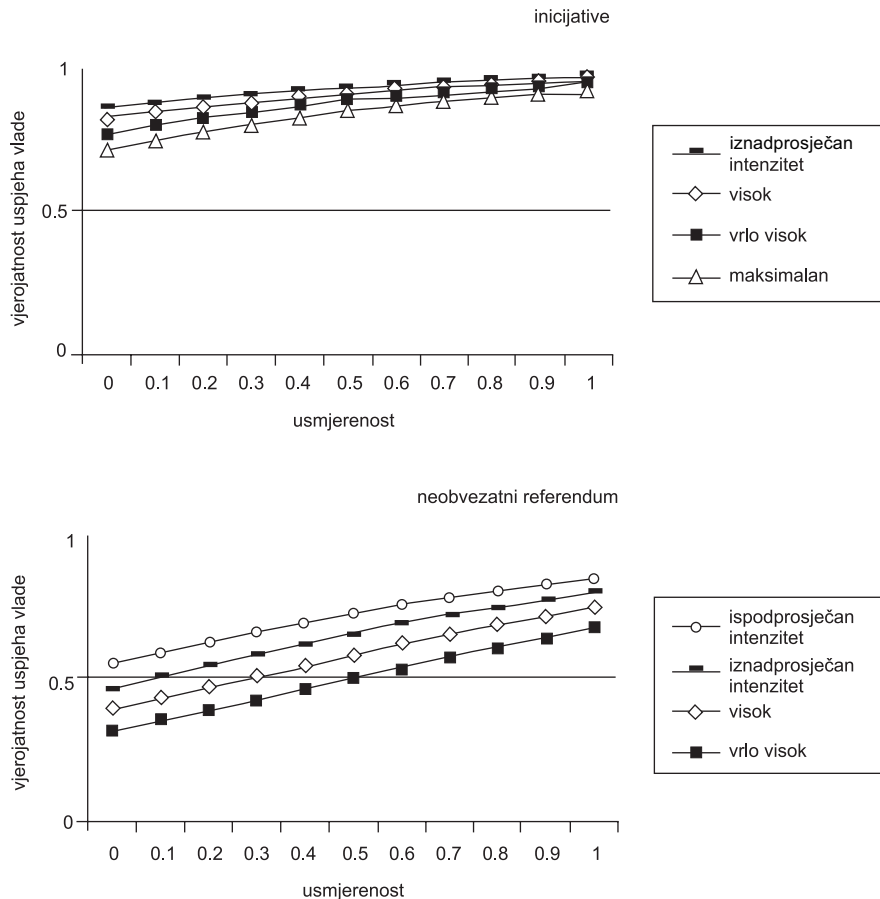
Navedena je povezanost i u Švicarskoj složenija nego što se obično misli, i njezino iskustvo općenito potvrđuje američke studije. Povezanost između ukupne usmjerenosti rashoda u kampanji i rezultata glasovanja općenito je slaba. Razlog je tomu, s jedne strane, činjenica da građani odbacuju gotovo sve inicijative, neovisno o financijskim naporima suprotstavljenih tabora. Tu povezanost ilustrira slika 4, koja pokazuje da je vlada općenito uspješna u slučaju inicijativa (tj. inicijative se odbacuju), neovisno o ukupnoj usmjerenosti kampanje (vodoravna os) i njezinu intenzitetu (za različite stupnjeve intenziteta kampanje povučene su različite crte). Kako smo vidjeli, pokazalo se da je neobvezatni referendum veća prijetnja vladi, a u njegovu je slučaju povezanost između financijskih napora i uspjeha na biralištima nešto uža. Međutim i u tom slučaju ona ostaje razmjerno slaba. To, među inim, ima veze s činjeni-

com da *intenzivne manjine*, koje obično pokreću te referendume, obično ulažu mnogo novca u kampanje, čak i kad su im izgledi za uspjeh izrazito slabi. Samo onda kad se kampanja intenzivira i kad vladini oponenti imaju financijsku prednost u takvoj intenzivnoj kampanji, mogu računati na dobre izgleda za uspjeh, tj. mogu blokirati vladin prijedlog. U tom osobitom slučaju presudnu ulogu mogu imati financijska ulaganja, kako pokazuje drugi dio slike 4.

Prije nego što zaključimo da je u nekim slučajevima moguće kupiti glasove, ne bismo trebali zaboraviti da vladini protivnici često mogu računati na veliku potporu buržoaskog tabora. Uspješno pokretanje neobvezatnih referenduma često dovodi do fragmentacije tog tabora (Trechsel i Sciarini, 1998). S obzirom na to da taj tabor u švicarskoj politici ima “prirodnu većinu” i da raspolaže s mnogo više financijskih resursa od ljevice, pokazalo se da je njegova fragmentacija osobito opasna za vladu. Na temelju moje analize (Kriesi, 2005) može se zaključiti da, u konačnoj analizi, o sudbini nekog prijedloga odlučuje upravo koalicijska konfiguracija. To međutim znači da se čak i u onim slučajevima kad nailazimo na usku povezanost između ukupne usmjerenosti kampanje i rezultata glasovanja pokazuje kako financijska sredstva nisu uvijek presudna.

Stoga je slika koja se pojavljuje sa stajališta izabranih zastupnika u švicarskom političkom sustavu sve samo ne dramatična. Iako ne mogu potpuno kontrolirati procese izravne demokracije, uspjeli su znatno smanjiti nesigurnost, koja je nužno povezana s otvaranjem procesa kreiranja javnih politika, procesima izravne demokracije. Nasuprot tome, sa stajališta onih koji su su-

Slika 4. Vjerojatnost uspjeha vlade na inicijativama i neobvezatnim referendumima (procjena koja se temelji na statističkim modelima)

Izvor: Kriesi (2006).

protstavljeni vladi i parlamentarnoj većini očito je da oni ne mogu iz temelja izmijeniti procedure predstavničke demokracije, ali mogu postići da se njihov glas čuje na svim razinama procesa kreiranja javnih politika te da, u protivnom slučaju, katkad mogu imati uspjeha kod općeg biračkog tijela.

Oblikovanje stavova i odluka građana

S obzirom na ključnu ulogu političkih elita u procesima izravne demokra-

cije u Švicarskoj već imamo djelomičan odgovor na pitanje kako građani donose razumne odluke na biralištima, čak i kad su politički u značajnoj mjeri neinformirani. Političke elite određuju opcije, koje daju građanima na glasovanje; oblikuju koalicije, koje se u kampanjama koje prethode glasovanju suprotstavljaju jedne drugima, a mobilizacija tih koalicija daje heurističke smjernice i sustavne argumente kojima se građani služe u oblikovanju svojih stavova u kampanji. Preostaje pitanje jesu li gra-

đani sposobni da se pravilno služe informacijama koje im podastiru elite i mogu li donijeti odluku koja je odraz njihovih vlastitih preferencija.

Na temelju svoje studije oko 150 slučajeva glasovanja građana došao sam do prilično optimističnih zaključaka. Prije svega, građani koji doista sudjeluju u glasovanju znatno su kompetentniji od ukupnog biračkog tijela. To znači da najnekompetentniji obično ne sudjeluju u glasovanju. Taj mehanizam *autoselekcije nekompetentnih* na kvazi-automatski način smanjuje mogućnost nerazumne odluke, koje se kritičari izravne demokracije toliko boje. Čak i ako je točno da intenzivnije kampanje mobiliziraju veći broj birača iz svih tabora, tj. da sve više mobiliziraju i birače koji su obično prilično neinformirani, sudjelovanje onih koji su slabo zainteresirani i neinformirani i dalje je ograničeno čak i u tim kampanjama. To je posljedica *samoispravljujućeg mehanizma* koji proizlazi iz činjenice da osobito intenzivne kampanje, koje mobiliziraju velik broj građana, služe i tome da podignu opću razinu problemski specifične kompetentnosti u cjelokupnom biračkom tijelu, što pak znači da u tim slučajevima skupina neinformiranih birača postaje razmjerno mala.

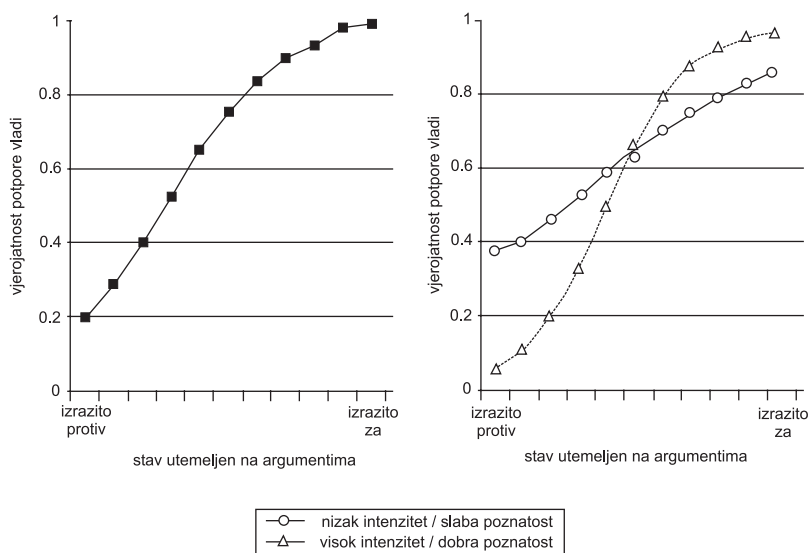
Pripadnici biračkog tijela koji stvarno sudjeluju u glasovanju u osnovi imaju – prema poznatoj teoriji socijalne psihologije (takozvanoj “teoriji dvojnog procesa”); Stroebe, 2007) – dvije mogućnosti odlučivanja: ili se oslanjaju na *heurističke smjernice* kao što su preporuke stranaka o tome kako glasovati, vjeruju vladi ili brane *status quo*, što im, kao prečac, omogućuje donošenje približno razumnih odluka, ili se *sustavnije* oslanjaju na argumente koje zagovaraju suprotstavljeni tabori. Me-

đutim u stvarnom svijetu oblikovanja stavova i odlučivanja u kampanjama izravne demokracije ta dva analitički odvojena načina odlučivanja nisu tako oštro razdvojena. S jedne strane, učinkovito slijeđenje heurističkih smjernica pretpostavlja određenu količinu političkog znanja. Primjerice, da bismo se učinkovito služili preporukama stranaka, moramo nešto znati o njihovu općem pozicioniranju. S druge strane, neki argumenti kojima se u kampanjama služe političke elite teško se mogu razlučiti od heurističkih smjernica. Stoga se odluke birača, koji se i prečesto oslanjaju na pojednostavnjene argumente koji se iznose u kampanji, neće mnogo razlikovati od heuristički određenih odluka.

Čak i ako ta dva smjera nisu uvijek tako jasno razgraničena kako bi to htjela teorija, rezultati moje studije o sposobnosti građana da donose razumne odluke ipak su posve jasni. Ispada da su građani *manje minimalistični* nego što se to obično pretpostavlja. Moja studija potvrđuje općenito veliku važnost odluka koje se temelje na argumentima. To ilustrira sljedeća slika (slika 5), koja pokazuje opću povezanost između stavova koji se temelje na argumentima i glasačkih odluka, tj. potpore vladinoj poziciji: što snažnije građani podupiru argumente u korist vladine pozicije, to snažnije donose odluku u korist vladine pozicije na biralištima – i obratno. Ta je povezanost prilično jaka, što znači da na temelju mišljenja birača o argumentu koji je prevladavao u kampanji možemo protumačiti oko 40 posto varijance individualnih glasačkih odluka.

Važnost argumenata međutim varira od kampanje do kampanje, ovisno o njezinu *intenzitetu* i o tome koliko je prijedlog *poznat*. U usporedbi s

Slika 5. Vjerojatnost potpore vladi kao funkcija stavova utemeljenih na argumentima

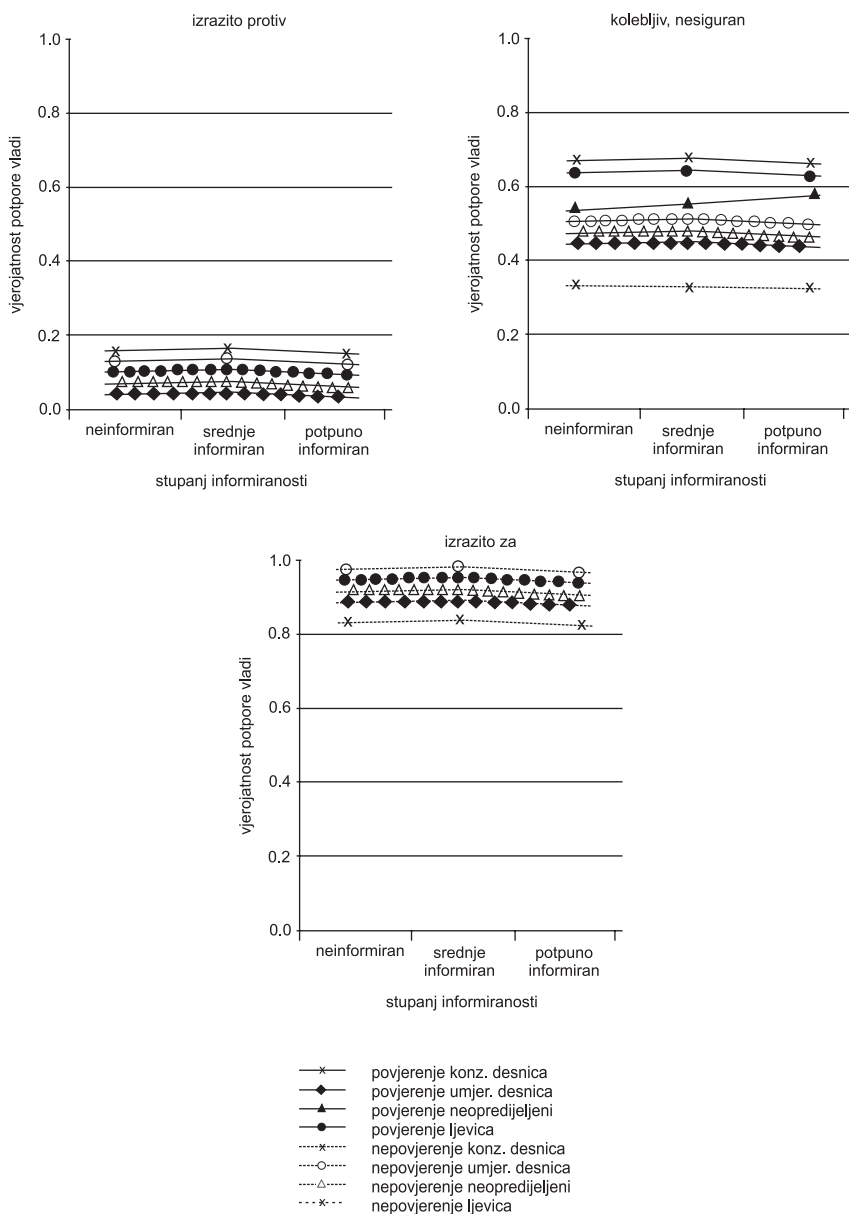
Izvor: Kriesi (2005).

tim dvama kontekstualnim obilježjima individualna obilježja imaju sporednu ulogu u objašnjenju glasovanja utemeljenog na argumentima. Na drugoj polovici slike 5 prikazan je maksimalan zbirni učinak dvaju kontekstualnih obilježja na tu povezanost. Kako se vidi, krivulja je mnogo plosnatija kad je intenzitet kampanje nizak, a prijedlog nepoznat. To znači da su argumenti presudniji u vrlo intenzivnim kampanjama i kod vrlo poznatih prijedloga – osobito, što se također vidi na slici, kad je riječ o onima koji su suprotstavljeni vladinoj poziciji. Od intenzivnih kampanja više koristi imaju oni koji su suprotstavljeni vladinoj poziciji nego sama vlada.

Sustavne i heurističke strategije u određenoj su mjeri *komplementarne*. Intenzivne kampanje, primjerice, povećavaju relevantnost obiju strategija odlučivanja. Te su dvije strategije komplementarne u još jednom pogledu: pri-

mjenjuju se u istom kontekstu, no njima se služe različiti tipovi birača. Dok birači s čvrstim stavovima – bilo da su suprotstavljeni vladi ili se svrstavaju uz nju – općenito sustavno donose odluke na osnovi argumenata, birači s manje eksplicitnim stavovima, tj. kolebljivi, nesigurni, neutralni ili neinformirani birači, mnogo se više oslanjaju na heurističke strategije. To ilustrira slika 6 na sljedećoj stranici, koja je podijeljena na tri dijela. Lijevo i desno od sredine nalaze se birači s čvrstim stavovima, a u sredini oni s manje eksplicitnim stavovima. U svakom dijelu slike povezanost između razine informiranosti i potpore vladinoj poziciji prikazana je za birače s različitom stranačkom orijentacijom i različitim stupnjem povjerenja u vladu. Ne ulazeći u detalje slike, lako se može uočiti da se crte za birače s čvrstim stavovima s obje strane sredine teško mogu međusobno razdvojiti, što znači da svi oni odlučuju otprilike na isti

Slika 6. Vjerojatnost uspjeha vlade, stavovi utemeljeni na argumentima i stupanj informiranosti

način, neovisno o svojoj stranačkoj orijentaciji ili stupnju povjerenja u vladu. Što se tiče birača s manje eksplicitnim stavovima, crte za različite skupine birača mogu se lako razdvojiti jedna od druge, što znači da se ti birači mnogo

više oslanjaju na preporuke stranaka i svoje povjerenje u vladu – dva tipa heurističkih smjernica – pri donošenju svoje glasačke odluke. Budući da se slika odnosi na prijedloge koje podupiru koalicije desnog centra, a ljevica im se

protivi, konzervativni birači koji imaju povjerenje u vladu najviše podupiru vladu, dok birači ljevice koji nemaju povjerenja u vladu najmanje podupiru vladu. Napokon, slika jasno pokazuje i to da se, za praktično sve tipove birača, crte manje ili više kreću paralelno s osi *x*. To znači da stupanj informiranosti praktično nema nikakva utjecaja na glasačko ponašanje. Drugim riječima, čak su i slabo informirani birači sposobni za donošenje odluka koje su vrlo slične odlukama dobro informiranih birača sa sličnim preferencijama (tj. stranačkom orijentacijom i razinom povjerenja u vladu).

Zaključak: posljedice izravne demokracije

U konačnoj je analizi pitanje, dako, ne samo funkcionira li, i kako, izravna demokracija, nego i je li ona dobra za gospodarstvo i svakodnevnu osobnu situaciju građana. To pitanje ponajprije razmatraju ekonomisti. Oni ispituju varijacije koje postoje na kantonalnoj (tj. regionalnoj) razini u Švicarskoj u pogledu institucionalizacije instrumenata izravne demokracije i njihove praktične primjene. Tako u nekim kantonima, dakle ne u svim, postoje instrumenti izravne demokracije u području fiskalne politike, što građanima omogućuje neposredan utjecaj na poreze i rashode kantona. Na temelju komparacije 26 kantona mogu se izvesti zaključci o utjecaju institucija izravne demokracije.

Te komparacije dovode do zaključka da institucije izravne demokracije imaju uglavnom pozitivan učinak na *gospodarstvo* (Kirchgässner i dr., 1999). Naime one povećavaju makroekonomsku uspješnost – u kantonima koji omogućuju intervencije građana u

fiskalnu politiku BDP *per capita* veći je za 3,6 posto. Štoviše, u kantonima koji u fiskalnim pitanjima raspisuju referendum javni rashodi više odgovaraju preferencijama građana, te su – *ceteris paribus* – niži nego u više predstavničkim sustavima. Čini se da građani, u mjeri u kojoj imaju pravo suodlučivanja o fiskalnim pitanjima, ekonomičnije raspolažu svojim poreznim novcem od izabраниh zastupnika. Kantoni s razrađenim institucijama izravne demokracije imaju i manji javni dug, viši porezni moral te bolje javne službe. Napokon, institucije izravne demokracije obavljaju i funkciju legitimacije i integracije (Papadopoulos, 2001, 1998: 156-160) te povećavaju opći stupanj zadovoljstva građana životom. Veće zadovoljstvo životom u državama s razrađenim procesima izravne demokracije ne proizlazi samo iz veće uspješnosti javnih službi, nego je i – kako tvrde Stutzer i Frey (2006) – izravna posljedica veće legitimnosti javnih odluka koje za sobom povlače te procese. Građani cijene mogućnost sudjelovanja u političkom odlučivanju po sebi, neovisno o njegovim posljedicama za uspješnost države, što u njihovim očima povećava pravednost političkih odluka donesenih procesima izravne demokracije. Na osnovi izvorne komparacije švicarskih građana i stranaca koji imaju prebivalište u Švicarskoj Stutzer i Frey uspjeli su empirijski razdvojiti učinke institucija izravne demokracije na uspješnost javnih službi od njihovih čisto proceduralnih učinaka i potvrditi svoju hipotezu. Mogućnost participacije u obliku izravne demokracije ima, štoviše, neposredan utjecaj na opće zadovoljstvo švicarskih građana životom. Premda nisu mogli definitivno potvrditi pozitivne posljedice na stavove pojedinaca prema njihovu političkom utjecaju, poka-

zalo se da je utjecaj na zadovoljstvo životom vrlo snažan.

Na temelju iskustva Švicarske možemo dakle zaključiti da su procesi izravne demokracije izuzetno privlačni. U skladu s rezultatima općenitijih ispitivanja javnog mnijenja (Sniderman, 1993), iskustvo Švicarske, s jedne strane, pokazuje da građani doista nisu preopterećeni zadatkom čije se izvršenje od njih očekuje u okviru tih procesa. To prije svega proizlazi iz predstrukturiranja njihovih odluka zbog načina na koji su te institucije organizirane u Švicarskoj te uslijed mobilizacije i komuniciranja strategija političkih elita. S druge strane, iskustvo Švicarske ukazuje i na to da građani imaju dvostruku korist od procesa izravne demokracije: ti procesi povećavaju ne samo uspješnost javnih službi nego i legitimnost političkih odluka, te samim time i općenito zadovoljstvo građana životom.

To ne znači da je u švicarskoj inačici izravne demokracije sve savršeno. Nekoliko rezultata koje sam naveo ovisi o povoljnim uvjetima. Tako se, kako smo vidjeli, odluke građana u slučaju slabo predstrukturiranih glasova – glasova o prijedlozima koji su nepoznati i gdje elite jedva da provode mobilizaciju – mnogo manje temelje na stavovi-

ma zasnovanima na argumentima. Štoviše, ima i prijedloga u kojima se veći dio individualnih glasačkih odluka ne može objasniti ni heurističkim smjernicama ni sustavnim argumentima (Kriesi, 2005). Osim toga, sa stajališta normativne demokratske teorije nije neproblematična ni autoselekcija najnekompetentnijih. Ako ona i rješava problem koji ističu konzervativni kritičari izravne demokracije, istodobno otvara problem društvene pravednosti. Isključivanje najnekompetentnijih građana ne može se međutim riješiti ukidanjem izravne demokracije, nego pozivima na stvaranje strukturnih preduvjeta koji će velikoj većini građana omogućiti stjecanje kompetentnosti koja je potrebna za donošenje manje ili više prosvijećenih odluka. Među mjerama za stvaranje tih preduvjeta nalaze se veća ulaganja u političko obrazovanje, u tehnički razvoj procedure glasanja (primjerice, razvoj elektroničkoga glasanja i elektroničkih sfera koje prije samoga glasanja omogućuju lak pristup informacijama o pojedinim pitanjima) te u javnu potporu posrednicima (ponajprije političkim strankama i povjerenstvima za provođenje inicijativa i referendumu) koji su odgovorni za organizaciju kampanja izravne demokracije.

S engleskoga preveo

Davor Stipetić

LITERATURA

- Armingeon, Klaus, 2001: Institutionalizing the Swiss Welfare State, u: Jan-Erik Lane (ur.), *The Swiss Labyrinth: Institutions, Outcomes and Redesign*, Frank Cass, London, 143-168.
- Barber, Benjamin, 1984: *Strong Democracy: Participatory politics for a new age*, University of California Press, Los Angeles.
- Bonoli, Giuliano, 1999: La réforme de l'Etat social suisse: Contraintes institutionnelles et opportunités de changement, *Swiss Political Science Review*, 5 (3), 57-78.
- Bowler, Shaun i Todd Donovan, 1998: *Demanding choices: Opinion, voting, and direct democracy*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Cronin, Thomas E., 1989: *Direct democracy: the politics of initiative, referendum and recall*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gerber, Elisabeth R., 1999: *The populist paradox: Interest group influence and the promise of direct legislation*, Princeton University Press, Princeton.
- Germann, Raimund, 1994: *Staatsreform: Der Übergang zur Konkurrenzdemokratie*, Haupt, Bern.
- Kirchgässner, Gebhard, Lars P. Feld i Marcel R. Savioz, 1999: *Die direkte Demokratie: Modern, erfolgreich, entwicklungs- und exportfähig*, Helbing und Lichtenhahn, Basel.
- Kriesi, Hanspeter, 2006: Role of the Political Elite in Swiss Direct-Democratic Votes, *Party Politics*, 12 (5), 599-622.
- Kriesi, Hanspeter, 2005: *Direct democratic choice: The Swiss experience*, Lexington, Lanham.
- Kriesi, Hanspeter, 1980: *Entscheidungsstrukturen und Entscheidungsprozesse in der Schweizer Politik*, Campus, Frankfurt.
- Kriesi, Hanspeter i Alex Trechsel, 2008: *The Politics of Switzerland*, Cambridge University Press, Cambridge (u pripremi).
- Kriesi, Hanspeter i Dominique Wisler, 1996: Social Movements and Direct Democracy in Switzerland, *European Journal of Political Research*, 30, 19-40.
- Lijphart, Arend, 1999: *Patterns of democracy*, Yale University Press, New Haven.
- Matsusaka, John G., 2004: *For the Many or the Few: The Initiative, Public Policy, and American Democracy*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Neidhart, Leonhard, 1970: *Plebiszit und pluralitäre Demokratie: Eine Analyse der Funktionen des schweizerischen Gesetzesreferendums*, Francke, Bern.
- Obinger, Herbert, 1998: *Politische Institutionen und Sozialpolitik in der Schweiz*, Peter Lang, Bern.
- Papadopoulos, Yannis, 2001: How does direct democracy matter? The impact of referendum votes on politics and policy-making, *West European Politics*, 24 (2), 35-58.
- Papadopoulos, Yannis, 1998: *Démocratie directe*, Economica, Paris.
- Sartori, Giovanni, 1987: *The Theory of Democracy Revised*, Chatham House Publishers, Chatham.
- Schumpeter, Joseph A., 1962: *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen and Unwin, London.

- Smith, Daniel A. i Caroline J. Tolbert, 2004: *Educated by Initiative: The Effects of Direct Democracy on Citizens and Political Organizations in the American States*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Smith, Daniel A. i Caroline J. Tolbert, 2001: The Initiative to Party: Partisanship and Ballot Initiatives in California, *Party Politics*, 7 (6), 781-799.
- Sniderman, Paul A., 1993: The new look in public opinion research, u: *Political Science: The State of the Discipline*, Ada W. Finifter (ur.), The American Political Science Association, 219-245.
- Stutzer, Alois i Bruno S. Frey, 2006: Political participation and procedural utility: An empirical study, *European Journal of Political Research*, 45, 391-418.
- Stroebe, Wolfgang, 2007: Strategien zur Einstellungs- und Verhaltensänderung, u: K. Jonas, W. Stroebe i M. Hewstone (ur.), *Sozialpsychologie: Eine Einführung*, 5. vollständig überarbeitete Auflage, Springer, Heidelberg, 225-264.
- Trechsel, Alexander H. i Pascal Sciarini, 1998: Direct Democracy in Switzerland: Do Elites Matter?, *European Journal of Political Research*, 33, 99-124.

Direct Democracy – the Swiss Experience

SUMMARY The paper begins by listing the views of advocates and opponents of representative democracy on the positive and negative points of direct democracy. In this light, the author seeks to examine the experience with the implementation of direct democracy in Switzerland, the only country in which politics on all levels – including the national level – has been decisively shaped by direct democratic institutions. The paper first outlines the direct democratic institutions, and then describes the performance of this form of democracy in Switzerland. Afterwards, the paper turns to an analysis on how the direct democratic institutions shape the citizens' views and choices. Suggesting that political elites are subjects of determining the options for citizens to vote on, the author wonders if citizens are capable of using the information presented to them by the elites in a proper way and of reaching decisions which reflect their own preferences. Drawing on his earlier research, the author concludes that citizens who actually vote are more competent than the entire constituency. In the final section of the paper, the author addresses the question if direct democracy is good for the economy and for personal situations of the citizens. Referring to the work by economists, he concludes that the institutions of direct democracy have largely positive effects on the economy.

KEYWORDS direct democracy, direct democracy in Switzerland, compulsory referendum, optional referendum, popular initiative, success of direct-democratic instruments

*Hrvatska
u regionalnom
kontekstu Srednje
i Jugoistočne
Europe*

HRVATSKA U REGIONALNOM KONTEKSTU

Branko Caratan

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Prethodno priopćenje

Primljeno: ožujak 2008.

Sažetak Autor u članku razmatra regionalni kontekst hrvatske politike, ističući osnovne razloge njegova značaja: zahvaćenost regije ratom u nedavnoj prošlosti, ukorijenjenosti, neovisno o tome, vrlo snažnih ekonomskih, političkih i kulturnih veza među zemljama u regiji te važnost suradnje u regionalnom prostoru za pristupanje EU-u i daljnji ekonomski razvoj. Na temelju toga autor nastoji utvrditi mogućnost stabilizacije regije, te kakav je interes susjednih zemalja poput Italije, Austrije, Mađarske i drugih za jačanjem veza s novim demokracijama na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe. Naposljetku sve to vodi do odgovora na pitanje kakav je interes EU-a za stabilnom regijom i njenim uključenjem u europsku integraciju.*

Ključne riječi regionalno okruženje Hrvatske, Jugoistočna Europa kao regija, regionalne komparativne politike, regionalna suradnja, komparativna politika

Regionalni kontekst hrvatske politike izuzetno je važan. Prvo, regija u kojoj se nalazi Hrvatska bila je zahvaćena ratom i postoji evidentna potreba za saniranjem posljedica rata.

Drugo, treba znati da su usprkos ratu na prostoru regije postojale dugotrajne ekonomske, političke i kulturne veze, koje danas ne izazivaju potrebu za stvaranjem ili obnavljanjem nekadašnjih multinacionalnih političkih struktura, ali su izazov i velik potencijal u

smislu obnove i razvitka prije svega ekonomskih i kulturnih veza.

Treće, EU pretpostavlja svojevrsno testiranje sposobnosti svake zemlje kandidatkinje na regionalnom planu. Države koje nisu u stanju funkcionirati i surađivati u regionalnom prostoru teško da bi mogle zadovoljiti kudikamo veće zahtjeve u EU-u.

Četvrto, Hrvatskoj unutar regije više ne prijete opasnost da će biti uvučena u obnovu neke nove Jugoslavije,

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Politički sustav EU, europska politika i europeizacija Hrvatske" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

jer to danas nije moguće, a i novostvorene države ne pokazuju nikakav interes za obnovom bivše ili slične federacije. Svi u regiji nastoje što prije zadobiti status člana EU-a i nigdje nije primijećena bilo kakva politički ozbiljnija želja za obnovom federacije.

Peto, Hrvatska u regiji ima geografski centralnu poziciju, koja povezuje Mediteran, Srednju i Jugoistočnu Europu. Komparativno, njen relativni stupanj ekonomske razvijenosti govori da regionalna suradnja može donijeti samo prednosti.

Šesto, zbog svih navedenih razloga Hrvatska može biti inicijator i lokomotiva regionalne suradnje, koja je u interesu svih država regije, starih i novih.

I konačno, ali ne i najmanje važno: izbor Hrvatske za nestalnu članicu Vijeća sigurnosti nije samo znak povjerenja međunarodne zajednice, već i potvrda činjenice da je zemlja koja je ne tako davno i sama bila opterećena konfliktima i problemima postala subjekt rješavanja konflikata i problema drugih. Hrvatskoj se time priznaje da je od objekta međunarodne politike postala njen subjekt. Od hrvatske vanjske politike sada se očekuje da sudjelovanjem u odlučivanju aktivno pridonosi politici OUN-a, a posebno da, zahvaljujući poznavanju situacije, daje inicijative u regiji. To pretpostavlja odgovornu i promišljenu vanjsku politiku, koja će biti vođena principima i dugoročnim interesima zemlje i neće biti predmet manipulacije radi postizanja kratkoročnih političkih poena na unutarnjem planu.

Politološki bi zato bilo izuzetno zanimljivo vidjeti kakve su realne mogućnosti suradnje i stabilizacije regije; ne samo koliki je interes Italije, Austrije, Mađarske i drugih za jačanjem veza

s novim demokracijama na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe nego i koliki je potencijal zemalja koje su izašle iz rata za kooperaciju, koliki je doseg stabilizacije i stupanj približavanja EU-u, koliki je interes EU-a za stabilnom regijom i njenim uključenjem u europsku integraciju.

Odgovori na ta pitanja podrazumijevaju i odgovore na pitanje rješavanja i zatvaranja neuralgičnih točaka u regiji, odgovore na pitanja o dometu demokratske konsolidacije u pojedinim zemljama, o rješavanju problema izbjeglica i etničkih manjina, o dovođenju ratnih zločinaca pred lice pravde, o definiranju granica, odgovore koji neće biti jednostrani pristupi iz rakursa pojedinih nacionalnih interesa, ali ni s pozicija površnih vanjskih promatrača.

Prihvatanje novih realiteta i dovršenje procesa političke rekonstrukcije regije svima su u interesu – uključujući i zemlje izvan regije. Kao pitanja za našu raspravu pojavljuju se sljedeći tematski sklopovi: crnogorska nezavisnost, hrvatsko-srpski odnosi, funkcionalna federacija koja će biti jamac interesa triju naroda Bosne i Hercegovine, kosovsko pitanje, hrvatsko-slovenski sporovi nastali nakon raspada bivše federacije, stabilnost Makedonije, Srbija i njena europska perspektiva, komparacija tranzicijskih problema, reforme javnih politika, iskustva u pregovorima s EU-om, uloga država Srednje i Jugoistočne Europe u novoj konstelaciji europske i globalne politike.

Za našu su raspravu od interesa i sve teme koje se odnose na tranzicijske probleme zemalja i Srednje i Jugoistočne Europe, bez obzira na to je li riječ o pristupima iz kuta komparativne politike, međunarodnih odnosa ili studija javnih politika.

Nije sporno da je nakon posljednjeg rata i raspada jugoslavenske federacije u Hrvatskoj dugo bila prisutna teza o opasnostima od regionalnih odnosa i mogućoj prijetnji da će zemlja biti gurnuta u neki novi oblik jugoslavenske integracije. Teorijski je takvo mišljenje bilo podržavano i na Zapadu, s tezom da se Europa integrira, a Hrvatska svojim izdvajanjem svjedoči o upravo suprotnoj tendenciji, koja odudara od politike što dominira kontinentom. Pritom se zaboravljalo da su federacije na Zapadu i integracije u Europi u pravilu bile rezultat zajedničkog interesa i da je izlazak iz okvira integracijskih struktura pretežno bio slobodan. S druge strane, ne samo jugoslavenska već i druge dvije bivše komunističke federacije raspale su se jer više nisu postojali interesi koji bi ih mogli održavati.

Onog momenta kada su s kolapsom komunizma nestale netržišne državne ekonomije i monopoli vlasti komunističkih stranaka, centrifugalne sile bile su jače od centripetalnih. Pokazalo se da je nestanak komunističkih režima bio neodvojiv od raspada njihovih federacija. Taj raspad nije bio rezultat djelovanja iracionalnog nacionalizma, iako je u nekim slučajevima nacionalizam bio odgovoran za nesretne forme disolucije. Tu se prije svega misli na miran raspad države Čeha i Slovaka, na relativno miran raspad Sovjetskog Saveza i na konfliktan Jugoslavije. I, konačno, novonastale države proistekle iz komunističkih federacija na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe, ali i neke istočno-europske, pokazale su nesumnjiv interes za uključenje u EU i NATO. Ispada da su nove države sljednice napustile bivše neuspješne komunističke federacije jer u njima nisu nalazile svoj interes, a da su istovremeno interes vidjele

u puno uspješnijim oblicima integracije kakav je, primjerice, EU.

Na planu praktične politike, na tezi o opasnostima povezanim s uključivanjem u euroatlantske integracije kao prevarom koja vodi u neku novu Jugoslaviju, posebno je inzistirala krajnja desnica. Tu se uglavnom nije radilo o strategijskoj pogrešci, već je glavni interes proizlazio iz straha da će demokracija, pravna država, suzbijanje korupcije, nadzor civilnog nad vojnim sektorom, tolerantnost, transparentnost – što su sve bili preduvjeti za priključivanje Europskoj uniji – onemogućiti ili razotkriti privatizacijsku pljačku i ugroziti novostvoreni monopol vlasti. Ovdje, naravno, ne mislimo na one varijante euroskepticizma koje postoje i u Zapadnoj Europi i koje se manifestiraju u odbijanju Švicarske i Norveške da uđu u EU, rezerviranosti Velike Britanije, Švedske i Danske prema uključenju u eurozonu, u odbijanju ustava Unije na referendumima u Francuskoj i Nizozemskoj, u rezerviranosti prema federalističkim tendencijama u EU-u, te u strahu od netransparentne nadnacionalne strukture Unije ili gubitka radnih mjesta zbog dolaska radnika iz ekonomski slabijih zemalja. Rasprava o europskom tipu euroskepticizma u nas je potpuno izostala. Naš euroskepticizam ostao je elementarno balkanski, a takva je bila i njegova argumentacija. Spominjale su se urote nekih zapadnih zemalja kojima je navodno vječno u interesu da se Jugoslavija reinkarnira, strah od gubitka suvereniteta i sudbina domaćeg sira i vrhnja, a prizivale su se i “guske u magli” Stjepana Radića. U taj sklop može se ubrojiti netrpeljivost prema susjedima jednostavno na osnovama nacionalnog određenja, koje isključuje bilo kakvu kooperaci-

ju osim one najnužnije. U tom bi smislu čak i trgovina sa susjednim zemljama sljednicama bivše federacije postala politički suspektna.

Ulazak u EU traži da Hrvatska što prije i što više postane kompetitivna ekonomija u okviru Unije, što uključuje izveznu sposobnost na prostoru razvijenih zapadnoeuropskih država. Ako taj segment ostavimo po strani, u raspravi o regionalnom kontekstu hrvatske politike preostaju dvije značajne grupe zemalja: Srednja i Jugoistočna Europa. Ovdje treba napomenuti da se ne govori o geografskom, nego o političkom određenju regija. Nakon Drugog svjetskog rata Europa je bila podijeljena na Zapadnu i Istočnu Europu, čije su granice bile determinirane pripadnošću različitim društvenim sustavima i suprotstavljenim političkim blokovima. Pritom se kao potpuno razumljiva prihvaćala činjenica da su, primjerice, Dresden i Prag, iako se nalaze zapadnije od Beča i Stockholma, pripadali Istočnoj Europi.¹ S nestankom ko-

munističkih država na kontinentu politika je ponovno određivala regionalnu pripadnost. Većina tranzicijskih zemalja nekadašnjeg Istočnog bloka (baltičke zemlje, Poljska, Mađarska, Češka, Slovačka) danas svrstavanje u Istočnu Europu smatraju invektivom, i same sebe identificiraju pripadnošću Centralnoj Europi.² Danas zapadna granica politički definirane Istočne Europe nesumnjivo počinje s Bjelorusijom, Rusijom, Moldavijom i Ukrajinom.

Iako, naravno, i dio nekadašnjih zapadnoeuropskih zemalja geografski spada u Srednju Europu, za potrebe ovog teksta zanimaju nas prije svega tranzicijske srednjoeuropske zemlje, jer su najinteresantnije u komparativnom smislu. U tom su smislu unutar Jugoistočne Europe za nas prije svega važne zemlje sljednice bivše jugoslavenske federacije. U oba je slučaja zajednički nazivnik tranzicija i sličan politički sustav u recentnoj prošlosti.

Osnovna je karakteristika srednjoeuropskih postkomunističkih država da su one, što je karakteristika i Hrvatske, istovremeno bile i zemlje tranzicije i države uključene u proces priključenja EU-u. Tranzicija i europska integracija bile su zapravo jedan te isti proces. Ako izostavimo Maltu i Cipar kao zasebne slučajeve i otprije demokratske zemlje s funkcionirajućim tržišnim ekonomijama, proces prijema postkomunističkih zemalja Centralne Europe, njih osam u grupi od deset 2004. godine, uz adaptaciju i implementaciju propisa Unije bio je u praktičnom smislu

¹ Richard Rose daje poglavlju svoje knjige o europskoj politici (*Što je Europa*) karakterističan naslov: "Promjenjiva ideja kontinenta". Osnovna mu je teza da definicije europskih regija ovisе o političkim konstelacijama u određenom vremenu. Usp. Rose, 1996: 1-8. Zanimljivo je primijetiti da i danas veoma dobro poznata odrednica "Zapadni Balkan", koja je izazivala averziju u Hrvatskoj, ima slično praktično političko objašnjenje. Ona je poslužila diplomaciji EU-a da izbjegne termin "bivša Jugoslavija" i da iz regije izbacе Sloveniju, a ubacе Albaniju. Kada je Hrvatska postala zemlja kandidatkinja za prijem u EU, ona je unutar Unije bila organizacijski kategorizirana u isti blok s punopravnim članicama. Stoga definicija "Zapadnog Balkana" sada pokriva ostatak zemalja.

² Za vrijeme blokovske podjele Poljska i baltičke zemlje u političkoj su se i stručnoj literaturi tretirale kao zemlje Istočne Europe. Danas Litavci tvrde da je novi geografski centar Europe upravo u njihovoj zemlji.

primarno preuzimanje (*downloading*) zakona, politika i prakse EU-a s veoma limitiranim mogućnostima izuzetaka koji odgovaraju posebnim interesima novih članica.³

EU je inzistirao na prihvaćanju i punoj implementaciji *acquisa* prije davanja statusa člana, a posebno na izgradnji institucija koje u komunističkom razdoblju nisu postojale ili nisu adekvatno funkcionirale. Glavni zahtjevi bili su definirani u Kopenhaškim kriterijima iz 1993, koji su tražili uspostavu stabilne demokracije, vladavinu prava, poštivanje ljudskih prava, zaštitu manjina, funkcionirajuću tržišnu ekonomiju i kompetitivnu sposobnost unutar tržišta Unije. Politika uvjetovanosti, koja je uključivala monitoring i procjene progressa svake zemlje pojedinačno, trebala je osigurati da zemlje kandidatkinje zaista dosegnu europske standarde (usp. Bulmer i Lequesne, 2005: 255-256). Europeizacija je time ujedno osiguravala temeljitost tranzicije. EU je pomogao postkomunističkim zemaljama Srednje Europe na njihovu putu prema Bruxellesu i specijaliziranim pristupnim fondovima kao što su PHARE (izvorno za Mađarsku i Poljsku), SAPARD (namijenjen poljoprivredi) i ISPA (za reformu transporta i ekologiju).

³ Europeizacija, kao prihvaćanje politike EU-a i inkorporacije propisa EU-a u nacionalnu politiku, pokazuje se u slučaju postkomunističkih zemalja kao "dio šire dinamike izgradnje države i nacije, domaće transformacije i zapadne integracije", koja se odvija u petnaest pripremnih godina prije priznanja punopravnog članstva. Stoga su njihove politike integracije "u jakoj interakciji s postkomunističkom dinamikom demokratizacije, marketizacije i liberalizacije". Bulmer, Lequesne, 2005: 259-260, 341.

Proces priključenja srednjoeuropskih zemalja temeljio se na bilateralnim osnovama – EU i zemlja kandidatkinja pojedinačno. Zato zemlje kandidatkinje nisu ni mogle formirati jedinstven blok prema EU-u. Pokušaj stvaranja unutrašnjih veza, istina sa skromnim dometom, zabilježen je samo u slučaju Višegradske grupe, koju su formirale Češka, Mađarska, Poljska i Slovačka. Bivše komunističke zemlje koje su ušle u NATO i EU 2004. bile su međusobno heterogene.

Baltičke zemlje – Estonija, Latvija i Litva bile su, doduše, ekonomski najrazvijeniji dio bivšeg Sovjetskog Saveza, ali u komparaciji sa zemljama europskog zapada prilično su zaostajale. Prijem baltičkih zemalja u NATO i EU bio je iz političkih razloga i umjetno ubrzan. Te su zemlje ekonomski bile iza Hrvatske ne samo u drugoj polovici prošlog stoljeća nego i početkom ovog. Bez značajnijeg iskustva s tržišnom ekonomijom (izuzev u razdoblju nezavisnosti između dva svjetska rata)⁴, bez demokratske tradicije, opterećene problemima s velikom ruskom manjinom u Latviji i Estoniji, ali ipak s kulturnim potencijalom starih srednjoeuropskih zemalja. U procesu pristupa EU-u brzo su napredovale.

Godine 2006. ekonomski rast tih triju zemalja kretao se u rasponu od

⁴ Baltičke zemlje bile su dio ruskog imperija do 1918, kada su postale nezavisne države. Na osnovama sporazuma Ribbentrop-Molotov i tajnog protokola iz 1939. Hitlerova je Njemačka priznala da tri baltičke zemlje spadaju u interesnu sferu SSSR-a. U želji da uspostavi stanovit *cordon sanitaire* zbog prijetnje njemačke invazije Staljin je 1940. godine anektirao Estoniju, Latviju i Litvu. Usp. Hammond, 1975: 214-228.

11,9% (Estonija) do 7,5% (Litva), a stopa nezaposlenosti pala je na 3,7% u Litvi, na 4,5% u Estoniji i 6,5% u Latviji.⁵ Usporedbe radi, registrirana se nezaposlenost u Hrvatskoj sve donedavno kretala oko 14%, a stopa rasta od 5% smatra se poželjnim dometom. Možda su ti podaci zbog različitih metoda preračunavanja nepouzdati, ali ipak govore o brzom progresu ostvarenom posljednjih nekoliko godina. Dohodak *per capita* vjerojatno je još uvijek viši u Hrvatskoj, no napredak je nesumnjiv. Baltičke su zemlje među prvima priznale nezavisnost Hrvatske. Hrvatska im je zanimljiva kao turistička destinacija, a trgovinska razmjena s njom veoma je mala.

Češka i Mađarska su u bivšem sovjetskom bloku bile razvijenije zemlje. Češka je imala demokratsku i industrijsku tradiciju međuratne Čehoslovačke i praškog komunističkog proljeća 1968, a Mađarska iskustvo limitirane liberalizacije ekonomije – tzv. gulaš-komunizam Janoša Kadara. Češka je tranzicija među uspješnijima – 2006. godine stopa rasta BDP-a bila je 6,4%, a stopa nezaposlenosti 8,4%. Slično bi se moglo reći i za Mađarsku, u kojoj je stopa nezaposlenosti 2006. bila 7,4%. Iako je prije 1990. Hrvatska ekonomski bila ispred Češke i Mađarske, danas je te dvije zemlje prestižu, a ni demokratska im stabilnost nije upitna. Poljska, najveća zemlja u grupi, nakon teškog početka tranzicije danas je ipak među ekonomski uspješnim postkomunističkim zemljama, sa stopom rasta BDP-a

od 6,1%, iako je stopa nezaposlenosti još uvijek visoka (2006. – 14,9%), ali ne tako visoka kao 90-ih godina, kada je dosizala stopu od 17%. Slovačka je nakon politički problematičnog Mečijarova razdoblja konsolidirala demokraciju, ostvaruje značajan ekonomski rast (2006. – 8,3%), a visoku stopu nezaposlenosti od 18% prije 4-5 godina srušila je na 10,2%.⁶

Moglo bi se zaključiti da su sve srednjoeuropske tranzicijske zemlje savladale osnovne teškoće političke i ekonomske tranzicije te da su pristupanje EU-u i punopravno članstvo ubrzali njihov razvoj. Hrvatska ostvaruje nešto jače veze s tom grupom zemalja na planu turizma, a političke su veze jače posebice s Mađarskom i Slovačkom. Nema nikakve sumnje da se hrvatska poduzeća mogu lakše probiti u taj dio Srednje Europe nego u zemlje Zapadne Europe, gdje su konkurencija i zahtjevi tržišta puno veći. Konačno, osim Poljske sve ostale zemlje ove grupe u okviru EU-a spadaju u relativno male države, koje se suočavaju s nesumnjivo jakim utjecajem velikih zemalja što dominiraju Unijom. Da ne govorimo da je u ovom ili onom obliku ranija hrvatska povijest, ali i ne tako davna, više ili manje slična i dijelom povezana. Sve to podrazumijeva potrebu za jačom suradnjom.

Slovenija se u hrvatskom regionalnom kontekstu pojavljuje kao zemlja koja je i ranije, do 1990, bila ekonomski snažnija i modernija od svih zemalja sovjetskog Istočnog bloka, ali i od svih republika bivše Jugoslavije. Slovenija se, kao i Hrvatska, do nezavisnosti nalazila u okviru Austro-Ugarske Monarhije,

⁵ Podaci prema: cia.gov/library/publications/the-world-fact-book/index.html. Drugi izvori, primjerice, IMF prikazuju i za 2007. veoma visoke stope rasta BDP-a: Estonija 8%, Latvija 10,5%, Litva 8%.

⁶ Podaci prema: CIA fact book.

a zatim prve i druge Jugoslavije. Iz Jugoslavije je izašla istovremeno s Hrvatskom, iako puno bezbolnije, nakon desetodnevnog rata. U Titovoj federaciji bila je, kao i Hrvatska, federalna jedinica koja je u odnosu na savezni proračun bila neto davalac – više je sredstava uplaćivala nego što je povlačila. Slovenija je i u odnosu na EU neto davalac, a i u odnosu na Svjetsku banku bila je prva tranzicijska zemlja koja je od neto korisnika postala neto davalac. U usporedbi sa zemljama bivše komunističke Srednje Europe koje su 2004. ušle u EU, a i s državama sljednicama bivše jugoslavenske federacije, ima najviši dohodak *per capita*. U usporedbi s ostalim tranzicijskim zemljama ekonomska i politička tranzicija Slovenije u cjelini je uspješna priča. U EU i NATO ušla je 2004, a od početka 2007. pridružena je eurozoni.

Za Hrvatsku je Slovenija važna ne samo zato što je susjedna država sa zajedničkom poviješću i sličnom pozicijom kao zemlja tranzicije nego i zato što je jedan od najvažnijih trgovačkih partnera i korisnika hrvatskih turističkih usluga. Međutim nakon raspada bivše federacije Slovenija i Hrvatska naslijedile su niz otvorenih problema. Spor oko elektrane Krško vjerojatno ne bi trebao biti veći problem, kao ni pitanje kontrole nad teritorijem Sv. Gere. U vezi s dugom Ljubljanske banke hrvatskim građanima stavovi dviju strana dijametralno su suprotni. Za Sloveniju spor je dio sukcesijske rasprave o naslijeđu bivše federacije, dok hrvatska strana smatra da se radi o privatnopravnom odnosu banke i građana. Razgraničenje na moru u Piranskom zaljevu/Savudrijskoj vali izazvalo je najveće tenzije. Slovenska strana tvrdi da treba primijeniti stanje kakvo je

bilo u momentu raspada Jugoslavije, kada je Slovenija kontrolirala akvatorij zaljeva, a hrvatska strana poziva se na istu Badinterovu komisiju i činjenicu da je kopnena granica približno na sredini zaljeva i da je to po Konvenciji o pravu mora osnova za razgraničenje na moru. Slovenija odugovlači s pokušajem da se spor riješi arbitražom, koja je za Hrvatsku jedina solucija. Napetost je dodatno povećala primjena ZERP-a (Zaštićeni ekološko-ribolovni pojas) na članice EU-a od 1. siječnja 2008. Slovenija se, uz podršku EU-a, pozivala na sporazum Italije, Slovenije i Hrvatske o neprimjenjivanju ZERP-a iz 2004, za koji je hrvatska Vlada tvrdila da je samo ovjereni zapisnik. Odlučeno je da će se sporazum početi primjenjivati nakon izbora, pa je zato u ožujku 2008. bilo moguće ponovno suspendirati primjenu ZERP-a na članice EU-a.⁷

⁷ Sabor RH usvojio je ZERP 3. listopada 2003, uoči parlamentarnih izbora, na inzistiranje HSS-a, uz podršku HDZ-a i HSP-a, te na prijedlog vlade I. Račana. Izvorni prijedlog HSS-a (ali i ostalih dviju stranaka koje su podržavale ideju) bio je uvođenje gospodarskog pojasa. Primjena odluke odmah je odgođena za 12 mjeseci da ne bi bila zapreka hrvatskom zahtjevu za kandidatskim statusom u procesu priključenja EU-u. Na prijedlog vlade I. Sanadera Sabor je 3. lipnja 2004. suspendirao primjenu ZERP-a na članice EU-a. Sutradan je državni tajnik Hido Bišćević na sastanku s državnim tajnicima Italije, Slovenije i predstavnikom EU-a informirao zainteresirane strane o toj odluci. Od tada EU tretira zapisnik s tog sastanka kao međudržavni sporazum. Sabor je 15. prosinca 2006. donio odluku da se od 1. siječnja 2008. ZERP primjenjuje i na članice EU-a. Kako je to izazvalo probleme u procesu hrvatskog priključenja EU-u, Sabor je početkom ožujka 2008. na prijedlog premi-

Ovdje je bitno reći da sporovi između Hrvatske i Slovenije nisu nerješivi, ali da, prvo, nije bilo volje, posebno sa slovenske strane, da se njihovo rješavanje pospješi i, drugo, da se manipuliralo sporovima na planu vanjske politike kako bi se postigli kratkoročni politički poeni u unutarnjoj politici. Ta teza vrijedi za obje strane, ali opet je jače izražena kod susjeda. To ilustrira kampanja Zmage Jelinčiča, lidera nacionalističke Slovenske nacionalne stranke, koji je na nedavnim predsjedničkim izborima uspio dobiti gotovo 20% glasova. Problem je odnosa sa Slovenijom prije svega u tome što perzistiranje otvorenih problema dugoročno gledano ugrožava i razvijene ekonomske odnose, što šteti dobrosusjedskim odnosima i što umjesto buduće kooperacije u okviru EU-a reducira suradnju, slabeci pozicije obiju država u procesu odlučivanja u Uniji.

Ovdje ne treba govoriti da je Hrvatska posebno zainteresirana za situaciju u Bosni i Hercegovini, jer radi se o zemlji u kojoj kao autohtona populacija stoljećima živi značajan dio hrvatskog naroda, o zemlji koja je važan ekonomski partner, o zemlji čiji ekonomski prosperitet i politička stabilnost mogu bitno utjecati na Hrvatsku. Ostavimo li po strani sporne momente iz posljednjeg rata u BiH, hrvatska politika prema toj zemlji još je uvijek suočena s nekoliko neriješenih situacija. Prvo, za hrvatsku desnicu nije sporno što su preko glasovanja za Sabor Hrvati koji žive u BiH uključeni u politički život Republike Hrvatske. Za ljevicu u Hrvatskoj sporno je to što političke odlu-

ke donose oni koji neće snositi konsekvence tih odluka. Na parlamentarnim izborima krajem 2007. glasači koji žive u inozemstvu pridonijeli su odluci o nosiocu vlasti u Hrvatskoj. Veliko je pitanje i kakve će biti preferencije Hrvata koji žive izvan domovine o drugim bitnim pitanjima i hoće li se one slagati s preferencijama građana koji žive u Hrvatskoj. Desnica u Hrvatskoj smatra da se ne radi o manipuliranju patriotskim osjećajima Hrvata u BiH, već o jednakopravnosti svih državljana. U Italiji je Berlusconijska desna koalicija po uzoru na Hrvatsku uvela izborne prekomorske distrikte, ali ondje se zbog broja mjesta u parlamentu i diversificirane distribucije političkih preferencija ne može dogoditi da o nosiocu vlasti u Rimu presude Talijani koji žive, recimo, u New Yorku ili Los Angelesu.⁸

Drugo, politički sustav u postdejtonskoj BiH opterećen je nizom slabosti. Dayton je zaustavio neprijateljstva i smirio konflikte, ali sve se više stječe dojam da je liječio simptome, a ne uzroke problema. Nije tajna da Hrvati u

⁸ Zakon o glasovanju Talijana u inozemstvu donesen je 20. prosinca 2001. U zastupnički dom bira se 12 zastupnika iz inozemstva, a u senat 6 zastupnika iz izbornih okruga s mandatima rezerviranim za građane koji žive u inozemstvu. Zastupnički dom ima ukupno 630 zastupnika, a senat 315 izbornih senatora (te do 5 imenovanih doživotnih senatora). Usp. Grubiša, 2007: 250. Na izborima za parlament 2006. lijevi blok na čelu s Prodiem dobio je 7 zastupnika, a Berlusconijski desni blok 4; u senatu je Prodi dobio 4 senatora, a Berlusconi samo jednog. Berlusconi je tvrdio da su izbori u inozemstvu bili neregularni. U drugim zemljama, samo u nekoliko njih, sudjelovanje građana iz inozemstva na izborima još u manjoj mjeri može utjecati na izborni rezultat.

jera Sanadera ponovno odlučio da se ZERP od 15. ožujka 2008. neće primjenjivati na članice EU-a.

BiH nisu posebno zadovoljni konstrukcijom političkog sustava i njegovom implementacijom. Struktura dejtonske BiH eksperiment je s konsocijacijskom demokracijom, koji ima samo jednu manu: politički je sustav nezgrapian i funkcionira s teškoćama. On praktično otežava provođenje nužnih reformi i ne pridonosi ekonomskom razvitku. Stoga zapadni analitičari mogu konstatirati da proizvodi imobilizam i da umjesto aktivne participacije domaćih političkih snaga inicijative moraju pokretati međunarodni protektori. Takva situacija opterećena je s dva problema. Postoje nastojanja da se, prvo, efikasnost sustava poveća na račun elemenata koji jamče nacionalnu ravnopravnost i, drugo, da se grčevito brani neposredni nacionalni interes i time blokiraju reformske inicijative. Stoga se izlaz može tražiti jedino u pojednostavljenju političkog sustava, ali istovremeno se mora osigurati da svaki od triju naroda ima pravo da isključivo određuje svoju reprezentaciju na razini složene države, koja bi i dalje trebala biti federacija s racionalno ugrađenim konsocijacijskim elementima kao jamstvom ravnopravnosti.⁹ Pritom pitanje broja entiteta nije presudno. Smatramo da je od pitanja prava glasovanja za Sabor mnogo važnije da Hrvati u BiH imaju osjećaj kako žive u državi koja funkcionira, omogućuje stvarnu ravnopravnost i otvara perspektive prosperiteta. Smatramo da bi to ujedno bio i interes RH, kojoj ne može biti svejedno je li BiH prosperitetan i

⁹ Tu temu obrađuje monografija M. Kasapović (2005) o Bosni i Hercegovini. Kvalitetan je pregled političke povijesti Bosne i Hercegovine knjiga Noela Malcolma (1994), a o odnosu Zapada prema ratu u BiH usp. tekstove Malcolma (1995) i Caratana (1994).

politički stabilan ili nestabilan susjed. Jasno je da se Hrvatska ne treba mijesati u unutarnje poslove BiH, ali može i treba podržati one političke solucije koje jačaju njezinu stabilnost, koje osiguravaju interese i ravnopravnost Hrvata u BiH te dobre odnose između dviju država. Pritom treba izbjegavati situacije koje mogu izazvati tenzije. Tu prije svega mislimo na izgradnju mosta kod Pelješca gdje postoji primjedba BiH o spornom razgraničenju.

Hrvatska je sa Srbijom uspostavila diplomatske odnose još dok je na vlasti bio Slobodan Milošević. Sa stajališta principa moglo bi se reći da to i nije bio sretan potez, ali ipak je pridonio normalizaciji odnosa i ublažavanju napetosti između Hrvatske i Srbije te između Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Neosporno je da Hrvatska ima interes da podržava demokratske i nenacionalističke političke snage u Beogradu. Očito je da hrvatska politika nema interesa da podilazi onim političkim snagama u Srbiji koje se nisu oslobodile retrogradnog nacionalizma i velikosrpskih mitova.

Hrvatski poduzetnici očito imaju velik interes da uđu na tržište Srbije. Otklanjanje tragova rata, odnos prema ratnim zločinima na obje strane i suzbijanje militantne retorike mogu pridonijeti normalizaciji odnosa. S hrvatske je strane isto tako važan i odnos prema srpskoj manjini u Hrvatskoj. Ovdje bi se moglo izostaviti pitanje određivanja granične linije u vojvođanskom sektoru, koje više ne izaziva dodatne napetosti. No Srbija, koja polako napušta nacionalističke pozicije, još se nije oslobodila opterećenja velikosrpskog mita. O tome ne govori toliko izborni rezultat radikala i kolebanje premijera Koštunice koliko stav prema

kosovskom pitanju. Za Srbiju je nespornan oficijelni stav da je Kosovo dio državnog teritorija, iako je svima jasno da Kosovo od 1999. godine *de facto* nije u Srbiji, već je međunarodni protektorat. Samo najhrabriji, poput Čedomira Jovanovića, usuđuju se to javno reći – ali zato ne dobivaju jaku izbornu podršku. S druge strane, za kosovske Albance postoji samo jedno rješenje, a to je neovisnost. Kosovsku neovisnost podržavaju SAD i većina zemalja EU-a, osim Španjolske, Grčke, Cipra, Rumunjske i Slovačke. Srpsku poziciju brani Rusija s vjerojatnošću veta u Vijeću sigurnosti. Hrvatska je politika suočena s pitanjem kako reagirati na priznanje kosovske nezavisnosti. Vlada je rezervirana. Ranije se govorilo o Kosovu kao unutarnjem pitanju Srbije, ali ipak je otvoren i Ured za vezu RH u Prištini. Kosovska se strana u prilog neovisnosti pozivala na iste argumente kao svojevrmeno Hrvatska. Kosovo je prema Ustavu iz 1974. bilo federalna jedinica i tu bi se onda mogla primijeniti solucija Badinterove komisije. S druge strane, Srbija se poziva na Rezoluciju 1244 Vijeća sigurnosti koja govori o Kosovu kao dijelu Srbije. Da Hrvatska nije podržala neovisnost Kosova ili da je na dulje vrijeme odgodila priznanje nove države, negirala bi argumentaciju na osnovi koje je i sama dobila priznanje neovisnosti, a da je odmah priznala neovisnost, riskirala bi pogoršanje osjetljivih odnosa sa Srbijom. Rješenje se očito pronašlo u tome da Hrvatska prizna Kosovo zajedno s većinom zemalja EU-a.¹⁰

¹⁰ Za temu Kosova relevantna je literatura povijest Kosova Noela Malcolma (1998) i njegov recentni komentar u britanskom *Guardianu* (2008) te prilog o povijesti Kosova, ratu i stvaranju nacionalne države u knjizi

Zanimljivo je da Hrvatska danas ima najmanje problema u odnosima s Crnom Gorom i Makedonijom. Nakon što se crnogorsko političko vodstvo uspjelo odmaknuti od Miloševićeve politike, odnosi s Crnom Gorom popravljaju se gotovo pravolinijski. Formalno gledano, otvoreno je pitanje samo dogovor o konačnom rješenju problema morske granice kod Prevlake. Na osnovi Protokola o prijelaznom režimu, koji je u ime Hrvatske potpisao ministar Picula, a u ime SR Jugoslavije ministar Svilanović, Hrvatska je 15. prosinca 2002. preuzela kontrolu nad poluotokom Prevlakom i time je posljednji sporni dio hrvatskog teritorija došao pod jurisdikciju hrvatskih vlasti. Prevlaka i pogranični prostor s obje strane demilitarizirani su, a kontrolu nad okolnim obalnim morem preuzela je mješovita pomorska policijska jedinica.¹¹ Iako je taj sporazum privremen,

o Balkanu Bideleuxa i Jeffriesa (2007). O ranim obračunima s kosovskim Albancima i početku sukoba vidi izvješća Lava Trockog iz balkanskih ratova (Trosky, 1980), istraživačko izvješće Carnegie Endowmenta (1914) i klasični tekst srpskog socijalista Dimitrija Tucovića *Srbija i Arbanija* iz 1914. (Tucović, 1950). Bogatu dokumentaciju o konfliktu oko Kosova potaknutom Miloševićevom politikom, o vojnoj intervenciji NATO-a, o pravnim aspektima sukoba, o žrtvama i uništavanju imovine te o prijedlogu o nadziranoj nezavisnosti (sukladnoj Attisarijevu planu) daje izvješće međunarodne ekspertne komisije koja je osnovana na inicijativu švedskog premijera Perssona (The Independent, 2000, 2001). O genezi američkog pristupa temi u međunarodnom kontekstu govori memoarska knjiga zamjenika američke državne tajnice Talbotta (2003).

¹¹ Tekst sporazuma:
www.morh.hr/hvs/SPORAZUMI/tekstovi/PREVLAKA-hrvatski.pdf

bio je prekretnica koja je otvorila novu stranicu u odnosima s Crnom Gorom.

Gotovo je nepotrebno reći da u odnosima RH s Makedonijom nema nikakvih negativnih opterećenja. Za nas su stabilnost i prosperitet Makedonije, a posebno održivost dugotrajnih stabilnih političkih odnosa između građana Makedonije makedonske i albanske nacionalnosti, izuzetno značajni. Tu se ne radi samo o stabilnosti regije u cjelini, nego i o mogućnosti neposrednih utjecaja na trgovinu i turističku ekonomiju Hrvatske.¹²

Može se prihvatiti teza da hrvatska ekonomija polaže ispit sposobnosti i

konkurentnosti na tržištu EU-15 – tj. u Zapadnoj i Sjevernoj Europi. Politički i ekonomski razlozi govore da je suradnja s tranzicijskim zemljama Srednje Europe daleko od potreba i mogućnosti. Povezivanje interesa novih članica EU-a u tom sklopu nije bez važnosti. U Jugoistočnoj Europi Hrvatska bi trebala biti lokomotiva europeizacije i normalizacije odnosa. Ulazak svih zemalja regije u EU i njihov prosperitet ekonomski je, politički i sigurnosni interes RH. Pretpostavka toga jest gašenje konfliktnih žarišta i prestanak tretiranja vanjske politike kao sluškinje kratkoročnih unutarnjih stranačkih potreba.

LITERATURA

- Berglund, Sten, Joakim Ekman, Frank H. Arebrot, ur. (2004) *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, Edward Elgar.
- Bideleux, Robert i Ian Jeffries (2007) *The Balkans: A post-Communist history*. Milton Park, New York, Routledge.
- Bulmer, Simon i Christian Lequesne, ur. (2005) *The Member States of the European Union*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Caratan, Branko (1994) Politika ZDA do Hrvaške in Bosne. *Teorija in praksa*, br. 11-12, str. 1069-1080.
- Caratan, Branko (1999) NATO i Kosovo: Geneza problema i mogućnosti rješavanja krize. *Politička misao* 36 (2): 3-14.
- Carnegie Endowment for International Peace (1914) *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington.
- Grubiša, Damir (2007) *Berluskonizam: Talijanski politički dossier 2001.-2006*. Rijeka, Novi list – Adamič.
- Hammond, Thomas T., ur. (1975) *The Anatomy of Communist Takeovers*. New Haven, London: Yale University Press.
- Hannum, Hurst (1996) *Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The*

¹² Veoma informativan pregled recentne politike u zemljama Centralne i Jugoistočne Europe daju knjige Bideleuxa i Jeffriesa (2007), Berglunda, Ekmana i Arebrota (2004) te Kaldor i Vejvode (2002). Za pregled pristupne politike u integracijskom procesu država Centralne Europe usp. Bulmer-Lequesne (2005).

- Accommodation of Conflicting Rights*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Holbrooke, Richard (1999) *To End a War*. New York, Random House.
- Kaldor, Mary i Ivan Vejvoda, ur. (2002) *Democratization in Central and Eastern Europe*. Continuum, London, NY.
- Kasapović, Mirjana (2005) *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb : Politička kultura.
- Noel, Malcolm (1994) *Bosnia: A Short History*. London, Macmillan.
- Noel, Malcolm (1995) Bosnia and the West: A Study in Failure. *The National Interest*, proljeće, str. 3-14.
- Noel, Malcolm (1998) *Kosovo: A Short History*. New York, New York University Press.
- Noel, Malcolm (2008) *Is Kosovo Serbia? We ask a historian*. The Guardian, Tuesday February 26 2008 (<http://www.guardian.co.uk/world/2008/feb/26/kosovo.serbia/print>)
- Rose, Richard (1996) *What is Europe? A Dynamic Perspective*. New York: HarperCollins.
- Talbott, Strobe (2003) *The Russia Hand: A Memoir of Presidential Diplomacy*. New York, Random House.
- The Independent International Commission on Kosovo (2000) *The Kosovo Report*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- The Independent International Commission on Kosovo (2001) *The Follow-up of the Kosovo Report: Why Conditional Independence?* Stockholm, the Olof Palme International Center and Global Reporting.
- Trotsky, Leon (1980) *The War Correspondence of Leon Trotsky: The Balkan Wars 1912-13*. New York, Monad Press, Australia, Pathfinder Press.
- Tucović, Dimitrije (1950) *Srbija i Arbanija*. (u zb. Tucović, Dimitrije. *Izabrani spisi*. Knjiga II). Beograd, Prosveta.
- White, Stephen & Judy Batt, Paul G. Lewis (2003) *Developments in Central and East European Politics* 3. Palgrave Macmillan.
- www.cia.gov/library/publications/the-world-fact-book/index.html
- www.morh.hr/hvs/SPORAZUMI/tekstovi/PREVLAKA-hrvatski.pdf

Croatia in a Regional Context

SUMMARY In this paper, the author examines the regional context of Croatian politics, highlighting the main reasons for its significance: involvement of the region in war in recent history, the rootedness, aside from that, of extremely strong economic, political and cultural bonds between the countries in the region, and the importance of cooperation in the region for EU accession and further economic development. On these grounds, the author seeks to examine the possibility for stabilisation of the region, and to establish what interests the neighbouring countries such as Italy, Austria, Hungary and others have in strengthening the bonds with the new democracies in Central and Southeast Europe. All of this eventually provides the answer to the question what is the interest of the EU in this region's stability and in its admission to the European Union.

KEYWORDS Croatia's regional surroundings, Southeast Europe as a region, regional comparative politics, regional cooperation, comparative politics

REGIONALNA KOMPARATISTIKA I ISTOČNA EUROPA: KAKO SE RASPALA ISTOČNA EUROPA

Mirjana Kasapović

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: studeni 2007.

Sažetak U prvom dijelu autorica prikazuje razvoj regionalnih studija (*area studies*) u suvremenoj komparativnoj politici te ukazuje na njihovu važnost za razvoj političke znanosti. U drugom dijelu razmatra metodologiju – dizajn i metode istraživanja – regionalne komparatistike, poklanjajući posebnu pozornost problemu definiranja regije kao središnje kategorije u toj grani komparativne politike. Treći, središnji dio usredotočen je na nastanak Istočne Europe kao povijesno-političke i socijalno-kulturne regije tijekom povijesti, napose nakon Drugoga svjetskog rata, te na njezinu disoluciju u procesima demokratske transformacije komunističkih režima u posljednja dva desetljeća. Disolucija Istočne Europe rezultirala je obnovom trodijelne političke geografije na prostoru koji je ona nekoć zauzimala, a koji čine Srednja, Jugoistočna i uža Istočna Europa.*

Ključne riječi regionalne studije, regija, Istočna Europa, komunizam, demokratska transformacija, Srednja Europa, Jugoistočna Europa

1. Razvoj regionalnih studija u komparativnoj politici

Nijedna metoda političke znanosti nije bila toliko usko povezana s prijelazom iz tradicionalnoga poredbenog proučavanja političkih poredaka u suvremenu komparativnu politiku

kao regionalne studije. Konvencionalno se tvrdi da je taj prijelaz značio izlazak iz svijeta zapadnog parohijalizma u nezapadni svijet kulturnih i političkih različitosti, a bio je bitno uvjetovan golemim političkim i društvenim promjenama nakon Drugoga svjetskog rata. Pred politolozima se otvorio svi-

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta “Hrvatska u regionalnom okruženju” provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

jet neistraženih zemalja i regija, kojima su se počeli baviti kako zbog znanstvenih tako i zbog političkih interesa država koje su poticale i financirale istraživanja.

Najstariji organizirani regionalni programi nastali su u Sjedinjenim Državama u drugoj polovici četrdesetih godina, ali su se doista razvili tek potkraj pedesetih godina 20. stoljeća, usredotočujući se na istraživanje Južne ili Jugoistočne Azije, Bliskoga istoka, Latinske Amerike, Afrike i Istočne Europe. U europskim zemljama, osim u Velikoj Britaniji, regionalne su se studije razvile kasnije. Klaus von Beyme (1966) tvrdi da do sedamdesetih godina u Njemačkoj nije bilo pravih regionalnih komparativnih istraživanja. Iznimka je bilo istraživanje Istočne Europe, *Osteuropaforschung*, koje se razvilo na zapadnonjemačkim sveučilištima pedesetih i šezdesetih godina, a bilo je dvostruko politički motivirano: isturenim geopolitičkim položajem Zapadne Njemačke u frontovskom sučeljavanju Zapada s Istokom odnosno demokracije s komunizmom, te interesom za Istočnu Njemačku, koja je postala politički dio Istočne Europe.

Uspon regionalnih studija izazvao je višestruke potrebe i brojne rasprave u institucionaliziranoj političkoj znatnosti u Sjedinjenim Državama. Umnogome ih je uzrokovalo uključanje europske, južnoameričke i azijske "intelektualne dijaspore" u novu američku istraživačku granu na temelju prednosti koju je imala. Ponajprije, pripadnici dijaspore poznavali su jezike regija koje su proučavali te su isticali kako je to bitan uvjet boljeg razumijevanja njihove povijesti i kulture. Oni su, nadalje, izvorno svjedočili o neprimjerenosti tradicionalnih kategorija komparativ-

ne politike u analizi nezapadnog svijeta zbog golemih povijesno-kulturnih razlika, upozoravajući na "staru etnocentričnu pristranost profesije" i svojevrsnu "blagu vrstu akademskog nacionalizma" (Johnson, 1975: 34). Stručnjaci za regije jesu kontekstualisti koji ističu posebnosti, a katkad i jedinstvenosti, konfiguracija društava i političkih sustava kojima se bave, pa nerijetko imaju ozbiljnih poteškoća u primjeni općih teorija na njih (Weiner, 1975: 148; Bates, 1997: 166 i d.). Treće, ukazivali su na važnost poznavanja regionalne povijesti kao odrednice političkih pojava, izrazitije se usredotočujući na kulturni kontekst politike. Jezik, kultura i povijest postali su teorijska i metodološka "prtljaga" specijalista za pojedine regije. Budući da regionalne studije podrazumijevaju prikupljanje "obuhvatnog znanja o nekoj kulturi ili skupini kultura na nekom dijelu Zemlje", stručnjaci za pojedine regije moraju se "i sami familijarizirati s poviješću, ekonomijom, društvenom strukturom, literaturom, etnografijom naroda u toj regiji..." (Meyer, 1975: 102). Nijedna grana komparativne politike nije stoga toliko ovisna o interdisciplinarnom pristupu kao regionalne studije.¹

¹ R. H. Bates (1997: 166) tvrdi da regionalni komparatisti, osim znanja o politici regije koju istražuju, moraju dobro poznavati njezinu povijest, literaturu i jezik. T. Landman (2000: 28) misli da se rad regionalnih komparatista zasniva na ekstenzivnome terenskom istraživanju koje iziskuje, ponajprije, poznavanje jezika zemalja i regija koje izučavaju. O. Anweiler (1998: 765) navodi da su "klasične discipline, koje su temelj istraživanja Istočne Europe, slavistika i povijest Istočne Europe", a od ostalih disciplina izrijeком navodi još političku, pedagošku i pravnu znanost. P. Danyłow (1998: 778) isti-

Osim toga otvorilo se i općenito pitanje odnosa između regionalnih studija i političke znanosti, koje dobro ilustrira naslov klasičnog zbornika s područja regionalne komparatistike: *Political Science and Area Studies. Rivals or Partners?* (Pye, 1975). Politolozi su se podijelili u mišljenjima o tom odnosu. Jedni su tvrdili da su regionalne studije i politička znanost nespojivi zato što su stručnjaci za regionalna istraživanja "alergični na teoriju" i usmjereni su samo na pojedine, nepoopćive slučajeve (Karl i Schmitter, 1995: 966). Prema tome, nema pomirenja između "teorijske" političke znanosti i "neteorijskih" regionalnih studija – oni su trajni suparnici.² Drugi su, naprotiv, tvrdili da su u promijenjenom svijetu nakon Drugoga svjetskog rata "stvarne *area studies* bile jedini legitiman put do genuine teorije političkog razvoja..." (Johnson, 1975: 95).³ Uvidjelo se da nema poli-

če važnost filologije, kulturalnih studija, političke i ekonomske znanosti. J. Baberowski (1998) naglašava važnost povijesne znanosti, a Altmann (1998) ekonomske znanosti. H. Eckstein (1975: 204 i d.) tvrdi da u regionalnoj komparativnoj politici najveću važnost ima poznavanje jezika i povijesti područja koja se istražuju.

² Tragovi nižega teorijskoga vrednovanja regionalnih studija mogu se naći i u nekim suvremenim udžbenicima i studijama komparativne politike. U jednome od boljih njemačkih udžbenika iz komparativne politike D. Jahn (2006: 163-164) prihvaća podjelu na regionalna istraživanja, zasnovana na empirijsko-historijskim (idiografskim) postupcima, i komparativna istraživanja, zasnovana na empirijsko-analičkim (nomotetičkim) postupcima.

³ U članku koji je napisao dvadesetak godina kasnije Ch. Johnson (1997: 172-173) ukazao je na to da su upravo regionalni kompara-

tičke znanosti bez regionalnih studija – oni su dakle partneri. Svaka informacija na kojoj se temelje poopćavanja, hipoteze, modeli i ostala teorijska sredstva političke znanosti potječe iz proučavanja različitih sustava i kultura (Meyster, 1975: 100). Nakon nekog vremena taj je odnos uravnotežen. Bryce Wood (1968: 405) tvrdi da je do kraja šezdesetih godina odnos između regionalnih studija i društvenih znanosti, pa i političke znanosti, prošao kroz četiri faze. U prvoj su fazi stručnjaci za pojedine regije bili usredotočeni na prikupljanje iscrpnih podataka o predmetu svoga istraživanja. U drugoj su se fazi počeli uspoređivati slični problemi u različitim regijama. U trećoj su fazi društveni znanstvenici počeli razvijati nove teorije na temelju prikupljenih podataka iz komparativnog istraživanja više regija, nadilazeći tako parohijalnu osnovu postojećih teorija u društvenim znanostima. Napokon, u četvrtoj fazi razvoj teorija počeo je povratno utjecati na odabir i definiranje problema kojima su bili zaokupljeni regionalni komparatisti. Ukratko, najprije su regionalna istraživanja pridonijela razvoju općih teorija, a onda su teorije počele utjecati na razvoj regionalnih studija. Sredinom šezdesetih godina regionalne su studije

tisti stvorili neka od klasičnih djela političke znanosti i društvenih znanosti uopće: *Social Origins of Dictatorship and Democracy* napisao je B. Moore, stručnjak za Rusiju, *Asian Power and Politics* L. W. Pye, stručnjak za Aziju, *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism* G. O'Donnell, stručnjak za Latinsku Ameriku, *The Breakdown of Democratic Regimes* J. J. Linz, stručnjak za Španjolsku, *Making Democracy Work?* R. Putnam, stručnjak za Italiju, *Exit, Voice, and Loyalty* A. O. Hirschman, stručnjak za Latinsku Ameriku itd.

je znatno pridonijele razvoju *community studies*, ali i izraženijem preusmjerenju političke znanosti s političkih institucija na političke procese (Beyme, 1966: 80). Neprijeporan je utjecaj regionalnih studija, poglavito istočnoeuropskih, na razvoj teorija totalitarizma i konvergencije (Anweiler, 1998: 763). U osamdesetim bi godinama bez regionalnih studija bio nezamisliv razvoj teorija demokratske transformacije (O'Donnell, Schmitter i Whitehead, 1986; Linz i Stepan, 1996; Merkel i Puhle, 1999; Merkel, 1999; Merkel i dr. 2006; itd.). Todd Landman (2000: 217) općenito zaključuje da su unutar regionalnih studija razvijeni novi pojmovi i teorije koji su potom primjenjivani izvan izvornoga istraživačkog konteksta u kojemu su nastali, što je pridonijelo "intelektualnoj konverzaciji među onima koji prakticiraju različite komparativne metode, na različitim razinama analize i iz različitih teorijskih perspektiva...".

Zahvaljujući tome regionalne studije u međuvremenu su se etablirale kao posebno nastavno i znanstveno područje na svim prestižnim sveučilištima u svijetu, a napose u SAD-u i Velikoj Britaniji. Ostali su, doduše, još neki prijepori o njihovu mjestu unutar komparativne politike, ali i unutar političke znanosti. Prevladava mišljenje da su regionalne studije sastavni dio komparativne politike, premda se katkad tretiraju i kao zasebno područje političke znanosti.⁴ U odnosu pre-

ma drugim poddisciplinama političke znanosti regionalne se studije smatraju najbližima međunarodnim političkim odnosima (Perthes, 2000: 9 i d.; Jahn, 2006: 21). Postoje, ipak, bitne razlike između pristupa regionalnim politikama u komparativnoj politici i u međunarodnim odnosima. Dok se u komparativnoj politici regija promatra kao prostorna povijesno-politička i socijalno-kulturna zajednica, u međunarodnim odnosima ona se strukturira u prostorni regionalni sustav kao jedan od podsustava globalnoga međunarodnog sustava.⁵ Regija je samo "zemljopisna jedinica koja nema vlastitu dinamičnost", prostor u kojemu se odvijaju određeni politički procesi, dok je regionalni sustav "društveni proizvod", ekonomski, politički i društveni "aranžman aktera, jedinica i struktura unutar toga prostora" (Perthes, 2000: 15). Jednostavno, regionalni sustav shvaća se kao "zajednica država i društava u nekoj regiji", a predmet proučavanja postaju "dinamika i određujući čimbenici politike unutar regionalnog sustava" (9). Takvim pristupom umnogome se izbjegavaju problemi "unutarnjeg" definiranja regije, uspostavljanja analitičke taksonomije, što se kompenzira "izvanjskim" određenjem regije, dakle njezinom konstitucijom iz međunarodnog sustava. Regionalna politika nije određena imanentnim prirodnim i socijalnim odrednicama dotične regije, nego je "uvijek politički čin pun su-

⁴ Uvid u status regionalnih studija na prestižnim sjevernoameričkim i zapadnoeuropskim sveučilištima nudi pregled nastavnih programa tih sveučilišta što su ga izradili A. Petek i K. Petković (u: Kasapović, 2007: 295-401).

⁵ Takav je pristup izvorno izložen u članku L. Bindera (1957-1958) o Bliskom istoku. Kasnije su ga prihvatili mnogi regionalisti s područja međunarodnih odnosa, a među njima i jedan od vodećih njemačkih stručnjaka za Bliski istok V. Perthes (1994, 2000).

kobljenih interesa i strategija” (10), koje uvelike određuju, nameću i kontroliraju izvanregionalni akteri.

Odabir regija koje su postale predmet sustavnih istraživanja općenito je dakle bio određen i političkim, a ne samo znanstvenim razlozima. To je bilo najočitije u usmjerenosti američke politike i američke političke znanosti na četiri regije koje su nakon 1945. u toj zemlji bile posebno politički važne: na Istočnu Europu, Istočnu Aziju, Latinsku Ameriku i Bliski istok.

Usmjerenost na Istočnu Europu bila je ponajprije motivirana time što se u njoj nalazio Sovjetski Savez, glavni američki vojno-politički protivnik i neprijatelj u doba Hladnog rata. Osim toga pod vojno-političku prevlast Sovjetskog Saveza potpale su i srednjoeuropske zemlje – Čehoslovačka, Mađarska i Poljska – koje su se smatrale dijelom zapadnoga kulturno-civilizacijskog kruga. On je 1940. pripojio i tri baltičke države – Estoniju, Letoniju i Litvu – koje su prije rata bile neovisne države i koje su također pripadale zapadnome kulturnom krugu. Sastavni dio “sovjetskog Zapada” postala su još neka područja koja su bila izvan sfere njegova utjecaja prije početka rata: nekadašnja čehoslovačka potkarpataska pokrajina postala je dio sovjetske Ukrajine, nekadašnja rumunjska pokrajina Besarabija postala je sovjetska republika Moldavija, pruski Königsberg postao je ruski Kalinjingrad itd. Sovjetsko komunističko carstvo uključilo je u svoj državni teritorij i dijelove područja – istočnu Galiciju, sjevernu Bukovinu i Transkarpatiju – koji su do 1918. bili dijelovi Habsburške Monarhije i tako duboko prodrlo u srce Srednje Europe (Szporluk, 1991: 466-468). Zapravo, nijedno regionalno istraživa-

nje nije bilo toliko politički motivirano i instrumentalizirano kao istraživanje Istočne Europe. Ono je “u biti služilo kao sredstvo ideološkog sučeljavanja s antagonistički shvaćenim društvenim poretkom” i slovalo je kao sastavni dio “globalnoga historijskog suprotstavljanja između sovjetskog komunizma i otvorenog društva liberalne demokracije anglosaksonskoga, zapadnog tipa” (Danylow, 1998: 774; v. i Baberowski, 1998: 786). U Njemačkoj je “u doba Hladnog rata istraživanje Sovjetskog Saveza uz potporu vlasti poticano kao dio razumijevanja neprijatelja” (Hartmann, 2003: 97).⁶ U najzaostrenijim formulacijama tvrdi se da je to istraživanje bilo ponajprije “političko sredstvo Hladnog rata” (Creuzberger i Unser, 1998). No Oskar Anweiler, jedan od pionira istraživanja Istočne Europe u SR Njemačkoj, navodi da je ishodište svih istraživača u toj grani bio politički “protutotalitarni konsenzus”, koji on smatra nečime što je u doba Hladnog rata bilo razumljivo samo po sebi.

Kad je riječ o Istočnoj Europi, predmetno i metodološki valja razlikovati regionalne studije, *East European studies*, od studija komunizma, *communist studies*. Istočnoeuropske studije bile su, dakako, i regionalne studije komunizma ili studije regionalnog komunizma. Štoviše, upravo su komunistički režimi bili glavni čimbenik “konceptualne homogenizacije” Istočne Europe kao političke regije nakon 1945. No studije komunizma bile su šire od

⁶ Vlada SR Njemačke osnovala je, primjerice, *Bundesinstitut für Internationale und Ostwissenschaftliche Studien* kao “proizvod Hladnog rata” koji je trebao pružiti “pomoć saveznoj vladi u razumijevanju položaja neprijatelja na Istoku” (Hartmann, 2003: 189).

istočnoeuropskih studija i obuhvaćale su i komunističke režime, pokrete i organizacije u ostalim regijama u svijetu. Dvojni pristup pratio je istraživanje Istočne Europe i nakon sloma komunističkih režima. Tada su se studije Istočne Europe pojavile i kao tranzicijske ili transformacijske studije. Transformacija autokratskih političkih sustava u demokratske zauzela je mjesto koje je prije toga pripadalo komunističkim režimima, jer su transformacijski procesi postali novi glavni – ali, kako će se pokazati, i privremeni – čimbenik “homogeniziranja” Istočne Europe. No kao i studije komunizma, i tranzicijske su studije bile šire od regionalnih studija Istočne Europe i obuhvaćale su mnogo više zemalja i regija u svijetu.

2. Istraživački dizajn u regionalnoj komparatistici: definiranje regije i metode istraživanja

Regionalne studije najprije moraju precizno definirati predmet svoga istraživanja, dakle odrediti regiju kojom se bave. To ne znači samo puko nabranje zemalja koje čine neku regiju – premda ni o tome često nema suglasnosti⁷ – nego i navođenje i obrazloženje zajedničkih varijabli koje različite zemlje povezuju u jednu cjelinu i čine ih nekovrsnom “obitelji zemalja” ili “prirodnom skupinom” zemalja (Peters, 1998: 74-77). Ipak, ne treba smetnuti s uma da je zemljopisna komponenta najvažniji uvjet u definiranju neke re-

gije, odnosno da je zemljopisni čimbenik temelj regionalnih studija (Beyme, 1966: 77; Eckstein, 1975: 207). Premda regiju čine susjedne zemlje i premda prostorna bliskost obično nosi sa sobom i niz drugih jednakih ili sličnih odrednica, to ne znači nužno da su one politički, kulturno i socijalno slične. Komparatisti navode različite elemente koji konstituiraju regiju. Jürgen Hartmann (1980: 63) tvrdi da regiju čine četiri elementa: zemljopisni položaj, politički sustav, politička kultura i razina društvenog blagostanja. Zemljopisni položaj jest nužan, ali nije i dostatan uvjet određenja regije. Primjerice, istočnoazijsku regiju u zemljopisnom smislu čine Japan, Tajvan, Južna Koreja, Singapur i Kina. No u regionalnoj komparatistici Kina se nije svrstavala u tu regiju niti se proučavala u sklopu nje. Premda s drugim zemljama u regiji dijeli zemljopisni položaj i konfucijansku odnosno novokonfucijansku političku kulturu, od njih se razlikovala po tome što nije bila poliarhija i što je imala nisku razinu društvenog blagostanja. S obzirom na stalno povećanje razine društvenog blagostanja i time uvjetovanu vjerojatnu demokratizaciju, Kina tendencijski postaje sve više dio te regije. Kuba je dio Južne Amerike, ali se zbog totalitarnoga komunističkog režima, koji ju je razlikovao od autoritarnih i demokratskih režima u ostalim zemljama, nije proučavala u sklopu latinskoameričkih ili južnoameričkih studija. Iz latinskoameričke regije nerijetko se izdvajao i Brazil zato što nije dijelio jednako povijesno naslijeđe, hispansku političku kulturu i španjolski jezik s ostalim zemljama regije, odnosno nije se ubrajao u “španjolsku Ameriku”, nego u “portugalsku Ameriku”, koja je “drukčiji svijet” (Skidmore i

⁷ Ogladan je primjer zbrke u zemljopisnom definiranju, pa i u nazivima regije koja je u Europi najpoznatija pod imenom Bliski istok, a u SAD-u pod imenom Srednji istok (v., primjerice, Rustow, 1975; Ziringa, 1984; Bill i Springborg, 2000; Perhes, 2000; Gerner i Schwedler, 2004: 8-14; itd.).

Smith, 1997: 22-26). U Bliski istok, pored brojnih islamskih i arapskih zemalja, svrstava se i Izrael, i to kao "ključni igrač" u regiji. No Izrael ne dijeli sa zemljama u svojem regionalnom okruženju gotovo nijedno svojstvo: on ima demokratski politički sustav, drukčiju političku kulturu i višu razinu društvenog blagostanja. Ipak, bliskoistočnu regiju nije moguće ni proučavati ni shvatiti bez Izraela, odnosno bez povijesti i politike Izraela. Tome metodičkom problemu može se, u načelu, doskočiti na dva načina: prvo, tako da se Izrael tretira kao regionalni odstupajući slučaj ili, drugo, da se redefiniiraju konstitutivna svojstva Bliskog istoka, pa da se postojana, višestrana i duboka konfliktnost utvrdi kao njezino ključno svojstvo, a u regiju uvrste sve zemlje koje su uključene u regionalne sukobe.⁸ Drugim riječima, dominantni procesni elementi mogu biti konstitutivni čimbenici neke regije jednako kao i dominantni strukturni elementi. To se pokazalo i na primjeru Istočne Europe kad je potkraj osamdesetih godina dominantnu strukturnu odrednicu regije, komunistički režim, zamijenila dominantna procesna odrednica, transformacija autokratskih u demokratske političke sustave. Procesni element dinamičniji je, nestabilniji i raznovrsniji

⁸ Iz perspektive teorije sustava tu činjenicu višestruko izražava i V. Perthes (2000: 11, 18, 53 i d.). Bliskoistočna je regija "konfliktan svijet konkurentnih i pretežno zatvorenih političkih sustava, koji se suprotstavljaju u često promjenljivim savezima". Odnosno, "konfliktni sustav" jest najvažniji parcijalni podsustav regionalnog sustava Bliskog istoka, a još preciznije, cijeli regionalni sustav primarno određuje sukob Izraela i njegovih susjeda.

od strukturnoga, pa se nakon stanoovitog vremena nekoć istovrsni procesi mogu "ukrutiti" u različite strukture u pojedinim zemljama neke regije te tako utjecati na "raspadanje regije". Ako se to dogodi, istraživači moraju promijeniti metode, pa i cijele analitičke strategije istraživanja. Analitički strategijski obrat treba izvršiti upravo na primjeru Istočne Europe, koju su različiti obrasci i rezultati demokratske transformacije u pojedinim zemljama dehomogenizirali i, u konačnici, izazvali njezinu disoluciju na više regija. Političke procese u načelu je teže komparativno istraživati nego političke institucije. To se odnosi i na demokratizaciju političkih sustava kao "dugoročan, kompleksan, dinamičan i djelomice neizvjestan" proces (Whitehead, 2002: 187).

Ukratko, da bi neko zemljopisno područje postalo regijom u komparativnoj političkoj znanosti, ono mora ispuniti zahtjeve prostorne i analitičke taksonomije. Prostorna je taksonomija kruta jer se zemlje ne mogu premješati iz jednoga prostora u drugi. No ostajući na istome zemljopisnom mjestu, pojedine zemlje ili njihovi dijelovi mogu tijekom povijesti "putovati" iz jedne regije u drugu, ovisno o povijesno-političkom razvoju koji utječe na određenje regija.⁹ Analitička taksonomija zahti-

⁹ J. Batt (2001: 505 i d.) demonstrirala je "problem putovanja" na sudbinama Transkarpatije i Banata. Transkarpatija je bila dio Kraljevine Mađarske, 1920. pripala je Čehoslovačkoj, nakon njemačke okupacije te zemlje nakratko je proglasila neovisnost, a ubrzo je ponovno bila pripojena Mađarskoj, 1945. ušla je u sastav sovjetske Ukrajine, dakle Sovjetskog Saveza, a danas je dio neovisne Ukrajine. I Banat je bio dio Kraljevine Mađarske, potom je potpao pod Osmansko

jeva da se u regiju svrstavaju samo one zemlje koje imaju bitna zajednička povijesna i strukturalna obilježja. Utvrđivanje tih obilježja prvi je veliki zadatak u definiranju regije. U analitičkom taksonomijskom postupku treba teorijski konstruirati varijable koje su glavno sredstvo "konceptualne homogenizacije" predmeta istraživanja, dakle regije, i koje ga čine podobnim za komparativna istraživanja (Dogan i Pelassy, 1990: 151 i d.). U slučaju Istočne Europe nije dakle dostatno samo nabrojiti zemlje koje ju čine, nego treba odrediti zajednička obilježja koja ih povezuju u povijesno-političku i socijalno-kulturnu cjelinu. To je složen posao, jer istraživači najčešće imaju posla s višedimenzionalnim konceptima koji se sastoje od nekih jednostavnih pokazatelja – primjerice, kvantitativnih, statističkih pokazatelja o privrednoj razvijenosti zemalja i o razini društvenog blagostanja općenito, ali i s nemjerljivim kvalitativnim pokazateljima – primjerice, s političkom kulturom koja obuhvaća i jednostavne pokazatelje o izbornoj participaciji, ali i kvalitativne pokazatelje o kulturno-političkoj tradiciji neke zemlje (Aarebrot i Bakka, 1997: 58).

Nakon što se postupkom "konceptualne homogenizacije" regija definira, treba utvrditi hoće li predmet istraživanja biti cijeli politički i društveni sustavi zemalja regije ili samo neki njihovi dijelovi. Ako se istraživači odluče istraživati određene dijelove, u postupku "segmentacije" treba izabrati te dijelo-

ve i jasno ih definirati (Dogan i Pelassy, 1990: 111-112). U komparativnoj politici segmentacija se najčešće odnosi na izdvajanje dijelova političkog sustava: izbornih sustava, stranačkih sustava, sustava vlasti itd. Ako se komparatist odluči, primjerice, analizirati sustave vlasti u zemljama Istočne Europe, on mora najprije identificirati zemlje s parlamentarnim, polupredsjedničkim i predsjedničkim sustavima. Kad to učini, može odabrati komparativnu analizu zemalja s polupredsjedničkim sustavima kako bi utvrdio sličnosti i razlike u njihovu funkcioniranju, primjerice, njihov utjecaj na stabilnost nacionalnih vlada.

Za regionalnu komparatistiku tipična je primjena analitičke strategije koja se naziva "dizajnom najbližnjih slučajeva" (Przeworski i Teune, 1970: 33). Kako naziv kaže, predmet su istraživanja vrlo slični slučajevi, koje takvi čine inherentno slični kontekstualni čimbenici. U postupku istraživanja razlike među slučajevima svjesno se zanemaruju i neutraliziraju, a ističu se njihova zajednička obilježja. Sličnosti mogu biti kulturne i strukturalne prirode (Dogan i Pelassy, 1990: 132 i d.). Kulturni čimbenici čine sličnima, primjerice, anglosaksonske zemlje – Veliku Britaniju, SAD, Australiju, Novi Zeland i, pretežno, Kanadu – unatoč njihovoj zemljopisnoj udaljenosti, kao i unatoč međusobnim strukturalnim razlikama, jer je Britanija parlamentarna monarhija, Sjedinjene su Države predsjednička republika, a Australija, Novi Zeland i Kanada parlamentarne republike. Kulturni čimbenici, ponajprije islam, čine relativno sličnima arapske zemlje, koje nisu ni zemljopisno povezane jer se nalaze u Aziji i Africi, nemaju jednake političke strukture jer su

Carstvo, 1716. ulazi u sastav Habsburške Monarhije, a nakon Prvoga svjetskog rata podijeljen je između Kraljevine SHS i Rumunjske. Moglo bi se kazati kako su Transkarpatija i Banat povijesno "otputovali" iz Srednje u Istočnu Europu.

neke teokracije, neke nasljedne monarhije, neke republikanske diktature, a neke poliarhije ili “defektne demokracije”. Nasuprot tome, strukturni čimbenici čine sličnima jednostranačke režime unatoč kulturnim razlikama među zemljama u kojima su uspostavljeni. Regije pak nerijetko objedinjuju kulturne i strukturne sličnosti. Tipičnim primjerom strukturno-kulturne homogenosti smatra se Skandinavija – Danska, Finska, Norveška i Švedska – koja je upravo zato bila omiljeno područje komparativnih istraživanja. Kad su svi čimbenici koji nisu povezani s glavnom hipotezom istraživanja vrlo slični, istraživači se usredotočuju na traženje varijabli koje proizvode razlike među sličnim slučajevima.

Unutar analitičke strategije najslabijih slučajeva primjenjuju se različite metode:

- studije slučaja: teorijski su posebno vrijedne reprezentativne i odstupajuće studije slučaja. U politološkoj komparatistici tipičnim se novijim reprezentativnim slučajem smatra demokratska tranzicija u Poljskoj (Hague, Harrop i Breslin, 2001: 442), a tipičnim odstupajućim slučajem “propala tranzicija” u Bjelorusiji (Merkel i Puhle, 1999: 185 i d.);
- binarne studije: studije dvaju najslabijih ili dvaju najrazličitijih slučajeva. Primjer primjene prve metode bila bi usporedba Češke i Slovačke ili, iz drukčije perspektive, Hrvatske i Slovačke,¹⁰ a druge metode usporedba Češke i Albanije ili,

opet iz drukčije perspektive, Hrvatske i Albanije;

- fokusirane studije više slučajeva: studije nekoliko slučajeva ili svih slučajeva u regiji. Odabir nekoliko slučajeva često se poklapa s podjelom regije na podregije. Ako bi se Istočna Europa shvatila kao jedna velika regija, onda bi se fokusirane studije mogle odnositi na istraživanje zemalja Srednje, Jugoistočne i uže Istočne Europe. Takve su metode bile tipične u tranzicijskoj literaturi (Linz i Stepan, 1996; Merkel, 1999; itd.). No slučajevi se mogu birati i unutar različitih podregija ako se pretpostavi da imaju neka bitna zajednička svojstva koja ih čine sličnima.¹¹

3. Istočna Europa: povijesni i politološki pojam

Premda pojam Istočne Europe ima dugu povijest, nikad nije bio jednoznačno zemljopisno, povijesno i kulturno određen. Zemljopisne granice

da su posrijedi jedine države Srednje i Istočne Europe koje imaju dugu zapadnu vjersku i kulturnu tradiciju, u kojima je većim dijelom devedesetih godina glavna politička snaga bio nacionalizam odnosno nacionalistički pokreti, koje su utjelovljivali Pokret za demokratsku Slovačku i Hrvatska demokratska zajednica. Polazeći od teorija elita, Fisher tvrdi da su to desetljeće obilježili politički rascjep i sukob između nacionalistički i proeuropski orijentiranih dijelova unutaretničkih političkih elita, koji je okončan pobjedom potonjih.

¹⁰ Svoju binarnu komparativnu studiju Slovačke i Hrvatske Sh. Fisher (2006: 7) zasniva na povijesnim i suvremenim sličnostima dviju zemalja, a najvažniju od njih definira tako

¹¹ Primjer je takva postupka komparativna analiza triju postkomunističkih “defektnih demokracija”: Rusije (Istočna Europa), Slovačke (Srednja Europa) i Albanije (Jugoistočna Europa) (Merkel i dr., 2006).

regije bile su vrlo rastezljive. Mađarski povjesničar i politolog István Bibó (1995: 39) tvrdi da su Srednja i Istočna Europa zauzimale "čitavo ono područje koje se prostire istočno od Rajne, između Francuske i Rusije...". I mnogi drugi istraživači određuju Istočnu Europu kao "prostor između Njemačke i Rusije", odnosno kao "posebno područje između istočne granice Njemačke i zapadne granice Rusije", zbog čega se naziva međuzemljem ili "Međueuropom" (Segert, 2002: 11, 12; Pittaway, 2004: vii). Među-prostorna definicija ne čini se osobito sretnom, jer se konvencionalno rezervira za Srednju Europu kao prostor koji se doista nalazi između Zapadne i Istočne Europe. U svojoj klasičnoj studiji o europskim regijama Jenő Szücs (u: Bibó, Huszár i Szücs, 1995: 145-149) tvrdi da su "unutarnje granice Europe" nastale vrlo rano. Počele su se ocrtavati već na prijelomnici prvoga i drugog tisućljeća, kad su se na zemljovidima Europe mogle povući razdjelnice između zapadnih područja, na kojima su bili rasprostranjeni zapadno kršćanstvo, romantika i gotika, renesansa i reformacija, autonomni gradovi, korporativne slobode, staleška organizacija i dr., te između istočnih područja, gdje su te pojave bile mnogo rjeđe ili ih uopće nije bilo. Granice Zapadne Europe uglavnom su dosezale do istočnih granica poljskoga i mađarskog kraljevstva te, kasnije, Istočne Pruske. S druge strane, tvrdi se da je prava podjela na Zapadnu i Istočnu Europu počela početkom druge polovice prošlog tisućljeća, kad se Zapad uspostavlja kao područje feudalnog sustava, a Istok kao prostor "drugoga kmetstva". Granica između Zapada i Istoka prolazila je, prema Szücsovoj tvrdnji (1995: 147), "upravo zaprepašujućom točnošću na graničnoj crti Laba-Lajta iz vremena oko

800." godine. Na toj će se crti Europa opet podijeliti nakon Drugoga svjetskog rata, "kao da su Staljin, Churchill i Roosevelt pomno proučavali *status quo* iz vremena Karla Velikog, upravo na 1130. godišnjicu careve smrti". Kako se zemljopisna granica između Zapadne i Istočne Europe oduvijek shvaćala i kao kulturna razdjelnica između dva svijeta (White, Oates i Miller, 2003), razgraničenje je poprimilo izrazite vrijednosne konotacije, te je u narodnim povijestima i mitovima nastalo mnoštvo granica Istočne Europe: za Francuze je Istok počinjao u Njemačkoj, za Nijemce u Poljskoj, za Poljake u Rusiji, za Čehe u Slovačkoj, za Hrvate u Srbiji itd.

Nastanak Istočne Europe kao suvremene regije u politološkom smislu može se prostorno i vremenski točno utvrditi. Ona se konstituirala između 1945. i 1948, u kratkom razdoblju koje je obilježeno početkom i svršetkom uspostave komunističkih političkih režima u svim zemljama regije. Upravo su u tome kratkom razdoblju "Sovjetski Savez i Istočna Europa (ili 'blok') postali jedna regija, a ne dvije (Srednja ili Srednjoistočna Europa i Istočna Europa)" (Johnson, 2002: 250). Neki istraživači misle da se obrisi Istočne Europe kao političke regije počinju nazirati već nakon Prvoga svjetskog rata, kad nastaje novi državni poredak s nizom "miješanih zemalja", zahvaljujući kojima je Istočna Europa počela postupno apsorbirati ili "proždirati" dijelove predratne Srednje Europe. Tada naime dijelovi Ukrajine i Poljske koji su nekada bili sastavnice Habsburškog Carstva ili, još ranije, katoličke Poljsko-Litavske Unije potpadaju pod vlast pravoslavne Rusije, Hrvatska i Slovenija, koje su stoljećima bile u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, "napuštaju" Srednju Europu

i preko Jugoslavije “sele se” u Istočnu odnosno Jugoistočnu Europu, a dijelovi Mađarske pripojeni su Rumunjskoj i Jugoslaviji, te ne mijenjaju samo državnu, nego i regionalnu pripadnost.

Istraživači povijesti Istočne Europe navode niz obilježja koja su povezivala zemlje i narode što su nastanjivali taj prostor i prije 1945. Na prvom se mjestu navodi privredna nerazvijenost, odnosno činjenica da se od 16. do 18. stoljeća Istočna Europa postupno oblikovala kao nerazvijena privredna periferija u odnosu prema razvijenoj privrednoj jezgri u Zapadnoj Europi. Njezin je periferni položaj postao osobito dramatičan u “dugome” 19. stoljeću, razdoblju od 1780. do 1917, koje su bitno obilježile engleska industrijska i francuska politička revolucija (Berend i Ránki, 1996). Privrednu nerazvijenost pratila su druga socijalna, politička i kulturna obilježja. Adolf Krager (1997: 46; v. Haselsteiner, 1997; Berend, 2001) izradio je “negativnu” analitičku taksonomiju, te naveo konstitutivna obilježja Zapadne Europe koja nisu bila proširena u Istočnoj Europi: klasično grčko-rimsko naslijeđe, zapadno kršćanstvo, reformacija, renesansa i prosvjetiteljstvo, građanske slobode u autonomnim gradovima, socijalna i regionalna autonomija, individualizam, pravni poredak i pravna kultura koja je štitila i održavala taj poredak, uravnotežen odnos između države i crkve, staleško društvo i središnja vlast, nacionalne države nastale u dugom procesu izgradnje modernih nacija koje su postale središta i nositeljice društvene modernizacije. Kako je očito da su neka od tih obilježja bila proširena na određenim područjima Istočne Europe, Krager “razlaže” jedinstveni povijesni pojam Istočne Europe tako što iz njega izdvaja Sred-

njoistočnu Europu, u koju ubraja Češku, Mađarsku, Poljsku i Slovačku. No i te četiri zemlje “ispadaju” iz zapadnoeuropskoga kruga onda kada se Zapadna Europa i Sjeverna Amerika počinju razvijati kao “vrijednosna zajednica” koja je podrazumijevala poštovanje ljudskih prava i sloboda te višestranačku demokraciju – dakle vrijednosti i institucija koje su sve više monopolizirale pojam Zapada. Nasuprot tome, te su vrijednosti i institucije na Istoku Europe postojale kratko, rubno i nedjelotvorno. U politološkom smislu posebno važne zajedničke odrednice jesu tipovi političkih poredaka i oblici političke vladavine koji su razlikovali Istočnu od Zapadne Europe. Lonnie R. Johnson (2002: 116) tvrdi da je Istočnu Europu obilježilo nepostojanje feudalnoga društvenog poretka zapadnog tipa, u kojemu je priroda vlasti definirana “konstitucionalno”, dakle kao “složen sustav zakona ili presedana koji određuju i reguliraju prava i obveze gospodara i vazala, vladara i njihovih podanika ili, općenito govoreći, države i društva...”. Moderne političke institucije na Zapadu nastale su tako što su arhaični oblici vlasti zamijenjeni zakonima koji su ograničavali i regulirali vlast. Ustavna vladavina nastala je iz sukoba vladara i podanika, države i društva, pri čemu su društveni akteri sukoba ustrajavali na poštovanju prava pojedinaca i vladavini prava. Ti su procesi bili praćeni konstitucijom sekularne države koja se zasniva na razdvajanju države i crkve, svjetovne i duhovne vlasti. Nasuprot tome, u Istočnoj Europi, a napose u Rusiji, zadržao se arhaični tip monolitne i osobne vlasti vladara. Vladar je bio vlasnik države, a država je bila vlasnik društva. Tome je pogodovala vjerska tradicija, jer su pravoslavne crkve ostale podređene državi, a nisu se odvojile od nje.

U istraživanju konstitutivnih svojstava Istočne Europe potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća naglasak se pomiče s privredne nerazvijenosti i njezinih socijalnih implikacija na tipove procesa nacionalne integracije, nacionalnih država i političkih poredaka koji su uspostavljeni u njima.

Istočnu Europu u naznačenom razdoblju ponajprije obilježuju zakašnjeli procesi nacionalnih integracija, koji su rezultirali nastankom "etničkih nacija". Bibó (1995: 42) tvrdi da su zakašnjeli, mučni i teški procesi nacionalne integracije bili posljedica raspada Habsburške Carevine i Osmanskog Carstva, koje je uzrokovalo "razdvajanje *državnih i etničkih granica*" i posljedično rađanje jezičnog nacionalizma kao konstitutivnog čimbenika procesa integracije istočnoeuropskih nacija. I dok je moderna nacija u Zapadnoj Europi "*par excellence* politički pojam", istočnoeuropske nacije u osnovi su se razvile kao "jezične nacije". Iz takve njihove prirode proizašle su fluidne nacionalne granice i stalni granični sporovi, koji su rodili "egzistencijalni strah za zajednicu", koji je postao glavna zapreka razvoju i učvršćenju demokracije. Stvorio se široko proširen osjećaj da dosljedno poštovanje demokratskih načela ugrožava opstanak nacionalne zajednice, pa dolazi do kobnoga razdvajanja pojmova nacije i demokracije, nacionalne države i slobode. Dominantna ideologija postaje protudemokratski nacionalizam, koji se očituje u mnogo oblika: od bujanja "kaotičnih" i "mutnih" političkih filozofija i oblikovanja "kulture laži" do ugnjetavanja, iseljavanja i protjerivanja nacionalnih manjina. Općenito, nijednoj zemlji nije bio svojstven duboko ukorijenjen klasični liberalizam.

Nekoliko desetljeća kasnije i češki povjesničar Miroslav Hroch (2006) ukazao je na specifične procese integracije malih nacija kao na razlikovno obilježje proširene Srednje Europe, u koju se ubrajaju i neke istočnoeuropske nacije, u odnosu prema Zapadnoj Europi. Hroch je u svojoj studiji podrobnije istraživao češki, slovački, estonski i litavski nacionalni pokret, ali mnogi smatraju da se njegov model nacionalne integracije može primijeniti i na druge narode Srednje i Istočne Europe, a među njima i na hrvatski (Gross, 1981). Hroch (2006: 36 i d.) vidi male nacije kao: 1. narode koji u vrijeme pretvaranja u modernu naciju nisu imali vlastitu vladajuću klasu s kojom su dijelili isto etničko podrijetlo, nego su njima vladali stranci; 2. narode koji su u razdoblju transformacije imali etničku "političku jedinicu", ali ona nikad nije bila neovisna; 3. narode koji nisu imali neprekinutu tradiciju kulturne proizvodnje na vlastitom jeziku ili je ona, ako su je nekad i imali, bila uništena. Riječ je o "potlačenim nacijama", bilo da su posrijedi "nacije bez povijesti" koje u pretkapitalističkom dobu nisu imale nikakve oblike samostalno-ga političkog života bilo da su posrijedi nacije koje su u srednjem vijeku imale svoje političke entitete.

Ukratko, uvriježilo se mišljenje da su procesi nacionalne integracije u Zapadnoj i Istočnoj Europi tekli prema različitim obrascima, koji su stvorili građanske (*civic nations*) nasuprot etničkim nacijama (*ethnic nations*) (Smith, 1986, 2003; Brubaker, 1992, 1996; Hutchinson i Smith, 1996; Gellner, 1993; Hobsbawm, 1993; Godfrey i Unger, 2004). Građanske nacije u zapadnoeuropskim zemljama načelno su neovisne o etničkoj pripadnosti svojih člano-

va, dok su istočnoeuropske nacije bitno određene etničnošću. Prve su vezane za teritorijalni i institucionalno-politički okvir države, pa je pripadnost naciji uvjetovana državljanstvom. Iz poklapanja *demosa* i nacije rodila se liberalna država. U tom obrascu država "proizvodi" odnosno određuje građansku naciju, a paradigmom se smatra francuska nacija, koja je univerzalistička, sekularna, unitaristička i asimilacijska (Brubaker, 1992). Druge su poglavito određene etnički, pa je pripadnost naciji uvjetovana pripadnošću etničkoj zajednici. Iz razdvajanja *demosa* i nacije rađa se neliberalna država. U tom je obrascu nacija temelj države, jer nacionalna ideja prethodi nacionalnoj državi. Paradigmom se smatra njemačka nacija koja se razvila iz narodne zajednice (*Volksgemeinschaft*), pa je nacija određena kao jezična, kulturna, rasna, odnosno etnokulturna zajednica. Kako se *demosa* i nacija ne poklapaju automatski, pripadnost građanskoj naciji u osnovi je stvar izbora, dok je pripadnost etničkoj naciji askriptivna. Zapadnoeuropske nacije stoga su poglavito političke, a istočnoeuropske kulturne tvorevine. Iz takve prirode procesa nacionalne integracije izvode se konstitucionalni problemi istočnoeuropskih država od njihova nastanka pa do postkomunizma, a najjasnije su se očitovali u tome što je isključenost nacionalnih manjina iz naslovne nacije posljedovala i njihovom isključenošću iz *demosa*. Oni su bili očiti u konstituciji međuratnih država, a pojavili su se i nakon sloma komunizma i stvaranja novih nacionalnih država. Razdvajanje *demosa* i nacije smatra se izvorištem nedemokratskih političkih poredaka ili makar stalnoga intencijskog otklizavanja u takve poretke, koje je bilo tipično za gotovo sve države Istočne Europe između

dva svjetska rata (Berglund i Aarebrot, 1997; Berg-Schlosser i Mitchel, 2000; Oberländer i dr. 2001).

Do povijesno najznačajnije političke homogenizacije Istočne Europe kao regije došlo je nakon Drugoga svjetskog rata, kad je na cijelom području od europsko-azijske granice do zapadnih granica predratne Srednje Europe uspostavljen komunistički politički i društveni režim. Totalitarni politički poredak postaje bitno svojstvo cijele regije i njezin glavni homogenizator. On je mogao ispuniti homogenizacijsku funkciju poglavito zato što je – suprotno načelnoj ideološkoj, marksističkoj, postavci o prvenstvu ekonomske osnove u odnosu prema društvenoj nadgradnji u koju se ubrajala i politika – uspostavljeno potpuno prvenstvo politike nad društvom. Tvrdi se da komunizam nije ukinuo državu, kako je najavljivao, nego je ukinuo društvo. Kako je autonomija društva u cjelini, kao i pojedinih njegovih segmenata, bila krajnje reducirana ili čak potpuno ukinuta, bile su potisnute ili trajno uništene brojne kulturne i društvene razlike što su prije 1945. postojale među zemljama koje su postale dio komunističkog svijeta. Na društvenoj "praznoj ploči" stršili su jednoobrazni komunistički politički sustavi koji su regiju činili homogenim prostorom.¹²

¹² Smisao ove rasprave nije podrobna analiza komunističkog režima. On je u ovome sklopu zanimljiv isključivo kao "politički homogenizator" regije. O ideološkim, institucionalnim i ostalim obrascima komunističkog sustava pomoću kojih je homogenizirana istočnoeuropska regija nakon 1945. u posljednje je doba napisano više studija (Barend, 2001; Holzer, 2002; Segert, 2002; Johnson, 2002; Pittaway, 2004; itd.).

Postupno osamostaljivanje pojedinih segmenata istočnoeuropskih društava nakon razdoblja “tvrđog komunizma” ponovno je otkrivalo stare, ali i proizvodilo nove društvene, kulturne te, na kraju, i političke različitosti među pojedinim zemljama unutar regije, pridonoseći njezinu usporenome, ali nezaustavljivom heterogeniziranju, a time i raspadanju. Osamostaljivanje i oslobađanje društava od terora, pritiska i sveobuhvatne kontrole države naposljetku je “raznijelo” cijelu regiju poput kakve eksplozivne naprave. Ukratko, nakon Drugoga svjetskog rata Istočna Europa konstituirala se poglavito kao *politička regija*. Poljsku, Mađarsku, Čehoslovačku, Rumunjsku, Bugarsku, Albaniju, Sovjetski Savez i Jugoslaviju povezivalo je i “analitički homogeniziralo” postojanje uglavnom jedinstvena tipa komunističkih političkih i društvenih poredaka. Kad su se ti poreci počeli raspadati, počela se raspadati i Istočna Europa kao regija u komparativnom smislu. Taj su prostor još neko vrijeme, otprilike jedno desetljeće, povezivali i “analitički homogenizirali” opći procesi transformacije autokracija u demokracije. Drugim riječima, u tome razmjerno kratkotrajnome, ali iznimno važnome povijesnom procesu, komunistički režim kao “strukturni homogenizator” regije bio je zamijenjen demokratskom transformacijom kao “procesnim homogenizatorom”. No kako procesi demokratske transformacije nisu tekli jednakim tempom, na jednak način i u jednakim oblicima, kao što nisu ni proizveli jednake rezultate, u njima su otpočeta bili sadržani zameci “razlaganja” regije na manje zemljopisno-povijesne cjeline kao nove regije. Što su bili glavni uzroci tog procesa?

Na proces raspadanja utjecalo je mnoštvo povijesnih, kulturnih i političkih čimbenika, koji su djelomice potjecali iz komunizma, a djelomice su nastali tijekom procesa transformacije. U nastavku su navedeni samo najvažniji među njima.

- Naslijeđe komunizma, to jest priroda starih komunističkih režima, obično se navodi kao prvi uzrok razlika među pojedinim zemljama. U naslijeđu komunizma sublimirano je i prethodno pravno, političko i kulturno naslijeđe pojedinih zemalja, višestoljetna habsburška i osmanska baština, koje je utjecalo i na “život u komunizmu”. Jacques Rupnik (1999) misli da su u tom naslijeđu posebno važne bile krize što su se rađale u pojedinim komunističkim državama, iz prirode kojih su se mogle nazrijeti razlike u političkoj kulturi i političkim usmjerenjima aktera krize u dvjema “zatomljenim” podregijama ondašnje Istočne Europe. Tri velike srednjoeuropske političke i društvene krize u kojima su se mase sukobile s komunističkim vlastodršcima u svojim zemljama i u Moskvi – mađarska pobuna 1956, “Pražsko proljeće” 1968. i sindikalistički pokret u Poljskoj 1980-1981. – bile su motivirane borbom za demokraciju i civilno društvo. Nasuprot tome, krize na Balkanu – Titov raskid sa Staljinom 1948, Hoxhin prekid s Moskvom 1961. i Ceausescuovo vanjskopolitičko osamostaljivanje 1968. – bile su motivirane željom nacionalnih komunističkih nomenklatura da se osamostale od Moskve i nisu uzrokovale iščezavanje ili ublažavanje autokratskih obilježja nacionalnih komunističkih režimā, osim “rela-

tivne liberalizacije” Jugoslavije od šezdesetih godina.¹³ I Padraic Kennedy (2007: 19, 147) tvrdi da je za miran prijelaz u stabilan demokratski poredak trebalo imati “generaciju intelektualnih disidenata i pola desetljeća ili više javne, prizemne i šarolike oporbe”. Najstabilnije su demokratske države u kojima je prije 1989. razvijeno civilno društvo djelovalo kao oporba komunizmu. Napokon, priroda kriza i pobuna u pojedinim zemljama utjecala je na tipove komunističkih režima koji su u njima postojali uoči sloma cijelog komunizma (Linz i Stepan, 1996).

Komunizam je ostavio za sobom i veću razvijenost tržišne privrede i civilnog društva u srednjoeuropskim državama u odnosu prema ostalim dijelovima Istočne Europe. Razvoj civilnog društva nije samo najteži i najsprijoriti proces u trans-

formaciji sustava (Dahrendorf, 1990; Merkel, 2007), nego se ono nije ni shvaćalo jednako u cijeloj regiji. Rupnik (1999) tvrdi da je u Srednjoj Europi ono mišljeno kao “građansko društvo”, kao “paralelni polis”, koji se razvio u opoziciji totalitarnoj vladavini. U Jugoistočnoj Europi civilno je društvo bilo svedeno na “treći sektor”, područje djelovanja nevladinih organizacija, koje nema ništa ni s tržišnom privredom ni s državom, “ni s novcem ni s vlašću”. Takvo je shvaćanje bilo izraz slabosti srednje klase i političke opozicije, a razvili su ga uglavnom liberali na ljevici. Na slabe tradicije u razvoju demokracije i civilnog društva utjecala je i vjerska i, šire, kulturna pripadnost balkanskih i jugoistočnih država istočnom, pravoslavnom kršćanstvu, u kojemu poistovjećivanje vjere i tradicije otežava nastanak demokracije i civilnog društva.

¹³ Rupnik ispušta iz vida različite tradicije oponiranja komunističkom režimu unutar pojedinih država. Tradicije oponiranja autokratskim režimima u obje Jugoslavije bile su najjače u Hrvatskoj. U socijalističkoj Jugoslaviji određeno oponiranje razvilo se među Srbima i Slovencima, ali ga praktično uopće nije bilo među Makedoncima, Crnogorcima i Bošnjacima. Bitna razlika između oponiranja komunističkom režimu među Hrvatima i Slovencima, s jedne, i Srbima, s druge strane, sastojala se u tome što su oponiranja prvih uvijek bila protukomunistička i protujugoslavenska, a drugih samo protukomunistička. Kad su, primjerice, potkraj osamdesetih godina Srbi uvidjeli da raspad komunističkoga političkog sustava povlači za sobom i raspad Jugoslavije, njihov je masovni nacionalistički pokret postao izrazito prorožinski, te je počeo nastupati u simbiozi sa srpskim partijskim i državnim vodstvom.

- Drugi čimbenik diferencijacije bio je obrazac demokratske tranzicije koji je, opet, uvelike bio povezan s tipom komunističkog poretka koji je postojao uoči sloma (Staniszkiš, 1989; Huntington, 1991; Beyme, 1994; Offe, 1994, 1996; Linz i Stepan, 1996; Kasapović, 1996; Merkel, 1999; itd.). Općenito se preferira nenasilni u odnosu prema nasilnom prijelazu, odnosno reforma u odnosu prema revoluciji. Nadalje, bržim i temeljitijim promjenama više su pogodovali kolapsi starih režima i pogodbene transformacije od reformi koje su provodile elite starog režima. Unutar procesa demokratske tranzicije osobito je bila važna faza institucionalizacije demokracije u kojoj su uspostavljene

novе demokratske političke institucije. Neki institucionalni aranžmani – razmjerni izborni sustav u odnosu na većinski, parlamentarni sustav vlasti u odnosu na polupredsjednički ili predsjednički itd. – smatraju se pogodnijim za konsolidaciju demokracije (Linz, 1990a, 1990b; Lijphart, 1991, 1992; Linz i Weisman, 1996; Merkel, 1999). Odabir određenih institucionalnih aranžmana utjecao je na konsolidaciju različitih razina novih demokratskih poredaka (Merkel, 2007).

- Treći čimbenik bio je problem državnosti. On se može promatrati i kao sastavnica obrazaca demokratske tranzicije, ali zbog iznimne važnosti koju je imao u transformacijskim procesima zaslužuje da bude izdvojen kao poseban čimbenik. Štoviše, “tranzicija u državnu neovisnost” bila je glavno razlikovno obilježje cjelokupnog procesa transformacije u Istočnoj Europi. Zatečene nacionalne države prolazile su samo dvostruku tranziciju, prijelaz u demokraciju i tržišnu privredu, dok su novostvorene ili obnovljene nacionalne države morale proći trostruku tranziciju, prijelaz u demokraciju, tržišnu privredu i novu državnu zajednicu. Iznimno je bio važan način na koji se zbivala “tranzicija u neovisnost”, to jest je li posrijedi bio nasilan ili nenasilan put te, ako je put bio nasilan, o kakvim je sukobima bila riječ. Najteži su put imale države koje su vodile međusobni rat, a istodobno su bile suočene s građanskim ratom u kojemu su se sukobile različite etničke zajednice.
- Četvrti čimbenik čini regionalno i šire međunarodno okruženje. Kako su međunarodne okolnosti

općenito pogodovalе procesima demokratske transformacije – svi su glavni međunarodni akteri aktivno podržavali te procese: Europska Unija, Sjedinjene Države, Katolička crkva i dr. – presudnu je ulogu imalo regionalno okruženje. Geografija je, kako je ustvrdio Laurence Whitehead (1999), nanovo određivala “demokratsku sudbinu”. U tom su pogledu u prednosti bile srednjoeuropske države koje se zemljopisno naslanjaju na Zapadnu Europu u odnosu prema jugoistočnoeuropskim državama koje su zemljopisno odvojene od nje. Whitehead (1999: 75) upozorava da neka država može razviti i održati demokraciju samo ako se “teritorijalno razgraniči” sa susjednim nedemokratskim državama ili nestabilnim državama, te se tako zaštititi od prelijevanja nestabilnosti preko svojih granica.

Na koje se regije raspala Istočna Europa? Je li postavka o raspadu Istočne Europe postala općeprihvaćenom?

4. Raspad Istočne Europe i nastanak novih regija

U gledanjima na to što se događalo s Istočnom Europom u posljednja dva desetljeća istraživači su se podijelili na dvije skupine.

Prva skupina načelno prihvaća stav da su regije povijesno-političke tvorevine, te da stoga nisu vječne i nepromjenjive. Unatoč tome oni misle da promjene u Istočnoj Europi u posljednja dva desetljeća nisu razorile sva konstitutivna svojstva te regije, nego su istraživače suočile s potrebom da se ona redefinira. Pritom polaze od uvjerenja da Istočna Europa nije nastala nakon 1945. kao povijesno-politički pojam, nego se konstituirala stoljeći-

ma prije njega kao povijesno-kulturni pojam. Redefiniranje regije ne bi smjelo biti teško i pogodovalo bi razvoju regionalne komparativne politike Istočne Europe, koja je sada, nakon dugo vremena, oslobođena tereta ideoloških sukoba (Beyme, 1990: 473).¹⁴ Ako je zbog ulaska nekoliko zemalja u Europsku Uniju i NATO postalo prijepornim govoriti o Istočnoj Europi u političkom smislu, to ne znači da su te zemlje izgubile sva obilježja koja su ih nekoć činila Istočnom Europom. Nešto jedinstvenu istočnoeuropsku regiju najprije bi trebalo redefinirati u zemljopisno-političkom smislu i podijeliti je na Srednju i Istočnu Europu, ali tako da ta podjela ne ukine Istočnu Europu, nego samo izdvoji podregije unutar nje (Anweiler, 1988). Za istočnoeuropsku regiju ostaju konstitutivnima povijest, kultura i mentaliteti naroda, ponajprije nacionalizam i etnički *ressentimenti* općenito, koji će i ubuduće određivati razvoj regije, premda je uočljivo da se u toj velikoj regiji izdvaja prostor od Estonije do Mađarske, koji pripada Srednjoistočnoj Europi po svojim povijesnim, kulturnim i mentalnim svojstvima (Danylow, 1998: 776-777). Padraic Kennedy (2007:

¹⁴ Oslobođenje od ideoloških tereta u regionalnim studijama poklopilo se pak s dovođenjem u pitanje samog predmeta istraživanja, pa se i nije moglo pokazati kao neka prednost. "Što se tiče razvoja istraživanja Istočne Europe, posljednjih petnaest godina bilo je paradoks. Otvaranje granica, proširenje euroatlantskih institucija na Istok i intenzivni znanstveni kontakti, programi razmjene i stipendiranja nisu doveli do procvata, nego do krize te regionalne znanosti. Završetak sukoba između Istoka i Zapada nije joj samo otvorio nove izgleda, nego ju je sučelio s pitanjem o aktualnosti njezina predmeta" (Brier, 2004: 75).

123) teško nalazi svojstva koja bi nakon raspada komunizma i prodora Europske Unije na Istok povezivala istočnoeuropske zemlje, te se ograničuje na "komunističko političko naslijeđe" kao poveznicu postkomunističkih zemalja u regiji. Prema mišljenju historijskih tradicionalista, istočnoeuropska regija doživjela je disoluciju na podregije, Srednju ili Srednjoistočnu Europu i užu Istočnu Europu, ali ipak se nije raspala. Među zagovornicima takva stajališta prevladavaju njemački historijski komparatisti, koji kulturno-historijske čimbenike u konstituciji regije pretpostavljaju povijesno-političkima. Kad je već tako, bilo bi zanimljivo znati smatraju li oni, primjerice, da je istočni dio Njemačke, nekadašnja komunistička Istočna Njemačka, još uvijek dio Istočne Europe ili je samim činom promjene političkog statusa, faktičnim pripojenjem Zapadnoj Njemačkoj, promijenila svoj regionalni položaj i postala dio Zapadne Europe? Ako je Istočna Njemačka mogla promijeniti svoju regionalnu pripadnost promjenom političkog statusa i političkog poretka, zašto to ne bi mogle i druge zemlje? Ako je istočni dio Njemačke još uvijek unutar Istočne Europe, znači li to da se razdjelnica između Istočne i Zapadne Europe pomaknula posred Njemačke, pa sada dijelovi te zemlje pripadaju dvjema kulturno-historijskim regijama?

Druga skupina istraživača ustrajava na dosljednoj primjeni opće postavke da regije nisu nehistorijske i statične cjeline i na Istočnu Europu. Ako promjene dovedu u pitanje konstitutivna obilježja nekoć jedinstvene regije, valja se suočiti s njezinim raspadanjem te priznati da ona više ne postoji u starim granicama. A promjene što su se zbile tijekom posljednja dva deset-

ljeća razorile su Istočnu Europu kao povijesno-politički pojam. Jörg Baberowski (1998: 794 i. d.; v. i Brier, 2004) vrlo je decidan u tom pogledu: pojam Istočne Europe nastao je isključivo na podlozi političke podjele Europe nakon 1945. te je nakon njezina prevladavanja izgubio svaki smisao. Nakon raspada Sovjetskog Saveza postale su očite političke i kulturne razlike između Srednjoistočne Europe i država sljednica sovjetskog imperija, uključujući i Rusiju. Srednjoeuropske zemlje razvile su moderno pravo, političke institucije i postupke. Na njih se ne mogu više primjenjivati kategorije zaostalosti i zakašnjele modernizacije. Baberowski tvrdi da se Istočna Europa raspala na Srednju ili Srednjoistočnu i užu Istočnu Europu. I Laurence Whitehead (2002: 198-199) zaokupljen je izdvajanjem Srednje iz Istočne Europe i utvrđivanjem njezinih članica. Prema njegovu sudu, "egzemplarnu jezgru" Srednje Europe čine samo Poljska, Mađarska, Češka i Slovačka. Piotr S. Wandycz (2004: v) misli da Srednjoj odnosno Srednjoistočnoj Europi povijesno pripadaju samo "prostor Poljske odnosno Poljsko-Litavske Unije, zemalja krune Sv. VACLAVA i Slovačke..., te zemlje krune Sv. Stjepana zajedno s Hrvatskom". No on precizira da u izučavanju povijesti Srednjoistočne Europe naglasak stavlja na države, neovisno o prekidima državnog kontinuiteta, i na "vladajući narod, dok se ostali narodi razmatraju samo u vezi s njime" (*ibid.*: x). Sukladno tome, Srednjoistočna Europa zapravo se svodi na Češku/Čehoslovačku, Ugarsku/Mađarsku i Poljsku. Hrvatsku, primjerice, Wandycz analizira samo u sklopu povijesti Ugarske. No njegov pristup nije dosljedan. Premda je Slovačka stoljećima postojala samo u obliku neko-

liko sjevernih ugarskih pokrajina i nije imala političku autonomiju kao Hrvatska, autor ipak tvrdi da se ne mogu "ignorirati slovački korijeni" i da se ne smije odbijati uporaba imena Slovačka prije 20. stoljeća. Općenito bi se moglo kazati da istraživači koji ističu važnost političke povijesti i političke kulture u konstituciji regije u Srednju Europu obično svrstavaju sve zemlje bivše Habsburške Carevine. Očita je i stanovita selekcijska pristranost, koja izvire iz podrijetla istraživača: istraživači iz država stare, habsburške, Srednje Europe obično u novu, postkomunističku Srednju Europu svrstavaju sve suvremene države koje su nekoć bile dio Carevine (Ágh, 1998, 1999). Nasuprot njima, mnogi zapadnoeuropski i američki autori skloniji su reduciranju pojma Srednje Europe na "čvrstu jezgru" ili – što je učestalo stajalište posljednjih godina – svrstavanju u nju država prema formalnom članstvu u Europskoj Uniji (Rupnik, 1999; Whitehead, 2002; Pittaway, 2004).

Nova "dvodijelna politička geografija" nekim se istraživačima čini prejednostavnom, te preferiraju "trodijelnu političku geografiju". Prema mišljenju Jacquesa Rupnika (1999: 57), bivša komunistička Istočna Europa raspala se na novu Srednju Europu, koju čine Češka, Mađarska, Poljska, Slovačka, Slovenija, Estonija, Letonija i Litva, na Balkan i na Rusiju s njezinim satelitima Bjelorusijom, Moldavijom i Ukrajinom. I Attila Ágh (1998: 3; 1999: 263 i. d.) smatra da se Istočna Europa raspala na tri regije: Srednju Europu, Balkan i "pravu Istočnu Europu". Srednju Europu čine Češka, Hrvatska, Mađarska, Poljska, Slovačka i Slovenija. Balkan, koji se ustvari poklapa s Jugoistočnom Europom, čine Albanija, Bosna i Her-

cegovina, Bugarska, Makedonija, Rumunjska i Srbija. "Prava Istočna Europa" obuhvaća države nastale raspadom Sovjetskog Saveza, osim triju baltičkih zemalja. Lonnie R. Johnson (2002: ix) također misli da na prostoru nekadašnje Istočne Europe danas postoje tri regije: Srednja Europa – Njemačka, Austrija, Poljska, Mađarska, Češka, Slovačka, Slovenija i Hrvatska, Jugoistočna Europa ili Balkan te Istočna Europa. Slično misli i Wandycz (2004: ix; v. i Mazower, 2003; Dukovski, 2005).

5. Hrvatska u dvostrukome regionalnom okruženju

U razmatranju regionalnog položaja Hrvatske polazim od triju postavki.

Prvo, u komparativnoj politici regije nisu statične, nego dinamične kategorije. One su povijesno-političke i socijalno-kulturne cjeline koje se tijekom povijesti konstituiraju, mijenjaju i raspadaju. Rezultat su određenih povijesnih i društvenih procesa, a nisu zatvorene prostorne zajednice. Kako što se govori o tvorbi nacija (*nation-building*) i država (*state-building*), jednako se tako može govoriti i o tvorbi regija (*region-building*). A čim je nešto povijesno stvorena tvorevina, ono je nužno izloženo i mogućnostima raspadanja i nestajanja u promijenjenim povijesno-političkim okolnostima.

Drugo, tijekom posljednja dva desetljeća demokratske transformacije stara istočnoeuropska regija raspala se na tri regije: obnovljenu staru Srednju Europu, obnovljenu Jugoistočnu Europu ili Balkan te užu ili "pravu" Istočnu Europu. Nije, pritom, moguće predvidjeti kako se poslijeratna Istočna Europa raspala upravo na one regije koje je 1945. apsorbirala. U nju su tada ušli najveći

dio stare Srednje Europe, zapravo cijela Srednjoistočna Europa s Poljskom, Mađarskom i Čehoslovačkom, najveći dio Jugoistočne Europe ili Balkana s Albanijom, Bugarskom, Rumunjskom i Jugoslavijom te cijela "prava" Istočna Europa, to jest Sovjetski Savez.

Treće, u tom regionalnom prestrukturiranju Hrvatska se istodobno našla u dvostrukome regionalnom okruženju: ona se "vratila" u Srednju Europu, ali je istodobno ostala i u Jugoistočnoj Europi.¹⁵ Pripadnost Hrvatske Srednjoj Europi starija je od pripadnosti Jugoistočnoj Europi: Hrvatska je ušla u balkansku regiju tek preko Jugoslavije 1918. i ostala je u njoj kao jedna od njezinih država sljednica nakon raspada Jugoslavije 1992. (Dukovski, 2005: 14, II). "Izlazak" Hrvatske iz Srednje Europe njezinim ulaskom u Jugoslaviju 1918. zorno je prikazan na brojnim povijesnim zemljovidima. On je uočljiv i interpretacijski. Primjerice, u Mazowerovoj *Povijesti Balkana* (2003) gotovo nema primjera iz povijesti Hrvatske prije 1918. godine.

Četvrto, Hrvatska je smještena na periferijama obiju regija: ona je najistočnija i najjužnija zemlja Srednje Europe te najzapadnija i najsjevernija zemlja Jugoistočne Europe. Osim toga sve povijesne zemlje i regije suvremene hrvatske države nisu se u svim povijesnim epohama i razdobljima nalazile u istim carstvima i regijama.

¹⁵ Hrvatska se zapravo našla u trostrukome regionalnom okruženju: srednjoeuropskome, jugoistočnoeuropskome i mediteranskome, te se jasno profilirala kao multiregionalna država. No mediteranska regija samo se rubno dotiče problema raspada Istočne Europe, pa umnogome izlazi izvan granica ove rasprave.

Hrvatska je oduvijek bila na križištu velikih povijesnih, političkih i kulturnih podjela u europskoj povijesti. Granica između Svetoga Rimskog Carstva i Bizantskog Carstva oko 1000. godine prolazila je kroz područje suvremene Hrvatske. Granica između rimskog katoličanstva i grčkog pravoslavlja također je prolazila kroz Hrvatsku, doduše tako da je najveći dio Hrvatske ostao u sferi zapadnog kršćanstva, ali su neki istočni i jugoistočni dijelovi pripali sferi istočnog kršćanstva. Nakon propasti Bizantskoga i proširenja Osmanskog Carstva na Jugoistočnu Europu od 14. stoljeća, južne granice historijskih carstava Mađarske i Hrvatske postaju granice Srednje Europe, koja se kao regija konstituira u opreci ne samo prema Zapadnoj nego i prema Jugoistočnoj Europi, Balkanskom poluotoku, gdje je prevladavalo pravoslavlje, a vladalo Osmansko Carstvo više od četiri sljedeća stoljeća. U feudalno doba, kad se zapravo konstituira Srednja Europa, Hrvatska je opet bila podijeljena između više imperija. Oko 1500. godine najveći dio suvremene Hrvatske nalazio se u sastavu mađarskog kraljevstva, manji dio u sastavu habsburške Austrije, ali su dijelovi južne Dalmacije ostali pod vlašću Osmanskog Carstva. No dok su od 1000. do 1350. godine jadranska obala,

to jest Istra i Dalmacija, tradicionalno bile pod mletačkom vlašću i izlazile su iz okvira srednjovjekovne Srednje Europe, oko 1500. godine one velikim dijelom ulaze u sastav regije preko mađarskoga i austrijskog imperija. Slična je slika bila u cijelom 16. i 17. stoljeću.¹⁶

Peto, iz takva povijesnog razvoja ili, bolje rečeno, povijesne pripadnosti povijesnih hrvatskih zemalja različitim europskim regijama proizašle su dalekosežne kulturne, socijalne, pa i političke implikacije za razvoj suvremene Hrvatske. Najočitija od njih ogleda se u postojanju regionalnih rascjepa u zemlji, koji polariziraju velike skupine birača u pojedinim regijama oko određenih svjetonazorskih i političkih opcija i njihovih organizacijskih nositelja. Ti su se regionalni politički rascjepi – koji su povijesno ukorijenjeni, ali su pojačani i suvremenim, poglavito ratnim zbivanjima – počeli nazirati već sredinom devedesetih godina, a dramatično su se izrazili na posljednjim parlamentarnim izborima 2007. godine.

Kako bi se potvrdile navedene postavke, treba iscrpno dokazati da Hrvatska ima sva ili većinu konstitutivnih obilježja Srednje i Jugoistočne Europe. To pak nadilazi prostorne mogućnosti ovoga teksta.

¹⁶ *Limesi* ili granice Srednje Europe tijekom povijesti, a u tom okviru položaj hrvatskih zemalja unutar tih granica ili izvan njih, zorno su prikazani u: Johnson (2002: 15, 19, 51, 78).

LITERATURA

- Aarebrot, F. A., Bakka, P. H. (1997) "Die Vergleichende Methode in der Politikwissenschaft". U: Berg-Schlösser, D., Müller-Rommel, F. (ur.) *Vergleichende Politikwissenschaft*. Opladen: Leske + Budrich, str. 49-66.
- Ágh, Attila (1998) *The Politics of Central Europe*. Sage: London.
- Ágh, A. (1999) "Process of democratization in the East Central European and Balkan states: sovereignty-related conflicts in the context of Europeization". http://www.sciencedirect.com/science?_ob=ArticleURL&_udi=B...
- Altmann, F.-L. (1998) "Wirtschaftswissenschaften und Osteuropaforschung". *Osteuropa* (48) 8-9: 814-820.
- Anweiler, O. (1998) "Osteuropaforschung – gestern, heute, morgen. Ein Interview". *Osteuropa* (48) 8-9: 759-766.
- Baberowski, J. (1998) "Das Ende der Osteuropäischen Geschichte". *Osteuropa* (48) 8-9: 784-799.
- Bates, R. H. (1997) "Area Studies and the Discipline: A Useful Controversy?". *Political Science and Politics* (30) 2: 166-169.
- Batt, J. (2001) "Between a Rock and a Hard Place – Multi-ethnic Regions on the EU's New Eastern Frontier". *East European Politics and Societies* (15) 3: 502-527.
- Batt, J. (2003) "Introduction: Defining Central and Eastern Europe". U: White, S., Batt, J., Lewis, P. G. (ur.) *Central and East European Politics*. Basingstoke: Palgrave i Macmillan, str. 3-22.
- Berend, I. (2001) *Centralna i Istočna Europa*. Podgorica: CID.
- Berend, I. T. (2001) "The 'Crisis Zone' Revisited: Central and Eastern Europe in the 1990s". *East European Politics and Societies* (15) 2: 250-268.
- Berend, I., Ránki, G. (1996) *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb: Naprijed.
- Berglund, S., Aarebrot, F. (1997) *The political history of Eastern Europe in the 20th century. The struggle between democracy and dictatorship*. Cheltenham i Lyme: Edward Elgar.
- Beyme, K. v. (1966) "Möglichkeiten und Grenzen der vergleichenden Regierungslehre". *Politische Vierteljahresschrift* (7) 1: 63-96.
- Beyme, K. v. (1990) "Die vergleichende Politikwissenschaft und der Paradigma-wechsel in der politischen Theorie". *Politische Vierteljahresschrift* (31) 3: 457-473.
- Beyme, K. v. (1994) *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp.
- Bibó, I., Huszár, T., Szücs, J. (1995) *Regije evropske povijesti*. Zagreb: Naprijed.
- Bill, J. A., Springborg, R. (2000) *Politics in the Middle East*. New York: Addison-Wesley Publ.
- Binder, L. (1957-1958) "Middle East as a Subordinate International System". *World Politics* 10: 408-429.
- Brier, R. (2004) "Differenz als Chance. Vom Nutzen und Nachteil des Osteuropabegriffs". *Osteuropa* (54) 8: 74-85.
- Brubaker, R. (1992) *Citizenship and Nationhood*. Cambridge: Harvard University Press.

- Brubaker, R. (1996) *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Creuzberger, S., Unser, J. (1998) "Osteuropaforschung als politisches Instrument im Kalten Krieg". *Osteuropa* (48) 8-9: 849-867.
- Dahrendorf, R. (1990) *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Danylow, P. (1998) "Osteuropäische Regionalstudien oder Orchideenfach?" *Osteuropa* (48) 8-9: 773-783.
- Dogan, M., Pelassy, D. (1990, 1982) *How to Compare Nations. Strategies in Comparative Politics*. New Jersey: Chatham.
- Dukovski, D. (2005) *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Alinea, sv. I-II.
- Eckstein, H. (1975) "A Critique of Area Studies from a West European Perspective". U: Pye, L. W. (ur.) *Political Science and Area Studies*. Bloomington: Indiana University Press, str. 199-217.
- Fischer, Sh. (2006) *Political Change in Post-Communist Slovakia and Croatia*. New York i Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gellner, E. (1998) *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Gerner, D. J., Schwedler, J. (2004) *Understanding the Contemporary Middle East*. London: Lynne Rienner Publ.
- Godfrey, S., Unger, F. (ur.) (2004) *The Shifting Foundations of Modern Nation-States*. Toronto: Toronto University Press.
- Gross, M. (ur.) (1981) *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Liber.
- Hague, R., Harrop, M., Breslin, Sh. (2001) *Komparativna vladavina i politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Haselsteiner, H. (1997) *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*. Zagreb: Naprijed.
- Hartmann, J. (ur.) (1980) *Vergleichende politische Systemforschung. Konzepte und Analysen*. Köln i Beč: Böhlau Verlag.
- Hartmann, J. (1995) *Vergleichende Politikwissenschaft. Ein Lehrbuch*. Frankfurt na Majni i New York: Campus.
- Hartmann, J. (2003) *Geschichte der Politikwissenschaft*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hobsbawm, E. (1993) *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Novi liber.
- Holzer, J. (2002) *Komunizam u Europi: povijest pokreta i sustava vlasti*. Zagreb: Srednja Europa.
- Hroch, M. (2006) *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenih sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Huntington, S. P. (1975) "Political Science, American Area Studies, and Their Paradigms of American Politics". U: Pye, L. W. (ur.) *Political Science and Area Studies*. Bloomington: Indiana University Press, str. 48-77.
- Hutchinson, J., Smith, A. D. (ur.) (1996) *Ethnicity*. Oxford i New York: Oxford University Press.
- Jahn, D. (2006) *Einführung in die vergleichende Politikwissenschaft*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Johnson, Ch. (1975) "Political Science and East Asian Area Studies". U: Pye, L. W. (ur.) *Political Science and Area*

- Studies*. Bloomington: Indiana University Press, str. 78-97.
- Johnson, Ch. (1997) "Preconception vs. Observation, or the Contributions of Rational Choice Theory and Area Studies to Contemporary Political Science". *Political Science and Politics* (30) 2: 170-174.
- Johnson, L. R. (2002) *Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends*. New York: Oxford University Press.
- Kasapović, M. (1996) *Demokratska tranzicija i političke stranke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kasapović, M. (ur.) (2007) *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Karl, T. L., Schmitter, Ph. C. (1995) "From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism?". *Slavic Review* (54) 4: 965-987.
- Kennedy, P. (2007) *Breme slobode. Istočna Europa nakon 1989. godine*. Zagreb: Srednja Europa.
- Krager, A. (1997) "Ostmitteleuropa. Zur Entwicklung eines Raumbegriffs". *Der Bürger im Staat* (47) 3: 146-149.
- Landman, T. (2000) *Issues and Methods in Comparative Politics*. London i New York: Routledge.
- Lijphart, A. (1991) "Constitutional Choices for New Democracies". *Journal of Democracy* (2) 1: 72-84.
- Lijphart, A. (1992) "Democratization and Constitutional Choices in Czechoslovakia, Hungary and Poland". *Journal of Theoretical Politics* (4) 2: 207-223.
- Linz, J. J. (1990a) "The Perils of Presidentialism". *Journal of Democracy* (1) 1: 51-69.
- Linz, J. J. (1990b) "The Virtues of Parliamentaryism". *Journal of Democracy* (1) 4: 51-69.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mazower, M. (2003) *Balkan. Kratka povijest*. Zagreb: Srednja Europa.
- Merkel, W. (1999) *Systemtransformation*. Opladen: Leske + Budrich.
- Merkel, W. (2007) "Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi." *Analiza Hrvatskog politološkog društva* 3: 7-24.
- Merkel, W., Puhle, H.-J. (1999) *Von der Diktatur zur Demokratie*. Opladen i Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Merkel, W. i dr. (2006) *Defekte Demokratie. Regionalanalysen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Meyer, A. G. (1975) "Comparative Politics and Its Discontent: The Study of the U.S.S.R. and Eastern Europe". U: Pye, L. W. (ur.) *Political Science and Area Studies*. Bloomington: Indiana University Press, str. 98-130.
- O'Donnell, G., Schmitter, Ph. C., Whitehead, L. (ur.) (1986) *Transition from Authoritarian Rule*. Baltimore.
- Oberländer, E. (ur.) (2001) *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944*. Paderborn: Schöningh.
- Offe, C. (1994) *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation im Neuen Osten*. Frankfurt na Majni: Campus.
- Offe, C. (1996) *Varieties of Transition*. Cambridge: Polity Press.

- Perthes, V. (1994) *Der Libanon nach dem Bürgerkrieg*. Baden-Baden: Nomos.
- Perthes, V. (2000) *Vom Krieg zum Konkurrenz: Regionale Politik und die Suche nach einer arabisch-nahöstlichen Ordnung*. Baden-Baden: Nomos.
- Peters, G. B. (1998) *Comparative Politics. Theory and Methods*. Basingstoke: Palgrave.
- Pittaway, M. (2004) *Eastern Europe 1939-2000*. London: Arnold.
- Przeworski, Ad., Teune, H. (1970) *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: Wiley.
- Pye, L. W. (ur.) (1975) *Political Science and Area Studies. Rivals or Partners?* Bloomington: Indiana University Press.
- Rupnik, J. (1999) "The Postcommunist Divide". *Journal of Democracy* (10) 1: 57-62.
- Rustow, D. A. (1975) "The Middle East". U: Pye, L. W. (ur.) *Political Science and Area Studies*. Bloomington: Indiana University Press, str. 170-180.
- Segert, D. (2002) *Die Grenzen Osteuropas. 1918, 1945, 1989 – Drei Versuche im Westen anzukommen*. Frankfurt na Majni: Campus.
- Sharman, J. C. (1998) "Vorhersage und Vergleich. Zur Osteuropaforschung in den USA". *Osteuropa* (48) 8-9: 821-836.
- Skidmore, Th. E., Smith, P. H. (1997) *Modern Latin America*. New York: Oxford University Press.
- Smith, A. D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, A. D. (2003) *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Staniszki, J. (1989) "Patterns of Change in Eastern Europe". *East European Politics and Societies* (4) 1: 77-97.
- Szporluk, R. (1991) "The Soviet West – or Far Eastern Europe". *East European Politics and Societies* (5) 3: 466-482.
- Umbach, F. (1998) "Zukunftsperspektiven politikwissenschaftlicher Osteuropaforschung in Deutschland". *Osteuropa* (48) 8-9: 800-813.
- Wandycz, P. S. (2004) *Cijena slobode. Povijest Srednjoistočne Europe od srednjega vijeka do danas*. Zagreb: Srednja Europa.
- Weiner, M. (1975) "Political Science and South Asian Studies". U: Pye, L. W. (ur.) *Political Science and Area Studies*. Bloomington: Indiana University Press, str. 131-151.
- White, S., Batt, J., Lewis, P. G. (ur.) (2003) *Central and East European Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- White S., Oates, S., Miller, B. (2003) "The 'Clash of Civilisations' and Postcommunist Europe". *Comparative European Politics* 1: 111-127.
- Whitehead, L. (1999) "Geography and democratic destiny". *Journal of Democracy* (10) 1: 74-79.
- Whitehead, L. (2002) *Democratization. Theory and Experience*. New York: Oxford University Press.
- Wood, B. (1968) "Area Studies". *International Encyclopedia of the Social Science*. New York: Macmillan i Free Press.
- Ziring, L. (1984) *The Middle East Political Dictionary*. Santa Barbara: ABC-CLIO.

Area Studies and Eastern Europe: How Eastern Europe Collapsed

SUMMARY In the first part, the author outlines the development of area studies in contemporary comparative politics, and points to their importance for the development of political science. In the second part, she examines the methodology – research design and methods – of regional comparatistics, paying particular attention to the problem of defining the region as a central category in this field of comparative politics. The third and central part is focused on the emergence of Eastern Europe as a historical-political and socio-cultural region in the course of history, especially after World War II, and on its dissolution in the processes of democratic transformation of communist regimes in the last two decades. The dissolution of Eastern Europe has resulted in restoration of a tripartite political geography in the area which it used to take up, made up of Central Europe, Southeast Europe and the proper Eastern Europe.

KEYWORDS area studies, region, Eastern Europe, communism, democratic transformation, Central Europe, Southeast Europe

NACIONALIZAM, GRAĐANSTVO I STRATEGIJE INTEGRACIJE U EUROPSKU UNIJU

Vladimir Vujčić

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: listopad 2007.

Sažetak U ovom se radu istražuje odnos između nacije, nacionalizma, građanstva i strategija europskih integracija. Propituje se problem odnosa između 'nacionalnog' i 'građanskog' aspekta u postojećoj nacionalnoj državi i problem odvajanja nacionalnog od građanskog u nekim opravdanjima transnacionalnih političkih integracija. Propituje se i teza nekih autora da su i nacija i država zapreka afirmaciji građanstva kao univerzalnog statusa u slobodi i jednakosti svih. Zapravo, analizira se krucijalno pitanje je li neka transnacionalna politička organizacija moguća kao "zajednica građana" prema konceptu 'konstitucionalnog patriotizma' ili kao internacionalna zajednica "društva narodā" s "pravom narodā" na pretpostavkama političkog liberalizma ili pristojno uređene državne vlasti. Autor analizira i pojam 'nacionalizma' te neopravdanost njegova proskribiranja *per se*. Na kraju komentira i analizira uočene nacionalne (nacionalističke) strategije integracije u Europsku uniju.

Ključne riječi nacija, nacionalna država, nacionalizam, građanstvo, strategije integracije u EU

Ovo je veoma složena tema. Uključuje tri velike teorije – teoriju o naciji i nacionalizmu, teoriju o građanstvu i demokraciji te teoriju o državi i konstrukciji novih političkih superstruktura. Ovdje ćemo se međutim usredotočiti na mogućnost izgradnje 'građanske države' bez nacionalizma, tj. izgradnje moderne demokratske građanske države odvoje-

no od nacionalnih (etničkih) 'sadržaja'; zapravo, na mogućnost odvajanja 'građanskog' od 'nacionalnog' supstrata u izgradnji moderne demokratske države te na toj osnovi na mogućnost izgradnje kozmopolitske zajednice (kakva bi mogla biti i EU), odnosno Europe kao političke zajednice građana. Ta su pitanja izuzetno važna jer znamo da neki "modernisti" i naročito "postmoderni-

sti” predviđaju odumiranje nacionalnih država zbog sveobuhvatne kombinacije međunarodne političke ovisnosti, ekonomske globalizacije, masovnih komunikacija i kulturne hibridizacije. To, navodno, već sada uvjetuje procese ekonomskih i političkih integracija koji će se sve više širiti prema još uvijek mutnom hipotetičkom modelu sveobuhvatne kozmopolitske zajednice. Moderne države i nacije, tj. nacionalne države smatraju se zaprekom (smetnjom) na tom putu prema kozmopolitskoj kulturi i transnacionalnoj političkoj organizaciji. Neki autori smatraju kako su i nacija i država faktori koji ometaju mogućnost konstitucije građanstva kao subjekta i nositelja slobode i ljudskih prava, tj. njegove istinske ljudske samorealizacije. Tako, primjerice, Keith Faulks razvija tezu da je građanstvo po prirodi univerzalno i egalitarno, dok je nacionalna država nešto partikularno, ograničavajuće i ekskluzivno u odnosu na takav status građanstva. On veoma precizno tvrdi da je “država sama, kao i nacija, barijera građanstvu” (Faulks, 2000: 30). Prema tome, predmnijeva, ako se ta kontradikcija između univerzalnosti građanstva i ekskluzivnosti nacionalne države prevlada, “građanstvo se mora odvojiti od nacije i države” (*ibid.*: 36). Mora se dakle konstituirati politička zajednica kao zajednica građana. Zato se ulažu veliki teorijski naponi i provode istraživanja o tome kako objasniti mogućnost odvajanja ‘nacionalnog’ od ‘građanskog’ aspekta u modernoj nacionalnoj državi, kako je dakle moguće izgraditi najprije modernu državu kao zajednicu ‘građana’, a ne ‘konacionala’, pa tek na toj osnovi šire političke integracije na putu prema kozmopolitskoj svjetskoj zajednici građana u ko-

joj bi se mogla konačno ostvariti Kantova vizija ‘vječnog mira’ i slobode. Na tragu takva razmišljanja, raspravljajući o odnosu nacionalizma i globalizacije, Anthony Smith postavlja krucijalno pitanje: “Možemo li zamisliti vrijeme u kojem se nije istrošio samo etnički nacionalizam, nego su i nacionalne države, nacionalne identitete i nacionalizam općenito zamijenili kozmopolitska kultura i nadnacionalno vodstvo?” (Smith, 2003: 217). Na to pitanje daju se različiti odgovori. No svakako je zanimljivo da dva velika suvremena politička filozofa J. Rawls i J. Habermas o tome imaju različito mišljenje. Tako J. Rawls, kao teoretičar političkog liberalizma, svoju raspravu o tome završava koncepcijom “prava naroda” u svjetskom sustavu nacionalnih država (“društva naroda”), dok J. Habermas, koji ima zanimljiv put razvoja od neomarksista do deliberativnog demokrata, završava koncepcijom “prava građana” u internacijskom i transnacionalnom pravnom poretku kroz kovanicu “konstitucionalnog patriotizma” (v. Rawls, 2004; Habermas, 1992). Za Rawlsa liberalni su narodi oni koji nastoje “zaštititi svoj teritorij, zajamčiti sigurnost svojim građanima te očuvati svoje slobodne političke institucije, slobode i slobodnu kulturu svojeg civilnog društva... Liberalni narod može živjeti s drugim narodima sličnog karaktera podržavajući pravednost i održavajući mir” (Rawls, 2004: 40-41).

Da bi to mogao ispunjavati, liberalni narod mora imati pravednu ustavnu demokratsku vlast, građane koje ujedinjuju “zajedničke simpatije” (J. S. Mill) te moralnu koncepciju ispravnog i pravednog. Ovdje je važno istaći kako Rawls jasno uočava da pravo naroda polazi i od “potrebe za zajedničkim

simpatijama, neovisno o tome kakav bi mogao biti njihov izvor” (*ibid.*: 35). U suvremenoj političkoj literaturi taj osjećaj zajedničkih simpatija definira se kao pitanje identiteta – prije svega nacionalnog identiteta.

Postmodernisti naime smatraju da samo pojam građanstva (*citizenship*) može osigurati ljudima univerzalnu jednakost i slobodu, dok pojam nacionalnosti djeluje homogenizirajuće i isključujuće u odnosu na povijesno konstituirane kulturne različitosti pojedinaca i njihovih skupina. Ovdje nećemo analizirati različite teorije nacije, nacionalizma i građanstva, već samo želimo naglasiti ideju prisutnu u svim teorijama nacije i nacionalizma, da je nacionalizam bio u funkciji stvaranja nacije kao posebnog kulturnog i političkog entiteta, koji je onda djelovao isključujuće u odnosu na pojam građanstva, kojim se žele prevladati sve razlike među ljudima (klasne, rasne, religiozne, kulturne itd.). Tako D. Schnapper u svojem radu o građanstvu i nacionalnom identitetu u Europi konstatira da “samo pojam građanstva, koji nije vezan za neku religiju ili određeno historijsko podrijetlo, može dopustiti ljudima koje karakterizira različito vjerovanje, praksa, historijska i religijska lojalnost da žive zajedno” (Schnapper, 2002: 4). Ona dakle smatra da se pojom građanstva, izgradnjom građanske države, mogu ostvariti načela slobode i jednakosti svih ljudi, bez obzira na njihove različitosti. Misli da je liberalna demokratska država taj prijevor između građanstva (koje označava univerzalni status za sve u jednakosti i slobodi) i raznih različitosti (religijskih, ideoloških i moralnih) rješavala razlikovanjem javne od privatne sfere. Javna je sfera ujedinjen i univerzalan

prostor u kojem pojedinci mogu djelovati kao građani. Tako je nacionalna država, koja se definirala i legitimizirala vrijednostima i institucijama građanstva, konstituirala način mirenja nacionalnog supstrata, zapravo etničkih dimenzija društva (u svojoj historijskoj nacionalnoj državi), i univerzalnih ciljeva građanstva. Međutim Schnapper smatra da je uspostavljeni mir između nacionalnih i civilnih (*civic*) principa u modernoj demokratskoj liberalnoj nacionalnoj državi poremećen globalizacijskim procesima. Tako, zapravo, dolazimo i do jednog paradoksa: čini se da ti procesi nisu samo pokrenuli procese kozmopolitizacije svijeta, nego obrnuto, intenzivirali su procese ‘nacionalizacije građana’. Kako je to moguće? Reklo bi se da su globalizacijski procesi omogućili ljudima da se upitaju “tko smo mi?” i da traže priznavanje različitosti i njihovo probijanje u javnu sferu, tj. njihovu politizaciju. U tome se smjeru razvijaju i teorije ‘diferenciranog građanstva’ koje bi omogućilo različite načine priznavanja, predstavljanja i političke reprezentacije u različitim političkim strukturama suvremenog svijeta, ali i teorije političkog liberalizma, koje građanski identitet tretiraju kao osnovu političkog jedinstva i kao nadvisujući ili dominantni identitet u odnosu na kulturne, ideološke i moralne posebnosti unutar strukture liberalne demokratske zajednice. Stječe se dojam da i same teorije građanstva i teorije nacije i nacionalizma ne mogu naći izlaz iz funkcionalne povezanosti nacionalnog i građanskog u političkoj organizaciji i strukturi suvremenih društava, odnosno način razdvajanja tih sastavnica suvremene političke organizacije u pokušaju prevladavanja i države i nacije kao prijelaznih historijskih fenomena

prema konstituciji društva jednakih i slobodnih građana, tj. prema određenoj koncepciji kozmopolitske organizacije društva. Međutim društva se ne razvijaju prema teorijskim modelima, nego prema društvenim i historijskim procesima i praksama ljudi.

Temeljni problem u odnosu nacionalne države, građanstva i transnacionalne političke strukture ili globalne demokracije

1. Postmodernisti i kozmopoliti tvrde da je nacionalna država postala barijera emancipacijskom potencijalu građanstva i mogućnosti ostvarivanja globalne pravednosti za sve. Zato se oni zalažu za ostvarivanje političke zajednice na načelu građanstva, kao zajednice građana. Pritom građanstvo definiraju kao univerzalno i egalitarno u slobodi kao reciprocitetu između prava i obaveza. Ako je to građanstvo, onda postoji tenzija između države kao isključujuće zajednice i građanstva kao univerzalnog statusa iz kojeg proizlazi obaveza pravde za sve. Da bi se ostvario *inkluzivni* karakter građanstva, ono mora biti odvojeno od nacionalne države. Treba prekinuti vezu između 'nacionalnosti' i 'građanstva' ako ono teži da bude univerzalno i demokratsko. Građanstvo se ne može ostvarivati u zatvorenoj političkoj zajednici kakva je država. Ono je u nacionalnoj državi ekskluzivno i neegalitarno (žene, stranci itd.). Tako tvrde postmodernisti i kozmopoliti.

2. Međutim neki teoretičari nacije i nacionalizma smatraju da je kozmopolitski zahtjev za globalnom demokracijom i političkom zajednicom kao zajednicom građana neprimjeren, jer se za ostvarivanje bilo kojeg oblika vladavine mora pretpostaviti postojanje poli-

tičke zajednice i osjećaj vezanosti (lojalnosti) ljudi za tu zajednicu kao svoju. Bez takve zajednice nema mogućnosti za uspostavu bilo kojeg oblika stabilne političke vladavine. Naciji za sada u tome nema premca, a nacionalizam je samo oblik legitimiranja takve zajednice.

3. Multikulturalisti pak kritiziraju liberalnu tezu o građanstvu kao univerzalnom statusu i konceptu koji omogućuje i transcendiraju sve kulturne identitete. Građanstvo se tako pretvara u unitaran, neposredovan i homogen odnos pojedinca i države, a država se pojavljuje kao homogen legalan prostor za slobodno i interesno djelovanje pojedinaca. Takvo je građanstvo apstrahirano od svih identiteta, svi su građani jednako i identično povezani s državom, a ne diferencijalno, svojim članstvom u intermedijarnim zajednicama.

4. Problem je dakle u tome što razne postmoderne i kozmopolitske teorije o građanstvu i globalnoj demokraciji žele prevladati nacionalnu državu kao ograničavajući faktor emancipacijske mogućnosti građanstva, ali su svjesne činjenice da se kulturni pluralizam ne može isključiti, jer bi se tako javna sfera morala objasniti kao jedna i homogena, a ne kao pluralna i heterogena. Zato su prisiljene uzeti kulturne razlike kao nužne u konstituiranju transnacionalne političke zajednice i demokracije. No tvrde da se problem globalne pravednosti (problem ekologije, tržišta, sigurnosti, ljudskih prava itd.) ne može riješiti na razini nacionalne države. Zato podržavaju ideju posebnog naroda nasuprot pojmu nacije. Ideja posebnog naroda sadrži ideju o posebnom identitetu kao stupnju sličnosti i razlike (hibridu), a ne kategoriji koja djeluje

po principu ili/ili. Drugi pak ne priznaju nikakve kulturne razlike u konstituiranju moderne političke zajednice i traže da se ona konstituiraju isključivo politički. Veze koje drže ljude zajedno u političkoj zajednici ne mogu biti kulturne po obliku, već su za to potrebni politički kanali komunikacije između građana putem njihove odanosti univerzalnom idealu građanstva. Cilj jednakosti u pojmu građanstva jest da se zaštititi različitost respektiranjem prava svih pojedinaca bez obzira na njihove druge različite identitete. Zato građanstvo uopće ne treba temeljiti na identitetima. Izvor svih problema građanstva jest nacionalna država koja građanstvo definira kulturno zato što određuje socijalno članstvo preko nacionalnosti itd. Međutim, većina postmodernista i kozmopolitski orijentiranih teoretičara građanstva uviđa da se zaobilaznjem kulture i kulturne različitosti u konstituiranju građanstva niječe i sama mogućnost pluralne javnosti. Zato oni uvažavaju pluralizaciju političke strukture, globalne demokracije, na kulturnim osnovama, na osnovama kulturne razlike. Tako zapravo dobivaju natrag ono što bi htjeli izbjeći. Hoće građanstvo kao univerzalno i egalitarno u konstituiranju pravedne političke zajednice, ali ga moraju nekako utemeljiti i na pojmu kulturne posebnosti i autonomije. Drugim riječima, dolaze do spoznaje kako se univerzalnost građanstva ne može konstituirati bez posebnosti kulturne razlike.

Ako su dakle multikulturalisti u pravu kad kažu da se političko jedinstvo ne može ostvariti na izravnom odnosu građana i države, nego da je taj odnos posredovan kulturom i kulturnom razlikom u društvu, onda ista teza važi za odnos nacionalne države

i neke šire (transnacionalne) političke zajednice. Odnos građana nacionalne države i neke šire političke zajednice mora biti posredovan kulturom, određenim oblikom identiteta, a u nacionalnoj državi to je koncept nacionalnog identiteta. Postavlja se pitanje zašto bi nacionalni identitet bio više ili manje isključujući nego identitet bilo koje druge kulturno utemeljene grupe u društvu (nacionalne manjine). Čini se da postmodernisti i kozmopoliti baš u nacionalnom identitetu kao posebnom kulturnom identitetu vide potencijal isključivosti, ali ga ne vide i u drugim posebnim kulturnim autonomijama različitih kulturnih skupina. Postmodernisti dakle priznaju političku fragmentaciju, ali ona može ići samo do granica kulturne razlike. Problem je dakle u tome što se kulturne razlike i autonomije priznaju u kozmopolitskoj koncepciji demokracije, ali se te razlike i autonomije ne priznaju u nacionalnoj državi. Zato kozmopoliti imaju problema s određivanjem *osnovne* političke jedinice u kozmopolitski organiziranoj zajednici građana. Zbog toga se obraćaju civilnom društvu, javnim sferama i različitim oblicima predstavljanja, govore o lokalnim jedinicama demokracije, o decentralizaciji i regionalizaciji političkog prostora itd. I drugo, zaobilaze pitanje povijesno i strukturalno određene političke moći u procesu razgrađivanja nacionalne države. Unatoč tome što ima problema oko ostvarivanja univerzalnog i jednakog potencijala u pojmu građanstva na razini nacionalne države, te što se i identiteti moraju sve više promatrati relaciono, a ne supstantivno, što se odnosi među narodima i državama sve više javljaju kao odnosi međuzavisnosti, a ne nezavisnosti, otvorenosti a ne zatvorenosti

itd., što se dakle mora izvršiti rekonfiguracija nacionalne države u odnosu na sve te elemente i potrebe za transnacionalnim političkim strukturama, ipak još uvijek nema tako jakih argumenata koji bi uvjerljivo pokazali da je nacionalna država kao povijesno konstituirana politička jedinica nešto *passé*, nešto što treba razgraditi i zaobići u procesima širih političkih integracija. Moje je izlaganje posvećeno upravo navedenim problemima.

Zašto bi nacionalizam bio prevladan?

Primordijalističke teorije nacije i nacionalizma, ali i neke modernističke teorije nacionalizma, tvrde da je nacionalizam stvorio nacije i da će one biti stalno obilježje modernog doba, bez izgleda da se prevladaju postmodernizacijskim procesima. Tako, primjerice, E. Gellner, kao teoretičar sociokulturne verzije moderne nacije i nacionalizma, smatra da će doći do promjena u stupnju suverenosti nacionalnih država u raznim političkim oblicima i strukturama, ali ipak je, kaže on, "vrlo vjerojatno da će razlike između kulturnih stilova života i komunikacije, usprkos sličnoj ekonomskoj osnovi, ostati dovoljno velike da će im trebati odvojeno opsluživanje, te stoga i zasebne kulturno-političke jedinice, bez obzira na to hoće li one biti suverene ili ne" (Gellner, 1998: 139). Upravo kulturne različitosti zahtijevaju posebne političke jedinice, a to, po Gellnerovu mišljenju, upozorava kako ne treba očekivati da će doba nacionalizma završiti. Drugačije pak misli Iris M. Young u svojoj knjizi o inkluziji i demokraciji, zapravo o koncepciji globalne demokracije. Ona naime smatra da će kozmopolitsko razumijevanje pravde i relaciona ontologija so-

cijalnih grupa, za razliku od supstancijalnih koncepcija grupnih (nacionalnih) identiteta, omogućiti razvoj globalne demokracije koja neće biti vezana za teritorijalnu nezavisnost, nego za globalnu funkcionalnu regulaciju slobode svih od različitih oblika dominacije (Young, 2000). No neka istraživanja R. Ingleharta i C. Welzela (2005) o vrijednosnim promjenama i vrijednosnim strukturama u različitim zemljama u svijetu pokazuju kako nacionalno-kulturni konteksti i dalje važe i da će vjerojatno trajno važiti za razumijevanje razlika u političkoj efikasnosti demokracije i ostvarivanju koncepcije čovjeka kao bića slobode i slobodnog izbora. To kao da ide u prilog Gellnerovoj tezi o nužnosti zasebnih političkih jedinica vezanih za posebnosti kultura ili nacionalnih identiteta. Inglehart je u više svojih radova pokazao da u svijetu postoje različiti konzistentni modeli kulture (vrijednosni sklopovi) ili različite kombinacije tih modela (vrijednosti opstanka, sekularno-racionalne i tradicionalne vrijednosti te vrijednosti blagostanja ili postmaterijalističke vrijednosti), koji reflektiraju stupanj ekonomskog razvoja, ali i jezične, političke, religiozne i historijske komponente određenog društva ili religije. Vrijednosti su mjerene na temelju stavova prema različitim životnim pitanjima (religiji, obitelji, znanosti, politici, demokraciji, slobodi itd.). Analiza je pokazala da se stavovi konzistentno grupiraju u četiri vrijednosne dimenzije u bipolarnom obliku. Tako dobivamo koherentne modele kulture. Primjerice, društva koja jako cijene obitelj, cijene i veći broj djece, ističu važnost autoriteta, protiv su abortusa itd. Ona koja visoko vrednuju slobodu izbora i odlučivanja visoko vrednuju i toleranciju, kritičku participaciju, slobodu govora itd. Ot-

krivene su dvije bipolarne vrijednosne dimenzije koje reflektiraju stupanj modernizacije i postmodernizacije u nekom društvu. Dakle dvije su dimenzije objasnile oko 51% internacionalne varijance među ispitanim stavovima prema različitim područjima života. Zapravo, više od polovice međunacionalne varijacije među varijablama može se objasniti navedenim dvjema dimenzijama koje reflektiraju procese modernizacije i postmodernizacije. To također znači da oko pola (50%) varijance nije objašnjeno procesima modernizacije i postmodernizacije. Dakle međunacionalne varijacije ne odražavaju samo procese modernizacije. SES-razvoj značajan je za sekularizaciju i postmaterijalističke vrijednosti, ali religija i drugi aspekti tradicionalnog života važe i dalje. Prema tome, modernizacija ne vodi sama po sebi prema univerzalnoj globalnoj kulturi: *kulturna se konvergencija ne događa*. Društveno-kulturno nasljeđe i dalje je prisutno. Analize su dakle jasno pokazale da razlike u BDP-u i radnoj snazi imaju jak utjecaj na prevladavajući svjetonazor zemlje, na njezin vrijednosni model orijentacija, ali da historijsko-kulturni utjecaj traje (o tome opširnije u: Inglehart i Welzel, 2005: 64). Religiozne tradicije imaju jak utjecaj. Društva sa zajedničkim kulturnim nasljeđem općenito spadaju u zajedničke klustere. Taj dio svoje analize o vrijednostima i političkom razvoju Inglehart i Welzel zaključili su ovako: "Usprikos raširenom govoru o globalizaciji kulture nacija ostaje ključna jedinica zajedničkog iskustva, sa svojim obrazovnim i kulturnim institucijama koje oblikuju svakoga u tom društvu... Prihodi, obrazovanje itd. ne razlikuju toliko članove neke zemlje koliko se oni razlikuju prema drugim zemlja-

ma. Dakle nacionalni kontekst važi više nego nešto drugo... Čak i u doba interneta nacionalnost ostaje moćan prediktor vrijednosti" (*ibid.*: 69-70). Sve smo to naveli kako bismo na osnovi suvremenog istraživanja vrijednosti (kulturnih modela) pokazali da nacionalni kontekst važi, da je Gellner bio u pravu kada je tvrdio da će razlike u kulturama i dalje zahtijevati posebne političke jedinice, a to znači i opstanak nacionalnih država kao konstituiranih i etabliranih političkih jedinica.

Inglehartova istraživanja dakle pokazuju da se može govoriti o posebno-stima političkih identiteta pojedinih društava i preko modela vrijednosnih orijentacija. I Anthony Smith kritizira teze postmodernista, kao i onu McNillovu, jer uslijed procesa modernizacije i postmodernizacije zastupaju nastanak tzv. "postmoderne polietničnosti". Naime Wiliam H. McNeill u svojim je predavanjima 1986. godine, objavljenim pod nazivom "Polietničnost i nacionalno jedinstvo u svjetskoj povijesti", ustvrdio da su nacionalizam i nacije pojave moderne i time specifične za to razdoblje. Ako je u predmoderno doba vladala polietnička hijerarhija, moderno doba obilježeno je modernim nacionalnim jedinstvom i nacionalnom državom, a postmoderno će biti obilježeno razvojem postmoderne polietničnosti. Ta postmoderna polietničnost znači fragmentaciju nacionalnog identiteta i rast multikulturalizma. Međutim ipak se postavlja pitanje granica takve fragmentacije i multikulturalizacije (?!). Smith misli da sama etnička povijest i politička geografija postavljaju granice takvoj fragmentaciji i pluralizaciji identiteta. On dobro uočava da postmodernisti tu koncepciju polietničnosti i fragmentacije nacije temelje baš

na čvrstom temelju “kulturne razlike”. Zato lucidno primjećuje sljedeće: “Dakle rukuju se (postmodernisti – V. V.) s perenijalizmom nad glavama modernista. Da, nacija, nacionalna država i sva njezina djela mogu biti moderni, sporni, višestruki i fluidni; no dok su ih nadišla, suvremena su društva ponovo otkrila moć dubokih kulturnih razlika” (Smith, 2003: 222). Postmodernistički pristup zapostavlja povijesnu dubinu za fenomene koji su duboko uronjeni u povijest, a etnije i nacije svakako su takvi fenomeni. Inglehart je sa suradnicima empirijski potvrdio da kulturne razlike među nacijama važe bez obzira na određene razine kulturne konvergencije koje postoje među pojedinim socioekonomskim i kulturnim zonama uz koje se vezuju pojedine nacije.

Ako su moderni nacionalizmi ti koji su stvarali nacije, a ne obratno, onda će oni postojati dok god postoje i nacije. Teorijski i politički pokušaji da se nacije prevladaju nekim drugim modelima političke organizacije (kozmpolitskim modelima demokracije) sadrže mnogo kontroverzi. Mnoge varijante modernističke teorije demokracije (sociokulturne, ideološke, ekonomske, političke itd.) sadrže mnogo otvorenih pitanja i nekonzistentnosti. To je veoma dobro prikazao A. Smith u svome djelu o nacionalizmu i modernizmu. Na kraju je morao zaključiti kako usprkos mnogim teorijama i istraživanjima “analiza nacionalizma ostaje neuhvatljivom. Toliko je osnovnih pitanja još bez odgovora...” (*ibid.*: 229). No unatoč tome ostaje činjenica da mnoge teorije nacije i nacionalizma nisu uspjele uvjerljivo pokazati kako prevladati naciju i nacionalizam, kako objasniti mogućnost kozmpolitske zajednice građana i nadnacionalnog identiteta bez uteme-

ljenja, a postmodernizam to pokušava objasniti baš tako, bez utemeljenja, bez povezanosti etnije, nacije, države i određene šire političke strukture. Povijesti kao da nije ni bilo. Problem je i u tome što se razvoj shvaća kao stadijalni proces u kojemu više strukture nužno i uvijek prevladavaju niže.

Nacionalizam se često shvaća kao teorija političke legitimnosti, kako kaže Gellner, koja zahtijeva da etničke granice ne presijecaju političke (Gellner, 1998: 21). Međutim smatram da bi u vezi s tim pitanjem trebalo biti više jasnoće. Naime ustaljeno je da se u političkoj znanosti pojam političke legitimacije veže za politički poredak, dok se veza između građana i političke zajednice označava pojmom nacionalnog identiteta. Međutim mnoga su istraživanja pokazala da je određeni pojam političke zajednice nužan za ostvarenje bilo kojeg oblika stabilne političke vladavine. Danas je razvoj došao do točke kada se pojam političke zajednice može najbolje vezati za pojam nacionalne države. Nacionalizam iskazan ponajprije pojmom nacionalnog identiteta oblik je legitimacije političke zajednice kao pretpostavke moderne države i svakog oblika političke organizacije društva. Ako se ne može legitimirati pojam političke zajednice, ako ne postoji takav legitimitet, ne postoji ni mogućnost stvaranja političke organizacije (države, federacije i sl.) koja bi bila politički stabilna, kohezivna i funkcionalno efikasna za svoje građane. Taj politički identitet nužan je za organizaciju bilo kojeg oblika političke vlasti. Ako se on ne može izgraditi, onda to govori da neće biti moguće ni stvoriti neku nadnacionalnu političku tvorevinu koja bi bila isključivo zajednica građana, a ne i naroda. Sve se čini da će

tako i biti. A. Smith empirijski je u pravu kad je riječ o asocijacijama i odanostima ljudi; za sada, kako kaže, “ne vidimo nekog ozbiljnog suparnika naciji” (Smith, 2003: 149). On u tom okviru tvrdi kako je čak i europski “identitet” po izgledu blijed i nestalan pokraj starih kultura i baština koje tvore njegov bogat mozaik. I empirijska istraživanja M. Brutera pokazala su da u europskim zemljama nacionalni identitet dominira nad europskim, a i da se europski identitet može promatrati, a tako se i distribuirati, s kulturnog i građanskog (*civic*) aspekta. Dakle na razini kulturne svijesti postoje pluralni identiteti – europski kulturni i građanski te još uvijek dominantan nacionalni identitet (v. Bruter, 2005). Naravno da bi trebalo teorijski i metodološki unaprijediti empirijska istraživanja razvoja identiteta, te ga istraživati sustavno i komparativno. Identitet je zapravo način legitimiranja političke zajednice građana kao pretpostavke bilo koje države ili oblika vladavine. Zato je važno vidjeti odnos između nacionalizma i države, kulture (identiteta) i moći kao osnovnih sastavnica svake političke vlasti.

Nacionalizam i država

Postoje i pretežito *političke* verzije klasičnog modernizma o naciji i nacionalizmu, koje su naročito razradili C. Tilly, A. Giddens, M. Mann i J. Breuilly (o tome opširno u: Smith, 2003: 1-147). Ovdje nas zanimaju prije svega političke teorije jer upravo one povezuju nacionalizam s pojmom političke moći. Nacionalizam se zapravo često analizira kao težnja za moći (*power*). J. Breuilly definirao je nacionalizam kao opozicioni politički pokret, opravdan nacionalističkom ideologijom, u potrazi za uspostavom državne moći. U

osnovi se slaže s Gellnerom da je nacionalizam težnja za uspostavom kongruencije između države i društva itd., ali predviđa njegovo nestajanje nakon što ostvari postavljene ciljeve (Breuilly, 1993). Jonathan Hearn slijedi tu logiku razmatranja nacionalizma, tj. njegovo utemeljenje u stvaranju moći. No on ne misli da je nacionalizam, s obzirom na trajnu potrebu ljudi za moći, nešto što je karakteristično samo za moderno doba – doba nacionalne države kao specifičnog oblika političke moći. Hearn upravo ‘moć’ stavlja u središte svoje analize nacionalizma. On moć ne promatra samo kao funkciju općeg dobra, nego kao stalnu ljudsku potrebu. Nacionalizam nije naturalan, nije razlog *sui generis*. On je vezan za stalnu, gotovo transhistorijsku potrebu ljudi za uspostavom i realizacijom moći. Smatra da ne postoji neki primarni poriv prema nacionalizmu ili etnicitetu niti da se u njima nalazi identitet. To je, naravno, donekle suprotno pogledima Anthony Smitha. Postoji ono što Hearn zove visoko generaliziranom potrebom za moći, koja je u korijenu većine ljudskih težnji. Upravo je nacionalizam pod izvjesnim uvjetima više oblik te težnje za političkom moći, tj. za državnom vlasti, za samovladanjem, nego razlog *sui generis* (Hearn, 2006: 168). Nacionalizam je tako socijalni oblik prirodne ljudske težnje za moći. Ispada da on sam nije prirodno (generičko) svojstvo ljudi, kao što to jest potreba za moći. Nacionalizam je zapravo politizacija potrebe za moći, ali i socijalizacija te potrebe. On je politički izraz općeljudske potrebe za moći. Bez obzira na izvjesno pretjerivanje s potrebom za moći, politika se ipak ne može razumjeti bez dimenzije moći, ma gdje (na kojoj razini) bila koncentrirana.

Ako je potreba za moći trajna ljudska potreba, a nacionalizam politički zahtjev za ostvarivanjem te potrebe, onda je zahtjev za nacionalnom državom (političkom samoupravom) njezin logičan izraz. Nacionalizam je dakle političko ostvarivanje potrebe ljudi za uspostavom moći. Međutim kako se ta moć ne može ostvarivati bez određenih uvjeta, Hearn kao najznačajniji uvjet (supstrat) za ostvarivanje političke moći određuje kulturu i ideologiju. Na taj način u igru ponovno ulaze etničke skupine (etnijske) kao objekti i subjekti kulture i ukupnih ideacijskih pojava u nekom društvu. Ovdje se Hearn djelomice poziva na Davida Beethama (1991), tj. na njegovu tezu da je nacionalizam u relativno stabilnim demokracijama osnovni dio načina kako takve demokracije legitimiraju i relegitimiraju same sebe. Beetham je tvrdio da legitimacija u modernim državama ima tri aspekta: 1. legitimacija preko pristanka građana, 2. legitimacija preko pristajanja na legalna pravila i 3. legitimacija preko opravdanja pravila zajedničkim vjerovanjima (tj. ako pravila nisu u skladu s vrijednostima i vjerovanjima ljudi, njihova legitimacija ne može uspjeti). Mora se dakle uspostaviti određena kongruencija između legalnih pravila i normi te vrijednosti građana.

Hearn se slaže s tezom da su liberalne demokracije otvorene različitim vjerovanjima i vrijednostima sve dok se konflikti mogu rješavati unutar "pravila igre". Međutim, mogu se pojaviti i nesuglasnosti između različitih nivoa legitimacije, primjerice, između legitimacije političkog poretka i raznih područja politike (politike imigracije, manjinskih prava, jezične politike, modela socijalne države, reprodukcij-skih prava, odnosa crkva-država itd.).

Oko tih pitanja često mogu postojati konflikti u nekoj zajednici, ali su mogućnosti za njihovo rješavanje veće ako postoji zajednički sustav vrijednosti i osjećaj zajedničkog političkog identiteta. Po Hearnovu mišljenju, država se mora kontinuirano spuštati u proces "stalnog izgrađivanja nacionalnog identiteta radi obnove svoje legitimacije" (Hearn, 2006: 167). U demokraciji kao otvorenom sustavu vlasti postoji otvoreno natjecanje među političkim akterima oko zajedničkog identiteta te funkcija i opsega vlade. Hearn u skladu s time definira nacionalizam "kao postavljanje kombiniranih zahtjeva, u ime populacije, za *identitetom*, za *jurisdikcijom* i za *teritorijem*" (*ibid.*: 11). Zahtjev za identitetom neodvojiv je od kulture. Nacionalizam u cjelini nije jednostavno, smatra on, nastao iz potrebe za autentičnošću ili vjerovanja u vitalnost, već je praktičan pokušaj da se "stvora moć u ovom svijetu razvojem kombiniranih zahtjeva za identitetom, teritorijem i jurisdikcijom" (*ibid.*: 227). Ako se tako shvati nacionalizam, a nema razloga da se to ne učini, onda se on mora uzeti kao bitan resurs za održavanje legitimacije u demokratskim porecima, koji krote i obuzdavaju njegovu često opasnu energiju, ali se također služe njime. Zato liberalne demokracije ne transcendiraju nacionalizam, nego normalna demokratska stranačka politika stalno drži nacionalni identitet na "laganom vrenju". Zbog stalne potrebe za legitimacijom i neizbježnom kompeticijom između socijalnih grupa oko definiranja šireg društva (oko koncepcije nacionalnog identiteta i opsega vlade), liberalne demokracije ne transcendiraju nacionalizam toliko koliko ga domesticiraju, rutinizirajući njegovu dinamiku kroz ključne političke institucije.

Ima, naravno, i posve drugačijih mišljenja o odnosu građanstva, demokracije i nacionalne države. K. Faulks, primjerice, sustavno tvrdi da su država i nacija barijere građanstvu kao univerzalnom i egalitarnom načelu konstituiranja pojedinaca u društvu. Građanstvo definira kao univerzalno i jednako u pravima i obavezama, pa ono, da bi se prevladala kontradikcija između univerzalnosti građanstva i ekskluzivnosti nacionalne države, mora biti "odvojeno od nacije i države" (Faulks, 2000: 36). To opravdava dvjema osnovnim činjenicama: prva je da su nacionalne države multikulturne i multinacionalne, te da zato nacionalna komponenta u modernoj nacionalnoj državi djeluje isključujuće u odnosu na razne manjine ili nacionalne skupine; druga je činjenica da su globalizacijski procesi pokazali kako nacionalna država ne može riješiti problem globalnog zagrijavanja, globalne sigurnosti itd., jer su to zajednički problemi. Nacija je dakle u postojećim nacionalnim državama više barijera nego potpora građanstvu, a nacionalna država kao dominantan oblik vlasti i moći više ne može sama rješavati globalne probleme čovječanstva. Zato ih treba zamijeniti globalnom demokracijom i tako ukloniti zapreke građanstvu kao univerzalnom i jednakom statusu u pravima i obavezama među samim građanima i prema globalnoj zajednici. Faulks međutim ne objašnjava kako to da globalizacija potiče i procese obnavljanja identiteta, nacionalnih i etničkih identiteta (pitanja "tko smo mi?") (v. Huntington, 2007), a ne samo procese univerzalizacije građanstva i politike. On je za političko uređenje odnosa između građana samih i određenog oblika političke zajednice, oslobođeno svih kulturnih atributa. Treba, kaže,

izgraditi političke kanale komunikacije između građana putem odanosti univerzalnom idealu građanstva, a ne putem kulturnih sastavnica građana.

Na sličnoj liniji mišljenja o odnosu nacije i građanstva stoji i Iris. M. Young. Ovdje pak nema mjesta za prikaz njezine teorije o globalnom građanstvu i globalnoj demokraciji kako bi se prevladale ograničenosti nacionalne države. Ona je međutim svjesna problema ako se zastupa samo vizija globalnoga građanstva koje bi bilo odvojeno od svakog identiteta i kulturne autonomije. U tome se razlikuje od nekih drugih postmodernista, kao što je Faulks. Zato zagovara potrebu samoodređenja nacije kao posebnog naroda (*distinct people*). Time želi zaobići pojam nacionalne države i nacionalizma, a da se ipak ne izgubi kulturna različitost ljudi i njihovih skupina. Podržava ideju posebnog naroda, a ne nacije, jer ideja nacije podrazumijeva isključivanje drugih (različitih). Za nju je nacija kategorija, a narod je relacija. Identitet određenog posebnog naroda međuza-visan je, a ne nezavisan, kulturno hibridan, a ne unikatan itd. Zato se samoodređenje naroda u relacijskim okvirima može shvatiti kao postojanje nedominacije, prije nego ne-interferencije (Young, 2000: 257). Ona tvrdi da se pojam samoodređenja posebnog naroda tako može odvojiti od teritorija (granice) i od ideje o nezavisnosti, te i od ideje o autentičnosti. Time se zapravo zalaže za deteritorijalizaciju suvereniteta, za relativizaciju teritorija i denacionalizaciju identiteta. Umjesto nacionalne države slijedila bi globalna demokracija koja bi se temeljila na globalnim regulatornim režimima sigurnosti i mira, prava i obaveza, produkcije i trgovine itd., koji bi se realizirali na razinama lo-

kalnih vlasti (decentraliziranoj državi). Tvrdi da taj lokalizam vlasti omogućuje istinsku demokraciju te slobodu od dominacije nad kulturnim posebnostima određenih naroda, koje su sve više relativne i tranzitivne. Kaže da se građanstvo i participacija najbolje ostvaruju na lokalnoj razini, a čim se krećemo iznad lokalnog nivoa, svaka zajednica (*polity*) postaje "zamišljena zajednica". Naravno, ta veoma suptilno razrađena kozmopolitska koncepcija građanstva i demokracije zapostavlja dvije činjenice: prvo, zapostavlja povijesnu vezu između etnije i nacije; drugo, zapostavlja pitanje moći u okviru političkog fenomena te odnos između kulture (koja je nužno vezana za etnicite) i moći, koji se u moderno doba uslijed industrijske modernizacije izrazio u povezanosti koja je bila označena izrazom nacionalna država, povezujući na taj način kulturnu posebnost (kulturni entitet), teritorijalni posjed i politiku u novu cjelinu. Postmodernisti sada, zbog ograničenja nacionalne države s obzirom na univerzalnost građanstva, žele dokinuti barijere toj univerzalnosti. No problem je postmodernista što granice dekonstrukcije nacionalne države sežu upravo do granica kulture, tj. do granica kulturne razlike. Baš zato što su kulture posebne i vezane su za etnikume (jezik o tome najbolje svjedoči), stvaranje moći bilo je nužno vezano za te posebnosti. Postavlja se naime odlučujuće pitanje, zašto moderne države kao organizacije političke moći (vlasti) nisu bile konstituirane oko nekog drugog identiteta (spolnog, klasnog, rasnog, religioznog), nego upravo oko etničkog supstrata suvremene nacije. Čak ni rasa nije bila izvor moderne države ili političke strukture, jer ista rasa ima različite države, ali to jesu bili

povijesno konstituirani etnikumi. Zato je A. Smith u pravu kada tvrdi da se i postmodernisti rukuju s perenijalistima iznad glava modernista kada razgovaraju o globalnoj političkoj zajednici i globalnoj demokraciji. Ne vidimo zašto bi nacionalna država trebala uzmaknuti pred globalizacijskim procesima i globalnoj međuzavisnosti naroda i nacija. Nijedan oblik političke zajednice ne može konstituirati efikasan oblik vladavine ako ne postoji kolektivan osjećaj vezanosti za tu zajednicu i ako je građani ne osjećaju kao svoju. To je prije pitanje legitimiteta zajednice nego legitimiteta oblika vladavine.

Što je osnova političkog jedinstva?

Većina se slaže da je politički identitet osnova političkog jedinstva i stabilnosti svake zajednice. Ako ne postoji zajednički politički identitet u nekoj političkoj zajednici, nije moguće ostvariti ni državu ni demokraciju. Tako, primjerice, Thomas Jensen u jednoj studiji o europskom identitetu tvrdi da je politički identitet temelj zajednice i osnovni uzrok postizanja kohezije i lojalnosti. Kaže se da je "politički identitet, koncizno rečeno – kapacitet koji omogućuje da se institucionalizira zajedničko djelovanje te kvaliteta koja osigurava adekvatno široku i masovnu osnovu konsenzusa i lojalnosti" (Jensen, 1999: 14). Politički se identitet uzima kao metapolitičko opravdanje zajednice. Problem dakle nije u tome je li politički identitet potreban i koje su njegove funkcije, nego u tome gdje su njegovi izvori i koje su njegove sastavnice. Problem je dakle u određivanju samog izvora i sadržaja političkog identiteta kao načina legitimiziranja političke zajednice. O tome bi se mogla razviti široka analiza i rasprava, ali ovdje se

ograničavamo na dvije osnovne koncepcije političkog identiteta – jedna je kulturna (etnička), a druga građanska (civilna). To su različiti odgovori na pitanje zajedničkog (kolektivnog) identiteta. Kulturna koncepcija defini- ra kolektivni identitet prema etničkim atributima (podrijetlo, jezik, kultura), dok druga, građanska (*civic*) koncepcija, definira pripadnost kolektivitetu prema modelu građanskog statusa u društvu. O tome se široko piše u različitim radovima o naciji, nacionalizmu, građanstvu i demokraciji.

Može se postaviti pitanje u čemu je onda problem kad je riječ o osiguravanju zajedničkog (kolektivnog) političkog identiteta kao ključnog za koheziju, lojalnost, rješavanje konflikata i postizanje konsenzusa. Problem je u tome, kako je ispravno primijetio A. Smith, što je “etničko-genealoški” tip nacionalizma i identiteta sklon isključivosti, a “građansko-teritorijalni” asimilaciji kulturnih razlika i manjina. Tako je njemački klasični model zasnovan na isključivanju “drugih”, dok je francuski (*civic*) model zasnovan na asimilaciji “drugih”. Pojavljuju se i drugi tipovi, kao što je tip “pluralnog nacionalizma” ili multikulturalizma (u Kanadi, Australiji) u kojem se ističu kulturne razlike, ali tako se stavlja na kocku političko jedinstvo i izaziva nestabilnost nacije (v. Smith, 2003: 216). Problem je, svakako, otvorio i Jürgen Habermas svojim tezama o “konstitucionalnom patriotizmu” kao modernoj osnovi zajedničkog političkog identiteta. On je to svoje stajalište iskazao u više radova, ali posebno ga je zaoštrio u jednom radu o pitanju zašto trebamo europski ustav (konstituciju). Ondje doslovno kaže: “Činjenica da su se moderna demokracija i nacionalna država razvijale u tandemu

ne određuje međutim prioritet posljednjeg nad prvim” (Habermas, 2001). Drugim riječima, demokracija se može razvijati nezavisno od nacionalne države prema koncepciji političke zajednice građana (Europe kao zajednice građana) i ustavno definiranoga građanstva, tj. prema modelu konstitucionalizacije internacionalnog prava. Naravno da postoje različite velike teorije građanstva, o čemu ovdje ne možemo raspravljati, ali možemo reći da je pojam građanstva uglavnom prihvaćen kao zbir prava koji omogućuje ljudima da sudjeluju u političkoj deliberaciji kako bi donosili razumne i odmjerene odluke. Pritom je osnovna pretpostavka da etnos ne određuje demos, pa je tako demokracija demosa izvjesnost, ali ne i demokracija etnosa (Jensen, 1999: 87). Sve te rasprave zapravo idu ka tezi kako je demokracija moguća bez nacionalne države, bez nacije i bez nacionalnog političkog identiteta. Sve to ide u prilog tezi da je moguća konstitucionalna demokracija zasnovana na lojalnosti konstituciji, a ne na kulturi. Zapravo se zagovara koncepcija konstitucionalnog političkog identiteta (europskog konstitucionalnog identiteta).

Ovdje se i to pitanje *konstitucionalnog identiteta* često uzima kao gotovo rješenje. A zapravo se mora postaviti pitanje što se misli pod pojmom konstitucionalnog identiteta. Taj problem dobro uočava Gary J. Jacobson u jednom radu o konstitucionalnom identitetu. On smatra da se to pitanje mora problematizirati. Smatra da je konstitucija mješavina aspiracija i ekspresivnih odanosti (*commitments*) iz nacionalne prošlosti, ali da se konstitucionalni identitet također razvija u aktualnim političkim i interpretativnim aktivnostima koje se događaju u sudovima,

legislaturama te drugim javnim i privatnim sferama. Smatra da identitet konstitucije ne postoji kao objekt invecije niti kao jako zaleđena esencija ugrađena u društvenu kulturu, koju treba samo otkriti. Identitet se javlja dijaloški i mješavina je političkih aspiracija i odanosti koje su izraz nacionalne prošlosti, a i određenje je onih u društvu koji nastoje da na neki način transcendiraju tu prošlost. No bez tih odanosti konstitucionalni identitet ne može se održati. Jacobson na tragu određenih teorija upozorava da pridržavanje tih odanosti može biti izraz našeg položaja kao autonomnih samoupravnih agenata. On jasno ističe tezu: ako je sloboda nemoguća bez autonomije, tako je i s identitetom (Jacobson, 2006: 394). Svaki politički identitet mora imati vlastitu političku autonomiju. Ako je tako, onda bi i politički identitet EU-a morao imati vlastitu političku autonomiju. To se međutim čini kvadraturom kruga. Teorijski bi to bilo moguće kada bi se politički identitet mogao u cijelosti reducirati na građanski identitet te kada bi se kulturna pozadina svakog pojedinog identiteta mogla učiniti privatnom sferom ili svesti samo na kulturnu autonomiju itd. Sve to pokazuje kako postoje ozbiljni problemi s konstitucionalnim identitetom koji bi na neki način zaobišao povijesne simbole, sjećanja itd., tj. skup svih preskriptivnih elementa određenih nacija koje su supstancijalno vezane za pojam etnikuma (*ethnie*).

Postavlja se pitanje i što je osnova političkog jedinstva u multinacionalnim i multikulturnim sredinama? W. Kymlicka tvrdi da to nisu ni zajedničke vrijednosti ni načela pravde, kao što to zagovara J. Rawls, nego zajednički politički (nacionalni) identitet. On naime smatra da osnova političkog jedinstva

u nekom društvu nisu zajedničke vrijednosti, već ostvareni zajednički nacionalni identitet. Tako, primjerice, skandinavske zemlje imaju iste vrijednosti, ali različite političke identitete, dok SAD ima različite vrijednosne sustave i kulture, ali zajednički (američki) politički identitet. Kymlicka o tome kaže: "Čak i u najliberalnijim demokracijama izgradnja nacije ide dalje od difuzije političkih principa... Ustvari, iskustvo zapadnih demokracija uči da institucionalizacija i konsolidacija liberalno-demokratskih normi ne smanjuju značaj etnokulturnih identiteta u društvu... Demokracija, ekonomski prosperitet i osobna tolerancija velika su dostignuća, i imaju autonomnu vrijednost. No nisu po sebi, ili zajedno, odgovori na izazove etnokulturne različitosti... Etnokulturne različitosti ostat će snažan izvor konflikata, a mogu se i pojačati, usprkos tome što su spomenute vrijednosti etablirane. To je najvažnija lekcija koju Zapad mora naučiti" (Kymlicka, 2000: 45-47). On smatra da problem izgradnje nacije stoji kao velika praznina u liberalnoj teoriji društva i demokracije. Kao teoretičar liberalne koncepcije građanstva Kymlicka je svakako značajan za kritički odnos prema tezi o mogućnosti izgradnje čisto građanske države, temeljene uglavnom na konstitutivnom (legalnom) političkom identitetu.

Nacionalizam i strategije europske integracije

Procesi stvaranja Europske unije i europske integracije nisu eliminirali nacionalizam kao ni intencije kozmopolitskih orijentacija da se on proglasi mrtvim ili retrogradnim fenomenom. Zato je važnije prepoznati oblike nacionalizma u EU-u i zemljama koje

se žele priključiti toj zajednici nego se pretvarati da nacionalizma uopće nema ili ga proglašavati retrogradnim fenomenom. Upravo tako o tome govore dvoje američkih politologa, Zsuzsa Csergo i James M. Goldgeier, u veoma serioznom i originalnom radu o nacionalističkim strategijama i europskim integracijama. Znanje o tome ne koči proces integracije u EU, već ga olakšava. Nacionalizam nije nestao, već se samo mijenja i prilagođava projektima (intencijama) europskih integracija. Zato možemo govoriti o različitim vrstama nacionalizma i različitim strategijama uključivanja i integracije u EU. Z. Csergo i J. Goldgeier jasno definiraju tezu kako regionalni i globalni integrativni procesi značajno mijenjaju domaće i internacionalne strukture koje su važne za nacionalističke težnje za političko-kulturnom koherencijom, ali ih ne čine zastarjelima. Radije, kažu oni, stare i nove forme nacionalizma koegzistiraju te se uzajamno pojačavaju i izazivaju u kompleksnom procesu koji oblikuje šanse i smjer integracije (Csergo i Goldgeier, 2004: 22).

S obzirom na to da se radi o zanimljivom i prilično originalnom radu o nacionalizmu i strategijama europske integracije, vrijedi nešto iscrpnije prikazati njegove rezultate. Teza je autorâ da procesi političke integracije u Europi, usprkos očekivanjima nekih modernističkih i postmodernističkih teorija, ne utječu na to da nacionalizam gubi na važnosti. Zato su oni pokušali utvrditi tipove nacionalizma u Europi i nacionalističke strategije integracije u EU. Ako je cilj nacionalizma osigurati kongruenciju između nacionalne kulture i političke strukture, onda je cilj nacionalističkih strategija integrirati se u EU na način koji bi omogućio kulturnu reprodukciju

na određenom nacionalnom teritoriju uz maksimalno zadržavanje političke autonomije (samo-vlasti). Upravo to dinamizira odnos između nacionalizma i političke integracije.

Spomenuti autori najprije utvrđuju (opisuju) tipove nacionalizma prema cilju koji svaki tip želi postići kako bi se maksimalno ostvarila političko-kulturna kongruencija u svakom tipu nacionalizma, a to onda stvara i pogled na Europu kao određeni tip političke zajednice. Oni opisuju četiri tipa nacionalizma, a to su tradicionalni, subdržavni (*substate*), transsuvereni (*transsovereign*) i protekcionistički. Ovdje ćemo ukratko opisati sadržaj i cilj svakog nacionalizma. Cilj je tradicionalnog nacionalizma osigurati kongruenciju između političkih i kulturnih granica (nacionalnu državu). Cilj je subdržavnog nacionalizma jačati političku reprezentaciju domovine (*homeland*) *vis-à-vis* državne cjeline. Transsuvereni nacionalizam nastoji stvarati institucije koje će povezati naciju preko državnih granica, dok protekcionistički nacionalizam nastoji očuvati nacionalnu kulturu s obzirom na procese imigracije i socijalne promjene. Svaki tip nacionalizma, s obzirom na cilj koji želi postići, ima i točno određen pogled na političku integraciju EU-a. Tako zapravo dobivamo dva osnovna pogleda na političku integraciju EU-a s po dvije varijante. Tradicionalni i protekcionistički nacionalizam gledaju na EU kao na savez država, dok subdržavni i transsuvereni nacionalizam gledaju na EU kao na savez nacija. To su istovremeno različiti oblici političke institucionalizacije uključivanja i integriranja u EU.

Iako smatramo da kod tih autora ima određene nekonzistentnosti u svrstavanju pojedinih zemalja EU-a u

određeni tip nacionalizma (primjerice, Hrvatske u tradicionalni tip iz kuta raspada bivše SFRJ i rata na ovim prostorima), ipak mislimo da je njihova kategorizacija tipova nacionalizma u Europi sociološki prilično točna. Autori se pitaju što se događa s nacionalizmom kada se klasično poimanje nacionalizma vezano uz političko-kulturnu kongruenciju promijeni? Što znači smanjiti državni suverenitet? Hoće li se ostvariti liberalno-individualistička koncepcija Europe i europskog identiteta, ili će se nastaviti održavati partikularne političko-kulturne granice, ili će se pokušati neki model kombinacije ovih koncepcija. Nakon takvih pitanja logično slijedi poblži opis svakog tipa nacionalizma i nacionalističke strategije šire političke integracije.

Tradicionalni nacionalizam zahtijeva uspostavu kongruencije između političkih i kulturnih granica te nastoji formirati teritorijalno suverenu, kulturno homogenu nacionalnu državu. Cilj je formirati državu na osnovi zajedničkog etniciteta i njemu pripadajuće kulture. Autori u taj tip nacionalizma svrstavaju države kao što su Hrvatska, Estonija, Latvija, Litva, Makedonija, Srbija i Slovačka itd. Mislim da to nije posve opravdano. Smatram naime da su na određeni način gotovo sve europske zemlje klasične nacionalne države (Njemačka, Francuska, Slovenija itd.) iako s različitim modelima povezivanja nacionalnog i građanskog u svojoj strukturi. Dakle bilo bi bolje kada bi se tradicionalni nacionalizam prikazao suptilnije. Međutim on svakako postoji kao model i opravdano je izdvojiti ga kao poseban model u svrhu razrade nacionalističkih strategija, iako smatram da sadrži više nijansi. *Subdržavni nacionalizam* odnosi se na skupine

koje sebe vide kao povijesne i zakonite vlasnike određene zemlje (*homeland*), ali koje nemaju vlastitu državu. Taj tip nacionalizma ne traži vlastitu državu i po tome se razlikuje od secesionističkih pokreta, koji su karakteristični za tradicionalni nacionalizam. Te skupine aspiriraju na održavanje političke reprezentacije i institucija koje omogućuju kontinuiranu reprodukciju zajednice. Unutar EU-a u takve subdržavne jedinice i nacionalne skupine mogu se precizno svrstati Škotska, Katalonija, Flandrija itd. Sve te regije imaju određenu političku autonomiju, pokazale su se kao regionalni akteri i slijede transnacionalnu kooperativnu strategiju kako bi postigle veću reprezentaciju i šansu unutar EU-a. *Transsuvereni nacionalizam* nešto je novija i politički originalnija strategija političke integracije. Taj tip nacionalizma karakterističan je za nacije (primjer je Mađarska) koje se protežu znatno preko državnih granica, ali koje se odriču ideje o promjeni granice, te se žele integrirati u EU kao politički i kulturno homogena nacionalna skupina. Traži političku institucionalizaciju preko državnih granica i integraciju u EU na toj osnovi. To bi zapravo bilo politički funkcionalno, a ne teritorijalno povezivanje i integriranje. *Protekcioniistički nacionalizam* karakterističan je pak za stare članice EU-a, više nego za nove. Taj nacionalizam želi zaštititi nacionalnu kulturu i prostor od različitih upada (imigracije, kretanja radne snage itd.).

Kada se sve uzme u obzir, jasno je da se tradicionalni i protekcioniistički nacionalizam slažu oko cilja i da gledaju na Europu kao na savez država, dok druga dva tipa nacionalizma (subdržavni i transsuvereni) gledaju na Europu kao na savez nacija. Zato su tradicio-

nalni i transsuvereni nacionalizmi više vezani za zemlje postkomunističke Europe, a subdržavni i protekcionistički za stare članice EU-a. Z. Csergo i J. Goldgeier opisali su i složenu dinamiku između tih nacionalizama, odnosno opisali su ih kao saveze u određenim parovima i istovremeno kao kompetitore. Tako saveze mogu formirati ovi parovi: tradicionalni – protekcionistički nacionalizam i subdržavni – transsuvereni nacionalizam, dok su kompeticijski parovi ovi: tradicionalni – subdržavni i tradicionalni – transsuvereni. Čini se da se na osnovi tih modalnih parova mogu predviđati i moguće koalicije europskih integracija.

Na kraju su dali sintezu nacionalističkih projekata u EU-u. Tradicionalistički i protekcionistički projekti nastavljaju s koncepcijama državnog suvereniteta i stoga se razlikuju u odnosu na interni dizajn Unije subdržavnog i transsuverenog nacionalizma, koji ne ističu državni suverenitet. Kako će se te strategije dalje razvijati svakako ovisi o inicijalnim uvjetima u svakoj članici EU-a i u onim zemljama koje će se tek uključiti, te o projektima o političkom ustroju EU-a koji dolaze iz njega samog. Razvoj je strategija dvosmjernan. Radi se o *feed-back* procesu. To stvara dinamiku oko projekta političke integracije. Postavlja se naime pitanje: da li EU kao savez država, kao savez nacija ili kao određena kozmopolitska zajednica građana? Kako će se to riješiti, još nije posve jasno, ali je izgledno da će rješenje morati biti negdje između postojećih empirijskih modela i činjenica, bolje reći, kreativna kombinacija nacionalnog, transnacionalnog, državnog, subdržavnog i građanskog načela. U svemu tome važno je, kako ističe Seyla Benhabib, respektirati prava različitih

demokratskih zajednica, što uključuje njihove kulturne, legalne i konstitucionalne posebnosti, dok istovremeno jača njihova odanost nastajućim normama kozmopolitske obaveze (Benhabib, 2005: 674). Smatram naime da se ona zalaže za stvaranje policentrične koncepcije građanstva koja ne bi zaobišla nacionalnu državu, ne bi rušila njenu arhitekturu, jer je nacionalna država dom modernih građana, već bi omogućila fleksibilnije i otvorenije ostvarivanje svih aspekta i kapaciteta (identitetskih, političkih i socijalnih) modernoga građanstva u širem internacionalnom političkom prostoru. Samo se tako mogu održati republikanske koncepcije samo-vlasti i liberalne ideje o građanstvu i privatnoj sferi, a upravo je to omogućavalo stabilnost moderne liberalne nacionalne države. Proces globalizacije i transnacionalnih političkih integracija proizveli su “nepovezanost” između različitih komponenti građanstva (između identiteta, političkih prava i obaveza). To istovremeno proizvodi nestabilnost u strukturi građanstva. Traži se ponovno uspostavljanje povezanosti u širem transnacionalnom političkom prostoru. Samo takva povezanost između strukturalnih komponenti građanstva može omogućiti i projekt europske integracije. No granica integracije jest postojanje nacionalne države, bez obzira na određene međuzavisne rekonfiguracije vezane za njezin suverenitet, identitet i teritorij. Problem je dakle veoma složen. Izlaz nije u rušenju postojećih (povijesno stvorenih) političkih struktura ni u njihovu nestajanje ili zaobilazanje zbog novih potreba i zahtjeva, nego u njihovu rekonfiguriranje u širem međuzavisnom političkom prostoru.

LITERATURA

- Benhabib, S. (2005) Borders, Boundaries, and Citizenship. *Political Science and Politics* 38 (4): 673-677.
- Breuilly, J. (1993) *Nationalism and the State*, 2. izd. Manchester: Manchester University Press.
- Bruter, M. (2005) *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. London: Palgrave Macmillan.
- Csergo, Z., Goldgeier, J. M. (2004) Nationalist Strategies and European Integration. *Perspectives on Politics* 2 (1): 21-37.
- Faulks, K. (2000) *Citizenship*. London: Routledge.
- Gellner, E. (1998) *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Habermas, J. (1992) Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. *Praxis International* 12 (1): 1-19.
- Habermas, J. (2001) Why Europe needs a Constitution? *New Left Review* 11: 5-26.
- Hearn, J. (2006) *Rethinking Nationalism: A Critical Introduction*. London: Palgrave Macmillan.
- Huntington, S. P. (2007) *Tko smo mi? Izazov američkom nacionalnom identitetu*. Zagreb: Izvori.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005) *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobson, G. J. (2006). Constitutional Identity. *Review of Politics* 68 (3): 361-397.
- Jensen, T., ur. (1999) *Reflection on European Identity*. European Commission: Forward Studies Unit.
- Kymlicka, W. (2000) *Etnički odnosi i zapadna politička teorija* (internetska verzija, prijevod), str. 45-47.
- Rawls, J. (2004) *Pravo naroda i "Preispitivanje ideje javnog uma"*. Zagreb: KruZak.
- Schnapper, D. (2002) The Ernest Gellner Nationalism Lecture: Citizenship and national identity in Europe. *Nations and Nationalism* 8 (1): 1-14.
- Smith, A. (2003) *Nacionalizam i modernizam*. Politička misao. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Young, I. M. (2000) *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford Univ. Press.

Nationalism, Citizenship, and European Integration Strategies

SUMMARY This paper explores the relationship between the nation, nationalism, citizenship and European integration strategies. It addresses the problem of the relationship between the 'national' and 'civil' aspects of the existing nation state and the problem of separating the national from the civil in some justifications of transnational political integrations. It also examines the thesis of some authors who claim that both the nation and the state are obstacles to asserting citizenship as a universal status in the

freedom and equality of all. In fact, it analyses the crucial issue whether a transnational political organisation is possible as a 'community of citizens' in line with the concept of 'constitutional patriotism', or as an international community in the sense of a 'Society of Peoples' with the 'right of nations' under the assumptions of political liberalism or of a properly ordered state government. The author also analyses the concept of 'nationalism' and the unjustifiableness of its proscription *per se*. In the final section, he comments on and analyses the observed national (nationalistic) strategies of European integration.

KEYWORDS nation, nation state, nationalism, citizenship, European integration strategies

MLADI I EUROPA: STRAHOVI I NADE

Nebojša Blanuša, Ivan Šiber

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak Na temelju analize sadržaja usmjerenih asocijacija o strahovima i nadama vezanim za Europu kod mladih u Hrvatskoj, u ovom se radu analizira njihov stav prema priključenju Hrvatske Europskoj uniji. Također se analizira evaluativna kompleksnost te unutarnja struktura tog stava. Rezultati istraživanja pokazuju da više od 20% mladih nema izražen stav prema priključenju Hrvatske EU-u. Istraživani stav, kod onih koji ga imaju, utemeljen je u najvećoj mjeri na tri nade, tj. očekivanja: ekonomskog napretka, ostvarenja odgovornog upravljanja te realizacije europskih vrijednosti i standarda u Hrvatskoj, ali i na dva straha: od ekonomske kolonizacije i političkih promjena. Sadržajno te nade i strahovi obuhvaćaju i utilitarističku, i vrijednosnu, i političku dimenziju transformacija koje se očekuju prilikom pristupanja neke zemlje Europskoj uniji.*

Glavne riječi Europska unija, mladi, strahovi, nade, stav prema članstvu Hrvatske u EU-u, evaluativna kompleksnost stava, metoda usmjerenih asocijacija, analiza sadržaja

Uvod

S jačanjem krize u nekadašnjoj Jugoslaviji početkom 80-ih godina dolazi do preispitivanja cjelokupnih dotadašnjih socijalnih i ekonomskih procesa te unutarnje i vanjske politike. Jedan je od rezultata tog procesa zamišljanje 'Europe' kao označitelja pozitivnih političkih i ekonomskih procesa, civilizacijskih kriterija, napretka na pragu dvadeset i prvog stoljeća itd. – ukratko, aspira-

cija i običnog čovjeka i službene politike.

S jačanjem krize i unutarnjih proturječnosti i sukoba sve je više jačala i svijest o potrebi uključenja u suvremene integracijske procese, potrebi oslobađanja od svih ideologijskih predrasuda i prilagodbe kriterijima koji su bili postavljeni projektom 'Europa 92.'. To najbolje ilustrira izjava tadašnje omladinske organizacije u povodu dana

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Javnost, elite, mediji i komunikacijska strategija ulaska Hrvatske u EU" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Najsrdacnije zahvaljujemo kolegicama Ivani Milan i Danijeli Širinić na provedbi analize sadržaja.

mladih 1989. godine pod naslovom 'Mi smo građani Europe': "Gračani Jugoslavije su građani Europe. Europa od Atlantika do Urala je također naš dom i eventualni neuspjeh da se priključimo europskoj integraciji gurnut će nas na periferiju zbivanja" (Vjesnik, 25. 5. 1989).

Povezivanje s Europom i sudjelovanje u Europskoj zajednici smatralo se dakle sredstvom prevladavanja ukupne krize u nekadašnjoj Jugoslaviji. Percepcija implicitnih 'europskih' standarda postajala je referentni okvir za vrednovanje širih socijalnih ponašanja, i sve se češće isticala fraza: "Europa nas neće htjeti takve kakvi smo". Sve navedeno usmjeravalo je prema stvaranju društvene klime težnje za 'povratkom Europi', premda nije postojala jasna svijest o tome što to zapravo znači i kako se može postići. I na području ostalih, tada još zemalja Istočnog bloka, slika Europe mnogima je bila prilično maglovita, te je uglavnom značila povratak ili kreiranje "normalnog poretka" nakon četrdesetogodišnje vladavine komunizma, s visokim očekivanjima u pogledu modernizacije i hvatanja koraka sa Zapadom (usp. Riishoj, 2005: 4).

Jedno od općih mjesta hrvatske politike nakon političkih promjena 90-ih godina također je usmjerenost prema Europi kao vrijednosnom okviru, težnja za ulaskom u Europsku zajednicu, a nakon 2000. godine i sve odlučnija politika 'europeizacije' same Hrvatske. Problematika prilagodbe europskim standardima podrazumijeva značajne promjene u pravnoj i ekonomskoj strukturi društva, ali i prilagodbu niza posebnih politika – obrazovne, socijalne, zdravstvene i sl. Osim što ulazak u jednu složenu zajednicu podrazumijeva veliku prilagodbu, on nalaže i posvećivanje izrazite pozornosti posebnostima vla-

stite kulture i društva, očuvanju identiteta te komparativnim prednostima.

Odnos i politike i javnosti prema europskim integracijama u proteklom razdoblju nije bio jednoznačan i linearan. Odmah nakon 1990. Europa je doživljavana kao obećanje sigurnosti i blagostanja, svojevrsno razlikovanje od 'onih na Balkanu', uz naglašavanje vlastite pripadnosti zapadnoj civilizaciji i europskom kulturnom krugu. U istraživanju provedenom uoči izbora 1990. više od 60% biračkog tijela HDZ-a i KNS-a i više od 50% SKH-SDP-a naglašavalo je da je integracija Hrvatske u Europu jedan od tri najvažnija problema (ostali su bili položaj Hrvatske u Jugoslaviji i ekonomska situacija, vidi Grdešić i dr., 1991). Ratno razdoblje, frustracije i nedostatna podrška europskih zemalja doveli su do jačanja nacionalne homogenizacije, isključivosti prema drugima, zatvorenosti, naglašavanja nacionalne superiornosti i samodostatnosti. Nakon izbora 2000. godine ponovo jača europska orijentacija. Istraživanja agencije Puls pokazuju da je u prvoj polovini 2003. godine ulazak Hrvatske u Europu podržavalo više od 75% građana (ožujak 2003. 74%; lipanj 82%; rujanj 78%). Nakon izbora 2003. godine došlo je do svojevrsnog paradoksa. Izrazita proeuropska politika HDZ-a, kao i javno očitovanje čelnika svih relevantnih političkih stranaka za ulazak u Europsku zajednicu, praćeno je konstantnim opadanjem podrške javnosti toj integraciji. Od siječnja 2004. kada je 65% građana bilo za ulazak u integracijske procese, iz mjeseca u mjesec podrška je slabjela. U istraživanju u rujnu 2005. ona je bila svega 33%, u istraživanju Pulsa početkom 2007. godine 38.9% građana bilo je za ulazak Hrvatske u Europsku uniju, a do kraja

godine podrška se popela na 45%. Drugim riječima, došlo je do izrazite neusklađenosti između programa i ciljeva političkih elita te opredjeljenja javnosti. Pritom je interesantno da biračka tijela svih relevantnih političkih stranaka iskazuju manjinsku podršku europskim integracijama (SDP 48%, HNS 40%, HDZ 36%, HSS 33%, HSP 24%). U razumijevanju tih podataka, koji ukazuju na značajne promjene u podršci javnosti hrvatskom ulasku u Europsku uniju, prije svega treba imati u vidu tzv. situacijske varijable, odnosno konkretna zbivanja u određenom vremenu. Tu prije svega mislimo na relativno dugo razdoblje nedoumica i neslaganja oko funkcioniranja suda u Den Haagu i zahtjeva za izručenjem generala Gotovine i Bobetka.¹ Nakon donošenja odluke o početku pregovora o priključenju Europskoj uniji javnost ponovo daje podršku integracijskim procesima. Kako to pokazuju istraživanja u tranzicijskim zemljama koje su već ušle u Uniju, tijekom pregovora dolazi do ponovnog opadanja spremnosti građana da se priključenje EU-u. Budući da su građani ti koji na referendumu donose odluku o priključenju, postavljaju se dva ključna pitanja:

1. Što je to što utječe na opredjeljenje građana glede ulaska u europske integracije;
2. Kako se na to opredjeljenje može djelovati.

Što se tiče prvog pitanja, odgovor je dostupan u bogatoj literaturi o javnom

mnijenju i problematici političkog ponašanja. Radi se, u osnovi, o tri grupe varijabli:

1. Trajnije osobine pojedinaca i socijalnih skupina (prije svega struktura stavova, motivacija i sl.);
2. Kontekstualne varijable (u konkretnom slučaju uvjeti koje postavlja EU, ali i drugo);
3. Varijable političkog djelovanja, mobilizacije i usmjeravanja.

Na drugo je pitanje znatno teže odgovoriti. Radi se, u osnovi, o promišljenom i dugoročnijem političkom djelovanju u okviru kojega se treba osloniti na spoznaje suvremenog *političkog marketinga* kako bi se 'pobijedilo' na referendumu, ali i kako bi se dobila podrška za nužne mjere svakodnevne prilagodbe kriterijima EU-a, što ponekad traži i određena odricanja. Da bi se to postiglo, treba razraditi procese *odnosa s javnošću*, koji će kontinuirano strukturirati i objedinjavati djelatnosti velikog broja subjekata političkog života u pravcu stvaranja odgovarajućeg javnog mnijenja i podrške europskim integracijama. Sukladno tome treba razraditi i primjerenu *političku komunikaciju* kako bi se osigurala dostupnost i jasnoća političkih poruka.

Predmet istraživanja

Problematika mladih, njihov odnos prema društvu u kojem žive, proces ukupne i posebno političke socijalizacije trajna je preokupacija znanstvenih istraživanja. Točna je činjenica, na koju se pozivaju mnogi političari u pokušajima da se približe i zadobiju podršku mladih, da su mladi budućnost. Tvrdnja "Ako želiš upoznati neko društvo, istraži mlade!" temelji se na spoznajama da mladi znatno jasnije, ponekad

¹ Samo kao ilustraciju značajja situacijskih varijabli možemo navesti prijeopore oko ZERP-a. Nema nikakve sumnje da se i ta problematika odražava na opredjeljenje javnosti prema EU-u.

i ekstremnije iskazuju svoja opredjeljenja koja su formirana u konkretnim društvenim odnosima i koja oni preuzimaju iz društva u kojem žive. Interakcija psiholoških osobina mladih kao skupine u sazrijevanju i nastojanja društvenih institucija da ih usmjeravaju sukladno svojim vrijednostima i ciljevima, u specifičnim društvenim situacijama dovode do sukoba mladih i društva te do propitivanja društvenih vrijednosti, ciljeva i procesa.

Stoga svaka ambicioznija analiza političkih procesa obavezno uključuje i analizu mladih, njihova položaja, aspiracija, opredjeljenja, supkulture, političkog aktiviteta itd. Više je razloga takva interesa za mlade.

- Mladi se oduvijek smatraju svojevrsnim zrcalom društvenih odnosa i ukupnog stanja u društvu. Po svom psihološkom razvoju i socijalnom položaju mladi znatno jasnije i jednoznačnije izražavaju društvene suprotnosti, probleme i sukobe. Odgovori su im spontaniji i iskreniji, i u manjoj ih mjeri prilagođavaju neposrednim očekivanjima društvene okoline izvan vršnjačkih skupina.
- Mladi su okrenuti budućnosti, a postojeća su im društvena dostignuća, dileme, problemi i izazovi polazišna točka, za razliku od starijih, koji upravo sadašnjost često prosuđuju kao rezultat vlastite aktivnosti.
- U turbulentnim društvenim uvjetima, u sve češćim mijenama – pogotovo u društvu koje se nalazi u procesu temeljite tranzicije kao što je hrvatsko, ali i u ostalim društvima u tranziciji – mladi su često ti koji na neki način re-socijaliziraju svoje roditelje. Budući da su društvene

promjene vrlo česte, a razdoblja stabilnosti sve kraća, mladi kao skupina koja se socijalizira imaju znatno fleksibilnije stavove, otvoreniji su prema novome i postupno dolaze u situaciju da oni objašnjavaju starijima promjene i ukazuju na nove mogućnosti.

- Hrvatske političke elite, koje eksplicitno izražavaju svoju proeuropsku orijentaciju i javno se izjašnjavaju za nužnost ulaska Hrvatske u Europsku uniju, moraju kreirati odgovarajuću komunikacijsku strategiju uvjeravanja javnosti u takvo opredjeljenje. Javnost nije neka homogena skupina na koju se može djelovati općim porukama, već se sastoji od niza posebnih skupina koje, s obzirom na niz svojih osobina, zahtijevaju poseban pristup. Mlade treba tretirati kao posebnu ciljnu skupinu i njima prilagoditi komunikacijsku strategiju, sadržaj i način oblikovanja poruka. Da bi se međutim mogla kreirati takva strategija, nužno je prethodno upoznati ciljnu skupinu, njezine probleme i način razmišljanja. Upravo je prema tome usmjereno ovo istraživanje.

Problemi i metoda istraživanja

U okviru projekta *Javnost, elite, mediji i komunikacijska strategija ulaska Hrvatske u EU* jedan je od istraživačkih zadataka analiza odnosa mladih prema budućem ulasku Hrvatske u Europsku uniju. To, svakako, nije prvo istraživanje te problematike u nas. Pored niza ispitivanja javnog mnijenja u Hrvatskoj u kojima se pokušava ustanoviti opredjeljenje javnosti prema ulasku u EU, pa time i odnos mladih, svakako treba spomenuti istraživanje V. Ilišin

i suradnika (2004), koje je neposredno usmjereno na istraživanje odnosa mladih prema Europskoj uniji. Ono što međutim legitimira još jedno istraživanje te problematike u okviru ovog projekta (osim nužnosti longitudinalnog praćenja tog fenomena) jest poseban metodološki nacrt koji omogućava da se dobiju neposredniji odgovori ispitanika. U klasičnim anketnim istraživanjima ispitanici su suočeni s nizom pitanja i modalitetima odgovora i na neki su način usmjeravani i 'prisiljeni' da odgovore čak i na pitanja o sadržajima koji su im potpuno strani ili neinteresantni. Dakle i u istraživanjima u kojima odgovor postoji nikada ne možemo biti sigurni je li riječ o pseudostavu.

U ovom istraživanju primijenili smo postupak koji bismo uvjetno mogli nazvati *metodom usmjerenih asocijacija*. Radi se o tome da je na uzorku srednjih škola organizirano pisanje školske zadaće u okviru nastave iz hrvatskog jezika na temu *Hrvatska i Europa – strahovi i nade*.² Nakon što je zadaće ocijenio predmetni nastavnik, primijenjena je metoda *analize sadržaja* kako bi se dobio uvid u način razmišljanja i preokupacije mladih. Istraživanje je provedeno u siječnju 2007, a druga faza istraživanja bit će provedena 2009. godine. Na taj način ustanovit će se eventualne promjene u stavovima mladih kao rezultat približavanja datuma ulaska Hrvatske u EU i sustavnih napora odgovarajućih institucija da se javnost uvjeri u poželjnost tog ula-

ska. Metoda usmjerenih asocijacija putem samostalnih pripovjednih odgovora omogućava puno veću spontanost u odgovorima ispitanika nego anketa, odnosno, omogućava dobivanje odgovora koji neposredno oslikavaju način i strukturu razmišljanja te prioritete mlade generacije. Pretpostavka je da će u razdoblju 2007-2009. zbog promjena u društvu, medijskog djelovanja i svojevrsnog sazrijevanja odnosa prema europskim integracijama doći do značajnih promjena u razmišljanju mladih.

Pored općeg odnosa mladih prema ulasku Hrvatske u EU u istraživanju smo postavili još dva problema:

- Ustanoviti odnos stava (na temelju iskazanih strahova i nada) prema ulasku Hrvatske u EU i evaluativnu kompleksnost tog stava;
- Ustanoviti strukturu strahova i nada glede ulaska Hrvatske u EU, tj. unutarnju strukturu istraživanog stava.

Ključne varijable istraživanja

a. Nezavisne varijable istraživanja

Za razliku od anketnih istraživanja u ovom smo slučaju ograničeni na veoma mali broj tzv. 'nezavisnih' varijabli.³ To su:

- *Tip škole*. Istraživanje je provedeno među učenicima trećeg razreda gimnazija, četverogodišnjih struč-

² Slična metoda primijenjena je i u istraživanju P. Novosela (1970) i I. Šibera (1968). Tu se radilo o istraživanju potreba mladih u srednjim školama. Tema sastava bila je: "Ščime ste zadovoljni, a s čime nezadovoljni u obitelji, školi, kod sebe ili u društvu?"

³ Budući da se radi o uobičajenom zadatku pisanja školske zadaće, koji nismo htjeli narušavati izvanjskim intervencijama koje bi mogle nepredviđeno utjecati na očekivanja naših ispitanika u pogledu sadržaja koji trebaju iznijeti, nismo tražili podatke o roditeljima, njihovu društvenom statusu i sličnim socio-demografskim obilježjima učenika.

- nih škola i trogodišnjih industrijskih, odnosno obrtničkih škola.⁴
- *Područje Hrvatske.* Uzorak škola kreiran je sukladno zastupljenosti različitih škola iz pet hrvatskih regija: zagrebačka, središnja Hrvatska, istočna Hrvatska, istarsko-primorska regija i Dalmacija⁵. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 800 učenika.
- *Školska ocjena zadaća.* Prije nego što su zadaće poslone na analizu sadržaja, ocijenio ih je predmetni nastavnik kao dio standardnih školskih obveza učenika.
- *Spol.* To je jedina standardna socio-demografska varijabla iz anketnih istraživanja koja je mogla biti obuhvaćena ovim tipom istraživanja.
- *Opći stav prema ulasku Hrvatske u EU.* Ovdje se radi o varijabli koja se temelji na ocjeni analitičara o tome kakav stav učenik iskazuje u svojoj školskoj zadaći. Ovaj pokazatelj upotrijebit ćemo i kao nezavisnu varijablu (u odnosu na ostale zavisne varijable), ali i kao dodatnu zavisnu varijablu⁶ u odnosu na navedene čvrste, nezavisne varijable.

Tablica 1. Stav prema ulasku Hrvatske u Europsku Uniju

%	Stav prema ulasku Hrvatske u EU
16,9	Nije iskazan
3,3	Nezainteresirani
2,6	Apatični i bespomoćni
21,0	Snažno suprotstavljanje priključenju Hrvatske EU-u
17,6	Djelomično suprotstavljanje priključenju Hrvatske EU-u
18,1	Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u
20,5	Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u

Kako bismo usporedili različite metode, te podatke možemo sažeti u tri osnovne skupine i usporediti ih s podacima istraživanja javnog mnijenja

agencije Puls iz veljače i rujna 2006. godine za ispitanike mlađe od 21 godine (u zagradama navodimo i rezultate za ukupni uzorak):

⁴ Budući da su neka ranija istraživanja (npr. Šiber, 1972) pokazala da se mladi tek u četvrtom razredu značajnije okreću širim društvenim problemima, možda bi bilo primjerenije da smo istraživanje proveli među tom populacijom. U tom slučaju međutim ne bismo imali uzorak trogodišnjih škola. Isto tako u završnim je razredima zbog mature znatno teže provesti istraživanje. Uostalom, jedno od najvećih istraživanja mladih, provedeno u 27 europskih zemalja (Angvik i Borries, 1997), za uzorak je imalo mlade u 9. razredu osnovne škole. U Hrvat-

skoj i još nekim zemljama koje imaju osmogodišnju školu istraživanje je provedeno u prvom razredu srednje škole.

⁵ Regije su kreirane sukladno kriterijima NUTS II, pri čemu se u jadranskoj regiji pojavio dvostruko veći broj škola nego u ostalima, tako da smo nju podijelili na istarsko-primorsku i dalmatinsku regiju.

⁶ Riječ je o varijabli koja je određena na temelju eksplicitnih iskaza stava sudionika istraživanja i zasebno je određena u odnosu na strahove i nade koji sačinjavaju prvu zavisnu varijablu – evaluativnu kompleksnost.

Tablica 2. Usporedba različitih metoda mjerenja stava prema članstvu Hrvatske u EU-u

STAV	Školska zadaća, veljača 2007.	Puls, veljača 2006. n _{<21} =135; n=1500	Puls, rujna 2006. n _{<21} =67; n=1500
Bez stava	22,8	4,6 (8,1)	9,0 (5,8)
Protiv ulaska u EU	38,6	53,5 (43,9)	56,7 (44,9)
Za ulazak u EU	38,6	41,9 (48,1)	34,3 (49,3)

Ovdje vidimo jednu od većih razlika dobivenih primjenom različitih istraživačkih postupaka. U situaciji koja zahtijeva jednoznačno opredjeljenje čak i oni koji nemaju razvijen stav bit će skloni iskazati opredjeljenje, uslijed socijalnog pritiska i anketne situacije koja ima značenje implicitnog društvenog vrednovanja osobe. Dakle opredjeljuju se i oni koji ne znaju zašto to čine. Osim toga u obje vremenske točke anketnog istraživanja mladi su ispitanici iskazivali negativniji stav prema ulasku Hrvatske u Europsku Uniju u odnosu na ukupnu populaciju, što u usporedbi s našim istraživanjem upućuje na izraženiji protestni smjer opredjeljivanja u nedostatku čvršćega stava, što je također sukladno općim karakteristikama mladih ljudi.

b. Zavisna varijabla istraživanja

Zavisna je varijabla istraživanja *evaluativna kompleksnost* izvedena iz sadržaja školskih zadaća.

Pod evaluativnom kompleksnošću razumijeva se opseg u kojem pojedinac razlikuje i integrira informacije na temelju kojih formira vlastiti stav. Odnosi se na broj razlikovanja različitih elemenata (varijabli, faktora) u kojem je neki problem razmatran. Taj je koncept vrlo sličan kognitivnoj kompleksnosti. U klasičnoj psihološkoj definiciji (Per-

vin, 1984) kognitivna kompleksnost određuje se kao "... aspekt individualne kognitivne funkcije koja se na jednom kraju određuje kao upotreba mnogih konstrukata koji su u međudnosu, a na drugom kraju nalazi se jednostavnost". Koncept je prvi uveo J. Bieri (1955). Kasnije je W. H. Crockett (1965) reinterpreterao koncept kao proces *diferencijacije i integracije*. On se odnosi na opseg u kojem pojedinac (ili neka organizacija) diferencira i integrira činjenice. Prema nekim autorima (npr. Streufert i Swezey, 1986), diferencijacija je broj razlikovanja ili uočavanja odvojenih elemenata (faktora, varijabli) na temelju kojih se neka pojava analizira. Integracija označava veze ili odnose među tim elementima.

Budući da smo u ovom radu usmjereni na istraživanje iskazanih strahova i nada, što su ne samo spoznajni nego i emocionalno zasićeni elementi u odnosu na jednu relevantnu društvenu pojavu – proces uključenja Hrvatske u Europsku uniju, taj koncept nazivamo *evaluativnom kompleksnošću koja se može razumjeti kao broj spoznajno-emocionalnih elemenata na kojima se temelji pozitivan ili negativan odnos prema ulasku Hrvatske u EU*.

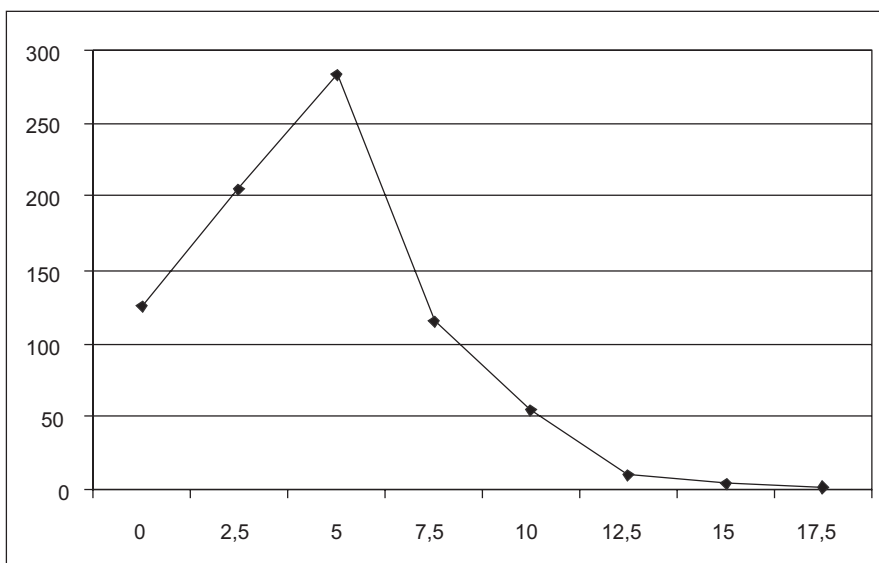
Rezultati istraživanja

a. Stupanj evaluativne kompleksnosti

U ovom smo radu kao pokazatelj stupnja evaluativne kompleksnosti uzeli ukupan broj iskazanih strahova i nada u pojedinoj zadaći. Pretpostavka je da broj iskazanih strahova i nada ukazuje na oformljenost odnosa prema ulasku Hrvatske u EU. Isto je tako po-

znato da određeni stav koji se temelji isključivo na slabo verbaliziranom afektivnom odnosu, dakle bez spoznajnih elemenata, zahtijeva drugu vrstu 'uvjeravanja' nego što je to slučaj sa stavovima koji se temelje na nizu relevantnih, različito emocionalno obojenih spoznaja. Na slici 1. prikazujemo distribuciju stupnja kognitivne kompleksnosti kod mladih u srednjim školama.

Slika 1. Distribucija stupnja evaluativne kompleksnosti (strahovi i nade zajedno)

Napomena: AS = 4,5; SD = 2,96; N = 800

Kao što vidimo, u prosjeku su učenicima navodili 4,5 strahova i nada u odnosu na ulazak Hrvatske u Europsku uniju. Vrlo velika standardna devijacija ukazuje na to da su razlike u evaluativnoj kompleksnosti između pojedinih učenika, na temelju njihovih školskih zadaća, izrazito velike. S obzirom na nezavisne varijable istraživanja možemo postaviti sljedeće hipoteze u odnosu na evaluativnu kompleksnost stava prema EU-u:

1. Postoje značajne razlike s obzirom na ocjenu zadaće. Što je ocjena viša, to bi evaluativna kompleksnost također trebala biti viša;
2. Nema razlika s obzirom na spol ispitanika jer ih istraživani odnos zahvaća u jednakoj mjeri i pred njih stavlja slične probleme prilagodbe;
3. Postoje značajne razlike između učenika različitih obrazovnih profila, sukladno tome razvijaju li u okviru svog srednjoškolskog obrazovanja

više verbalno-simboličke ili manualno-manipulativne vještine, pri čemu će prve učenike učiniti sklonijima kompleksnijem razmatranju;

4. Nema razlika s obzirom na hrvatske regije u pogledu kompleksnosti doživljavanja ove problematike. Eventualne regionalne razlike mogu postojati s obzirom na izraženost pojedinih strahova i nada, sukladno karakterističnim problemima dotične regije;
5. Postoje značajne razlike s obzirom na stav prema ulasku Hrvatske u EU. Skloniji razmišljanju o toj temi bit će oni za koje ona ima pozitivan predznak. Također se može očekivati da će kod onih s negativnim stavom biti izraženiji strahovi, a kod onih s pozitivnim stavom nade. Konačno, što je stav izraženiji u bilo

kojem od oba smjera, to će i omjer strahova i nada biti veći.

Navedenih pet hipoteza provjerit ćemo nakon što proučimo strukturu evaluativne kompleksnosti stava prema uključenju Hrvatske u EU kako bismo dobili rezultate strukturirane sukladno strahovima i nadama sudionika našeg istraživanja, što bi nam trebalo olakšati interpretaciju rezultata. U sljedećem odjeljku dajemo detaljan prikaz strukture strahova i nada.

b. Struktura evaluativne kompleksnosti

Za svaki pripovjedni uradak učenika posebno su kodirani pojedini strahovi, a posebno nade, tako da raspolažemo njihovim brojem i konkretnim sadržajem. Stoga ćemo proučiti kako njihovu manifestnu razinu tako i njihovu latentnu strukturu.

Tablica 3. Zastupljenost 'strahova' u školskim zadaćama

%	Strah
25,5	Pad standarda, povećanja cijena i slično
24,4	Gubitak suvereniteta, marginalizacija
21,8	Strah od uvođenja eura
20,1	Strah od drugih članica (iskorištavanje u političkom i ekonomskom pogledu)
18,8	Rasprodaja obale, otoka, zemljišta, nekretnina i sl.
16,7	Problematika sela, propadanje poljoprivrede
15,9	Iskorištavanje prirodnih dobara/ekološka devastacija (vodni kapaciteti, more)
15,8	Nestanak 'domaćih' proizvoda
10,7	Gubitak identiteta
10,4	Gubitak jezika i/ili kulture
10,2	Ugroženost domaće proizvodnje (strani jeftiniji proizvodi i sl.)
8,1	Strah od novih integracija
8,0	Privredna stagnacija (bez razvoja i sl.)
7,3	Kriminalizacija Domovinskog rata (izručenje generala i sl.)
6,3	Općenito strah od novog i nepoznatog
4,9	Strah od azilanata, stranih radnika
4,0	Marginalizacija (ako ne uđemo, ostat ćemo izvan glavnih tokova)
3,2	Povećani terorizam
3,2	Strah od 'odljeva mozgova' iz Hrvatske

Postoci govore o tome u koliko je školskih zadaća prisutan pojedini strah. Ti strahovi na neki način oslikavaju sadržaje svakodnevne polemike o ulasku Hrvatske u EU. Međutim osim manifestne razine ono što nas ovdje ponajprije zanima jest kako su ti strahovi međusobno povezani i strukturirani. Stoga smo u daljnjoj analizi pri-

mjenom postupka faktorske analize tih 19 'strahova' sveli na manji broj latentnih struktura. Primijenili smo faktorske analize prvog, a zatim drugog reda kako bismo dobili što manji broj interpretativnih latentnih dimenzija putem kojih se oni mogu smisleno opisati. Rezultate prikazujemo u tablicama 4. i 5.

Tablica 4. Strahovi – faktori 1. reda

Sadržaji	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Nestanak domaćih proizvoda	,860						
Propadanje sela i poljoprivrede	,820						
Ugroženost domaće proizvodnje	,456						
Rasprodaja obale, otoka, nekretnina...		,695					
Ekološka devastacija		,629					
Strah od azilanata i stranih radnika		,546					
Strah od razvijenijih članica EU-a		,440	,532				
Strah od 'odljeva mozгова'		,314				-,588	
Strah od gubitka suvereniteta, samostalnosti i marginalizacije u EU-u			,740				
Strah od novih integracija			,665				
Gubitak jezika i kulture				,836			
Gubitak identiteta				,819			
Pad standarda					,824		
Uvođenje eura					,708		
Gospodarska stagnacija					,461		
Strah od novog i nepoznatog						,725	
Marginalizacija ako ne uđemo							-,660
Kriminalizacija Domovinskog rata			,324				,530
Povećani terorizam i kriminal							,406
Objašnjenje ukupne varijance 54,59	9,55	8,72	8,53	8,47	8,03	5,65	5,63

Dobivene faktore interpretirali smo na sljedeći način:

Faktor I. sadrži strahove u pogledu budućnosti hrvatskog sela, domaćih proizvoda i općenito strah od gubitka domaće proizvodnje. Taj faktor možemo nazvati *strah od uništenja domaćih proizvoda i poljoprivrede*.

Faktor II. sadrži prije svega strahove od gubitka kontrole nad prostorom,

stranog iskorištavanja resursa, ekološke devastacije, od dolaska stranih radnika i općenito od razvijenijih članica EU-a. Taj ćemo faktor nazvati *strah od eksploatacije resursa i opće rasprodaje*.

Faktor III. sadrži strahove povezanu s gubitkom političke samostalnosti, strah od marginalizacije unutar novih integracija i iskorištavanja od strane utjecajnijih članica te strah od krimina-

lizacije Domovinskog rata. Faktor smo nazvali *strah od gubitka suvereniteta*.

Faktor IV. nazvan je *strahom od gubitka kulture i identiteta*.

Faktor V. sadrži strahove od pada standarda, negativnih učinaka uvođenja eura i gospodarske stagnacije. Njega smo svrstali pod zajednički naziv *strah od pada standarda*.

Faktor VI. jest *opći strah od neizvjesnosti*.

Faktor VII. je bipolaran. S jedne je strane strah da će u slučaju nepriključivanja EU-u doći do međunarodne marginalizacije Hrvatske, a s druge strah od

kriminalizacije Domovinskog rata, povećane opasnosti od terorizma te porasta kriminala u Hrvatskoj. Taj ćemo faktor nazvati *strah od kriminalizacije Domovinskog rata i porasta bezakonja*.

Kao što vidimo u tablici 4, ti ekstrahirani faktori objašnjavaju blizu 55% ukupne varijance rezultata, što je slično rezultatima dobivenim i u anketnim istraživanjima ove problematike (vidi: Ilišin, Mendeš, 2005; Blanuša, 2007).

U daljnjoj faktorskoj analizi te smo faktore na sljedećoj razini sveli na četiri latentne strukture 2. reda. Rezultati su prikazani u sljedećoj tablici.

Tablica 5. Strahovi – faktori 2. reda

Faktori 1. reda	...od političkih promjena	...od strogih nasuprot proizvoljnim kriterijima	...od ekonomske kolonizacije	...od gubitka kulture i identiteta
...od gubitka suvereniteta	,730			
Opći strah od neizvjesnosti	,673			
...od uništenja domaćih proizvoda i poljoprivrede		,760		
...od kriminalizacije Domovinskog rata i porasta bezakonja		-,649		
...od pada standarda			,601	
...od eksploatacije resursa i rasprodaje			,741	
...od gubitka kulture i identiteta				,860

Te su četiri latentne strukture vrlo interpretabilne. Tako strukturirani strahovi ukazuju na negativna očekivanja u obliku scenarija najgoreg ishoda integracije na našu štetu – izgubili bismo identitet, mogućnost samostalnog odlučivanja, drugi bi prisvojili naše bogat-

stvo i pretvorili našu zemlju u koloniju, u kojoj bi vladalo bezakonje, a ljudi bi živjeli općenito lošije.

Pogledajmo sada svjetliju stranu priče, tj. način na koji se strukturiraju nade.

Tablica 6. Zastupljenost 'nada' u školskim zadaćama

%	Nade
34,2	Mogućnost zapošljavanja
33,8	Mogućnost školovanja
30,5	Otvorene granice
24,0	Ekonomski prosperitet, razvoj poduzetništva, turizma, trgovine i sl.
20,9	Porast životnog standarda i kupovne moći građana
12,6	Vladavina prava
10,7	Ostvarenje europskih vrijednosti
10,4	Poboljšanje međunarodnog položaja Hrvatske
9,1	Zaštita mira i sigurnosti
6,6	Svi bi bili ravnopravni
6,2	Smanjenje korupcije
6,1	Mogućnost korištenja fondova za razvoj
3,6	Bijeg s 'Balkana'
3,1	Ekologija, zdrava hrana
3,0	Sudjelovanje u odlučivanju o budućnosti

Tablica 7. Faktorska struktura 'nada'

Sadržaji	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Mogućnost školovanja	,773					
Mogućnost zapošljavanja	,752		,318			
Otvorenost granica	,680					
Ostvarenje vrijednosti EU-a u RH		,658		,339		
Zaštita mira i sigurnosti		,586				
Sudjelovanje u odlučivanju o budućnosti		,565				
Svi bi bili jednaki		,528				
Porast životnog standarda			,743			
Ekonomski prosperitet			,715			
Mogućnost korištenja razv. fondova			,444			,524
Smanjenje korupcije				,790		
Vladavina prava				,753		
Poboljšanje međunarodnog položaja					,729	
Bijeg s 'Balkana'					,730	
Ekologija, zdrava hrana						,768
Objašnjenje ukupne varijance 59,67	12,83	11,19	10,47	9,59	8,33	7,27

Interpretacija dobivenih faktora:

Faktor I. sadrži očekivanja otvaranja granica i mogućnosti individual-

nog napredovanja te općenito ukazuje na instrumentalnu orijentaciju⁷. Faktor ćemo nazvati *mogućnost mobilnosti*.

Faktor II. Sadržaji pojedinačnih varijabli ovog faktora ukazuju na terminalne vrijednosti. Nazvali smo ga *Hrvatska kao Europa*.

Faktor III. Svi sadržaji ukazuju na to da se ovaj faktor može nazvati *očekivanje ekonomskih beneficija*. U odnosu na prvi faktor, koji ukazuje na individualna, ovaj ukazuje na očekivanja kolektivnog ekonomskog postignuća.

Faktor IV. Smanjenje korupcije i vladavina prava ukazuju da se tu radi o faktoru *ostvarenja pravne države*.

Faktor V. Poboljšanje međunarodnog položaja, bijeg s 'Balkana' i ostvarenje jednakosti ukazuju da se tu radi o faktoru *očekivanja poboljšanja međunarodnog statusa Hrvatske*.

Faktor VI. Sadržaji ekologije, zdrave hrane i korištenja pristupnih fondova određuju taj faktor kao *očekivanje unapređenja ekološke zaštite*.

Kao i u analizi strahova, i faktore nada prvog reda također smo podvrgnuli faktorskoj analizi. Rezultati s faktorima drugog reda prikazani su u sljedećoj tablici.

Tablica 8. Nade – Faktori 2. reda

Faktori 1. reda	Vanjsko-politički napredak nasuprot unutarnjem	Ekonomski napredak	Odgovorno upravljanje	Hrvatska kao Europa
Poboljšanje međunarodnog statusa	,778			
Ostvarenje pravne države	-,446		,528	
Ekonomske beneficije	-,315	,703		
Mogućnost mobilnosti		,706		
Unapređenje ekološke zaštite			,796	
Hrvatska kao Europa				,952

Faktor I. *Vanjskopolitički napredak nasuprot unutarnjem* nazvali smo tako jer u sebi sadrži međusobno suprotstavljene faktore prvog reda koji ukazuju na njegovu specifičnu bipolarnost. Dok se na jednoj strani nalaze nada i očekivanje da će se s približavanjem i ulaskom u Europsku uniju poboljšati me-

đunarodni položaj Hrvatske, s druge se strane ne očekuje da će po automatizmu istodobno doći i do ostvarenja pravne države i ekonomskog napretka. U tom smislu oni koji pišu o očekivanjima poboljšanja vanjskopolitičkog statusa istovremeno uočavaju disparitet i kritični su prema unutarnjoj političkoj situaciji kako u pogledu ostvarivanja pravne države tako i u pogledu ekonomskih koristi od približavanja EU-u. Taj bi se faktor svakako mogao svrstati u tzv. eurorealistično stajalište, koje ulazak u Europsku uniju ne doživljava kao panaceju.

⁷ *Instrumentalne* vrijednosti označavaju poželjnost određenih oblika ponašanja, odnosno načina kako nešto postići, dok *terminalne* vrijednosti označavaju poželjnost određenih ciljeva (Rokeach, 1971).

Faktor II. Ekonomski napredak sastoji se od dva instrumentalna faktora s prve razine te sada uključuje i individualnu i kolektivnu dimenziju mogućnosti napredovanja i postignuća.

Faktor III. Odgovorno upravljanje sadrži očekivanja kvalitetnijeg funkcioniranja pravne države i zaštite građana, s posebnim naglaskom na unapređenju zaštite okoliša.

Faktor IV. Hrvatska kao Europa za pravo je projekcija istog faktora s razine prvog reda, izrazit je *terminalni* faktor i u strukturalnom smislu djelomičan komplement prvome faktoru kao očekivanje da će se određeni poželjni standardi i vrijednosti u Hrvatskoj početi ostvarivati tek nakon ulaska u Europsku uniju.

c. Pet hipoteza

Nakon što smo odredili strukturu strahova i nada, u posljednjem dijelu ovog rada provjerit ćemo pet prethodno navedenih hipoteza u pogledu evaluativne kompleksnosti stava prema članstvu Hrvatske u EU-u.

(1) Prva hipoteza svojevrsna je provjera valjanosti našeg pokazatelja evaluativne kompleksnosti uz pomoć vanjskog kriterija, tj. ocjene koju su nastavnici dali učenicima za njihove radove. Pretpostavka je da će ocjene biti to bolje što su učenici kvalitetnije izvršili svoj zadatak, odnosno što su razložnije iznijeli vlastite brige i očekivanja od priključenja Europskoj uniji. Tu pretpostavku provjerili smo jednostavnom analizom varijance. U sljedećoj tablici dajemo detaljan prikaz rezultata.

Tablica 9. Razlike u evaluativnoj kompleksnosti učenika različitih tipova škola (Jednostavna ANOVA, i post-hoc Scheffev test)

Ocjena zadaćnice	Podskupovi za $\alpha = 0,05^8$		
	1	2	3
Nedovoljan	1,6364		
Dovoljan	3,1444	3,1444	
Dobar		3,9737	3,9737
Odličan		4,0129	4,0129
Vrlo dobar			5,0811
p	,118	,563	,409

Napomena: $F=10,19$; $df=4,411$; $p<0,01$.

Rezultati u glavnim crtama potvrđuju našu polaznu hipotezu te ukazuju na visoku valjanost ovog indikatora, no upućuju na još jednu zanimljivost. Premda se učenici koji su dobili tri najviše ocjene međusobno ne razlikuju značajno u evaluativnoj kompleksnosti, učenici s ocjenom vrlo dobar iskazali

su najveći broj strahova i nada. Moguće je da se njihova kompleksnost jednim dijelom negativno odrazila na opći do-

⁸ α je pokazatelj strogosti testa, tj. granične razine statističkog značaja razlika među podskupovima.

jam u smislu jasnog i konzistentnog iznošenja ideja u tekstu, što je onda imalo za posljedicu malo nižu ocjenu.

(2) Na osnovi druge hipoteze pokušali smo provjeriti razlikuju li se mladi u evaluativnoj kompleksnosti s obzirom na spol. Početna je pretpostavka bila da se neće razlikovati jer probleme i mogućnosti u pogledu Europske unije s kojima se u ovoj dobi susreću dijele kao skupina i oni ih ne diferenciraju na taj način da bi jedna rodna skupina trebala imati više problema od druge. No rezultati opovrgavaju našu hipotezu, te se pokazuje kako u prosjeku i strahove i nade u većoj mjeri iskazuju djevojke⁹. Na razini faktora drugog reda ta veća kompleksnost djevojaka dolazi do izražaja u pogledu izraženijih strahova od političkih promjena¹⁰ i namećanja prestrogih kriterija od strane međunarodne zajednice¹¹. U pogledu nada djevojke u većoj mjeri očekuju vanjsko-politički napredak Hrvatske, uz istovremenu kritičnost prema unutarnjoj političkoj i ekonomskoj situaciji, što se uklapa u sliku s iskazanim strahovanjima i sve zajedno ukazuje na povećanu

opreznost u razmatranju problematike pristupanja Europskoj uniji. Osim toga djevojke u većoj mjeri očekuju da će se tek s ulaskom Hrvatske u EU moći razviti i realizirati poželjne vrijednosti i standardi, što se također uklapa u njihovo mišljenje u kojem su, izraženije nego kod mladića, prisutni racionalni kriteriji i kritičnost. Dakle čini se da djevojke iskazuju zrelije mišljenje.

(3) Treća je pretpostavka bila da će se u evaluativnoj kompleksnosti razlikovati učenici različitih tipova škola, ovisno o tome jesu li one više usmjerene na razvijanje verbalno-simboličkih ili manualno-manipulativnih vještina. Pretpostavka je da će zbog svojevrsnog općeg transfera znanja i interesa, ali i općenito više kvalitete obrazovanja te većih obrazovnih i profesionalnih očekivanja u gimnazijama, učenici tih škola pokazivati veću evaluativnu kompleksnost stava u pogledu teme koja je izrazito relevantna za njihovu budućnost. Ta je pretpostavka provjerena i potvrđena jednostavnom analizom varijance. Rezultate s podacima Scheffeeva testa prikazujemo u sljedećoj tablici:

Tablica 10. Razlike u evaluativnoj kompleksnosti učenika različitih tipova škola

Vrste škole	Podskupovi za $\alpha = 0,05$	
	1	2
Tehničke, umjetničke i srodne škole	3,8774	
Industrijske i obrtničke škole	4,1772	
Gimnazije		5,6980
p	,486	1,000

Napomena: $F=30,56$; $df=2,797$; $p<0,01$.

⁹ Rezultati t-testova su sljedeći: za ukupnu evaluativnu kompleksnost ($t=3,52$; $df=757$; $p<0,01$); za strahove ($t=3,10$; $df=757$; $p<0,01$); za nade ($t=1,78$; $df=757$; $p<0,07$).

¹⁰ $t=2,56$; $df=757$; $p<0,01$.

¹¹ $t=4,12$; $df=757$; $p<0,01$.

Takvi su rezultati prisutni i kad se zasebno promatraju strahovi i nade, što ukazuje da problemu kvalitetnijeg informiranja mladih i njihova uključivanja u svijet rada u novim, širim okolnostima, treba pristupiti s posebnom pozornošću, posebice učenika izvan gimnazija i onih profesionalnih skupina koje bi zbog različitih razloga mogle sebe doživjeti kao gubitnike u integracijskom procesu. Svakako je nužna kvalitetnija suradnja s institucijama EU-a u pogledu primjene mnogobrojnih programa stručnog obrazovanja i izobrazbe te programa daljnjeg visokoškolskog obrazovanja.

(4) Četvrta hipoteza provjeravala je razlikuju li se pojedine hrvatske regije u evaluativnoj kompleksnosti, tj. izraženosti strahova i/ili nada u pogledu EU-a. Početno očekivanje bilo je da se problematici EU-a pristupa s približno jednakom kompleksnošću u različitim

regijama te da se one eventualno mogu međusobno razlikovati po izraženosti u pojedinim dimenzijama strahovanja i nadanja. Provedena analiza varijance i Scheffeev test na razini značajnosti od 5% pokazuju kako razlikâ u kompleksnosti među regijama nema, ali na nešto nižoj razini strogosti (10%) može se govoriti o tome da se u istočnoj Hrvatskoj ta problematika doživljava jednostavnijom nego u ostatku Hrvatske, što ne čudi ako se uzme u obzir nepovoljna ekonomska situacija u tom dijelu Hrvatske. U tom smislu ulazak u EU doživljava se kao najjednostavnije rješenje egzistencijalnih problema i u toj se vizuri promatra. S tim zaključkom sukladan je podatak iz našeg istraživanja da stanovnici istočne Hrvatske prednjače u odnosu na sve ostale regije u očekivanjima ekonomskog napretka s ulaskom u EU te u najvećem broju podržavaju ulazak Hrvatske u EU.

Tablica 11. Razlike u evaluativnoj kompleksnosti u regijama Hrvatske

Regije	Podskupovi za $\alpha = 0,05$
	1
Istočna Hrvatska	4,1588
Središnja Hrvatska	4,2460
Dalmacija	4,6597
Zagrebačka regija	4,7957
Istra i Hrvatsko primorje	5,1678
P	,074

Napomena: $F=3,29$; $df=4,795$; $p>0,01$.

U pogledu izraženosti pojedinih strahova značajne razlike među regijama postoje kad je riječ o strahu od ekonomske kolonizacije, i to tako da je on više izražen što je regija ekonomski

razvijenija (tablica 12a). Strah se povećava s mogućnošću većih ekonomskih gubitaka. Također postoji razlika kad je riječ o strahu od gubitka kulture i identiteta, koji je najmanje zastupljen

u zagrebačkoj regiji (tablica 12b), što je i razumljivo s obzirom na simboličko značenje Zagreba kao metropole i kulturnog središta Hrvatske, koji time pruža svojevrsan osjećaj sigurnosti. Ovdje je posebno zanimljiva situacija

mladih iz Istre i Hrvatskog primorja, koji se pokazuju kao jedni od najnaklonjenijih priključenju Hrvatske EU-u¹², istovremeno izražavajući najviše strahova i od ekonomskih i od kulturnih ugroza.

Tablice 12a i 12b. Razlike među regijama Hrvatske s obzirom na strah od a) ekonomske kolonizacije i b) gubitka kulture i identiteta

Regije	Podskupovi za $\alpha = 0,05$		
	1	2	3
Istočna Hrvatska	-,269		
Središnja Hrvatska	-,111	-,111	
Dalmacija		,188	,188
Zagrebačka regija		,218	,218
Istra i Hrvatsko primorje			,253
p	,752	,084	,989

Napomena: F=9,89; df=4,795; p<0,01.

Regije	Podskupovi za $\alpha = 0,05$	
	1	2
Zagrebačka regija	-,362	
Dalmacija	-,025	-,025
Istočna Hrvatska		-,001
Središnja Hrvatska		,111
Istra i Hrvatsko primorje		,116
p	,079	,832

Napomena: F=4,19; df=4,795; p<0,01.

Ti rezultati sukladni su razlikama među regijama u pogledu nadanja, gdje se značajnom pokazuje tek razlika u očekivanju “vanjskopoličkog napretka nasuprot unutarnjem”¹³, pri čemu opet mladi iz Istre i Hrvatskog primorja u najvećoj mjeri očekuju poboljšanje međunarodnog položaja Hrvatske s približavanjem i članstvom u EU-u, istovremeno izražavajući najveću skeptičnost prema tome da će tu činjenicu pratiti i poboljšanje unutarnjeg političkog i ekonomskog stanja. Zbog svega navedenog čini nam se da oni najozbilj-

nije pristupaju razmatranju cjelokupne problematike.

(5) U posljednjoj hipotezi pretpostavili smo da će razlike u evaluativnoj kompleksnosti postojati ovisno o stavu mladih prema ulasku Hrvatske u EU. Pritom smo tu hipotezu operacionalno razbili na tri dijela. Prvo smo pretpostavili da će skloniji razmišljanju o toj temi biti oni za koje ona ima pozitivan predznak, odnosno oni koji imaju pozitivan stav prema ulasku Hrvatske u EU. To smo provjerili jednostavnom analizom varijance. Rezultati u sljedećoj tablici jasno potvrđuju kako evaluativna kompleksnost raste s pozitivnošću odnosa prema EU-u.

¹² U ovom istraživanju s 44,8% sudionika koji podržavaju ulazak Hrvatske u EU nalaze se na drugom mjestu, vrlo malo iza istočne Hrvatske (46,4%).

¹³ F=5,06; df=4,794; p<0,01.

Tablica 13. Razlike u evaluativnoj kompleksnosti učenika s različitim stavom prema priključenju Hrvatske Europskoj uniji

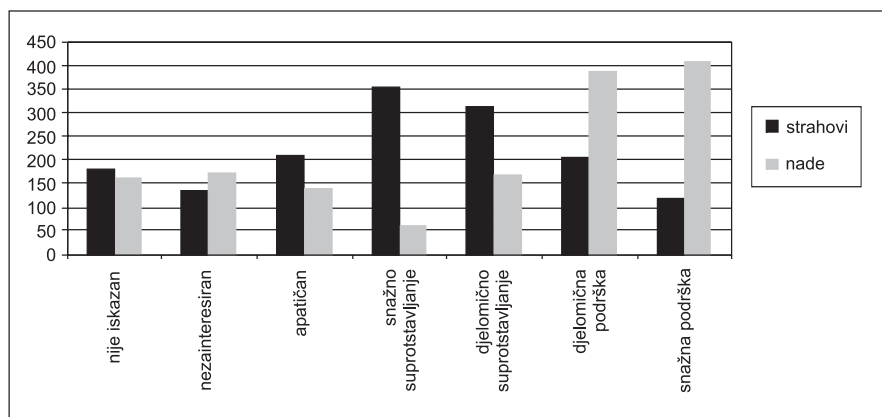
Stav prema priključenju Hrvatske EU-u	Podskupovi za $\alpha = 0,10$		
	1	2	3
Nezainteresiranost	3,0769		
Stav nije iskazan	3,4074	3,4074	
Apatičan i bespomoćan	3,7619	3,7619	3,7619
Snažno suprotstavljnje priključenju Hrvatske EU-u	4,1369	4,1369	4,1369
Djelomično suprotstavljnje priključenju Hrvatske EU-u		5,0000	5,0000
Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u		5,0759	5,0759
Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u			5,2683
p	,681	,134	,239

Napomena: $F=8,58$; $df=6,793$; $p<0,01$.

Točnom se pokazala i pretpostavka o većoj izraženosti strahova kod onih s negativnim¹⁴, a nada kod onih s pozitivnim stavom¹⁵, kao i to da što je stav

bio izraženiji u bilo kojem od oba smjera, to je i omjer strahova i nada bio veći. Sljedeći grafikon sa sumativnim podacima zorno ilustrira naše rezultate.

Slika 2. Prikaz odnosa općeg stava prema ulasku Hrvatske u EU i strahova i nada

Što se tiče odnosa stava prema priključenju i izraženosti konkretnih strahova i nada, rezultate prikazujemo u

tablici 14. Ti podaci također pokazuju kako s čvrstinom stava raste i količina strahova ili nada koji stoje u njegovoj podlozi. Osim toga iz tablice je razvidno da je djelomično prihvaćanje ulaska Hrvatske u EU izraženije obrazla-

¹⁴ $F=28,61$; $df=6,793$; $p<0,01$.

¹⁵ $F=67,11$; $df=6,793$; $p<0,01$.

gano instrumentalnim razlozima, dok je izrazito prihvaćanje obrazloženo i instrumentalnim i terminalnim razlo-

zima, što dodatno potvrđuje “kvalitet-niju” utemeljenost snažnijih stavova sudionika našeg istraživanja.

Tablica 14. Iznadprosječna prisutnost pojedinih sadržaja s obzirom na opći stav prema ulasku Hrvatske u EU

	Strahovi	Nade
<i>Nisu iznijeli stav</i>	-	-
<i>Nezainteresirani</i>		mogućnost zapošljavanja
<i>Apatični i bespomoćni</i>	pad standarda, strah od uvođenja eura, strah od novog i nepoznatog	ekonomski prosperitet
<i>Snažno suprotstavlanje EU-u</i>	gubitak suvereniteta, ekološka devastacija, pad standarda, strah od novih integracija, strah od uvođenja eura, strah od drugih članica, kriminalizacija Domovinskog rata	
<i>Djelomično suprotstavlanje EU-u</i>	gubitak suvereniteta, ekološka devastacija, pad standarda, strah od uvođenja eura, strah od drugih članica	
<i>Djelomična podrška EU-u</i>		mogućnost školovanja, otvorene granice, mogućnost zapošljavanja, ekonomski prosperitet, porast životnog standarda
<i>Snažna podrška EU-u</i>		mogućnost školovanja, otvorene granice, mogućnost zapošljavanja, ekonomski prosperitet, ostvarenje vrijednosti EU-a, vladavina prava, zaštita mira i sigurnosti, porast životnog standarda, poboljšanje međunarodnog položaja, svi bi bili jednaki

Na razini faktorskih rezultata, ovisno o stavu, te razlike dolaze do izražaja u logičnom smjeru u pogledu: straha od političkih promjena (tablica 15a), u kojem prednjače oni koji o članstvu Hrvatske u EU-u razmišljaju rezignira-

no, s izraženim osjećajem bespomoćnosti; te straha od ekonomske kolonizacije (tablica 15b).

Tablice 15a i 15b. Stav prema članstvu Hrvatske u EU-u i izraženost strahova

Stav prema članstvu	Strah od političkih promjena			Podskupovi za $\alpha = 0,1$		
	1	2	3	1	2	3
Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u	-,301					
Nezainteresiran(a)	-,233	-,233				
Nije iskazan	-,161	-,161	-,161			
Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u	-,012	-,012	-,012			
Djelomično suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u	,138	,138	,138			
Snažno suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u		,306	,306			
Apatičan i bespomoćan			,384			
p	,432	,181	,168			

Stav prema članstvu	Strah od ekon. koloniz.		Podskupovi za $\alpha = 0,1$	
	1	2	1	2
Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u	-,436			
Nezainteresiran(a)	-,434			
Nije iskazan	-,207			
Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u	-,186			
Apatičan i bespomoćan	-,063	-,063		
Djelomično suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u		,402		
Snažno suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u		,490		
p	,583	,113		

Napomena: $F=7,22$; $df=6,793$; $p<0,01$.

Napomena: $F=21,16$; $df=6,793$; $p<0,01$.

Znatne razlike u nadama, ovisno o stavu prema priključenju Hrvatske EU-u, također imaju očekivani smjer i najizraženije su u pogledu očekivanja ekonom-

skog napretka (tablica 16a), ali i ostvarenja europskih vrijednosti u Hrvatskoj (tablica 16b) te očekivanja uspostave kvalitetne i odgovorne javne uprave.

Tablica 16a. Stav prema članstvu Hrvatske u EU-u i izraženost nada

Stav prema članstvu	Ekon. napredak			Podskupovi za $\alpha = 0,1$			
	1	2	3	4	1	2	3
Snažno suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u	-,579						
Nije iskazan	-,212	-,212					
Djelomično suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u	-,116	-,116	-,116				
Nezainteresiran(a)	-,099	-,099	-,099				
Apatičan i bespomoćan		-,004	-,004	-,004			
Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u			,423	,423			
Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u				,509			
p	,237	,959	,122	,167			

Napomena: $F=26,37$; $df=6,792$; $p<0,01$.

Tablice 16b i 16c. Stav prema članstvu Hrvatske u EU-u i izraženost nada

Stav prema članstvu	Odgovorno uprav.		Podskupovi za $\alpha = 0,11$	
	1	2	1	2
Snažno suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u	-0,252			
Djelomično suprot. priključenju Hrvatske EU-u	-0,193	-0,193		
Apatičan i bespomoćan	-0,176	-0,176		
Nezainteresiran(a)	-0,155	-0,155		
Nije iskazan	-0,063	-0,063		
Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u	0,209	0,209		
Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u		0,337		
p	0,366	0,198		

Napomena: $F=7,46$; $df=6,792$; $p<0,01$.

Stav prema članstvu	Hrvatska kao Europa		Podskupovi za $\alpha = 0,1$	
	1	2	1	2
Apatičan i bespomoćan	-0,448			
Nezainteresiran(a)	-0,301			
Snažno suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u	-0,282			
Djelomično suprotstavlanje priključenju Hrvatske EU-u	-0,135			
Nije iskazan	-0,123			
Djelomična podrška priključenju Hrvatske EU-u	-0,091			
Snažna podrška priključenju Hrvatske EU-u		0,691		
p	0,640	1,000		

Napomena: $F=19,77$; $df=6,792$; $p<0,01$.

Dakle u osnovi stava prema članstvu Hrvatske u EU-u u najvećoj su mjeri prisutna dva straha: strah od političkih promjena i strah od ekonomske kolonizacije; ali i tri nade: očekivanje ekonomskog napretka, ostvarenje odgovornog upravljanja i realizacija europskih vrijednosti i standarda u Hrvatskoj.

Zaključak

Primjena metode usmjerenih asocijacija, pored detaljnih podataka o stavu prema ulasku Hrvatske u Europsku uniju, dala nam je uvid i u strukturu spoznajne komponente tog stava. Dobiven je velik broj podataka o različitim strahovima i nadama na kojima se temelji analizirani stav, i oni se mogu svesti na manji broj smislenih dimenzija. Također, provjerenih pet hipoteza ukazuje na: valjanost koncepta evaluativne

kompleksnosti, povezanost izraženosti strahova i nada ovisno o smjeru i čvrstini stava prema priključenju Hrvatske Europskoj uniji, nešto zrelija i opreznija razmišljanja djevojaka te mladih iz Istre i Hrvatskog primorja te nešto jednostavnije okvire razmišljanja o EU-u učenika koji ne pohađaju gimnaziju i učenika iz Istočne Hrvatske. Za donositelje odluka i one koji osmišljaju komunikacijsku strategiju možda je najznačajniji nalaz da se stav prema ulasku Hrvatske u EU temelji prije svega na strahovima od političkih promjena i od ekonomske kolonizacije, ali i na nadama u pogledu ekonomskog napretka, ostvarenja odgovornog upravljanja i europskih vrijednosti i standarda. Sadržajno oni obuhvaćaju i utilitarističku, i vrijednosnu, i političku dimenziju transformacija koje se očekuju od pristupanja EU-u. Taj nalaz upućuje ne samo na

potrebu primjerenijeg objašnjavanja što ulazak u EU znači za hrvatski suverenitet i identitet i kako se oni mogu zaštititi nego i na potrebu promišljenije analize i projekcije kako individualnih tako i kolektivnih ekonomskih mogućnosti. Osim toga ti rezultati ukazuju i na priliku da se jasno i jednoznačno zastupaju

vrijednosti i načela funkcioniranja nacionalnih institucija, koje mlade osobe kao budući punopravni građani već podržavaju, kako bi se razvilo veće povjerenje u njih i unaprijedilo sudjelovanje građana, ali i kako bi se preko toga formirao kvalitetan odnos prema institucijama EU-a.

LITERATURA

- Angvik, M., Borries, B. V. (1997) *Youth and History*, vol. A i B, Hamburg, Korber-Stiftung.
- Bieri, J. (1955) Cognitive Complexity – Simplicity and Predictive Behavior, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51, str. 263-268.
- Blanuša, N. (2007) Euroskepticizam: razine istraživanja i oblici iskazivanja, *Anali Hrvatskog politološkog društva 2006*, Zagreb, str. 325-346.
- Grdešić, I., Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. (1991) *Hrvatska u izborima 90'*, Zagreb, Naprijed.
- Ilišin, V. (ur.) (2005) *Mladi Hrvatske i Europska integracija*, Zagreb, IDIS.
- Ilišin, V., Mendeš, I. (2005) Mladi i Europska Unija: percepcija posljedica integracije, u: Ilišin, V. (ur.), *Mladi Hrvatske i Europska integracija*, Zagreb, IDIS, str. 197-252.
- Novosel, P. (1970) Mladi i slobodno vrijeme: studija o uvjetima i ponašanju ma zagrebačke srednjoškolske omladine u slobodnom vremenu, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Pervin, L. A. (1984) *Personality*, New York, Wiley.
- Riishøj, S. (2005) Europeanization and Euroscepticism – experiences from Poland and the Czech Republic. Berlin, ICCEES.
- Rokeach, M. (1971) The Measurement of Values and Values System, u: Abcarian, G., Soule, J. W. (ur.), *Social Psychology and Political Behavior*, Ch. E. Merrill Publ. Co, Columbus.
- Streufert, S., Swezey, R. W. (1986) *Complexity, managers, and organizations*, New York, Academic Press.
- Šiber, I. (1968) Analiza potreba srednjoškolske omladine, *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, god. 10 (1968), br. 1, 81-101.

The Youth and Europe: Fears and Hopes

SUMMARY Based on a content analysis of directed associations on fears and hopes about Europe among the youth in Croatia, this paper analyses their attitude towards Croatia's admission to the European Union. It also analyses the evaluative complexity and inner structure of this attitude. Research findings show that more than 20% of young people have no explicit attitude towards Croatia's admission to the European Union. The explored attitude, among those who have it, is predominantly based on three hopes, i.e. expectations: economic progress, achievement of accountable governance and implementation of European values and standards in Croatia, but also on two fears: of economic colonisation and of political changes. Substantially, these hopes and fears comprise the utilitarian, value-related and political dimensions of transformation which are expected from the admission of a country to the European Union.

KEYWORDS European Union, youth, fears, hopes, attitude towards Croatia's admission to the EU, evaluative complexity of an attitude, directed-association method, content analysis

'EUROPA S NEKIM REGIJAMA': SLABOSTI TEORIJE VIŠERAZINSKOG UPRAVLJANJA U OBJAŠNJAVANJU STRUKTURNE POLITIKE EUROPSKE UNIJE

Dario Nikić Čakar

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Pregledni rad

Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak Autor analizira nedostatke teorije višerazinskog upravljanja, koja se nastoji nametnuti kao dominantna teorija europske integracije. Svoj je život teorija višerazinskog upravljanja započela u radovima Garya Marksa, koji je suprotstavlja funkcionalističkim i intergovernmentalističkim teorijama. U prvom se dijelu rada daje detaljan prikaz višerazinskog upravljanja na osnovi radova Garya Marksa i drugih teoretičara. Teorija je nastala ponajprije kao objašnjenje strukturne politike Europske unije, ali je naknadnim teorijskim i metodološkim razvojem zadobila opću primjenjivost. Zatim se teorija višerazinskog upravljanja podvrgava trirazinskoj kritici s intergovernmentalističke pozicije. Kvantitativnom razinom kritike nastoji se kroz nastanak i evoluciju Strukturnih fondova dokazati intergovernmentalni karakter strukturne politike. Institucionalna razina kritike analizira ključne aktere na supranacionalnoj i subnacionalnoj razini. Pokazuje se kako je teorija višerazinskog upravljanja prejudicirala institucionalni značaj i stvarni politički utjecaj pojedinih institucija, u prvom redu Europske komisije i regionalnih vlasti. Zaključna je razina kritike kvalitativna. Usmjeren je na *policy*-proces i nastoji dokazati da se intergovernmentalni karakter strukturne politike Europske unije nije promijenio. Nacionalne države i njihove središnje vlade i dalje imaju premoćnu ulogu u domaćim i supranacionalnim (europskim) poslovima.*

Ključne riječi teorija višerazinskog upravljanja, intergovernmentalizam, strukturna politika, nacionalna država, Europska unija

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

1. Uvod

Koncept višerazinskog upravljanja¹ u političku je znanost uveo britanski politolog Gary Marks svojim radom *Structural policy and multilevel governance in the EC* iz 1993. godine. U suradnji s belgijskom politologinjom Liesbet Hooghe Marks je devedesetih godina prošlog stoljeća postavio temelje teoriji višerazinskog upravljanja i nizom je radova (1993, 1996, 1996a, 1996b, 2001, 2002, 2003, 2003a, 2007) uzdigao u jednu od najpotentnijih teorija europske integracije. Teorija višerazinskog upravljanja nastoji se pozicionirati kao 'treći put' pored dominantnih funkcionalističkih i neofunkcionalističkih teorija s jedne te realističkih, neo-realističkih i intergovernmentalističkih teorija s druge strane. Funkcionalističke teorije naglašavaju supranacionalni karakter integracije, prema kojima europske, supranacionalne institucije preuzimaju vodeću ulogu u procesima europske integracije. Supranacionalne institucije potkopavaju autonomiju i suverenitet nacionalnih država stvaranjem vlastitih pravila za donošenje odluka. Suprotstavljena im je teorija intergovernmentalizma, koja se temelji na radovima Stanleya Hoffmanna i kasnije Andrewa Moravcsika.

Proučavanja i analize Europske unije i europske integracije dugo su bili pod dominacijom intergovernmentalističke škole, koja je odbacivala ideje (neo)funkcionalizma. Temeljna načela intergovernmentalističke teorije ukazuju na shvaćanje europske poli-

tike kao međugre nacionalnih vlada. Države članice i njihove središnje vlade "dominiraju procesom donošenja odluka Europske unije" (Marks, 1993: 391). "Subnacionalni akteri uključuju se u priču kao dijelovi središnjih vlada, a supranacionalni akteri (kao Europska komisija) obvezni su izvršavati zadatke koje su im delegirale vlade" (Ansell, Parsons i Darden, 1997: 348). Svako povećanje moći supranacionalne razine izravan je rezultat odluke nacionalnih vlada. Intergovernmentalisti vjeruju da suverenitet leži u rukama država članica, "iako može biti u državnom interesu podijeliti suverenitet i delegirati ga europskim institucijama" (Cini, 2003: 97).

Simon Sweeney u knjizi *Europe, the state and globalization* iz 2005. godine piše da je intergovernmentalizam pristup donošenju odluka koji se temelji na principu pregovaranja između jedne ili više suverenih država, koje slijede individualne interese, ali i smjeraju suradnji za zajedničku korist. "Intergovernmentalizam je teorija integracije i pojam koji se upotrebljava za opisivanje institucionalnih aranžmana i procedura donošenja odluka, koji dopušta vladama suradnju u specifičnim poljima, zadržavajući istovremeno svoje suverene ovlasti" (2005: 137). Intergovernmentalizam *per definitionem* ograničava supranacionalizam i zbog toga je suprotstavljen federalističkom načelu.

Otac modernog (liberalnog) intergovernmentalizma Andrew Moravcsik u članku iz 1995. naslovljenom *Liberal intergovernmentalism and integration: A rejoinder* piše kako je, sa stajališta liberalnog intergovernmentalizma, najvažnije ograničenje supranacionalne autonomije volja nacionalnih vlada da delegiraju (ili toleriraju delegiranje) političke moći. Nacionalne se vlade ne

¹ Pojam koji u engleskom izvorniku glasi *multilevel governance* u hrvatskom se politološkom rječniku uobičajava prevoditi kao *višerazinsko upravljanje*.

suprotstavljaju uvijek supranacionalnoj autonomiji, već je često osnažuju. “Jedan je od glavnih razloga nastojanje da se ojača vjerodostojnost vlada *vis-à-vis* domaćih i međunarodnih pritisaka u uvjetima nesigurnosti” (1995: 621). Delegiranje dijela suverenosti supranacionalnoj razini uspostavlja odnos principala i agenta između vlada država članica (višestruki principali) i supranacionalnih institucija (višestruki agenti). Moravcsik tvrdi da model liberalnog intergovernmentalizma bolje objašnjava najvažnije odluke Europske unije tijekom njene povijesti od suparničkog neofunkcionalizma. U članku *The european constitutional compromise and the neofunctionalist legacy* iz 2005. godine Moravcsik nastoji prokazati teorijsku i empirijsku krhkost neofunkcionalističke teorije, naglašavajući da je zapravo riječ samo o teorijskom okviru, a ne o čistoj teoriji.

Međutim procesi prenošenja ovlasti supranacionalnim institucijama, kvazi-autonomnim čimbenicima i subnacionalnim vlastima stvorili su kontekst u kojem su neki teoretičari europske integracije prepoznali nastajuću koncept višerazinskog upravljanja. Teorija višerazinskog upravljanja često se opisuje kao novi analitički okvir koji je dovoljno snažan da dovede u pitanje tradicionalne dominantne pristupe i teorije europske integracije. Intergovernmentalistička teorija suočila se tako s empirijski potkovanim tvrdnjama kako današnje institucionalno uređenje Europske unije karakterizira “kvazi-federalno višerazinsko upravljanje”²

² Teoretičari višerazinskog upravljanja smatraju kako je proces donošenja odluka u Europskoj uniji podijeljen između supranacionalne, nacionalne i subnacionalne razine.

(Ansell, Parsons i Darden, 1997: 348). Marks tvrdi kako rasprave između supranacionalnih i nacionalnih koncepcija Europske unije ispuštaju iz vida ključni element za razumijevanje cjelokupnog mozaika, a to je rastuća važnost subnacionalnih razina vlasti i njihove veze s ostalim razinama upravljačke strukture. “Smatram kako svjedočimo nastanku višerazinskog upravljanja, sustavu stalnih pregovora između vlada na nekoliko teritorijalnih razina – supranacionalnoj, nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj – koji je rezultat šireg procesa institucionalnog uređenja i realokacije odlučivanja i koji je povukao prethodno centralizirane funkcije države gore prema supranacionalnoj ravni i dolje prema lokalno/regionalnoj ravni” (Marks, 1993: 392).

U ovom se radu, s intergovernmentalističkog stajališta, nastoje analizirati slabosti i nedostaci teorije višerazinskog upravljanja u objašnjavanju jedne od najvažnijih politika Europske unije – regionalne politike³. Teoretičarima višerazinskog upravljanja, ponajprije Marksu, upravo je strukturna politika Europske unije pružila empirijske dokaze za teorijska razmatranja. Smatrali su kako su intergovernmentalističke i neofunkcionalističke teorije europske integracije neadekvatne i jednodimenzionalne, sežući od dominacije nacionalnih država s jedne strane do supranacionalne *polity* s druge. Reforma strukturne politike 1988. godine za teoretičare višerazinskog upravlja-

Razotkrivanje takve distribucije moći između tih razina upravljanja ključ je razumijevanja funkcioniranja EU-a.

³ U radu se pojmovi regionalna politika, strukturna politika i kohezijska politika upotrebljavaju kao istoznačnice.

nja označila je početak institucionalnih promjena i zamjenu dotad dominantne dvorazinske *polity* višerazinskom. Treća razina, ona regionalna, shvaćena je kao ključni čimbenik u procesu restrukturiranja nacionalne države u Zapadnoj Europi. Koncept 'Europa regija' bio je glavni moto novog institucionalnog aranžmana i lajtmotiv svih teorijskih rasprava.

U nastavku rada najprije će se sustavno prikazati temeljni elementi teorije višerazinskog upravljanja kako su izneseni u brojnim radovima Garya Marksa i drugih sljedbenika. Zatim će se kroz tri razine argumentacije – kvantitativnu, institucionalnu i kvalitativnu – teorija višerazinskog upravljanja nastojati podvrgnuti kritici i pokazati kako je koncept 'Europe regija', koji zagovaraju pobornici višerazinskog upravljanja, neadekvatan te da ga treba zamijeniti konceptom 'Europe s nekim regijama'. Treća, regionalna razina, koja bi odgovarala teorijskim premisama višerazinskog upravljanja, postoji samo u federalnim i snažno regionaliziranim državama (Njemačka, Austrija, Belgija i Španjolska), što pokazuje temeljni nedostatak teorije. Reforma strukturne politike iz 1988. pojačala je regionalnu mobilizaciju samo u državama s jakim regionalnom razinom vlasti (koje su i prije toga imale snažne regionalne tendencije), dok je u većini država ta reforma dovela do pojave 'lažnog' regionalizma – središnje vlade potaknule su regionalna gibanja i ograničenu (strogo kontroliranu) mobilizaciju nastojeći učvrstiti svoj položaj i na taj način izvući maksimum sredstava iz regionalnih fondova.

2. Teorija višerazinskog upravljanja⁴

Pojam višerazinskog upravljanja označava proces donošenja odluka koji karakteriziraju specifični odnosi između višestrukih teritorijalnih razina.⁵ Marks tvrdi kako su dva faktora odigrala ključnu ulogu u stvaranju strukture višerazinskog upravljanja u Europi tijekom druge polovice prošlog stoljeća.

⁴ U ovom se radu neću upuštati u raspravu je li višerazinsko upravljanje teorija, teorijski okvir, pristup ili samo koncept kojim se opisuje europska *polity*. Moja je pozicija jasna i višerazinsko upravljanje analiziram kao novu teoriju europske integracije s ključnim autorima i glavnim teorijskim premisama. Većina teoretičara europske integracije, pišući svoje udžbenike, knjige i članke, redovito ističe višerazinsko upravljanje kao novu/alternativnu/'drugu' teoriju europske integracije (Sweeney, 2005; Cini, 2003; Scharpf, 1999; Bache i Flinders, 2004; Wiener i Diez, 2004). Talijanska politologinja Simona Piattoni na konferenciji u Trentu u svibnju 2007. pod nazivom "Multi-level governance: theory and practice" naglasila je kako se višerazinsko upravljanje s punim pravom može smatrati trećom (teorijskom) paradigmatom između klasične (liberalne) intergovernmentalističke i neofunkcionalističke paradigme.

⁵ Valja napomenuti kako je Gary Marks izvorno skovao termin višerazinsko upravljanje ne bi li opisao strukturu regionalne politike Europske unije. Na toj je teorijskoj razini Marks smatrao kako se termin treba upotrebljavati samo za regionalnu politiku, jer nije vjerovao da će promijenjena struktura regionalne politike biti primjenjiva na drugim *policy*-poljima Europske unije. "Čini se kako je tek nakon što je skovao termin 'višerazinsko upravljanje' kojim se opisivala strukturna politika, Marks odlučio da on (termin) ima opću primjenjivost" (Bache i Flinders, 2004: 107).

Europska integracija uzdignula je pravac političkog odlučivačkog procesa od nacionalnih država prema europskim institucijama, ali isto je tako *regionalizacija* u nekoliko europskih država spustila pravac odlučivačkog procesa prema subnacionalnim razinama upravljanja (Hooghe i Marks, 2001).⁶

Teorija višerazinskog upravljanja kritički je usmjerena u prvom redu prema intergovernmentalizmu. Moravcsikov liberalni intergovernmentalizam temelji se na dvorazinskom modelu – nacionalnoj i europskoj razini. Prema Moravcsiku, interesi koji se stvaraju na nacionalnoj razini u procesu se međudržavnih pregovora nastoje ostvariti na europskoj razini. “Višerazinsko upravljanje osporava takvu interpretaciju” (Sweeney, 2005: 160).

U članku *European integration from the 1980s: State-centric v. Multi-level governance* iz 1996. godine Gary Marks, Liesbet Hooghe i Kermit Blank pišu o dva modela Europske unije. “Jezgrene ideje *modela državnog centrizma* postavila je nekolicina autora, a većina ih se naziva intergovernmentalistima” (1996: 343). Taj model postavlja države, odnosno nacionalne vlade kao vrhovne donositelje odluka, koje delegiraju ograničene ovlasti supranacionalnim

⁶ Mnogo je rečenica ispisano o procesu restrukturiranja nacionalne države Zapadne Europe u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Teoretičari supranacionalizma i višerazinskog upravljanja tvrde da je državni monopol nad procesom donošenja odluka znatno oslabljen procesom europske integracije. Marks tvrdi da je erozija nacionalnih država kao isključivih monopolista u procesu donošenja odluka dijagnostificirana kao svjetski fenomen, ali nigdje nije toliko napredovala kao u Europskoj uniji.

institucijama ne bi li se ostvarili specifični *policy*-ciljevi. Donošenje odluka u Europskoj uniji određeno je pregovaranjem između državnih dužnosnika. Model državnog centrizma ne sugerira da nacionalne vlade detaljno nadgledaju svaku fazu *policy*-procesu, već samo da je usmjerenje tog procesa pod državnom kontrolom. Temeljna je teza modela državnog centrizma da središnja vlada monopolizira posrednički položaj između nacionalne arene s jedne strane i europskih institucija s druge. *Model višerazinskog upravljanja*, tvrdi Marks, ne odbacuje tvrdnju intergovernmentalista o važnosti središnjih vlada i nacionalnih arena. No imajući u vidu činjenicu da europske nacionalne države više ne monopoliziraju proces političkog odlučivanja na supranacionalnoj razini, pokazuje se jedno posve novo institucionalno uređenje. Marks *et al.* (1996: 346) navode tri ključne karakteristike nove *polity*:

(1) ovlasti donošenja odluka ne monopoliziraju središnje vlade, već su one podijeljene između različitih aktera na nekoliko razina upravljanja. Supranacionalne institucije – u prvom redu Europska komisija, Europski sud i Europski parlament – imaju autonoman utjecaj na odlučivački proces Europske unije;

(2) kolektivno donošenje odluka na europskoj razini uključuje značajan gubitak kontrole pojedinih nacionalnih vlada nad procesom;

(3) političke arene međusobno su povezane, a ne više ugniježdene. Nacionalne političke arene i dalje ostaju važne sfere za formiranje nacionalnih interesa, ali model višerazinskog upravljanja odbacuje tvrdnju intergovernmentalista da su subnacionalni akteri isključivo ugniježdene unutar takvih

arena. Ukida se stroga podjela između nacionalne političke arene i sfere međunarodnih odnosa, uz postojanje središnjih vlada kao jedinih posrednika⁷ između tih dviju razina. Subnacionalni akteri uspostavljaju izravne veze sa supranacionalnim akterima, posebice s Europskom komisijom, ali isto tako formiraju i međusobne saveze i organizacije radi lakšeg promoviranja zajedničkih interesa.

U knjizi *Multi-level governance and European integration* iz 2001. godine Liesbet Hooghe i Gary Marks sumirali su sve najvažnije točke teorije višerazinskog upravljanja. Pišući o prijelazu od državno-centrističkog k višerazinskom upravljanju, autori identificiraju dvije vrste ograničenja s kojima se sreću nacionalne vlade u svom nastojanju da kontroliraju odlučivački proces. Prva skupina ograničenja odnosi se na pojedinačne nacionalne vlade. Kapacitet nacionalne vlade da određuje ishode europskog *policy*-procesu snažno je ograničen principom glasovanja kvalificiranom većinom u Vijeću ministara EU-a o pitanjima iz područja unutarnjeg tržišta, trgovine, istraživačke politike, zaštite okoliša i sl. Intergovernmentalisti su nastojali objasniti tu anomaliju u svojoj teoriji argumentacijom kako nacionalne vlade namjerno žrtvuju dio svoje kontrole nad procesom odlučivanja, ali taj gubitak nadoknađuju svojom sposobnošću da ostvare *policy*-ishode koje žele. Sudjelujući u Europskoj uniji, nacionalne vlade mogu ostvariti povoljne *policy*-ishode, kao što su zaštita okoliša ili više stope ekonomskog rasta, koje inače ne bi mogle ostvariti same za sebe. Argumentirali

su i da većinsko odlučivanje u Vijeću ministara ne potkopava, nego zapravo kamuflira nacionalne suverenitete. Promjena europskih ugovora podložna je jednoglasnom odlučivanju, a luksemburški veto daje nacionalnim vladama mogućnost stopiranja bilo koje politike koja je protivna njihovim nacionalnim interesima. Marks proturječi takvoj argumentaciji tvrdnjom kako se luksemburški veto može upotrijebiti samo u strogo ograničenim situacijama i da je riječ o prilično neupotrebljivom oružju (2001: 5). Individualne vlade ne provode kontrolu nad procesom donošenja odluka unutar Vijeća ministara. Druga skupina ograničenja tiče se kolektivne kontrole nacionalnih vlada. Marks i Hooghe tvrde da ni Vijeće ministara ni sukcesivni ugovori Europske unije ne omogućuju nacionalnim vladama punu kontrolu nad europskim odlučivačkim procesom. Vijeće ministara jest naj-snažnija institucija unutar europske *polity*, ali ono opstoji paralelno s izravno biranim Europskim parlamentom, koji raspolaže pravom veta. Tvrde da treba postaviti dva pitanja: do koje mjere nacionalne vlade kontroliraju proces pregovora i ratifikacije europskih ugovora; i do koje mjere ugovori EU-a utječu na europski odlučivački proces? "Istina je da nacionalne vlade imaju formalni monopol u stvaranju ugovora, ali nije potpuno jasno da su stvaranje ugovora ili proces europske integracije općenito pojačali položaj nacionalnih vlada u odnosu na parlament, regionalne vlade ili javno mnijenje" (2001: 7).

Koji su najvažniji akteri u *policy*-procesu Europske unije? Ako je ispravan model državnog centrizma, tada dominiraju nacionalne vlade. To podrazumijeva tri stvari: prvo, nacionalne vlade zadržavaju svoj suverenitet u pro-

⁷ Ili vratara, eng. *gatekeeper*.

cesu donošenja odluka; drugo, nacionalne bi vlade, uz blagoslov Europskog vijeća i Vijeća ministara, trebale kolektivno nametati svoje preferencije ostalim europskim institucijama (Europskoj komisiji, Europskom parlamentu i Europskom sudu pravde); i treće, nacionalne bi vlade trebale kontrolirati ulaz subnacionalnih aktera u europsku arenu. Ako je pak ispravan model višerazinskog upravljanja, Marks i Hooghe tvrde da bi u tom slučaju važnost državnog suvereniteta u odlučivačkom procesu trebala biti smanjena; kolektivno donošenje odluka ne bi trebalo određivati *policy*-ishode i subnacionalni interesi mogu se mobilizirati izvan sfere kontrole nacionalnih vlada (2001: 12). Rastvarajući europski *policy*-proces i analizirajući uloge pojedinih institucija u njemu, Marks i Hooghe nalaze potvrde svojih teza. Od 1980-ih godina promjene europskog odlučivačkog procesa dovele su do stvaranja višerazinske *polity*. Nacionalne vlade više ne služe kao isključivi posrednici između domaćih i međunarodnih političkih arena, već se uspostavljaju izravne veze između različitih razina upravljanja.

U nacrtu članka *Contrasting visions of multi-level governance* iz 2003. godine, koji je kasnije objavljen kao po-

glavlje u knjizi urednika Iana Bachea i Matthewa Flindersa *Multi-level governance: Interdisciplinary perspectives*, Marks i Hooghe nastoje produbiti svoja teorijska razmatranja višerazinskog upravljanja. Definirajući upravljanje kao donošenje obvezujućih odluka u području javne sfere, tvrde kako su teoretičari višerazinskog upravljanja složni u tome da je širenje upravljanja na višestruke sfere odlučivanja učinkovitije i normativno superiornije monopolu središnjih vlada. Da bi internaliziralo eksternalije koje nastaju pružanjem javnih usluga i osiguranjem javnih dobara, upravljanje se mora odvijati na više razina (Marks i Hooghe, 2003: 4; i Bache i Flinders, 2004: 16). Marks i Hooghe uvode razliku između dva tipa upravljanja. *Prvi* tip upravljanja utemeljen je na federalizmu, što podrazumijeva podjelu ovlasti između vlada na samo 'nekoliko' razina. Razine su upravljanja višestruke, ali su ograničenog broja. *Alternativni* oblik višerazinskog upravljanja ne karakterizira podjela ovlaštenja na samo nekoliko razina, već su jurisdikcije podijeljene između višestrukih teritorijalnih razina, čiji broj nije ograničen. Temeljne karakteristike obaju tipova višerazinskog upravljanja prikazane su u tablici 1.

Tablica 1. Tipovi višerazinskog upravljanja

TIP 1	TIP 2
– višenamjenske ovlasti	– jednonamjenske (specifične) ovlasti
– nepresijecajuće (nepreklapajuće) članstvo	– presijecajuće članstvo
– ovlasti organizirane na ograničenom broju razina	– neograničen broj razina ovlasti
– sistemska arhitektura	– fleksibilan dizajn

Navedeno prema: Marks i Hooghe, 2003: 29.

Članak Marksa i Hooghe *Unraveling the central state, but how? Types of multi-level governance*, objavljen u svibnju 2003. godine u časopisu *American political science review*, ponavlja iste teze iznesene u prethodno navedenim člancima. Politička znanost može mnogo više reći o tome kako se kolektivne odluke mogu ili bi se trebale donositi nego o tome za koga bi se trebale donositi. Tipovi višerazinskog upravljanja koji su navedeni dijele jednu zajedničku karakteristiku – oba su radikalno odmak od centralizirane države. Međutim značajno se razlikuju u načinu podjele ovlasti između različitih razina upravljanja. Prvi tip višerazinskog upravljanja dijeli ovlasti donošenja odluka ograničenom broju teritorijalnih razina. Te se ovlasti međusobno isključuju na svakoj teritorijalnoj razini i više su usmjerene na institucionalni *input* nego na *output*. Taj tip upravljanja nastoji “maksimizirati povezanost između opsega ovlasti i optimalnog opsega pružanja javnih usluga, uz minimalnu koordinaciju između ovlasti” (2003: 241). Drugi tip višerazinskog upravljanja također nastoji ograničiti transakcijske troškove koordinacije, ali to čini na fundamentalno različit način – podjelom pružanja javnih usluga velikom broju funkcionalnih ovlasti. Taj tip upravljanja usmjeren je na rješavanje specifičnog problema i stoga ista individualna cjelina može biti dio nekolicine preklapajućih i presijecajućih jurisdikcija. Ti tipovi višerazinskog upravljanja predstavljaju različite načine uređenja političkog života. Prvi tip formiran je oko ljudske zajednice, dok je drugi formiran za izvršavanje specifičnih zadataka ili rješavanje specifičnih *policy*-problema.⁸

⁸ Marks i Hooghe su uvođenjem podjele dvaju tipova višerazinskog upravljanja nastoja-

Temeljne ideje teorije višerazinskog upravljanja nastale su empirijskom analizom reforme strukturne politike Europske unije iz 1988. Marks je generaliziranjem empirijskih podataka došao do zaključka kako nacionalne države ostaju važni akteri u europskom *policy* procesu, ali nisu sposobne potpuno kontrolirati integracijski proces. Dokazi kojima Marks potkrepljuje svoja teorijska razmatranja temelje se na tvrdnji kako subnacionalni akteri (prije svega regionalne vlasti) zaobilaze središnji položaj nacionalnih vlada i uspostavljaju izravne veze sa supranacionalnim akterima, prije svega s Europskom komisijom. S druge strane odlučivačkog procesa nalaze se supranacionalni akteri koji nisu potpuno ovisni o nacionalnim državama-članicama Europske unije, već imaju svoje institucionalne interese.

Tako postavljena teorija višerazinskog upravljanja naišla je na snažne kritike. Stephen George u poglavlju knjige *Multi-level governance* iz 2004. godine urednika Iana Bachea i Matthewa Flindersa, pod naslovom *Multi-level governance and the European union*, prenosi sedam glavnih kritičkih točaka teorije višerazinskog upravljanja.⁹

li naglasiti kompleksnost samog pojma i strukture na koju se on odnosi. Tvrde kako se razvoj višerazinskog upravljanja uobičajeno shvaća kao globalni fenomen zapadnih demokracija, ali njihova su nastojanja usmjerena na fundamentalne specifičnosti unutar samog fenomena višerazinskog upravljanja.

⁹ Pravi je autor ove kritike teorije višerazinskog upravljanja Andrew Jordan, čiji je prilog pod nazivom *Multi-level governance and the environmental policy* objavljen u istoj knjizi.

- (1) višerazinsko upravljanje nije ništa novo, već je amalgam postojećih teorija europske integracije;
- (2) pristup višerazinskog upravljanja opis je Europske unije, ali nije prava teorija;
- (3) precjenjuje se autonomija subnacionalnih aktera (regionalnih vlasti);
- (4) usvaja se 'top-down' pristup subnacionalnim akterima;
- (5) pristup se isključivo usredotočuje na regionalne vlasti, uza zanemari vanje ostalih subnacionalnih aktera;
- (6) dokazi o regionalnoj mobilizaciji u državama članicama Europske unije pogrešno se tumače kao dokazi o političkom utjecaju regionalnih aktera;
- (7) zapostavlja se međunarodna razina interakcije.

U nastavku rada nastojat ću teoriju višerazinskog upravljanja podvrgnuti trirazinskoj kritici, uglavnom s intergovernmentalističke pozicije.¹⁰ Prva razina, koju sam nazvao kvantitativnom, odnosi se na proces stvaranja i razvoja Strukturnih fondova Europske unije. Na toj razini argumentacije bit će najlakše dokazati intergovernmentalistički karakter regionalne politike EU-a. Stvaranje Strukturnih fondova i njihova evolucija do točke da danas iznose trećinu proračuna Unije rezultati su pogađanja i cjenkanja između nacionalnih

vlada. Drugu razinu odredio sam kao institucionalnu i na njoj ću analizirati ključne aktere na dvije razine – supranacionalnoj (Europska komisija, Europski parlament, Vijeće ministara i Odbor regija Europske unije) i subnacionalnoj (europske regionalne vlasti i regionalni uredi u Bruxellesu). Pokazat će se kako su akteri koje teoretičari višerazinskog upravljanja ističu kao motore promijenjene europske *polity*, prije svega Europska komisija i regionalne vlasti, ostali slabi i uglavnom nemoćni u odnosu na središnje vlade. Posebno je precijenjena uloga i autonomija regija, jer pravu regionalnu razinu vlasti možemo identificirati samo u nekoliko europskih država.¹¹ Treću sam razinu nazvao kvalitativnom, a ona se tiče same strukture regionalne politike Unije i uloge pojedinih aktera u *policy*-procesu. Pokazat će se kako unutar samog procesa glavnu riječ i dalje imaju nacionalne vlade, dok je uloga Europske komisije kao supranacionalnog aktera usko ograničena u pojedinim fazama *policy*-procesu. Utjecaj regionalnih razina vlasti u *policy*-procesu izniman je samo u federacijama i snažno regionaliziranim

¹⁰ Valja naglasiti kako moja kritika teorije višerazinskog upravljanja nema dodirnih točaka s kritikom Andrewa Jordana i uvjetno Stephena Georgea niti je u ovom radu sustavno razrađujem. Jedina točka preklapanja jest precijenjena autonomija subnacionalnih (regionalnih) aktera.

¹¹ Pokazat će se kako koncept 'Europe regija' treba zamijeniti preciznijim konceptom 'Europe s nekim regijama'. Razlog tome leži u činjenici da pravu regionalnu razinu vlasti možemo pronaći samo u federalnim i snažno regionaliziranim državama, a to su Njemačka, Belgija, Austrija i Španjolska te povijesne nacije Škotske i Walesa. U drugim državama Europske unije regije su suviše slabi institucionalni akteri da bi imali ikakva utjecaja na strukturnu politiku Unije, a u nekim državama regionalna razina vlasti i ne postoji. Imaju ograničenu autonomiju, ograničene resurse, nedovoljno razvijene političke i fiskalne kapacitete te nedovoljnu legitimaciju.

državama, što će potvrditi argumentaciju iznesenu na drugoj razini.¹²

3. Nastanak i razvoj Strukturnih fondova – kvantitativna razina kritike

Evolucija regionalne politike Europske unije napredovala je od sredine 1970-ih, kada je regionalna politika nekim državama članicama bila samo kompenzacijski mehanizam do 'prave' politike Europske unije krajem 1990-ih, kako tvrde neki autori. Europska regionalna politika temelji se na "financijskoj solidarnosti svih država članica" (Bilbao i Vandehei, 2004: 3). Glavni je cilj smanjiti ekonomske nejednakosti među regijama i državama članicama. Programima se nastoje smanjiti stope nezaposlenosti, povećati mobilnost, unaprijediti tehnologije i obrazovanje te pomoći ruralnim i ribarskim područjima u modernizaciji i zaštiti okoliša. Politika se realizira preko Strukturnih fondova: Europski fond za regionalni razvoj (ERDF), Europski socijalni fond, Financijski instrument za pomoć

ribarstvu i Europski fond za smjernice i jamstva u poljoprivredi. Regionalna je politika u 30 godina znatno ojačala i financijski, od malog proračuna 1975. godine, nedovoljnog za pokretanje bilo kakvih projekata, do točke da danas Strukturni fondovi iznose trećinu proračuna Unije i druga su najveća stavka, odmah iza Poljoprivredne politike Unije.

Međutim lako se može pokazati kako su faze razvoja Strukturnih fondova Europske unije kompenzacijska plaćanja jedne skupine država drugim. Regionalna politika Unije u početku je bila potpuno pod kontrolom nacionalnih vlada. "U postavljanju prioriteta i distribuciji sredstava one su bile neovisne i o europskim i o regionalnim snagama" (Hooghe i Keating, 2004: 471). Pokazalo se ipak kako su Strukturni fondovi kroz cijelu svoju povijest određivani intergovernmentalističkim pregovaranjima i cjenkanjima te kompenzacijskim mehanizmima. Postoji pet faza razvoja Strukturnih fondova, koje koreliraju s rastom njihova budžeta.

Tablica 2. Rast strukturnih fondova 1975-2006.

Godina	milijuna Ecu/€	% proračuna EU-a
1975. (Ecu)	257	4,8
1981. (Ecu)	1,540	7,3
1987. (Ecu)	3,311	9,1
1992. (Ecu)	18,557	25,0
1998. (Ecu)	33,461	37,0
2002. EU15 (€)	30,865	30,0
2006. EU15 (€)	29,170	32,0

Izvor: Wallace i Wallace, 2000: 244.

¹² Kako bih preduhitrio potencijalne kritičke osvrte na aktualnost ovog rada, napominjem da strukturnu politiku Europske unije analiziram samo na razini EU15, i to iz nekoliko razlo-

1. faza (1975-1978): *Velika Britanija potražuje kompenzaciju za troškove Poljoprivredne politike Unije*

ERDF-om stvorenim 1975. godine nastojalo se udovoljiti britanskim zahtjevima za kompenzacijom, s obzirom na to da je Britanija ulaskom u Zajednicu 1973. godine postala najveći *neto davatelj* sredstava u zajedničku blagajnu. Pored toga, Britanija nije mogla prihvatiti članstvo u Uniji zbog malih prihoda koje je imala od Poljoprivredne politike. U takvoj je situaciji stvorena regionalna politika od koje je Britanija trebala profitirati i koja bi stabilizirala njeno članstvo u Uniji. Fond je imao skroman proračun, a sredstva Fonda usmjeravala su se u države članice Unije sukladno fiksiranim kvotama za svaku članicu, bez ikakva naglaska na stvarno nerazvijenim regijama. Neke zanemarive promjene u funkcioniranju ERDF-a uvedene su 1979. i 1984. godine, ali Komisija i većina regionalnih vlasti i dalje su ostali marginalizirani u tom procesu. Promjena pravila na kojima se temelji ERDF zahtijevala je jednoglasnost u Vijeću ministara, stoga Komisija nije bila u mogućnosti pokrenuti značajnije reforme.

2. faza (1985-1987): *Proširenje Unije na jug i zahtjevi za kompenzacijom*

Ulaskom u Uniju Grčke 1981. godine te Španjolske i Portugala 1986. godine financijska pomoć regionalne politike obuhvatila je i te tri države.

ga: nedostatna znanstvena literatura o utjecaju strukturne politike Unije na 10 novih država članica; te, važnije, morao sam imati u vidu i presudan faktor proračunskih razdoblja i vremenski ograničenih financijskih planova Strukturnih fondova (posljednje analizirano proračunsko razdoblje odnosi se na 2000-2006).

Uspostavio se konfliktnan odnos između bogatog 'sjevera' i siromašnog 'juga'. Na jednoj su strani bile siromašne države juga, plus Irska i djelomično Italija (zbog zaostalog Mezzogiorna) kao neto primatelji pomoći koji su zahtijevali povećanje sredstava Strukturnih fondova, a na drugoj su strani bile bogate države kao neto davatelji pomoći. 'Bogate' su države bile spremne ispuniti zahtjeve za povećanjem financijskih sredstava samo ako glavni primatelji pomoći pristanu na unaprijed dogovorenu raspodjelu sredstava. "Kao dokazak tom političkog argumentu povećanje budžeta za regionalne operacije otkrilo je ozbiljne nedostatke sustava, koji je davao premalo novca premalom broju regija, istovremeno zadržavajući rigidne kvote između država članica" (Beek i Neil, 2004: 591).

3. faza (1988-1993): *Kompenzacijska plaćanja zbog uvođenja Jedinstvenog europskog tržišta*

S obzirom na to da je Unija smjerala završiti proces stvaranja zajedničkog tržišta do 1992. godine, pojačale su se rasprave o ekonomskim efektima i posljedicama produbljivanja europske integracije. Siromašne članice Unije tvrdile su kako će stvaranje jedinstvenog tržišta povećati regionalne razlike i nejednakosti. Ti *de facto* gubitnici produbljivanja tržišne integracije tražili su kompenzacije u obliku povećanja budžeta Strukturnih fondova od dobitnika tržišne integracije u zamjenu za pristanak na stvaranje zajedničkog tržišta. Stoga je budžet regionalne politike Unije udvostručen u razdoblju od 1988. do 1992. godine. "Udvostručenje budžeta bila je koncesija bogatih država Grčkoj, Irskoj, Španjolskoj i Portugalu za njihov pristanak na projekt jedinstvenog tržišta" (*ibid.*). Isto tako

Jedinstveni europski akt nije ozakonio samo stvaranje jedinstvenog tržišta, već i budućnost regionalne politike Europske unije, s obzirom na to da je prvi put u nekom pravnom dokumentu Unije spomenuta 'regionalna i strukturna politika'.

4. faza (1994-1999): Kompenzacijska plaćanja zbog uvođenja Jedinstvene europske valute i sjevernog proširivanja Unije

Ako je reforma Strukturnih fondova iz 1988. potaknuta uvođenjem jedinstvenog europskog tržišta, onda je reforma regionalne politike Unije od 1994. godine potaknuta projektom jedinstvene europske valute i proširivanjem Unije prema sjeveru Europe. Pored pet ciljeva Strukturnih fondova iz 1988. godine, koji su tom reformom neznatno modificirani, uveden je i šesti cilj kao oblik pomoći sjevernim državama Švedskoj i Finskoj. Reforma 'sustava ciljeva' rezultat je političkog kompromisa kojim se nastojalo svakoj državi članici osigurati udio u regionalnim fondovima, tako da su sada i bogate sjeverne zemlje postale podobni primatelji pomoći.

Uz proširivanje Unije na sjever ovu fazu reforme regionalne politike karakterizira i daljnje produbljivanje europske integracije uvođenjem jedinstvene europske valute – eura. Projekt stvaranja Europske monetarne unije započeo je 1994. godine, a siromašne zemlje opet su zatražile kompenzacijska plaćanja za pristanak na uvođenje eura. Strahovalo se da će monetarna unija izazvati dramatično smanjivanje ulaganja u prometnu infrastrukturu i zaštitu okoliša. Zbog toga je stvoren Kohezijski fond, koji je u prvom redu namijenjen onim državama čiji je BDP *per capita* manji od 90% prosjeka Unije. Drugim

riječima, Kohezijski fond konstruiran je isključivo kako bi se pomoglo Španjolskoj, Portugalu, Grčkoj i Irskoj, koji su trebali pristati na monetarnu uniju i uvođenje eura.

5. faza (2000-2006): Bez novih reformi regionalne politike za istočno proširenje Unije

Nakon prethodnog proračunskog razdoblja, koje je završilo 1999. godine, Europska je unija *Agendom 2000* nastojala projicirati financijski plan regionalne politike za razdoblje 2000-2006, koji je trebao uključiti i predviđeno proširenje Unije na 10 država s europskog istoka. Ta je *Agenda* bila velik izazov EU-u, jer se više nije mogla slijediti ista strategija kompenzacije, koja se dosad pokazala uspješnom u integracijskom procesu. Budući da su sve nove članice Unije relativno siromašne i svakako podobne za primanje financijskih sredstava iz Strukturnih fondova i Kohezijskog fonda Unije, predviđala se opsežna reforma regionalne politike i smanjivanje broja regija u postojećim državama članicama koje su podobne za primanje pomoći. Međutim sam pogled na Kohezijski fond otkriva nešto drugo. Iako je vijek trajanja Kohezijskog fonda bio predviđen do kraja 1999, on je nastavio funkcionirati i nakon toga, u sljedećem proračunskom razdoblju. Čak je i opseg sredstava unutar Fonda ostao nepromijenjen, uz male promjene udjela četiriju podobnih država.

Površnom analizom Strukturnih fondova došlo bi se do zaključka kako su oni *Agendom 2000* doživjeli radikalne promjene, odnosno broj ciljeva smanjio se na samo tri. No detaljnom analizom otkriva se kako smanjivanje broja ciljeva ne znači pravu reformu regionalne politike, već samo reorganizaciju samih ciljeva. Regionalna po-

litika Unije nije doživjela nikakvu promjenu. Samo je mali broj regija, koje su u prijašnjem proračunskom razdoblju bile podobni primatelji pomoći, novom *Agendom* izgubio pravo na sredstva Strukturnih fondova.

Europska unija nije riješila problem kompenzacijskih mehanizama koji dominira procesom raspodjele sredstava regionalnih fondova. Intergovernmentalistički karakter odlučivačkog procesa i kompenzacijski mehanizmi unutar regionalne politike nisu dopustili značajne reforme same politike ni promjene dotad utvrđenih prava i fiksnih kvota starih država članica.¹³

4. Akteri na supranacionalnoj i subnacionalnoj ravni – institucionalna razina kritike

Priče o odumiranju države u zapadnoj Europi neutemeljene su i spekulativne. Michael Keating uočava dvije kontradiktorne hipoteze (1995: 9-10). *Prva* tvrdi da regionalizam i europska integracija jačaju poziciju države, koja se rješava nepotrebnih funkcija i eksternalizira problematične poslove vezane uz poljoprivredu i industrijsko restrukturiranje. Sve dok nacionalne vlade kontroliraju procese europske integracije i regionalizma, koristit će se njima za jačanje vlastitih pozicija, zadržavajući funkcije koje smatraju bitnima i osiguravajući da europske institucije i dalje ostanu intergovernmentalne po

prirodi. *Suprotna* hipoteza tvrdi kako europska integracija i regionalizam slabe državu erodirajući njene ovlasti i funkcije procesima 'odozdo' i 'odozgo'. Stvoren je novi politički poredak u kojem nacionalne vlade više nisu glavni igrači i koje, u ekstremnoj verziji, nestaju u korist 'Europe regija'.

4.1. Akteri na supranacionalnoj razini: Europska komisija¹⁴, Europski parlament, Vijeće ministara i Odbor regija

Ako je ispravan model višerazinskog upravljanja, tada bi na supranacionalnoj razini trebali postojati snažni akteri, prije svih *Europska komisija*, čije bi djelovanje bilo posve autonomno od nacionalnih država. Teoretičari višerazinskog upravljanja naglašavaju kako Komisija ima formalnu moć inicijative u europskom odlučivačkom procesu, što uključuje pravo predlaganja amandmana i novih politika, tj. postavljanja dnevnog reda. Postavlja se pitanje ima li Europska komisija stvaran utjecaj na odlučivački proces? Posljednjih je godina sama Komisija naglašavala nedostatak autonomije u odnosu na druge institucije, osobito nacionalne vlade. Hooghe i Marks navode kako je Europska komisija 1998. godine procijenila da samo 5 do 10 posto zakonodavnih prijedloga nastaje unutar Komisije. Ostali prijedlozi nastaju kao rezultat međunarodnih obveza (35 posto), ko-

¹³ Gregor van der Beek i Larry Neil u članku *The dilemma of enlargement for the European union's regional policy* iz 2004. godine tvrde kako se postojeća regionalna politika Europske unije može ekonomski interpretirati kao "sustav intergovernmentalističkih fiskalnih odnosa sa subvencijama, koje tehnički vodi Europska komisija" (2004: 603).

¹⁴ U ovom se radu ne nastoji minimalizirati uloga Europske komisije kao 'motora europske integracije', već se samo nastoji pokazati kako je prejudicirana uloga Komisije kao isključivog *agenda-settera*. Europska komisija nema apsolutnu ulogu u europskom odlučivačkom procesu, već je ograničena drugim akterima, ponajprije nacionalnim državama.

difikacije postojećih zakona (25 do 30 posto), zahtjeva drugih institucija EU-a, nacionalnih vlada ili interesnih grupa (20 posto), odnosno obveza koje proizlaze iz prijašnjih europskih ugovora (10 posto) (Hooghe i Marks 2001: 13). Pored toga, prije reforme 1988. godine Europska je komisija raspolagala s 5 posto sredstava ERDF-a (*non-quota section*), koje je raspoređivala na osnovi svoje diskrecijske ocjene. Reformom su ta sredstva povećana na 9% ukupnih sredstava Strukturnih fondova, čime je Komisija dobila značajniji prostor za akciju. Sredstva iz Inicijative Zajednice naknadnim su reformama iz 1993, a osobito Ugovorom iz Amsterdama 1999. smanjena na malo više od 5 posto ukupnih sredstava Strukturnih fondova. Izvodi se zaključak kako Europska komisija ima određenu, ali ograničenu ulogu u europskom odlučivačkom procesu i samoj regionalnoj politici, jer je pod pritiskom brojnih aktera s europske i nacionalne razine.¹⁵

Izravna ograničenja djelovanju Komisije nameću *Europski parlament* i *Vijeće ministara*. Pravo donošenja dnevnog reda i pokretanja inicijativa dijeli se između triju institucija. Parlament i Vijeće ministara mogu tražiti od Komisije stvaranje zakonodavnih prijedloga, a sami ne mogu formulirati prijedloge. Parlament se rijetko služio tim pravom, dok Vijeće ministara značajnije iskorištava Komisiju. "Vlade obično donose

sa sobom u Bruxelles detaljne zakonodavne prijedloge kada preuzimaju predsjedanje Vijećem" (*ibid.*: 14-15). Pokazalo se kako predstavnici nacionalnih vlada u Vijeću ministara značajno sputavaju autonomno djelovanje Komisije i ograničavaju njenu moć inicijative.¹⁶

Odbor regija uspostavljen je 1988. godine s konzultativnim ovlastima u formulaciji i implementaciji regionalne politike. Odbor ima isključivo savjetodavna prava i u svojem se djelovanju oslanja isključivo na moć uvjeravanja. Odbor regija ekstremno je raznolik. Hooghe i Marks u članku "*Europe with the regions*": *Channels of regional representation in the European union* iz 1996. godine pišu kako "prvi izvor podjela leži u odabiru predstavnika. U većini država nacionalne vlade dominiraju u odabiru subnacionalnih predstavnika u Odbor. Dvadeset četiri predstavnika iz Velike Britanije bira nacionalna vlada" (Hooghe i Marks 1996a: 75). U Francuskoj nisu zastupljene sve regije, a francuska je vlada ta koja ultimativno odlučuje tko ide u Bruxelles. U federalnim i snažno regionaliziranim državama nacionalne su vlade ograničene moćnim regionalnim vlastima. Iz tog razloga njemačke, belgijske, španjolske i austrijske regije imaju svoje mjesto u Odboru regija, dok nacionalne

¹⁵ Mora se uzeti u obzir i to da tenzije oko razdiobe ovlasti ne nastaju samo između supranacionalne, nacionalne i subnacionalne razine, već i unutar supranacionalne razine imamo podjelu između Komisije, Parlamenta i Vijeća ministara, a na subnacionalnoj razini imamo sukobe regionalnih i lokalnih vlasti.

¹⁶ Treba istaknuti i sljedeći motiv: po članku 146. Ugovora iz Maastrichta regionalni ministri mogu zastupati svoje države u Vijeću ministara, s punim ovlastima za pregovaranje. Dakle regionalne vlasti i regionalni ministri mogu djelovati u europskom odlučivačkom centru. Međutim samo belgijske regije, njemački i austrijski *länderi* iskorištavaju to pravo, dok španjolske autonomne regije zahtijevaju sličan aranžman.

vlade nemaju nikakvu ulogu u procesu odabira predstavnika. Odbor karakteriziraju i snažne unutarnje podjele između lokalnih i regionalnih interesa. Regionalni predstavnici uglavnom dolaze iz Austrije, Belgije, Njemačke, Francuske, Španjolske i Italije. Lokalni predstavnici uglavnom dolaze iz Danske, Finske, Švedske, Irske, Grčke, Portugala, Nizozemske, Luksemburga i Velike Britanije.

4.2. Akteri na subnacionalnoj razini: regionalne vlasti i regionalni uredi u Bruxellesu

Regije ne postoje u svim državama i zbog toga nije moguće govoriti o europskoj 'trećoj razini'. Ondje gdje regije postoje razlikuju se po svojoj prirodi: od francuskih funkcionalno-planskih regija do općefunkcionalnih njemačkih *ländera*. Čak unutar svake države postoje velike razlike u veličini, ustavno-pravnom položaju i društvenoj zbilji regija. Ako ćemo govoriti o regionalnim vlastima u višerazinskom *polityu*, tada se moramo ograničiti isključivo na *autonomne političke institucije izravno izabrane na temelju općeg prava glasa*.

Michael Keating postavlja pitanje postoji li regionalna razina vlasti u Europi i na njega daje jednoznačan niječan odgovor (Keating, 1998: 11-28). Ne postoji regionalna razina vlasti u Europi zato što je veza između teritorija i političke moći potpuno nejasna (dapače, u većini slučajeva ne može se ni uspostaviti). Regije u smislu izabranih regionalnih vlasti i dalje su malobrojne i krhke.

Unatoč iznimkama Njemačke, Španjolske, Belgije, Austrije i povijesnih nacija Škotske i Walesa, regije kao razina izabranih vlasti i dalje ostaju relativno slabe. Imaju ograničenu auto-

nomiju, ograničene resurse i političke kapacitete te nedovoljnu legitimaciju. U belgijskom, austrijskom, njemačkom i španjolskom slučaju financijski i institucionalni resursi regija u federalnim, ili gotovo federalnim, državama značajni su i predstavljaju snažan europski dinamizam.

Ako pogledamo tablicu 3 (na slj. str.), koja pokazuje odnos centralnog i lokalnog u državama Europske unije, možemo zaključiti kako političke regije kao autonomne političke institucije postoje samo u federacijama i regionaliziranim unitarnim državama. Iz tablice se također vidi kako su regije koje imaju pravo da sudjeluju u nacionalnom zakonodavnom procesu samo federalne jedinice u Austriji, Njemačkoj i Belgiji. Isto tako, ako pogledamo dva dodatna parametra, pravo regija da zaključuju međunarodne ugovore i političku kontrolu nad lokalnom razinom, pokazuje se kako su i oni isključivo ograničeni na regije u navedene tri europske federacije. Iznimke se mogu naći u slučajevima Italije, Francuske i Španjolske, ali tu je ipak samo riječ o iznimkama.

Ako bismo postavili sedam kriterija: *postojanje regionalnih institucija, sposobnost iniciranja politika, ovlasti koje regije imaju, sposobnost integracije, fiskalni kapacitet, odnosi među upravnim razinama (autonomija u odnosu na centralnu vlast) i veze regija s (međunarodnim) tržištem* i kombinirali ih s podacima iz tablice 3 ne bismo li ispitali postojanje regionalne razine vlasti, rezultati bi bili poražavajući za pobornike koncepta 'Europe regija'.

Proizlazi da već na samom startu moramo otpisati dvije skupine država, decentralizirane unitarne i centralizirane unitarne: Dansku, Finsku, Nizozemsku i Švedsku te Grčku, Irsku,

Tablica 3. Odnosi centralno-lokalno u članicama EU-a

Tip državnog uređenja	Država	Političke regije	Admin./ planske regije	Pravo regija da odlučuju na nac. razini	Pravo regija da zaključuju međunar. ugovore	Politička kontrola nad lokalnim vlastima
Federacija	Austrija	<i>Länder</i> (10)		da	da (ali ogran.)	da (nije potpuna)
	Belgija	Zajednice (3)		da	da (ali ogran.)	da (nije potpuna)
	Njemačka	Regije (3) <i>Länder</i> (16)		da	da (ali ogran.)	da (nije potpuna) ne
Regionalizirane unitarne	Italija	Regioni (20)		konzultativno	ne	da
	Francuska	Regije (21)		konzultativno	ne	ne
	Španjolska	<i>Comunidades autonomas</i> (17)		ne	ne	da
Decentralizirane unitarne	Danska	Farski otoci	Grupir. <i>Amtera</i>	ne	ne	ne
	Finska	Aalandsko otočje	Okruzi imaju funk. planiranja	ne	ne (ali ima mj. u Nordijskom vijeću)	da
	Nizozemska	regija Rijnmond	<i>Landsdelen</i>	konzultativno	ne	ne
Centralizirane unitarne	Švedska		Regional. upravna tijela	ne	ne	ne
	Grčka	Otočne regije	Razvojne regije (13)	ne	ne	ne
	Irska		Regional. vijeća (8)	ne	ne	ne
	Luksemb. Portugal		Potenc. planske regije	ne	ne	ne

Izvor: Loughlin, 2004: 672-673.

Luksemburg i Portugal, s administrativno-planskim regijama koje su proizvedena ruka središnjih vlada. Proširujući dalje analizu na regionalizirane unitarne države, mogu se uočiti velike razlike unutar pojedine države.

Tako u Velikoj Britaniji postoje samo dvije političke regije, Škotska i Wales (povijesne nacije), čijim je skupštinama središnja vlada iz Londona devoluirala ograničene ovlasti. Sama

Engleska ipak je ostala visoko centralizirana država.

Većina talijanskih regija nije pronašla svoje mjesto u institucionalno-pravnom sustavu talijanske države. Slabo institucionalizirane i ograničenih fiskalnih kapaciteta, razapete su između dobrih centralno-lokalnih odnosa, dok im je europska sudbina određena uspostavljanjem povoljnih odnosa s nacionalnim ministrima.

Francuske regije imaju uglavnom razvojno-planske funkcije, ograničenih su fiskalnih i inicijativnih kapaciteta. Manevarski prostor usko im je omeđen snažnom središnjom vladom s jedne strane i konkurentskim departmanima s druge. Nedostaje im jasno izražen identitet unutar upravnog sustava.

Španjolski je sustav hibridan, naglašavajući unitarnost španjolske države i posebnosti povijesnih nacija koje je čine. Regije karakteriziraju velika ekonomska nejednakost i snažan sukob sa središnjom vladom oko europskih poslova. Ograničenih su fiskalnih kapaciteta te dodatno ugrožene uspostavom provincijske razine vlasti.

Na temelju dosad navedenog možemo zaključiti kako 'pravu' regionalnu razinu vlasti možemo pronaći samo u federalnim državama (koje su različito uredile svoje unutarnje odnose) i u iznimnim pojedinačnim slučajevima Škotske, Walesa, Katalonije, Baskije, Galicije i Lombardije u regionaliziranim unitarnim državama.¹⁷

¹⁷ Zapadna Europa slučaj je regionalizacije bez regionalizma. To znači da se regionalizacija promiče pragmatičnim razlozima, a ne političkim ideologijama; prednost imaju administrativna pitanja pred političkim sukobima; naglasak se stavlja na ekonomski razvoj, a ne na etničke rascjepove. Ambivalentnost takve situacije je očita. Regionalizacija nema potporu snažnih regionalističkih pokreta, ali time se izbjegavaju separatistički zahtjevi i destruktivni inter-regionalni konflikti.

Proces europske integracije potaknuo je regionalnu mobilizaciju samo zato što su regije imale predodžbu o Bruxellesu kao 'zlatnoj koki' koja će im donijeti značajna sredstva nakon desetljeća 'stegnutih remena'.

Za razliku od toga ekonomski snažne i inovativne regije kao što su Bavarska, Katalonija ili Lombardija, koje su među najbogatiji-

U članku Garya Marksa *et al.* iz 2002. godine s naslovom *What do sub-national offices think they are doing in Bruxelles?* predstavljen je indeks regionalne autonomije u državama članicama Europske unije.¹⁸ Podaci izneseni u indeksu potvrđuju teze napisane na prethodnim stranicama ovog rada o tome da političke regije kao snažne subnacionalne aktere, sposobne da se autonomno uključe u *policy*-proces Europske unije, nalazimo samo u federativnim i snažno regionaliziranim državama – Njemačkoj, Austriji, Belgiji i Španjolskoj. U ostalim državama regionalna razina vlasti ili ne postoji ili nije dovoljno razvijena (regionalne su vlasti suviše slabi politički akteri) da bismo mogli govoriti o regijama kao trećoj razini višerazinskog upravljanja. Stoga treba odbaciti model 'Europe regija' koji zagovaraju teoretičari višerazinskog upravljanja i zamijeniti ga institucionalno preciznijim pojmom 'Europe s nekim regijama'.¹⁹

jim europskim regijama, ne smatraju da bi važnost Europske unije i njene regionalne politike trebala ležati u Strukturnim fondovima. Europska regionalna politika treba stvoriti okvir za međuregionalnu suradnju koja će prelaziti nacionalne granice i koju će poticati institucionalni etos Unije.

¹⁸ Ovaj je indeks regionalne autonomije novija verzija, jer je Marks sličan indeks predstavio u članku iz 1996. godine *Competencies, cracks and conflicts – Regional mobilization in the European union.*

¹⁹ Gary Marks je člankom "Europe with the regions": *Channels of regional representation in the European union* pokušao ublažiti prvotni model 'Europe regija' i zamijeniti ga razvodnjenijim modelom 'Europe s regijama', nastojeći naglasiti važnost (nikad dovoljno naglašene) treće razine višerazinskog upravljanja.

Tablica 4. Indeks regionalne autonomije

	Konstitucionalni federalizam (0-4)	Uloga regija u sred. vladama (0-4)	Regionalni izbori (0-2)	Ukupno (0-10)
Austrija	4	2	2	8
Belgija	4	2	2	8
Danska	0	0	0	0
Finska	0	0	0	0
Francuska	2	0	2	4
Njemačka	4	4	2	10
Grčka	1	0	0	0
Irski	0	0	0	0
Italija ²⁰	3	1	2	6
Nizozemska	1	0	2	3
Portugal	1	0	0	1
Španjolska (<i>Regimen extraordinare</i>)	4	1	2	7
Švedska	0	0	0	0
Ujedinjeno Kraljevstvo	1	0	0	1
Škotska i Wales	3	0	2	5

Prema: Marks *et al.*, 2002: 19.

Subnacionalne razine vlasti tijekom 1990-ih godina uspostavljale su svoje *regionalne urede* u Bruxellesu, kojima su primarni zadaci lobiranje, prikupljanje informacija i umrežavanje s ostalim regionalnim akterima i europskim političkim akterima, prije svih s Komisijom. U članku *Europe with the regions: Channels of regional representation in the European union* Marks i Hooghe pišu o raznolikosti tipova regionalnih ureda, čije funkcije i veličina variraju od jedne države članice do druge. “Za-

stupljeno je svih šesnaest njemačkih *ländera*, tri belgijske regije i polovica španjolskih autonomnih zajednica. To su države sa snažnom razinom regionalne zastupljenosti i, u svakom slučaju, ta razina dominira predstavljanjem u Bruxellesu” (1996a: 83). Danas postoji više od 160 ureda koji nemaju nikakve formalne političke funkcije u Uniji. Uredi nisu spomenuti ni u jednom ugovoru Unije niti imaju formalnu ulogu u *policy*-procesu. Marks *et al.* u članku *What do subnational offices think they are doing in Bruxelles?* pišu kako su subnacionalni uredi raznoliki u onoj mjeri u kojoj su raznolike regije i municipalije koje predstavljaju. Iz federalnih i federaliziranih političkih sustava dolaze uglavnom predstavnici regija.

²⁰ Za podatke o Italiji treba iskazati dvojbe jer je u indeksu iz 1996. godine za konstitucionalni federalizam dobila ocjenu 1, a za ulogu regija u središnjim vladama ocjenu 0.

Iz država sa slabom regionalnom razinom obično dolaze predstavnici lokalnih i regionalnih jedinica.

Predstavnici snažnih političkih regija u Bruxellesu zagovaraju slične interese u europskom odlučivačkom procesu. U članku *A Europe of the regions vs. The regions in the Europe: reflections on regional engagement in Brussels* iz svibnja 2007. godine britanska politologinja Caroly Moore piše kako "španjolske autonomne zajednice, njemački i austrijski *länderi*, belgijske provincije i devoluirane administracije u Ujedinjenom Kraljevstvu predstavljaju jedinstvenu grupu snažnih regija, koje zajednički lobiraju za veće priznanje njihova jedinstvenog upravnog statusa u Europi i za snažniji utjecaj na europski odlučivački proces" (2007: 8). Većina regionalnih ureda u Bruxellesu nastoji uspostaviti dobre odnose s Vijetcem i Stalnim predstavnicima. Institucije koje su manje važne za njihove lobističke ciljeve jesu Europski parlament, Odbor regija i Ekonomski i socijalni odbor. Veze s Komisijom tim akterima ostaju jako važne, ali ne može se uočiti nikakav povlašten odnos između Komisije i predstavnika regionalnih razina. Glavni je cilj većine regionalnih ureda u Bruxellesu koji zastupaju interese administrativnih (slabih) regija izravno traženje većih finansijskih sredstava iz europskih fondova. Snažnim političkim regijama isključiva orijentacija na finansijska sredstva tek je marginalna aktivnost, jer su im interesi ponajprije usmjereni na traženje novih modaliteta međuregionalne suradnje.

5. Regionalna politika Europske unije – kvalitativna razina kritike

Regionalna politika Europske unije slučaj je koji autori opisuju ili kao novi oblik višerazinskog upravljanja ili kao *cost-benefit* proračune nacionalnih vlada. Otkako je ekonomska i socijalna kohezija proklamirana kao cilj regionalne politike, smatra se da su se pojavile nove mogućnosti za partnerski odnos lokalne i regionalne razine s onom europskom, putem modela višerazinskog upravljanja. Međutim naknadne reforme regionalne politike prebacile su većinu kontrole na nacionalne vlade. "Alokacija sredstava fondova... proizvod je pogađanja među vladama na najvišoj razini, što Komisiji otežava oblikovanje politike" (Wallace i Wallace, 2000: 243).

Tablica 5 (na slj. str.) pokazuje politički utjecaj središnjih vlada, Komisije i regionalnih aktera na izradu programa regionalne politike u razdoblju od 1988. do 1993, dakle razdoblju nakon reforme regionalne politike i uvođenja svih onih novina na kojima se politika temelji i danas (Marks, 1996b). Proces izrade programa, odnosno Okvira za podršku Zajednice (CSF), može se pratiti kroz četiri faze:

- (1) formulacija nacionalnih planova;
- (2) transformacija nacionalnih planova u CSF-ove;
- (3) pregovori s Komisijom i određivanje Operativnih programa (OP);
- (4) implementacija i nadzor.

Iz tablice se može dobiti potvrda za prethodno izrečene tvrdnje kako 'pravu' regionalnu razinu vlasti možemo pronaći samo u federacijama i iznimno u nekim regionaliziranim unitarnim državama. Tako se vidi da regije ima-

Tablica 5. Politički utjecaj središnje vlade, subnacionalnih aktera i Komisije u izradi programa regionalne politike 1988-1993.

Država	Faza	Središnja vlada	Regionalne vlade	Lokalna tijela	Europska komisija
Belgija	1	Slabo	Umjereno	Snažno	Umjereno
	2	Slabo	Snažno	Beznačajno	Umjereno
	3	Slabo	Snažno	Beznačajno	Umjereno
	4	Slabo	Umjereno do snažno	Slabo do snažno	Umjereno do snažno
Francuska	1	Snažno	Slabo	Slabo	Beznačajno
	2	Snažno	Beznačajno	Beznačajno	Slabo
	3	Snažno	Slabo	Slabo	Umjereno
	4	Snažno	Slabo	Slabo	Slabo
Njemačka	1	Umjereno	Snažno	Slabo	Beznačajno
	2	Umjereno	Snažno	Beznačajno	Slabo
	3	Beznačajno	Snažno	Umjereno	Slabo
	4	Beznačajno	Snažno	Umjereno	Umjereno
Grčka	1	Snažno	Slabo	Beznačajno	Slabo
	2	Snažno	Beznačajno	Beznačajno	Umjereno
	3	Snažno	Slabo	Beznačajno	Umjereno
	4	Snažno	Slabo	Umjereno	Umjereno
Irska	1	Snažno	Beznačajno	Slabo	Slabo
	2	Snažno	Beznačajno	Beznačajno	Umjereno
	3	Snažno	Beznačajno	Beznačajno	Umjereno
	4	Snažno	Slabo	Umjereno	Umjereno
Italija	1	Snažno	Slabo do umj.	Beznačajno	Slabo
	2	Snažno	Slabo	Slabo	Umjereno
	3	Umjereno	Slabo do umj.	Slabo	Umjereno
	4	Umjereno	Slabo do umj.	Beznačajno	Umjereno
Španjolska	1	Snažno	Umjereno do snažno	Beznačajno	Slabo
	2	Snažno	Slabo	Beznačajno	Umjereno
	3	Snažno	Snažno	Beznačajno	Umjereno
	4	Snažno	Snažno	Beznačajno	Umjereno
Velika Britanija	1	Snažno	Beznačajno	Beznačajno	Beznačajno
	2	Snažno	Beznačajno	Beznačajno	Slabo
	3	Snažno	Beznačajno	Slabo	Slabo
	4	Snažno	Beznačajno	Slabo	Umjereno

Izvor: Marks, 1996: 407.

ju snažan ili umjeren utjecaj na ove četiri faze *policy*-procesa samo u Belgiji, Njemačkoj i Španjolskoj (te u Austriji, koja u ovoj analizi nije uključena jer u to vrijeme nije bila članica Europske unije). Utjecaj središnjih vlada slab je samo u Njemačkoj i Belgiji, dok je u svim ostalim državama, uključujući i Španjolsku (to je potvrda španjolskog hibridnog sustava), izrazit. U ostalim državama utjecaj subnacionalnih aktera – regionalnih i lokalnih – na izradu programa regionalne politike Unije slab je ili beznačajan. Utjecaj Europske komisije ni u jednoj državi ne prelazi kategoriju umjerenost.

Faza 1. Prva faza *policy*-procesa uključuje formulaciju nacionalnih i regionalnih razvojnih planova, koju obavljaju središnje vlade i koji postaju pregovaračkom osnovom u pregovorima s Komisijom. U Belgiji, Njemačkoj, Austriji te u španjolskim autonomnim zajednicama regionalne vlade imaju isključive ovlasti u regionalnom *policy*-procesu, dok središnje vlade imaju sekundarnu ulogu. U ostalim državama, kao što su Francuska, Grčka, Irska, Velika Britanija itd., središnje vlade dominiraju procesom formulacije nacionalnih planova, dok subnacionalni akteri imaju slabu ili beznačajnu ulogu.

Faza 2. U drugoj se fazi regionalni razvojni planovi transformiraju u Okvire za podršku Zajednice u pregovaračkom procesu između individualnih država članica i Komisije. U većini država članica – Francuskoj, Grčkoj, Irskoj, Italiji i Velikoj Britaniji – u ovoj se fazi pojačava uloga središnjih vlada kao ‘vratara’, dok istovremeno slabi uloga subnacionalnih aktera. U Belgiji, Njemačkoj i Austriji regije (federalne jedinice), a ne središnje vlade, pregovaraju s Komisijom.

Faza 3. Na trećoj razini strukturalnog programiranja Okviri za podršku Zajednice pretvaraju se u Operativne programe, koji su detaljizirani projekti. Uloga subnacionalnih aktera u oblikovanju Operativnih programa najveća je u Belgiji, Njemačkoj, Španjolskoj i Austriji, iako odnosi regionalnih, središnjih i lokalnih vlada značajno variraju od jedne države do druge. U ostalim državama subnacionalni akteri imaju malu ulogu u ovoj fazi *policy*-procesa.

Faza 4. Posljednja faza strukturalnog programiranja jest implementacija i nadzor Operativnih programa. U Belgiji, Njemačkoj i Španjolskoj u ovoj se fazi razvijaju oblici partnerstva između subnacionalnih i nacionalnih vlada, uz određeni stupanj uključenosti Komisije. Partnerski se odnos može uočiti i u Irskoj, ali on je pod kontrolnim mehanizmom vlade u Dublinu. U Grčkoj su implementacija i nadzor isključivo u rukama središnje vlade, dok je u Francuskoj i Velikoj Britaniji partnerski odnos više prividan nego stvaran.

Institucionalna rješenja koja su uvedena u regionalnu politiku 1988. godine trebala su značajno potaknuti napredak u smjeru višerazinskog upravljanja, međutim naknadnim reformama vraćena je kontrola nad instrumentima politike u ruke nacionalnih vlada, potičući tako ‘re-nacionalizaciju’ modela kojim se upravlja regionalnom politikom.²¹

²¹ Europska je komisija reformom iz 1988. sve karte stavila na princip partnerstva sa subnacionalnom razinom, koji je trebao potaknuti regionalnu mobilizaciju. Cilj nije bio imati samo politiku stvorenu za regije, već i politiku koju stvaraju same regije (“policy made for the regions and by the regions”) – drugim riječima, politiku koja ne potiče

Unatoč značajnoj regionalnoj mobilizaciji većina aktivnosti odvija se na simboličnoj razini. Vrlo malo moći 'otkinuto' je od nacionalnih vlada, a isto su tako vrlo malo dodatnih ovlasti dobile čak i regije u državama s decentraliziranom federalnom strukturom, poput Njemačke ili Belgije.²²

Ako je partnerski princip uistinu doveo do značajne regionalne participacije u oblikovanju strukturne politike Unije, tada bi se diljem Europske unije trebalo zamijetiti kako različite regije imaju različita rješenja za slične probleme, smatra David Allen (Wallace i Wallace, 2000). To ipak nije tako. Može se, dakako, uočiti značajna regionalna mobilizacija u Belgiji i Njemačkoj, gdje su regije aktivno uključene u pripremu, financiranje, nadziranje i procjenu utjecaja regionalnih programa. No takve mobilizacije nema u Velikoj Britaniji, Grčkoj, Irskoj ili Portugalu, koji nemaju autonomne regionalne vlasti.

Analizirajući pojedine faze regionalne politike Europske Unije i način na koji se donose odluke, vidimo kako su središnje vlade našle način da zadr-

samo regionalizaciju, već i regionalizam. Nažalost, ta politika potaknula je regionalizaciju isključivo radi toga da bi se zadovoljili zahtjevi EU-a i izvuklo što više sredstava iz Strukturnih fondova. Stvarne želje za razvojem nacionalnih regionalnih politika i uključivanjem regionalnih aktera u *policy*-proces nije bilo.

²² McAleaveyeva studija iz 1994. analizirala je lobističke aktivnosti kojima se htio sačuvati Cilj 2 Strukturnih fondova na pregovorima u Edinburghu za razdoblje od 1994. do 1999. McAleavey zaključuje kako je utjecaj regionalnog lobiranja na međudržavne pregovore bio minimalan, dapače zanemariv (Wallace i Wallace, 2000: 259).

že primat. "Dok Komisija ipak uspijeva koncentrirati sredstva u regijama kojima su ona najpotrebnija, uvijek postoji potreba da se svima osigura dio kako bi se neke nacionalne vlade držalo po strani." (Keating, 1998: 175). Primjerice, iako su skandinavske zemlje nakon ulaska u Uniju postale neto davatelji sredstava, zbog njihova članstva uveden je novi Cilj 6 unutar Strukturnih fondova za pomoć područjima s malim brojem stanovnika, samo kako bi se kompenzirala njihova davanja. Iako službeno nema nacionalnih kvota, podrazumijeva se da Britanija dobiva velik dio sredstava za industrijske regije, a Francuska svoj dio kolača za pomoć ruralnim područjima.

Nacionalne države i dalje su ključni akteri *policy*-procesa, što podupire intergovernmentalističku teoriju. One određuju tko će i pod kojim uvjetima sudjelovati u tom procesu, premda su izgubile kontrolu nad tim tko u europskoj areni može iskazivati interese.

6. Zaključak

Teorija višerazinskog upravljanja, kako su je postavili Gary Marks i sljedbenici, nastoji se pozicionirati kao dominantna (ili alternativna?) teorija europske integracije. Polazna je točka teorije promijenjena europska institucionalna struktura, unutar koje su nacionalne države izgubile svoju dominantnu poziciju. Marks tvrdi kako je temeljna karakteristika promijenjene *polity* oslabljen položaj središnjih vlada, koje više nisu isključivi vladari europskog odlučivačkog procesa. Pojavili su se novi igrači na razinama ispod i iznad nacionalne – europski akteri, prije svih Europska komisija i subnacionalni akteri, u prvom redu regional-

ne vlasti. Unutar modela višerazinskog upravljanja Marks posebnu važnost daje regionalnim akterima. Snažna 'treća razina' trebala je pružiti empirijske dokaze modelu višerazinskog upravljanja, a krilatica 'Europa regija' plastično je ukazivala na nove jurisdikcijske odnose europskog *politya*.

Teorija višerazinskog upravljanja ovdje je izložena višedimenzionalnoj kritici koja ponajprije nastoji ukazati na nepostojanje treće razine upravljanja. Devolucija i decentralizacija unutar država članica Europske unije nije rezultirala stvaranjem jedinstvene treće razine konstitucionalnih aktera. Uočavaju se ekstremne razlike u ovlastima između regionalnih vlasti u državama članicama, a regije u onim državama u kojima postoje (izuzev federacija i kvazifederacija) i dalje ostaju marginalni politički akteri. Zbog toga je u radu predloženo da se koncept 'Europe regija' zamijeni empirijski točnijim konceptom 'Europe s nekim regijama'. Ne može se govoriti o strukturi višerazinskog upravljanja unutar europske *polity* ako takva struktura postoji u svega četiri ili pet država.²³

Michael Keating smatra kako se intergovernmentalističke i višerazinske pozicije mogu pomiriti (Keating, 1995: 10-11). Tvrdi da iako su procesi europske integracije i regionalizma napredo-

vali onom brzinom i u onom smjeru kako su to željele nacionalne vlade, one ipak nemaju potpunu kontrolu nad događanjima. Pojavili su se novi igrači i nove mreže kao elementi političke igre. Ne bih se potpuno složio s takvom argumentacijom. Istina je da su se države restrukturirale nakon ekonomskih kriza 1970-ih i 1980-ih godina, smanjujući opseg svog djelovanja. Isto tako pojavili su se novi igrači na razini ispod i iznad. Međutim nacionalne vlade i dalje imaju glavnu riječ. Pojavili su se novi igrači koji su shvatili pravila igre, ali oni za sada sjede na klupi. 'Početna jedanaestorica' i dalje se bira iz redova središnjih vlada. Stoga teza da je "nacionalna država postala neprirodna, čak disfunkcionalna, jedinica organizacije ljudskih aktivnosti" (Ohmae, 2004: 248) svakako 'ne drži vodu'.

Unatoč značajnoj regionalnoj mobilizaciji, kakve god bila prirode, ne mogu se ponuditi uvjerljivi dokazi da je oslabljen intergovernmentalni karakter pregovora o regionalnoj politici. U nekim državama članicama pozornost se mora pokloniti regionalnim interesima, ali njih u većini slučajeva namjerno potiču središnje vlade ne bi li učvrstile svoje pregovaračke pozicije i taktike. Ta je činjenica, tvrdi Allen (Wallace i Wallace 2000), više povezana s postojećim političkim značajkama pojedinih država članica nego sa stvarnim utjecajem europskih programa. Središnje su vlade možda izgubile kontrolu nad tim tko može ući u europsku arenu odlučivanja, ali one odlučuju tko će i pod kojim uvjetima sudjelovati u tom procesu.

Nacionalne države i njihove središnje vlade i dalje imaju premoćnu ulogu u domaćim i supranacionalnim (europskim) poslovima. Dapače, nakon procesa gubljenja ovlasti i predaje suvere-

²³ Pravu regionalnu razinu vlasti s autonomnim političkim regijama nalazimo samo u Njemačkoj, Austriji, Belgiji, britanskim povijesnim nacijama Škotskoj i Walesu te španjolskim autonomnim zajednicama. U ostalim su državama regije suviše slabi politički akteri, te nemaju nikakav utjecaj na europski odlučivački proces. Stoga se ne može govoriti o 'Europi regija', već o 'Europi s nekim regijama'.

niteta prema van i prema unutra, koji je započeo sa slomom države blagostanja, ipak možemo reći kako se nacionalna država uspjela restrukturirati. Iskorištavajući prednosti europske integra-

cije, država se rješava suvišnih funkcija prebacujući ih na supranacionalnu i subnacionalnu razinu te regulira pravila političke igre zadržavajući presudnu ulogu u europskom *policy*-procesu.

LITERATURA

- Amin, Ash (2004) An institutionalist perspective on regional economic development, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 310-324.
- Amin, Ash / Tomaney, John (2004) The regional dilemma in neo-liberal Europe, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 425-443.
- Ansell, Christopher K. / Parsons, Craig A. / Darden, Keith A. (1997) Dual networks in European regional development policy, *Journal of common market studies*, vol. 35, br. 3, str. 347-375.
- Bache, Ian / Flinders, Matthew (2004) *Multi-level governance: interdisciplinary perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Beek, Gregor van der / Neil, Larry (2004) The dilemma of enlargement for the European union's regional policy, *The world economy*, vol. 27, str. 587-607.
- Benz, Arthur (2003) Compounded representation in EU multi-level governance, u: Kohler-Koch, Beate (ur.), *Linking EU and national government*, Oxford: Oxford University Press, str. 82-111.
- Beugelsdijk, Maaïke / Eijffinger, Sylvester C. W. (2005) The effectiveness of Structural policy in the European union: An empirical analysis for the EU-15 in 1995-2001, *Journal of common market studies*, vol. 43, br. 1, str. 37-51.
- Bilbao, Sol / Vandehei, Yvonne (2003) The European union's regional policy, u: Pearce, Tony (ur.), *How the European union works*, Class Notes.
- Borras, Susana / Johansen, Helle (2001) Cohesion policy in the political economy of the European union, *Sage Publications*, vol. 36, br. 1, str. 39-60.
- Bourne, Angela K. (2003) Regional Europe, u: Cini, Michelle (ur.), *European union politics*, Oxford: Oxford University Press, str. 278-291.
- Bromley, Simon (2001) What is the European Union?, u: Bromley, Simon (ur.), *Governing the European Union*, London: The Open University, str. 287-304.
- Brusis, Martin (2004) Between EU requirements, competitive politics, and national traditions: Re-creating regions in accession countries of Central and Eastern Europe, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 612-641.

- Cini, Michelle (2003) Intergovernmentalism, u: Cini, Michelle (ur.), *European union politics*, Oxford: Oxford University Press, str. 93-107.
- Cram, Laura (2001) Integration and policy process in the European Union, u: Bromley, Simon (ur.), *Governing the European Union*, London: The Open University, str. 143-165.
- Hepburn, Eve (2007) The rise and fall of a 'Europe of the regions', *European union studies association annual conference*.
- Herrschel, Tassilo / Newman, Peter (2002) *Governance of Europe's City Regions*, London-New York: Routledge.
- Hooghe, Liesbet / Marks, Gary (2003) Unraveling the central state, but how? Types of multi-level governance, *American political science review*, vol. 97, br. 2, str. 233-243.
- Hooghe, Liesbet / Keating, Michael (2004) The politics of European union regional policy, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 466-493.
- Hueglin, Thomas O. (2004) Regionalism in Western Europe: Conceptual problems of a new political perspective, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 188-208.
- Jones, Barry / Keating Michael (ur.) (1995) *The European union and the regions*, Oxford: Clarendon Press.
- Kahila, Petri / Lakso, Timo (2004) *Europe at the margins: EU regional policy, peripherality and rurality*, Angers: Regional studies association.
- Keating, Michael (1998) *The new regionalism in Western Europe: territorial restructuring and political change*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Keating, Michael (2004) Is there a regional level of government in Europe?, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 568-590.
- Kohler-Koch, Beate (2003) Interdependent European governance, u: Kohler-Koch, Beate (ur.), *Linking EU and national government*, Oxford: Oxford University Press, str. 10-24.
- Lang, Jochen (2003) Policy implementation in a multi-level system: The dynamics of domestic response, u: Kohler-Koch, Beate (ur.), *Linking EU and national government*, Oxford: Oxford University Press, str. 154-175.
- Le Gales, Patrick / Lequesne, Christian (ur.) (1998) *Regions in Europe*, London-New York: Routledge.
- Le Gales, Patrick (2003) The changing European state: pressures from within, u: Hooghe, Liesbet (ur.), *Cohesion policy and European integration: Building multilevel governance*, Oxford: Oxford University Press, str. 381-408.
- Loughlin, John (2004) Regional autonomy and state paradigm shifts in Western Europe, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 656-681.
- Marks, Gary (1992) Structural policy in the European Community, u: Sbragia, Alberta M. (ur.), *Euro-politics: Institutions and policymaking in the "new" European community*, Washington: The Brookings institutions, str. 191-224.

- Marks, Gary (1993) Structural policy and multilevel governance in the EC, u: Cafruny, Alan W. / Rosenthal, Glenda G. (ur.), *The state of the European Community*, Boulder: Lynne Rienner, str. 391-409.
- Marks, Gary (1996) Exploring and explaining variation in EU Cohesion policy, u: Hooghe, Liesbet (ur.), *Cohesion policy and European integration: Building multilevel governance*, Oxford: Oxford University Press, str. 388-422.
- Marks, Gary / Hooghe, Liesbet / Blank, Kermit (1996a) European integration from the 1980s: State-centric v. Multi-level governance, *Journal of common market studies*, vol. 34, br. 3, str. 341-378.
- Marks, Gary / Hooghe, Liesbet (1996b) "Europe with the regions": Channels of regional representation in the European Union, *Publius: The journal of federalism*, vol. 26, br. 1, str. 73-91.
- Marks, Gary / Nielsen, Francois / Ray, Leonard / Salk, Jane E. (1996c) Competencies, cracks and conflicts. Regional mobilization in the European union, *Comparative political studies*, vol. 29, br. 2, str. 164-192.
- Marks, Gary / McAdam, Doug (1996d) Social movements and the changing structure of political opportunity in the European union, *West European politics*, vol. 19, br. 2, str. 249-278.
- Marks, Gary / Hooghe, Liesbet (2001) *Multi-level governance and European integration*, Lanham: Rowman & Littlefield publishers.
- Marks, Gary / Haesly, Richard / Mbaye, Heather A. D. (2002) What do subnational offices think they are doing in Brussels?, *Regional and federal studies*, vol. 12, br. 3, str. 1-23.
- Marks, Gary / Hooghe, Liesbet (2003a) *Contrasting visions of Multi-level governance* (nacrť).
- Marks, Gary / Hooghe, Liesbet (2007) *Union: virtues and vices of scale flexibility in jurisdictional design* (nacrť).
- Maurer, Andreas / Mittag, Jürgen / Wessels, Wolfgang (2003) National systems' adaptation to the EU system: Trends, offers and constraints, u: Kohler-Koch, Beate (ur.), *Linking EU and national government*, Oxford: Oxford University Press, str. 53-82.
- Moore, Caroly (2007) A Europe of the regions vs. The regions in Europe: reflections on regional engagement in Brussels, *European union studies association annual conference*.
- Moravcsik, Andrew (1995) Liberal intergovernmentalism and integration: A rejoinder, *Journal of common market studies*, vol. 33, br. 4, str. 611-628.
- Moravcsik, Andrew (2005) The European constitutional compromise and the neofunctionalist legacy, *Journal of European public policy*, 12, 2: 349-386.
- Nugent, Neill (1999) *The government and politics of the European union*, Durham: Duke University Press.
- Nugent, Neill / Paterson, William (2003) The political system of the European union, u: Hayward, Jack / Menon, Anand (ur.), *Governing Europe*, Oxford: Oxford University Press, str. 92-113.
- Ohmae, Kenichi (2004) The rise of the region state, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 248-258.
- Pollack, Mark A. (2005) Theorizing the European union: International organization, domestic polity or experi-

- ment in new governance?, *Annual review of political science*, 8: 357-398.
- Puchala, Donald J. (1999) Institutionalism, intergovernmentalism and European integration: A review article, *Journal of common market studies*, vol. 37, br. 2, str. 317-331.
- Rokkan, Stein (2004) Territories, centers and peripheries: Toward a geoethnic-geoeconomic-geopolitical model of differentiation within Western Europe, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 1-43.
- Rosamond, Ben (2004) New theories of European integration, u: Cini, Michelle (ur.), *European union politics*, Oxford: Oxford University Press, str. 110-126.
- Scharpf, Fritz (1999) *Governing in Europe: Effective and democratic?*, Oxford: Oxford University Press.
- Sharpe, L. J. (2004) The European meso: an appraisal, u: Keating, Michael (ur.), *Regions and regionalism in Europe*, Cheltenham: An Elgar Reference Collection, str. 529-568.
- Sweeney, Simon (2005) *Europe, the state and globalization*, Harlow: Paerson Longman.
- Wallace, Helen / Wallace, William (2000) *Policy-making in the European union*, New York: Oxford University Press.
- Wallace, Helen (2003) Contrasting images of European governance, u: Kohler-Koch, Beate (ur.), *Linking EU and national government*, Oxford: Oxford University Press, str. 1-10.
- Wiener, Antje / Diez, Thomas (2004) *European integration theory*, Oxford: Oxford University Press.

DOKUMENTI

- Regions: Statistical yearbook 2005*, Office for official publications of the European Communities, Luxembourg, 2005.
- Declaration on regionalism in Europe*, The Assembly of European Regions, Basel, 1996.

'Europe with Some Regions': Weaknesses of the Multilevel Governance Theory in Explaining EU Structural Policy

SUMMARY The author analyses the flaws of the multilevel governance theory, which seeks to assert itself as a dominant theory of European integration. The multilevel governance theory began its life in the work of Gary Marks, who juxtaposed it to functionalist and intergovernmental theories. The first part of this paper provides a detailed outline of the multilevel governance theory through the work of Gary Marks and other theorists. The theory emerged primarily as an account of the European Union structural policy, but it acquired a general applicability through subsequent theoretical and methodological developments. The multilevel governance theory is then subjected to a three-level critique from the intergovernmental perspective. The quantitative level

of the critique seeks to demonstrate the intergovernmental character of the structural policy through the emergence and evolution of Structural Funds. The institutional level of the critique analyses key actors at the supranational and subnational levels. It shows that the multilevel governance theory prejudged the institutional significance and actual political influence of particular institutions, above all, the European Commission and regional authorities. The final level of the critique is qualitative and is focused on the policy process, seeking to demonstrate the unchanged intergovernmental character of EU structural policy. Nation states and their central governments still play a dominant role in domestic and supranational (European) affairs.

KEYWORDS multilevel governance theory, intergovernmentalism, structural policy, nation state, European Union

ULOGA DRUGIH DOMOVA U POLITIČKIM SUSTAVIMA POLJSKE I RUMUNJSKE

Dario Čepo

Leksikografski zavod
"Miroslav Krleža"

Pregledni rad

Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak U radu se prikazuje razvoj bikameralnih zakonodavnih tijela, razlikujući pritom britanski i američki model bikameralizma. Također se nastoji prikazati snaga drugih domova utemeljena na razlici između unitarne i federalne države, iznoseći tipologiju bikameralnih tijela Arenda Lijpharta. Pokušava se, uz to, ukratko ocrtati bikameralno-unikameralna dihotomija na području Srednje i Istočne Europe te pokazati problematična legitimnost drugih domova u unitarnim državama. Na primjeru Senata u Poljskoj i Rumunjskoj nastoji se istaknuti njihov različit povijesno-institucionalni razvitak, razlike u ovlastima i funkcioniranju te njihov odnos prema prvim domovima. Uz to se oba Senata nastoje tipološki smjestiti u jedan od četiri Lijphartova bikameralna tipa, služeći se sa šest relevantnih varijabli i ističući pritom glavnu razliku zbog koje je Senat Poljske podređen, a Senat Rumunjske ravnopravan prvome domu.

Ključne riječi bikameralizam, drugi dom, Arend Lijphart, Senat, Rumunjska, Poljska

Uvod

Povijesno su se zakonodavno-predstavnička tijela najčešće sastojala od dvaju ili više domova, reflektirajući stalešku podjelu određenoga političkoga entiteta (monarhije, republike, srednjovjekovnoga grada-države). Širenjem biračkoga prava i jačanjem demokracije broj se domova u parlamentima sma-

njavao, stoga se danas uglavnom razlikuju unikameralni i bikameralni parlament¹. Bikameralni oblik formiranja

¹ Najzanimljivija iznimka od ovoga pravila norveški je *Storting*, koji se bira kao jednodomno (unikameralno) zakonodavno-predstavničko tijelo, čiji se zastupnici po konstituiranju dijele u dva doma, *Odelsting*

zakonodavnih institucija u biti znači postojanje dvaju zasebnih tijela, koja deliberiraju i donose odluke na odvojenim sjednicama². Dok neke od tih dvodomnih struktura imaju dugu povijest postanka, razvoja i djelovanja, veći ih je broj, pogotovo na području Srednje i Istočne Europe te Latinske Amerike, stvoren ustavima donesenima u posljednjim desetljećima 20. stoljeća.

U radu će se prikazati dva tipična oblika bikameralnoga razvoja. Riječ je o britanskome modelu, koji se temeljio, a i dalje se djelomično temelji, na staleškoj dimenziji predstavnštva te neizravnom i neteritorijalnom izboru članova, i američkome modelu bikameralizma, koji je nastao kao posljedica federalizacije SAD-a i potrebe zastupljenosti interesa saveznih država, uz postojeću zastupljenost interesa građana. Jedan od ta dva oblika bikameralne zakonodavne strukture posljedično su preuzele i ostale države s bikameralnim parlamentima.

Uz to će se dati sažet pregled razloga i opravdanosti opstanka bikameralizma, poglavito u unitarnim državama, poput Rumunjske i Poljske, kao i kriti-

ka s kojima se zagovornici bikameralnih sustava sve više susreću, osobito nakon uvođenja općega prava glasa i gotovo sveobuhvatnoga ukidanja staleških razlika i privilegija.

Jedno je od glavnih pitanja svih institucionalnih teoretičara koji se bave proučavanjem zakonodavnih tijela ono o svrsishodnosti drugoga zakonodavnog doma u situaciji općega prava glasa i suvereniteta koji proizlazi iz naroda. Kako bismo shvatili današnji položaj drugih domova unutar zakonodavne strukture valja, prije svega, proučiti način njihova nastanka.

1. Nastanak i razvoj bikameralizma

1.1. Začeci suvremenoga bikameralizma: primjer Velike Britanije

Povijesno je suvremeni bikameralizam nastao u 14. stoljeću³ u Engleskoj, i to razdvajanjem predstavnika gradova i nižega plemstva u jedan dom te višeg plemstva u drugi dom parlamenta. Temeljem te podjele 1339. godine nastala je prva bikameralna struktura koja je, sve do donošenja američkoga Ustava,

i *Lagting*. Četvrtina izabranih zastupnika postaje članovima *Lagtinga*, svojevrsnoga drugog doma čije su ovlasti samo formalne naravi. Podjela, doduše, postoji samo kada se raspravlja o pitanjima nefinancijske prirode. Kada se donose odluke o financijskim izdacima ili se raspravlja o proračunu, svi zastupnici iznova odlučuju zajedno kao članovi *Stortinga*.

² U ovom slučaju postoje i neke iznimke. Senat i Zastupnički dom Rumunjske, primjerice, zasjedaju i donose odluke na zajedničkoj sjednici u slučaju izglasavanja opoziva predsjednika republike. Slična je situacija i u Poljskoj.

³ Iako se ne može govoriti o postojanju bikameralne zakonodavne strukture u najranijim oblicima političkoga razvoja na europskome kontinentu, ukoliko uzmemo u obzir da se bikameralnim strukturama mogu smatrati sve one u kojima dva tijela deliberiraju i donose odluke na odvojenim sjednicama, tada se može istaknuti da je i u antici postojala barem kvazibikameralna struktura. Ipak, prema Tsebelisu i Money (1997) nekoliko je razloga zbog kojih ta tijela ne možemo smatrati istinskim bikameralnim strukturama. Najvažniji je nepostojanje stroge diobe vlasti u kojoj bi se znale granice između zakonodavnih, izvršnih i sudbenih ovlasti, a uz to je i moć skupština bila uvelike ograničena ovlastima vladara.

bikameralizam temeljila na staleškom načelu predstavnštva. Princip mješovite vladavine kakav se primjenjivao u antičko doba⁴ primijenjen je i u stvaranju institucionalne strukture u Engleskoj. Takva se struktura zakonodavnoga tijela razvijala u tri faze dugoga reformskog procesa, a proistekla je iz Velikoga vijeća u kojem su sjedili kraljevi savjetnici.

Prva je faza započela dobivanjem prava na odlučivanje o porezima, koje je došlo u ruke Velikoga vijeća. Ono se sastajalo povremeno i to na kraljevu inicijativu, kada je trebalo raspraviti o pojedinim važnim pitanjima, među kojima je najvažnije bilo pitanje oporezivanja. Visoko plemstvo i kler uspjeli su se 1215. godine izboriti za niz prava, koja im je kralj Ivan Bez Zemlje dodijelio potpisujući *Magnu Chartu*. Među nizom prava najvažnija je bila obveza vladara da za svako novo povećanje poreza mora dobiti suglasnost Velikoga vijeća (Tsebelis i Money, 1997: 22).

Druga faza započela je postupnim proširenjem Velikoga vijeća i primanjem predstavnika različitih staleža.

⁴ Antička se kvazibikameralna struktura može objasniti grčkom idejom mješovite vladavine, koja se temelji na premisi da i najmudriji vladari mogu pogriješiti ako ne postoji protuteža njihovoj vladavini. Ta je protuteža predstavljena u društvenim skupinama koje čine antičko (prvo grčko, a potom i rimsko) društvo – monarh, aristokracija i narod. Stoga su u antičkim polisima, a potom i u Rimskoj Republici, najčešće postojala dva vijeća, odnosno skupštine, koja su imala savjetodavnu ulogu. U nekim antičkim polisima (Sparta, Kartaga, Kreta) savjetodavna su pak tijela bila podijeljena na skupštine koje su predstavljale različite društvene skupine (Tsebelis i Money, 1997: 17).

Najčešći je razlog proširenja članstva bila potreba za povećanjem poreza. Broj zastupnika povećavao se izborom lokalnih predstavnika u engleskim okruzima. Tako su predstavnici viteških redova prvi put izabrani 1227, niže svećenstvo 1254, a predstavnici građanstva u Vijeće su prvi put ušli 1283. godine. Otada i počinju redovitija parlamentarna zasjedanja toga zakonodavno-savjetodavnoga tijela u kojem se nalaze predstavnici svih relevantnih društvenih staleža (*ibid.*).

Treća se faza bikameralnoga razvoja temeljila na podjeli Velikoga vijeća izdvajanjem pojedinih staleža u zasebna deliberativna tijela. Dakle prvotna se podjela temeljila na staležima. Prvi je parlament zasjedao skupno kako bi čuo kraljeve zahtjeve, a potom se svaki stalež sastajao zasebno kako bi odlučivao o davanju vlastitih poreza. Kasnija se pak podjela, iz koje je proizišao današnji britanski parlament podijeljen na Dom lordova i Predstavnički dom (*House of Commons*), temeljila na različitom načinu izbora članova parlamenta, odnosno na razlici u tome jesu li članovi predstavljali sebe i svoje interese (poput visokoga plemstva) ili su bili predstavnici općih interesa vlastitoga staleža (u ovom slučaju građanstva i nižega plemstva) (*ibid.*).

S obzirom na to da je cjelokupan reformski proces engleskoga institucionalnog sustava bio iznimno dug, ne čudi što je do potpunoga razdvajanja na dva doma došlo tek 1339. godine. Otada je prvi dom predstavljao demos, a drugi dom aristokraciju. Suvremeni primjer tako utemeljenog drugog doma britanski je Dom lordova.

1.2. Američki model bikameralizma: prevlast teritorijalnoga načela predstavljanja

Drugi smjer razvoja bikameralnih zakonodavnih sustava izravna je posljedica britanskoga modela, što ne čudi ako imamo na umu da je njegov izvor u Ustavu SAD-a, koji je nastao na ustavima prvih sjevernoameričkih kolonija, a koje su pak u svome autonomnom djelovanju preuzele institucionalni dizajn britanske matice. Većina je dakle kolonija imala bikameralnu zakonodavnu strukturu. Stoga ne čudi što je veliki kompromis⁵ iz kojega je nastao Ustav SAD-a kakav danas poznajemo doveo do uvođenja upravo takve zakonodavne strukture i na nacionalnoj razini, no na uvelike izmijenjenom načelu predstavnništva u odnosu na dotada postojeći britanski model.

⁵ Izaslanici na Kontinentalnom kongresu, na kojem je izrađen novi Ustav SAD-a, iznijeli su niz prijedloga o budućem funkcioniranju nastajuće nacije. Najutjecajniji je od njih bio prijedlog izaslanstva Virginie, u kojem je, ukratko, predloženo stvaranje jake središnje vlasti te određivanje broja zastupnika u jednodomnome zakonodavnom tijelu na temelju broja stanovnika pojedine države. Takav je prijedlog bio neprihvatljiv manjim državama, u ime kojih je izaslanstvo države New Jersey iznijelo protuprijedlog. Njime se tražilo donošenje amandmana na postojeći Akt o konfederaciji umjesto usvajanja potpuno novoga akta, kao i zadržavanje ravnopravnosti u jednodomnome Kongresu, u kojem bi svaka država imala jednoga zastupnika. Velik kompromis koji je iz toga proizašao doveo je do stvaranja bikameralnoga zakonodavnog tijela u kojem članove prvoga doma biraju državljani SAD-a ovisno o broju stanovnika pojedine savezne države, dok u Senatu sjede dva predstavnika svake od saveznih država koje čine SAD (Sellers, May i McMillen, 1996: 70).

Glavni problem prilikom donošenja Ustava bilo je očuvanje interesa manjih država od prevlasti velikih, koje bi imale dominantnu ulogu kad bi se zakonodavna struktura temeljila samo na broju stanovnika. Bikameralnom je strukturom priznato federalno načelo ustrojstva SAD-a, u kojem članove prvoga doma biraju svi građani s pravom glasa ovisno o broju stanovnika pojedine države, dok je u drugome domu svaka država predstavljena s po dva zastupnika, koji se brinu za očuvanje interesa saveznih država, a posredno i njihovih građana. Time je došlo do evolucije, odnosno do stvaranja potpuno novoga smjera u razvoju bikameralizma, koji je umjesto staleških počeo predstavljati teritorijalne razlike, a umjesto društvenih skupina članovi američkoga Kongresa predstavljali su građane države u cjelini, kao i one iz svojih saveznih država (*ibid.*: 26-27).

Taj je oblik uspostavljanja bikameralne strukture svoju obranu dobio u *Federalističkim spisima*, u kojima je James Madison branio predstavničku dimenziju te dimenziju efikasnosti Senata kao drugoga doma Kongresa. Što se tiče predstavničke dimenzije uvođenja drugoga doma, Madison, koji je bio snažan zagovornik uvođenja bikameralnoga zakonodavnog sustava, tvrdio je da savezne države imaju interese koji nisu uvijek jednaki interesima građana, stoga treba uvesti Senat kao kontrolni mehanizam u kojem bi predstavnici saveznih država mogli nadzirati i utjecati na donošenje zakonodavnih akata Kongresa. Iz tog je razloga usvajanje nekog zakonodavnoga prijedloga moguće tek ukoliko ga prihvati većina predstavnika građana te većina predstavnika američkih saveznih država (*ibid.*: 28).

Što se pak tiče efikasnosti zakonodavnoga tijela koje bi se sastojalo od dvaju domova, Madison je isticao kako je drugi dom ravnoteža prvome domu, koji često djeluje ishitreno i vođen emocijama, a ne razumom. Uz to stalna i velika izmjena članova prvoga doma (koji se biraju na samo dvije godine) ne dopušta stabilizaciju njegova djelovanja i usvajanje određenih zajedničkih polazišta, pa je Senat, čiji su zastupnici imali tri puta dulji mandat, nudio stabilnost i profesionalnost potrebnu da se na optimalan način rješavaju problemi i donose odluke (*ibid.*: 28-29).

2. Opravdanost održanja bikameralne zakonodavne strukture

Ranije je spomenuta potreba pronalaženja legitimacijske osnove opstanaka drugih domova u razdoblju općega prava glasa i ukidanja staleških privilegija. Nastojeći osigurati vlastitu opstojnost, moderni drugi domovi prilagođavaju način izbora članova, uvodeći opće biračko pravo i za ovaj dom parlamenta, te oblik predstavnitva, zamjenjujući staleško-aristokratsko predstavnitvo predstavljanjem socijalnih slojeva, profesionalnih organizacija ili teritorijalnih dijelova podnacionalne razine (Schuettemeyer i Sturm, 1992: 517-536).

Jedno od vodećih opravdanja za održavanje bikameralne zakonodavne strukture u izmijenjenim političko-institucionalnim uvjetima ideja je usporevanja zakonodavnoga procesa koji onemogućuje iznenadne promjene u zakonodavnome sustavu, minimalizirajući pritom mogućnost arbitrarnoga djelovanja izvršnih tijela (Riker, 1992: 101).

Riker (1992) uz to ističe da je svaki oblik bikameralizma bolji od unika-

meralnih zakonodavnih tijela, zabrinut problemom donošenja odluka u jednojme tijelu, koje može voditi do tiranije većine. On polazi od pretpostavke da većina koja se stvori u parlamentu oko prihvaćanja određenoga akta ne mora biti prava većina (odnosno ona koja predstavlja društvenu ili izbornu većinu). S druge strane, međusobno kontroliranje različitih domova u bikameralnoj zakonodavnoj strukturi dovodi do usporavanja zakonodavnoga procesa, što omogućuje stvaranje istinskih društvenih (socijetalnih) većina uz koje su i najradikalnije promjene pravedne.

Bez obzira na moguće interpretacije i opravdanja postojanja drugih domova jasno je da oni postaju prihvatljivi tek ukoliko, uz legitimnu osnovicu, predstavljaju svojevrsna refleksivna tijela, odnosno objektivne kontrolore zakonodavnoga procesa, kojim dominira prvi dom. Oni uz to moraju predstavljati i one koji su ih izravno izabrali, bez obzira na to je li riječ o savezним jedinicama, profesionalnim skupinama ili društvenim slojevima.

Ako druge domove smatramo institucionaliziranim kompromisima, što je općeprihvaćena činjenica u suvremenoj bikameralnoj teoriji, opravdano je postaviti pitanje njihove svrhovitosti u trenutku kada taj kompromis više nije potreban. To je pitanje, prema Schuettemeyer i Sturm (1992), povezano i s predstavničkim načelom na kojem se drugi domovi temelje. Ako je drugi dom utemeljen na demokratsko-egali-tarnom načelu predstavnitva, a postoji u unitarnoj državi, u jednom će trenutku postati opsolentnim. Slična je situacija i s onim rijetkim drugim domovima koji se i dalje temelje na staleškom načelu predstavnitva. Teritorijalno pak načelo uspostavljanja drugoga doma u

većoj mjeri osigurava ostvarenje njegove legitimacijske osnovice, poglavito onda kada on ima ovlasti kontroliranja odnosa između federacije i saveznih jedinica, uza zastupanje regionalnih interesa i ravnopravnost s prvim domom u pogledu rješavanja sukoba.

Slično ranijim autorima i Russell (2001) slaže se da se bikameralna zakonodavna struktura susreće s nizom kritika i problema u situaciji legitimacije zakonodavnih tijela općim pravom glasa. Ona pak ističe četiri elementa kojima drugi domovi mogu uspješno pridonijeti funkcioniranju parlamentarnoga sustava. Prvo, drugi domovi trebaju zastupati interese različite od onih koji su najčešće zastupljeni u prvome domu parlamenta. Oni, drugo, moraju predstavljati neutralnija, odnosno neovisnija gledišta nego što je to slučaj s prvim domovima, u kojima je stranačka dominacija vrhovna odrednica djelovanja zastupnika, a izvršna vlast ima mnogo veći utjecaj nego što je to slučaj s članovima drugoga doma. Treće, drugi domovi, ako su im ustavom propisane takve ovlasti, trebaju djelovati kao veto igrači, koji samo u tom slučaju mogu značajnije utjecati na proces donošenja odluka – ukoliko imaju snažne ovlasti – ili barem utjecati na njegovo usporavanje – ako su ovlasti drugoga doma mnogo slabije od ovlasti prvoga doma. Četvrti je element povezan s olakšavanjem djelovanja u parlamentu, s obzirom na to da članovi drugoga doma mogu preuzeti određene funkcije i aktivnosti oslobađajući ili olakšavajući djelovanje zastupnicima prvoga doma i racionalizirajući na taj način njihovo funkcioniranje.

3. Bikameralizam u unitarnim i federalnim državama

Dvodomni su sustavi niza svjetskih država pratili jedan od dva ranije predstavljena oblika institucionalne izgradnje. Ovisno o tome je li država s bikameralnim sustavom unitarno uređena – u kojem je slučaju pratila britanski model – ili je federalizirano-regionaliziranoga tipa – pri čemu joj je uzor bila bikameralna struktura SAD-a – primijenjen je jedan od dva dominantna tipa bikameralnoga formiranja.

U unitarnim se državama kontinentalne Europe najčešće uspostavlja trodomna struktura zakonodavnog tijela⁶, koja se temeljila na društvenim staležima, nad kojima je monarh imao dominantnu vlast, a koji su u vrijeme apsolutističkih monarhija bili u načelu raspušteni. Nakon Francuske revolucije drugi su pak domovi služili kao mjesta održanja moći plemstva te su postali tijela u kojima su monarsi mogli naći pristaše i opravdanje za održanje vlastite moći (Tsebelis i Money, 1997: 29).

S uvođenjem općega prava glasa u unitarnim se državama počela razvijati ideja opsolentnosti drugoga doma, no relativna moć aristokracije u nekim je državama osigurala bilo njegov opstanak (ukoliko je postojao ranije) bilo njegovo uvođenje kao institucije koja je privilegirala aristokratsku elitu i bila balans djelovanju prvoga doma kao tijela u kojem su bili predstavlje-

⁶ Riker (1992) tvrdi da je zakonodavna struktura Velike Britanije u određenom razdoblju bila trikameralna, temeljeći svoje zaključke na instituciji *King in Parliament*, prema kojoj je uz lordove i pučane (odnosno uz Dom lordova i *House of Commons*) zakonodavne ovlasti imao i kralj.

ni širi narodni slojevi (*ibid.*: 31). Povijesno gledano dakle, bikameralna se struktura može smatrati institucionalnim kompromisom između starih, aristokratsko-monarhijskih, i novih, demokratskih, odnosno legitimacijskih uvjerenja.

Što se federalnih država tiče, prije jačanja republikanske ideje svi su konfederalni sustavi u Europi (Ujedinjene Nizozemske Provincije, švicarska i njemačka konfederacija) imali jednodomno zakonodavno tijelo u kojem su predstavnici konfederalnih jedinica imali ulogu ambasadora pri zajedničkim tijelima vlasti, a većina se odluka donosila jednoglasno. Pojava SAD-a i američkoga tipa bikameralizma utjecala je i na te europske protofederacije, pa je ubrzo došlo do uspostave dvodomnih tijela u kojima je prvi dom bio predstavničko tijelo građana, dok je novouspostavljeni drugi dom postao predstavničko tijelo saveznih jedinica (kantona, provincija, regija, pokrajina) (*ibid.*: 32).

Što se tiče rasprave o bikameralizmu u Srednjoj i Istočnoj Europi, promatrajući političko-institucionalnu kartu toga područja, jasno je da su prisutna oba tipa bikameralnoga razvoja. Države poput Rusije i Bosne i Hercegovine, ideal-tipski gledajući, zasigurno prate drugi tip nastanka bikameralnoga zakonodavnog tijela, dakle onaj u kojem su predstavljeni interesi saveznih jedinica (republika, autonomnih područja ili entiteta), dok države poput Rumunjske i Poljske, kao unitarne države, svoj bikameralni poredak mogu opravdati jedino željom za predstavljanjem danas više ne staleških, već sektorskih, lokalnih, manjinskih ili nekih drugih interesa.

S obzirom na to da je s proširenjem prava glasa i njegovim poopćavanjem nakon Drugoga svjetskog rata na gotovo sve punoljetne građane ideja drugoga doma koji bi predstavljao posebne interese došla u pitanje, valja vidjeti koji interesi i kakva opravdanja stoje iza održanja, a ponegdje čak i uvođenja, dvodomne zakonodavne strukture u državama Srednje i Istočne Europe. Sve to valja promatrati u svjetlu tendencija političkih elita niza unitarnih država u posljednjih nekoliko desetljeća, koje su odlučile ukinuti drugi dom parlamenta jer su njegove ovlasti bile toliko slabe u odnosu na prvi dom da se njegovo postojanje nije moglo opravdati, što je točno i u slučaju da je drugi dom toliko sličan prvome – po ovlastima, načinu biranja članova i djelovanju – da se ne može pronaći razlika između njega i prvoga doma. Političke elite država poput Švedske, Hrvatske, Islanda i Novog Zelanda, koje su odlučile ukinuti drugi dom, u svojoj su se odluci vjerojatno vodile, barem posredno, Sieyesovom izjavom da je drugi dom nepotreban ukoliko se uvijek slaže s prvim, a opasan ako se protivi njegovim odlukama.

4. Tipologija bikameralnih zakonodavnih tijela

Prateći raspravu o opravdanosti i održivosti bikameralnih zakonodavnih tijela, Tsebelis i Money (1997) ističu tri pravca njihova razvoja s obzirom na tip države i snagu drugoga doma. Bikameralne strukture u federalnim državama nisu prošle fazu preispitivanja svoje legitimnosti, pa su time i njihove ovlasti ostale jednako snažne. Bikameralne su pak institucije u unitarnim državama tu fazu preispitivanja svrhe i legitimnosti u svjetlu općega pra-

va glasa i ukidanja staleških privilegija prošle.

Različite su unitarne države taj problem različito i rješavale, najčešće opravdavajući potrebu zadržavanja drugoga doma nastojanjem da se u njemu predstavljaju manjinske skupine društva (umjesto dotadašnje aristokracije). No s vremenom su se pojavili zahtjevi da drugi domovi moraju razviti čvrstu legitimacijsku bazu ako žele utjecati na odluke koje donose prvi, izravno birani, domovi pojedinoga parlamenta. Oni drugi domovi, poput britanskoga Doma lordova, koji su se oduprli takvim zahtjevima pretvoreni su u gotovo apolitička tijela, čije su ovlasti drastično smanjene, a mogućnosti utjecanja na donošenje političkih odluka minimalizirane (Tsebelis i Money, 1997: 34).

Još je jedan pravac razvoja bikameralnih zakonodavnih sustava nakon uvođenja općega prava glasa išao u smjeru legitimiranja drugih domova biranjem njihovih članova na općim izborima i sličnim postupkom kojim su se birali članovi prvoga doma. S vremenom je taj proces doveo do kongruentnosti dvaju domova, što je povećalo opsolentnost drugoga doma i razinu kritika zbog neracionalnoga podvostručavanja procesa donošenja zakonodavnih akata. Stoga ne čudi što su države koje su izabrale taj put, posljedica kojeg je stvaranje kongruentnih bikameralnih tijela, s vremenom odlučile ukinuti svoje druge domove i stvoriti unikameralnu zakonodavnu strukturu. Vodeći su primjer skandinavske države poput Danske i Švedske (*ibid.*: 35).

U svojoj analizi zakonodavnih tijela Arend Lijphart (1999) ističe da je glavna uloga drugih domova u trenutku njihova nastanka bila da služe kao kon-

zervativni korektiv prvim domovima, čije su aktivnosti, kako se širila biračka baza, postajale sve radikalnije. Stoga je mandat članova trebao biti dulji nego što je to mandat članova prvoga doma. Članovi su trebali biti stariji, a samim time i mudriji, te su trebali služiti kao kočnica ishitrenom donošenju zakona od strane prvog doma.

4.1. *Varijable proučavanja bikameralnih struktura*

Danas, kada većinu drugih domova biraju izravno građani, valja vidjeti na kojim se to elementima temelji njihova različitost. Lijphart (1999: 204-207) naveo je šest takvih razlika, od kojih tri ističe kao iznimno važne za stvaranje snažne ili slabe bikameralne strukture. Riječ je o ustavnim ovlastima dvaju domova, potom o načinu biranja drugoga doma (bira li se izravno ili neizravno) te o metodi kojom se izravno biranje provodi, dakle je li ta metoda jednaka metodi izbora prvoga doma ili nije. Od ostalih elemenata koji utječu na snagu drugoga doma valja navesti njegovu veličinu, trajanje mandata članova doma te istodobnost izbora, što u biti znači biraju li se svi članovi drugoga doma u isto vrijeme ili se dio zastupnika bira periodično svake dvije, tri ili više godina.

Što se tiče razlika koje značajnije utječu na bikameralnu strukturu, valja istaknuti da ustavne ovlasti drugih domova značajno utječu na označavanje zakonodavnih struktura kao jakih ili slabih bikameralizama. Ukoliko se pak promatra način biranja članova drugih domova, može se zaključiti kako izravno ili neizravno biranje utječe na to imaju li ti domovi demokratski legitimitet proizišao iz izravnih izbora, što im jača i politički utjecaj, ili im je ta-

kav legitimitet manjkav zbog toga što su članovi drugoga doma neizravno birani ili postavljeni od neke druge institucije.

Ako dakle uzmemo u obzir Lijphartove varijable, tipološki možemo razlikovati tri oblika bikameralizma. Bikameralnu ćemo zakonodavnu strukturu smatrati snažnom ukoliko postoji simetrija, odnosno ravnopravnost u formalnim ustavnim ovlastima, te ukoliko je metoda biranja drugoga doma inkongruentna metodi biranja prvoga doma, dakle ukoliko se te dvije metode razlikuju. Neki od primjera takve bikameralne strukture zakonodavna su tijela Njemačke, Švicarske i SAD-a.

U srednje snažnom bikameralnom sustavu jedna od dviju navedenih varijabli nedostaje. Ukoliko je zakonodavna struktura simetrična, a metoda biranja drugoga doma jednaka metodi biranja prvoga doma, riječ je o srednje jakom simetrično-kongruentnom bikameralnom sustavu. Ako je pak suprotno, dakle ako ne postoji ravnopravnost u formalnim ovlastima dvaju domova, a oni se uz to ne biraju jednakom metodom, riječ je o srednje jakom asimetrično-inkongruentnom bikameralnom sustavu. Primjeri prvog oblika parlamenta su Belgije, Italije i Japana, dok su zakonodavna tijela Španjolske, Francuske i Indije primjeri koji potkrepljuju postojanje drugoga tipa srednje jakih bikameralnih tijela.

Posljednju skupinu bikameralnih zakonodavnih tijela čine drugi domovi koji su u isto vrijeme asimetrični i kongruentni, što znači da su njihove ovlasti u odnosu na ovlasti prvoga doma mnogo slabije, dok se njihovi članovi biraju istom metodom kao i članovi prvoga doma. Ti slabi bikameralni sustavi karakteristični su za države poput Austri-

je, Irske te za većinu karipskih država koje imaju bikameralnu zakonodavnu strukturu (Bahami, Jamajka i dr.) (Lijphart, 1999: 208).

S obzirom na tako postavljenu tipologiju valja vidjeti gdje se na skali od snažnih do slabih bikameralnih tijela nalaze drugi domovi Poljske i Rumunjske, dva primjera kojima ćemo se opširnije baviti u nastavku rada.

5. Senat u institucionalnoj strukturi suvremene Poljske

Tranzicija iz komunističkoga u kapitalistički poredak, odnosno iz jednostranačkoga socijalističkog u višestranački demokratski politički sustav, značila je radikalne promjene kako u društvenom i ekonomskom tako i u političko-institucionalnom sustavu Poljske. Jedan od produkata te tranzicije uspostava je niza novih institucija, u koje se ubraja i Senat, drugi dom poljskoga parlamenta.

Naime jedna od važnijih odluka koje je trebalo donijeti prilikom pregovora oporbenih snaga i vladajućih komunističkih elita bilo je uvođenje drugoga doma parlamenta, dakle ostatak na unikameralnoj ili stvaranje (a ponekad i povratak) bikameralnoga predstavničkog tijela. Države Srednje i Istočne Europe različito su riješile to pitanje. Iako je većina razmišljala o uvođenju nekoga oblika dvodomnosti, najčešće su države koje su bile neovisne prije uvođenja komunizma, dakle one koje su tijekom 1920-ih i 1930-ih godina imale bikameralnu strukturu, iznova uvele drugi dom. Riječ je prije svega o Češkoj te Poljskoj i Rumunjskoj. Dvodomni su sustav, doduše, uvele i neke druge države koje ga tijekom vlastite zakonodavne povijesti nisu imale, po-

put Slovenije, Hrvatske (do 2001) i Rusije, jedine države koja je izrijeком federalno ustrojena⁷ (Olson, 1999: 302).

Nedovoljna zrelost demokratskoga institucionalnog djelovanja utjecala je i na način funkcioniranja niza institucija, od vlade i parlamenta do državnoga odvjetnika, raznih agencija, pa i samoga predsjednika države. Činjenica da su drugi domovi u nizu država tek uspostavljeni nije pomogla u njihovu snažnijem profiliranju i uspješnijem funkcioniranju. Unatoč tome što je većina drugih domova birana izravno, raspoložuci samim time neposrednom narodnom legitimacijom, njihove su ovlasti često bile znatno manje nego ovlasti prvih domova, a došle bi do izražaja jedino u trenucima političkih kriza, bilo zbog sukoba predsjednika države i premijera bilo zbog prevelike stranačke fragmentiranosti prvoga doma (*ibid.*: 303).

Godine jednostranačke, ili u slučaju Poljske "fasadne" višestranačke vladavine, u kojima je sve poluge vlasti držala Komunistička partija, a stvarni centar donošenja odluka bio njezin Centralni komitet, ostavile su zakonodavno-predstavnička tijela većine bivših komunističkih država Srednje i Istočne Europe nedovoljno razvijenima i nespremnima da se suoče s intenzivnim promjenama koje je u demokratski politički poredak donijela tranzicija. Tako je bilo i s poljskim parlamentom, u koji su, iskoristivši reformski zamah i izmjenu izbornih pravila, ušli pred-

stavnici niza novostvorenih političkih stranaka, nastojeći utjecati na daljnji proces društveno-političkih promjena. Zbog dugogodišnje zapostavljenosti parlamenta kao mjesta donošenja relevantnih odluka, manjka kvalificiranoga osoblja i nedostatnih pravila djelovanja novoizabrani su se zastupnici morali uhvatiti u koštac s institucionalnim strukturiranjem poljskoga zakonodavnog tijela, uvelike prepuštajući svakodnevno donošenje odluka drugim centrima moći i marginalizirajući na taj način vlastitu ulogu.

5.1. Nastanak poljskoga Senata

Prema Sanfordu (2002), poljska je parlamentarna tradicija mlađa samo od engleske, s obzirom na to da je Sejm uspostavljen još 1493. godine, razvivši se iz Senata (slično razdvajanju domova u Engleskoj) te preuzevši ulogu koju je u početku obavljalo Kraljevsko vijeće. Od 1505. godine na snazi je bio statut *Nihil Novi*, prema kojem kralj nije mogao donositi zakone bez sazivanja sjednica Sejma i Senata. Time je u Poljskoj stipulirana ideja parlamentarne suverenosti.

Frakcijske borbe poljskoga plemstva, koje je bilo predstavljeno u Senatu, dovele su do slabljenja države te do njezine kasnije podjele između susjednih sila (Rusije, Pruske, odnosno Njemačke, i Habsburške Monarhije), i to u čak tri navrata, što je stvorilo svojevrstan animozitet prema Senatu, domu koji je postojao u Prvoj republici (15-18. stoljeće), kao i u Drugoj republici (1918-1939) (Wyrzykowski i Cielén, 2006: 254). Stoga ne čudi što je na referendumu 1946. donesena odluka o ukidanju Senata i stvaranju unikameralnoga zakonodavnog tijela, koje je postojalo za komunističke vladavine.

⁷ S iznimkom Bosne i Hercegovine, čija postdejtonska institucionalna struktura uključuje dvodomno zakonodavno tijelo koje se sastoji od Zastupničkog doma i Doma naroda BiH.

U Poljskoj, kao i u nizu drugih država Srednje i Istočne Europe, tijekom komunističke vladavine u unikameralnom su zakonodavnom tijelu, unatoč paradoksalnom postojanju više političkih formacija, komunisti (i njihovi saveznici) držali sva parlamentarna mjesta. Aktivno političko djelovanje sindikata *Solidarnost*, koje je dovelo do masovnih prosvjeda i tako natjeralo generala Wojciecha Jaruzelskog da 1981. godine uvede izvanredno stanje, nije se smirilo ni krajem 1980-ih. Uvidjevši da iz SSSR-a neće doći pomoć radi vojnog smirivanja eventualnih prosvjeda⁸, vladajući su političari započeli pregovore s predstavnicima snaga koje su zagovarale reforme i promjenu sustava.

Okrugli stol između vođa Komunističke partije i predstavnika *Solidarnosti* doveo je do niza političkih i institucionalnih reformi kojima je cilj bio osigurati miran i kontroliran prijelaz iz autoritarnoga u demokratski sustav. Produkt tih razgovora bio je Zakon o promjeni Ustava od 7. travnja 1989, kojim su uvedene institucije predsjednika države i drugi dom parlamenta (Boban, 2007: 67). Uloga drugoga doma, Senata, bila je da osigura promjenu režima, te je na taj način služio kao izborni alat čija je uloga bila mnogo slabija od uloge već postojećega Sejma (Olson, 1999: 303).

Komunistička je partija nastojala uključiti *Solidarnost* u pregovore kako bi otupila oštricu njezina napada na postojeći politički poredak. Na zahtjeve za slobodnim izborima koji bi građanima dali mogućnost alternacije komunistički su vođe nastojali odgovoriti spremnošću na provođenje kontrolira-

nih izbora u kojima bi za predstavnike sindikata bio osiguran određen broj mjesta u posebno dizajniranim izbornim okruzima. Nakon što oni na to nisu pristali, postignut je kompromis, produkt kojega je bio Senat. Uspostavom drugoga doma – čiji će se članovi birati na slobodnim višestranačkim izborima, no čije će ovlasti biti uvelike slabije od ovlasti kontroliranim izborima izabranoga prvog doma – obje su strane osigurale svoje interese. *Solidarnost* je dobila mogućnost izlaska na slobodne izbore, a komunisti su osigurali ostanak na vlasti (*ibid.*: 304).

Glavni razlog zbog kojeg su komunisti pristali na slobodne izbore za drugi dom poljskoga parlamenta bile su, prije svega, slabe ovlasti Senata. Mogućnosti primjene suspenzivnoga veta bile su vrlo uske, a broj zastupnika dovoljno malen da osigura prevlast komunistima kada su se oba doma parlamenta zajedno sastajala kao Nacionalna skupština. Prema dogovoru, Senat je imao 100 mjesta koja je trebalo popuniti na slobodnim višestranačkom izborima, dok je 460 mjesta u Sejmu podijeljeno tako da su se nekomunistički kandidati mogli, bez konkurencije komunističkih kandidata, kandidirati u 35 posto jednomandatnih okruga, dok je preostalih 65 posto mjesta pripalo kandidatima Komunističke partije. Matematički gledajući, to je bilo sasvim dovoljno da komunisti (čak i da izgube sva ostala mjesta, što nisu očekivali) na zajedničkoj sjednici obaju domova na kojoj je trebalo izabrati predsjednika države na to mjesto postave generala Jaruzelskog. Na taj su način mogli garantirati opstanak komunističke vladavine te utjecati na proces daljnjih reformi (*ibid.*: 305).

Unatoč očekivanjima komunista da će uz 65 posto (299 mandata) osigura-

⁸ Kao što je ranije učinjeno u Pragu i Budimpešti.

nih mjesta u Sejmu oni i njihovi saveznici osvojiti i neko od 100 mjesta u Senatu, kandidati *Solidarnosti* osvojili su, uz 35 posto (161 mandat) mjesta u Sejmu, i 99 od 100 mjesta u Senatu. Komunisti su, doduše, zadržali sveukupnu prevlast u Nacionalnoj skupštini, ali s mnogo manje mandata nego što su očekivali (*ibid.*: 305).

Iako su komunisti zadržali vlast, a general Jaruzelski zauzeo mjesto predsjednika države (uz potporu zastupnika *Solidarnosti*), slobodan izbor članova Senata dao je veću legitimnost djelovanja tome domu u razdoblju koje je slijedilo nego što ju je imao Sejm izabran na poluslobodnim, kontroliranim izborima.

5.2. Ovlasti i zakonodavna aktivnost Senata

U trenutku nastanka Senat je bio značajan alat institucionalne i društvene transformacije Poljske. Slobodan izbor njegovih članova, kao što je već spomenuto, dao mu je mnogo veću važnost nego što je to bilo propisano ustavom i relevantnim zakonima. No istovremeno održavanje izbora za oba doma parlamenta (što je u načelu značilo slično glasovanje birača te sličnu strukturu domova), slabije ovlasti Senata u odnosu na Sejm te njegova ambivalentna pozicija nakon što je obavio ulogu katalizatora društvene i političke transformacije utjecali su na njegov kasniji iznimno slab položaj u procesu donošenja odluka.

Formalne ovlasti Senata uključuju mogućnost revizije točno propisanih zakonodavnih akata koje je usvojio Sejm. Te mu ovlasti dopuštaju njihovo prihvatanje u nepromijenjenom obliku, zatim nadopunu amandmanima, ili, u krajnjoj liniji, potpuno odbaci-

vanje čitavog akta (*ibid.*: 313). Senat ima 30 dana za djelovanje po određenom zakonodavnom aktu, a ukoliko ne reagira ili ne odbaci akt propisanim brojem glasova, smatra se da je akt usvojen. Činjenica da Sejm i nakon što Senat odbaci određeni prijedlog zakona može jednostavno preglasati njegovu odluku (apsolutnom većinom prisutnih zastupnika ukoliko je postignut kvorum na sjednici Sejma) govori o asimetričnosti između dva doma parlamenta, u kojoj Senat igra podređenu ulogu. U godinama koje su pret hodile ulasku Poljske u Europsku uniju i završetku tranzicijskoga razdoblja te najveće srednjoeuropske države Senat je, unatoč slabijim ovlastima u zakonodavnome djelovanju, ipak odigrao vrlo važnu ulogu balansa između radikalnih i sukobljenih stajališta predsjednika republike i Sejma, što se u zakonodavnoj praksi često vezalo uz ispravljanje određenih propusta koji su se dogodili u prvome domu parlamenta (Jackiewicz i Jackiewicz, 1996: 104).

Već je istaknuto da su zakonodavna aktivnost i ovlasti Senata razmjerno slabi u odnosu na ovlasti Sejma, a što se tiče ovlasti vezanih za proračun, one su još ograničenije, što oslikava promjene koje su se dogodile u dvama ciklusima ustavnih promjena, tijekom kojih je uloga Senata na svim razinama značajno oslabljena. Prilikom raspravljanja i donošenja proračuna Senat nema ovlasti da odbaci cjelokupan prijedlog, no ima obvezu da ga raspravi u roku 20 dana. Stoga ne čudi što Poslovnik poljskoga Senata proceduru prihvatanja proračuna utvrđuje u svega tri članka, napominjući mogućnost utjecanja senatora na izmjenu proračuna podnošenjem amandmana, kao i prihvatanja neizmijenjenoga akta, ali bez moguć-

nosti njegova odbacivanja (Standing Orders, 1990: 34).

Senat, uz to, nema mogućnost nadzora nad izvršnom vlašću, ali sudjeluje u odlučivanju o opozivu predsjednika republike, radi čega se sastaje Nacionalna skupština, te ima pravo tražiti od Ustavnoga suda provjeru ustavnosti usvojenoga akta.

Kako bi se do kraja prikazala podređena uloga Senata u odnosu na Sejm, propisano je da drugi dom parlamenta nema nikakve ovlasti prilikom raspravljavanja o zakonima na koje je predsjednik stavio veto, jer je to u izričitoj ingerenciji Sejma. Senat, uz to, s obzirom na nepostojanje ovlasti različitih od ovlasti Sejma, ima gotovo jednaku unutarnju organizacijsku strukturu kao i prvi dom poljskoga parlamenta (Sanford, 2002: 127).

Podređena uloga Senata u odnosu na Sejm učvršćena je i naknadnim ustavnim i zakonskim promjenama koje su dovele do izravnoga izbora predsjednika države, što je ingerencija koja je ranije bila u ovlastima Nacionalne skupštine, tj. plenarne sjednice članova obaju domova parlamenta. Senatu su ograničene ovlasti i Ustavom iz 1997. godine te su svedene na raspravljanje i glasovanje o strogo određenom broju zakonodavnih akata, koje Sejm, kao što je ranije rečeno, može izmijeniti jednostavnim procedurom (Olson, 1999: 313). Prema Spiewaku (1997), ustavnim promjenama iz 1997. godine Senat je postao drugorazredno tijelo s obzirom na to da mu je, drastičnim smanjenjem mogućnosti primjene veta, značajno smanjena mogućnost utjecanja na zakonodavno djelovanje Sejma.

Unatoč tome što ima pravo zakonodavne inicijative i što suodlučuje o imenovanjima niza državnih tije-

la, Senat je ipak imao jednu značajnu ovlast koja ga je činila barem djelomično aktivnim akterom institucionalne strukture Poljske, izbjegavajući pritom potpunu marginalizaciju te posljedično preispitivanje svrhovitosti bikameralizma u okolnostima unitarne države kakva je Poljska. Predsjednik države ima, prema Ustavu iz 1997. godine, ovlast sazivanja referendumu, a Senat ima mogućnost da poziv na referendum prihvati ili odbaci. Njegova je odluka pritom konačna. To je jedna od rijetkih ovlasti Senata u kojoj Sejm nema nikakvih mogućnosti djelovanja, a značajna je kao element obrane zakonodavno-predstavničkoga tijela od djelovanja predsjednika (Standing Orders, 1990: 40-41).

Za kraj valja istaknuti da predsjednik republike nema ovlast raspuštanja Senata niti se on sam može raspustiti. Senat se naime raspušta u trenutku kada je raspušten i prvi dom parlamenta. Uz to izbori za oba doma moraju se održati istoga dana (Sanford, 2002: 126).

6. Organizacija, ovlasti i funkcioniranje rumunjskoga Senata

Kao i Poljska, u kojoj je postojala bikameralna zakonodavna struktura u međuratnom razdoblju, i Rumunjska je, prema Ustavu iz 1923. godine, imala zakonodavno tijelo sastavljeno od dvaju domova – Zastupničkoga doma i Senata. No razlika je između poljskoga i rumunjskog Senata u tome što je poljski bio ukinut u komunističkom razdoblju, jer je, kao što je već istaknuto, smatran glavnim razlogom frakcijskih borbi koje su oslabile državu i dovele do njezine podjele. Kontinuitet djelovanja rumunjskoga Senata održan je pak

i za vladavine komunističkoga režima. Naravno da je s obzirom na Ceaușescuovu diktaturu sasvim deplasirano govoriti o posebnoj i snažnoj ulozi Senata, stoga i njegovo proučavanje počinje tek s promjenama krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, dakle u razdoblju u kojem dolazi i do ponovne uspostave poljskoga Senata.

Dok je parlament pretkomunističke Rumunjske imao značajne ovlasti i dominantnu ulogu u odnosu na izvršnu vlast te je, barem teoretski, smatran najmoćnijim tijelom u državi (Piñeiro, 1999: 223-224), desetljeća komunističke vladavine dovela su do toga da parlament, a samim tim i Senat, ima podređenu ulogu u institucionalnom sustavu Rumunjske. Predstavnici tranzicijske političke elite, od kojih je većina bila dio staroga komunističkog sustava, nisu imali namjeru da efektivno smanje ovlasti predsjednika u odnosu na parlament, iako je Ustav iz 1991. godine predvidio stvaranje snažnoga zakonodavnog tijela. Pritom, doduše, treba napomenuti da je položaj Senata bio slab u odnosu na druge institucije, poput vlade ili predsjednika republike, dok je njegov položaj unutar zakonodavne strukture bio ravnopravan onome Zastupničkoga doma. U nekim se slučajevima čak može smatrati da Senat ima dominantnu ulogu u odnosu na prvi dom. Prema ustavu je, recimo, predsjednik Senata druga najvažnija osoba u državi iza predsjednika republike⁹.

Drugi se dom rumunjskoga parlamenta sastoji od 143 senatora, koje biraju državljani s pravom glasa (dak-

le svi stariji od 18 godina) u 42 višemandatne izborne jedinice. Veličina izborne jedinice varira, pa se u svakoj bira između dva i trinaest senatora¹⁰. S obzirom na to da je riječ o razmjerno izbornom sustavu u kojem se senatori biraju sa stranačkih lista, zakonom je propisan izborni prag od tri posto¹¹, iako u nekim izbornim jedinicama on nema gotovo nikakvu ulogu jer je prirodni prag (primjerice, u jedinicama u kojima se biraju dva zastupnika) mnogo viši. Slično kao i u Poljskoj, gdje se pasivno biračko pravo stječe s 30 godina, a sukladno intenciji drugih domova kao institucija u kojima su predstavljeni mudrost i iskustvo, i kandidati za senatore u rumunjskome Senatu moraju biti stariji od 35 godina, no za razliku od poljskoga slučaja ne postoji inkompatibilnost između mjesta senatora i člana vlade.

Što se tiče ustavom zajamčenih ovlasti, Senat ima pravo zakonodavne inicijative, a ukoliko vlada iskoristi svoje pravo iniciranja zakona u pitanjima koja spadaju u izravnu ingerenciju Senata, onda te prijedloge prvo šalje drugome domu parlamenta na razmatranje. Riječ je o zakonima i drugim oblicima zakonodavnih prijedloga koji se bave pitanjima poput promjene granica, stjecanja državljanstva, donošenja i izmjene nacionalnih simbola, prava na privatno vlasništvo, izbornoga sustava, položaja nacionalnih manjina, produžetka mandata predsjednika republike te nizom drugih pitanja utvrđenih ustavom. Senat također suodlučuje, zajedno s prvim domom, o nizu drugih

¹⁰ Svaki senator u prosjeku predstavlja 160 000 stanovnika.

¹¹ Izborni je prag za koalicijske liste viši, no ne prelazi 8 posto.

⁹ Prema članku 97. Ustava Republike Rumunjske, usvojenog 8. prosinca 1991.

pitanja, među kojima su najvažnija ratificiranje međunarodnih dokumenata, organizacija vlade, struktura Ustavnoga suda i dr. (Standing Orders, 2001).

Iz toga se vidi da rumunjski Senat ni u kojem slučaju nema podređenu ulogu u odnosu na prvi dom rumunjskoga parlamenta, što je vidljivo i po proceduri donošenja zakona. Zakon se naime šalje naizmjenice iz jednoga doma u drugi sve dok se ne postigne suglasnost o njegovu usvajanju, no ako je odbijen dvaput, tada pada, a prvi dom nema ovlasti da glasovanjem poništi odluku Senata (Standing Orders, 2001). S obzirom na tu ovlast jasno je da Senat ima ulogu snažnoga veto-igrača.

Za razliku od poljskoga rumunjski Senat ima ovlast da potvrdi vladu i izglasa joj nepovjerenje, i to na zajedničkoj sjednici s prvim domom. Senatori uz to imaju pravo postavljanja pitanja vladi te mogućnost interpelacije. Konačni dokaz gotovo ravnopravne uloge Senata u zakonodavnoj strukturi Rumunjske ovlast je podnošenja inicijative za reviziju Ustava, koju samostalno može podnijeti najmanje četvrtina

senatora (Standing Orders, 2001). Poljski Senat takvu mogućnost nema, te je u nepovoljnijoj poziciji jer Sejm svakog trena može promijeniti ustav i time još više oslabiti ovlasti Senata ili čak izglastovati njegovo ukidanje.

7. Komparativna analiza poljskoga i rumunjskog Senata

Ukoliko u obzir uzmemo Lijphartovu podjelu bikameralnih zakonodavnih tijela na snažne, srednje jake i slabe, temeljeći zaključke na ranije navedenim varijablama, poljski Senat možemo smatrati slabim drugim domom. Naime bikameralna je struktura poljskoga zakonodavnog tijela asimetrična, jer su ovlasti Senata u odnosu na Sejm znatno slabije, a s obzirom na to da im je metoda izbora slična, odnosno da Senat ne nadpredstavlja, odnosno podpredstavlja određenu skupinu ili teritorijalnu jedinicu, riječ je o kongruentnoj bikameralnoj strukturi. Svi se senatori, uz to, biraju na izravnim izborima odjednom, na četiri godine, što je jednako duljini mandata zastupnika u Sejmu (vidi tablicu 1).

Tablica 1. Komparativna analiza senata Poljske i Rumunjske

Lijphartove varijable	Poljska	Rumunjska
Veličina drugog doma u odnosu na prvi dom	Manji	Manji
Duljina mandata	Raspušta se kad i prvi dom	Kao i prvi dom (četiri godine)
Istodobnost izbora	Odjednom, na četiri godine	Odjednom, na četiri godine
Formalne ustavne ovlasti	Podređen prvome domu	Ravnopravan s prvim domom
Način biranja	Izravno	Izravno
Metoda izbora	Kongruentna	Kongruentna

S druge strane, rumunjski se Senat, koji je postojao i u komunističkom razdoblju, pa ima i kontinuitet duži od poljskoga, u metodi izbora ne razlikuje od prvoga doma, jer se senatori biraju u višemandatnim izbornim jedinicama, a svaki bi trebao predstavljati oko 160 000 stanovnika, pa je zakonodavna struktura Rumunjske kongruentna. Poput poljskog i rumunjski je Senat manji od prvoga doma parlamenta, a duljina mu je mandata jednaka kao i duljina mandata Zastupničkoga doma – dakle četiri godine.

Činjenica koja rumunjski Senat ipak diferencira od poljskoga Senata jesu njihove formalne ustavne ovlasti. Dok je poljski Senat, poglavito zadnjim ustavnim promjenama, doveden u ovisan položaj spram Sejma, rumunjski Ustav propisuje da su oba doma parlamenta jednaka, odnosno raspoložu jednako snažnim ovlastima. Ta varijabla čini rumunjski bikameralizam simetričnim, što u kombinaciji s kongruentnošću daje srednje jaku bikameralnu zakonodavnu strukturu (vidi tablicu 1).

Zaključak

U radu je istaknuto kako su drugi domovi nastali kao kompromisne institucije. Za njihovo je postojanje u modernome svijetu uvelike značajan tip predstavništva na kojem se temelje. Pored teritorijalnoga predstavništva, koje je najzastupljenije u federalnim i regionalnim državama, za naše je primjere unitarnih država važno i demokratsko-egalitarno predstavništvo.

Ukoliko tako utemeljeni drugi domovi funkcioniraju u unitarnim državama bez snažnijih konflikata i zahtjeva za regionalizacijom/federalizacijom države, tada je opravdanost njihova po-

stojanja upitna. Dade se zaključiti kako je takav slučaj sa senatima u Poljskoj i Rumunjskoj.

Jasno, ukoliko su oni svojevrsni zamerci regionalnoga predstavništva, koje bi moglo voditi devoluciji ovlasti sa središnje države na regije, pokrajine ili savezne jedinice, onda je njihova uloga u unitarnim državama još uvijek značajna.

S obzirom na trenutni stupanj razvitka političkih sustava u svijetu čini se da je održanje drugih domova u federalnim državama i više nego opravdano. Oni su značajna karika u lancu podjele vlasti, štite interese saveznih jedinica sudjelujući u procesu donošenja odluka te im je predstavnička osnovica zajamčena.

Drugi pak domovi u ostalim sustavima, protoregionaliziranima te ponajviše unitarnima, imaju izrazito nepovoljan položaj, ponajviše zbog ambivalentnosti predstavničkoga načela na kojem se temelje, bilo da su oni prevladani, kao u slučaju predstavljanja plemstva, bilo da se legitimiraju teritorijalnim načelom predstavništva, no temeljem umjetno stvorenih kategorija (primjer Županijskoga doma u Hrvatskoj u tom je pogledu bio karakterističan), a ono što je najgore za njih, mogu biti potpuno identični s prvim domovima, pa im se gubi smisao postojanja te postaju rubne institucije, svojevrsni relikti prošlosti, odnosno institucionalne nakarade.

Teoretski, strogo racionalno gledajući, ne postoji razlog opstanka Senata u Poljskoj, jer je riječ o slabome tijelu bez značajnijih ustavnih ovlasti koje ne predstavlja različite interese u odnosu na Sejm. Poljska bi stoga, kao unitarna država, s pravom mogla slijediti put

nekih ranije spomenutih država, poput Švedske (nakon ustavnih promjena 1970. godine) i Novog Zelanda, koje su prije prelaska na jednodomno zakonodavno tijelo također imale asimetrično-kongruentnu bikameralnu strukturu.

Razmjerno jači položaj Senata u Rumunjskoj još uvijek ne opravdava njegovo zadržavanje u budućoj zakonodavnoj strukturi te države s obzirom na to da postoji niz primjera država sličnoga tipa (dakle unitarnih država sa simetrično-kongruentnom bikameralnom strukturom) koje su u jednom trenutku odbacile bikameralizam i usvojile jednodomnu zakonodavnu strukturu. Jedan je od značajnijih primjera Danska, koja je 1953. ukinula svoj drugi dom.

Podršku ovom zaključku daju i stalne rasprave koje se vode u rumunjskim političkim i intelektualnim krugovima o zadržavanju drugoga doma ili prelasku na unikameralnu zakonodavnu strukturu. Enache (2007) ističe da je reforma parlamenta česta tema u ru-

munjskome političkom životu, poglavito u predizborno vrijeme. To ne čudi s obzirom na slabu podršku i negativnu percepciju koje zakonodavno tijelo Rumunjske već dugi niz godina ima u javnosti.

Imajući sve to na umu, valja primijetiti kako je sudbina niza drugih domova u državama Srednje i Istočne Europe također nezavidna. To ne znači, naravno, da će unitarne države poput Rumunjske, Poljske, Češke i Slovenije krenuti putem Danske, Švedske, Hrvatske i drugih te ukinuti svoj drugi dom, ali ti će domovi, odnosno njihovi članovi, svakako morati odgovoriti na pitanje o legitimacijskoj osnovi njihova opstanka, odnosno o racionalno-ekonomskoj opravdanosti održavanja dvostruke zakonodavne strukture. Ne bi stoga čudilo da u ne tako dalekoj budućnosti jedine države s drugim domovima u području Srednje i Istočne Europe budu Bosna i Hercegovina te Rusija, jedine federalno ustrojene države u široj regiji.

LITERATURA

- Boban, D. (2007) Ustavni modeli polupredsjedničkih sustava vlasti u Rusiji i Poljskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva* 3 (1): 55-82.
- Enache, M. (2007) Unicameralism vs. Bicameralism. *Cadran Politic*; http://www.cadranpolitic.ro/view_article.asp?item=676&title=Unicameralism_vs._bicameralism (10. 11. 2007).
- Jackiewicz, I. i Jackiewicz, Z. (1996) Poljski parlament u prijelaznom razdoblju. *Politička misao* 33 (2-3): 100-120.
- Lijphart, A. (1999) *Patterns of Democracy*. New Haven i London: Yale University Press.
- Patterson, S. C. i Mughan, A. (ur) (1999) *Senates. Bicameralism in the Contemporary World*. Columbus: Ohio State University Press.

- Piñeiro, A. A. (1999) *History of Modern Romania*. Buenos Aires.
- Riker, W. H. (1992) The Justification of Bicameralism. *International Political Science Review* 13 (1): 101-116.
- Russell, M. (2001) What are Second Chambers for? *Parliamentary Affairs* 54: 442-458.
- Sanford, G. (2002) *Democratic Government in Poland. Constitutional Politics since 1989*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schuettemeyer, S. i Sturm, R. (1992) Wozu Zweite Kammer? Zur Repräsentation und Funktionalität Zweiter Kammer in westlichen Demokratien. *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 23 (2): 517-536.
- Sellers, C., May, H. i McMillen, N. R. (1996) *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*. Zagreb: Barbat.
- Spiewak, P. (1997) The Battle for Constitution. *East European Constitutional Review* 6 (2-3); <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol6num2/feature/battle.html> (12. 10. 2007).
- Tsebelis, G. i Money, J. (1997) *Bicameralism*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wyrzykowski, M. i Cieleń, A. (2006) Presidential Elements in Government. *European Constitutional Law Review* 2: 253-267

INTERNETSKJE STRANICE

- Inter-parliamentary Union:
<http://www.ipu.org> (10. 10. 2007)
- Organizacijska struktura poljskoga i rumunjskog Senata:
<http://www.senateurope.org> (12. 10. 2007)
- Poslovník Senata Poljske:
<http://www.senat.gov.pl> (12. 10. 2007)
- Poslovník Senata Rumunjske:
<http://www.senat.ro> (12. 10. 2007)
- Ustav Rumunjske:
<http://www.servat.unibe.ch> (15. 10. 2007)

The Role of Second Chambers in the Polish and Romanian Political Systems

SUMMARY The paper outlines the development of bicameral legislatures, distinguishing between the British and American model of bicameralism. It also seeks to demonstrate the power of second chambers based on the difference between the unitary and federal states, presenting Arend Lijphart's typology of bicameral legislatures. Moreover, it tries to give a brief outline of the bicameral-unicameral dichotomy in Central and Eastern Europe, and show the questionable legitimacy of second chambers in unitary countries. Using the Senates in Poland and Romania as illustrations, it seeks to highlight their dissimilar historical-institutional development, the differences in their powers and operation and their relationship with first chambers. It also seeks to assign both Senates typologically to one of Lijphart's four bicameral types, using six relevant variables and highlighting the main difference because of which the Polish Senate is subordinated and the Romanian Senate is equal to the first chamber.

KEYWORDS bicameralism, second chamber, Arend Lijphart, Senate, Romania, Poland

NJEMAČKA DEMOKRATSKA REPUBLIKA – POLJSKI SUSJED: POVIJEST PRIJATELJSTVA I PREOBRAŽAJA

Patrycja Wiśniewska

Sveučilište u Poznaniu

Pregledni rad

Primljeno: listopad 2007.

Sažetak Vlada na čelu s kancelarom Konradom Adenaurom proglasila je 21. rujna 1949. osnivanje Savezne Republike Njemačke. Kao odgovor na taj potez Sovjetski je Savez transformirao svoju okupacijsku zonu u zasebnu državu, proklamacijom Vijeća njemačkog naroda 17. listopada 1949. nazvavši tu državu Njemačkom Demokratskom Republikom (DDR). Ta zemlja, koja je uključivala mali dio teritorija Njemačke, nije mogla postati nacionalna država njemačkog naroda, no postala je isturenom zemljom "sovjetskog bloka", s visokom koncentracijom ruskih vojnih snaga. Podjela Njemačke na dva dijela, s nečim poput Berlinskog zida, bilo je nešto doista jedinstveno. Poljski narod i narod Istočne Njemačke živjeli su jedan do drugog, u istome "bloku". Ritam njihovih života u toj poslijeratnoj realnosti/povijesti nije se previše razlikovao. Članak ukazuje na slične probleme, proteste i konflikte. Književnost je u DDR-u, jednako kao i u Poljskoj, bila temeljna snaga duhovnih i političkih promjena. Komunistička vlast okončana je 1989. godine, no ključan trenutak u stvaranju političke oporbe zbilo se 1976. godine. Mirna revolucija u DDR-u i strukturne/konstitucionalne promjene u Poljskoj donijele su novu kvalitetu u suradnji i susjedskim odnosima između dviju zemalja.*

Ključne riječi DDR – Njemačka Demokratska Republika, SED – Jedinstvena socijalistička partija Njemačke, njemačka protestantska crkva, njemačko-poljski konflikti 1985-1989, sovjetski blok, politička opozicija, socijalističke društvene reforme, društvena promjena/transformacije

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu "Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts" održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

U trenutku završetka Drugoga svjetskog rata zapadne su sile – Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija – ali i Sovjetski Savez zauzele jednako stajalište o dvama temeljnim pitanjima o Njemačkoj. Prvo, smatrali su da Njemačka mora ostati pod čvrstim nadzorom. Trebalo ju je denacificirati i demilitarizirati. Gospodarstvo se moralo decentralizirati kako nika da više ne bi nastali uvjeti za obnavljanje sličnoga režima koji je bio poražen. Drugo, te su sile smatrale da Njemačka nakon završetka okupacije treba biti jedna država. Ostalo je samo pitanje – kakva država? Cilj je zapadnih država bio da Njemačka postane demokratska, razvijena zemlja, koja poštuje ljudska prava. Rusi su se nadali da će to biti komunistička država.

S vremenom je postalo jasno da nije moguće sporazumjeti se o karakteru Njemačke. Počeo je Hladni rat između Sovjetskoga Saveza i Zapada. Njegov je ishod bila okupirana Njemačka podijeljena na dva dijela. Godine 1947. engleska i američka okupacijska zona povezane su u bizonu. Godine 1949. priključila im se francuska zona. Rezultat povezivanja bila je trizona. U kolovozu 1949. godine u njoj su provedeni parlamentarni izbori na kojima su pobijedili kršćanski demokrati i liberali. Novonastala vlada, s kancelarom Konradom Adenauerom na čelu, objavila je 21. rujna 1949. godine nastanak Savezne Republike Njemačke. Kao odgovor na to Sovjetski je Savez završio pretvaranje svoje okupacijske zone u državu koja će biti odvojena i podređena njegovim interesima. Dana 7. listopada 1949. godine pod pokroviteljstvom SSSR-a osnovano je Njemačko narodno vijeće kao privremena Narodna skupština, koja je 17. listopada 1949.

godine proglasila Njemačku Demokratsku Republiku. Četiri dana kasnije za njezina je predsjednika izabran Walter Pieck. Sljedećega dana formirana je Vlada pod vodstvom Otta Grotewohla. Sovjetske snage predale su novoj državi prava koja je dotle imala sovjetska vojna uprava. Te su snage temeljile svoju nadležnost za ta prava na zaključcima Potsdamskoga ugovora velikih sila.

Njemačka Demokratska Republika (DDR) – obuhvaćajući relativno malen dio njemačkoga teritorija – nije mogla biti etničkom državom Nijemaca. Ona je služila kao prednji dio “socijalističkoga tabora” i bila je područje goleme koncentracije sovjetskih armija. Bila je najuređenija od svih komunističkih država. To je bila država s relativno visokim životnim standardom. Istodobno je Istočna Njemačka (tako su je nazivali Poljaci) bila najtotalitarnija zemlja sovjetskoga tabora. Tako visoke razine marksističko-lenjinističke indoktrinacije, pod kojom je živjelo njezino stanovništvo, nije bilo u ostalim komunističkim državama.

Postojalo je opće uvjerenje da se povijest DDR-a elementarno razlikuje od povijesti drugih zemalja Istočnoga bloka. Ono se temeljilo na tvrdnji da je DDR uvijek bio dio Njemačke. U tome se smislu njegov položaj razlikovao od položaja drugih potpuno okupiranih zemalja. Podjela Njemačke bila je jedinstvena kao i Berlinski zid. Poljaci i istočni Nijemci živjeli su kao susjedi, u jednome “bloku”. Ritam njihova života u poslijeratnoj povijesti jedva se razlikovao. Problem je bio u tome što je povijest DDR-a bila gotovo nepoznata, barem u Poljskoj. Nakon 1945. godine institucije sustava sile bile su uvedene sličnim tehnikama, odnosno počele su društvenim reformama. One su obu-

hvaćale poljoprivredu i industriju i trebale su pomoći pri stvaranju novoga društvenog ustroja koji bi bio prijemčiv za manipulacije moći. U DDR-u su, kao i u Poljskoj, komunisti apsorbirali socijaldemokrate. KPD i SPD ujedinili su se 1946. godine, prije nego u Poljskoj. Eliminirani su oni socijaldemokrati koji se nisu htjeli podčiniti. Nastao je sustav satelitskih stranaka. Za razdoblje masovnoga terora isprika je nađena u borbi s nacistima. Tamna mrlja bio je zatvor u Waldheimu u Saskoj. Od travnja do srpnja 1950. godine ondje su održani – svakih pola sata – procesi protiv ukupno 3.392 optuženika. Izrečene su 33 smrtne presude. U noći između 3. i 4. studenoga 1950. godine u zatvorskom podrumu ubijena su 24 optuženika. Njih su uhitile sovjetske snage pod optužbom za nacionalsocijalističke zločine ili kao protivnike sistema. To su bili “antifašistički procesi ratnim zločincima”. Kada se režim obračunao s političkom oporbom, počeo je napad na Crkvu. Zatim su komunisti počeli – slično kao u Poljskoj – “čistiti” vlastite redove. Žrtve su bili: član Politbiroa CK SED-a Paul Mecker, ravnatelj središnje radiopostaje “Deutschlandsender” Leo Bauer, generalni tajnik željeznica Willy Kreitmeyer, direktor središnjih novina “Neues Deutschland” Lex Bende. Oni su mučeni i ubijeni u rudniku urana.¹

Od 1946. do 1948. godine SED – Socijalistička jedinstvena partija Njemačke – učvrstila je svoj položaj i odredi-

¹ U Poljskoj je Bierut blaže postupao s Gomuikom i njegovom “skupinom”. Poljaci su se oduvijek ponosili svojom ustaničkom tradicijom. Kao prvi pokret i pobunu protiv komunističkih snaga navode Budimpeštu i Poznanj iz 1956. godine. Zaboravljaju da su prvi bili Nijemci.

la organe vlasti. Došlo je do otpora vlastima, što je bila posljedica drastičnih promjena kursa u SED-u još prije Staljinove smrti. Na 2. partijskoj konferenciji, održanoj od 9. do 12. lipnja 1952, donijete su odluke o ubrzanom “planskom izgradnji socijalizma”, zaoštravanju klase borbe, suzbijanju Crkve, kolektivizaciji poljoprivrede, razvoju teške industrije. Te su odluke izazvale političku i gospodarsku krizu. Teror i borba protiv privatnih vlasnika prouzročili su masovan bijeg na Zapad. Samo 1952. godine pobjegle su 182 000 ljudi, među njima tisuće seljaka zbog prisilne kolektivizacije. Nakon Staljinove smrti u ožujku 1953. godine vodstvo SED-a izgubilo je ne samo svoje zaštitnike nego i programatsku podršku. Dana 28. svibnja Vlada je donijela odluku o povećanju radne norme za više od 10%. Drugoga lipnja u Moskvi su pozvani generalni tajnik CK SED-a Walter Ulbricht i premijer Otto Grotewohl, gdje je izražena sumnja u njihovu političku liniju. Tjedan nakon toga Politburo je priznao svoje pogreške i najavio ukidanje odluka o seljacima, privatnoj inicijativi i kleru. Ublažavanjem kursa nisu izbjegnute napetosti, koje su iz mjeseca u mjesec rasle, osobito zato što vlasti nisu ukinule zaključke o povećanju radnih normi. Već su 12. lipnja 1953. godine radnici donijeli rezoluciju u Magdeburgu u kojoj su zahtijevali uhićenje članova Politburoa CK SED-a. Izbio je ustanak na uglednome gradilištu DDR-a – u berlinskoj Staljinovoj aleji (danas Frankfurtskoj aleji). U ponedjeljak 15. lipnja ljudi su se okupili na gradilištu bolnice u Friedrichshainu u Berlinu. Upućena je rezolucija premijeru u kojoj se zahtijevalo ukidanje radnih normi. Sutradan su zidari kućnoga bloka broj 40 u Staljinovoj aleji obaviješteni da su njihovi izaslanici uhićeni. Pošli

su ih osloboditi. Pridružili su se kolegama iz drugih blokova. Marš je bio spontan. Pritom je bilo razbojničkih napada i krađa. U 13,30 sati povorka je došla k premijeru. U tome je trenutku objavljeno na radiju da je odluka o normi povučena. Pred demonstrante je izašao ministar teške industrije Fritz Selbmann, ali nije smirio situaciju. Radnici nisu zahtijevali samo opoziv normi, nego i slobodne izbore, oslobađanje političkih zatvorenika, povlačenje okupacijske armije, ujedinjenje Njemačke, reviziju granice na Odri i Nisi. Dana 17. lipnja proglasili su opći štrajk. Počeo je narodni ustanak.

Prvi su pokreti počeli još uvečer 16. lipnja. Na sektorskim granicama pojavile su se parole i transparenti. Walter Ulbricht zamolio je sovjetske postrojbe za suglasnost da policija puca na narodne mase. Moskva je odbila. Godine 1953. DDR nije još imao svoju vojsku. Nakon što je u noći izbila prava bitka policije s narodnom masom koja je opkolila palaču Friedrichstadt, sovjetsko je zapovjedništvo shvatilo da će u određenom trenutku biti teško ovladati štrajkom u Berlinu. Tenkovi su počeli ulaziti u grad. Radiopostaja RIAS iz Američkoga sektora u Zapadnome Berlinu i druge postaje obavještavale su o događajima u noći između 16. i 17. lipnja. Štrajkovi su se proširili u unutrašnjost zemlje. Zahvatili su gradove i sela oko Berlina, Jenu, Magdeburg, Geru, Erfurt, Halle, Leipzig i Rostock. Dana 17. lipnja 1953. godine u 7 sati tisuće ljudi okupile su se na Strausberger Platzu 10. To više nije bio štrajk, nego ustanak kojem je cilj bio obaranje vlade. Oko 9 sati tisuće su ljudi došle na Alexanderplatz, u ulicu Unter den Linden, na Potsdamer Platz. U 11,30 sati krenuli su sovjetski tenkovi. Nisu napali mase, nego su ih htjeli

razdvojiti. Prve su žrtve pale na strani policije kada su mase obasule kame-njem dužnosnike iz prevrnutoga automobila. Napadani su automobili Ministarstva državne sigurnosti, paljene su stražarnice i kiosci te rušene utvrde na sektorskim granicama. U 11 sati prestale su djelovati gradske komunikacije. U 13 sati iz Moskve je doletio maršal Vasilij Sokolovski i preuzeo vodstvo postrojbi. Ustanici su zaposjeli zgradu Partije, zapalili jednu robnu kuću. Maršal je proglasio izvanredno stanje. Tenkovi su opkolili sektorske granice. Ustanak se postupno razbuktavao. U cijelom DDR-u ustanici su osvojili 250 partijskih i državnih zgrada. Iz 12 zatvora oslobođeno je 1.400 zatvorenika, od kojih je 1.200 bilo uhićeno. Štrajkovi su zahvatili 600 poduzeća. U Jeni i Rathenowu linčovani su pripadnici tajne policije. Izvanredno je stanje trajalo 4 tjedna. Bitno je međutim to što su napadi bili usmjereni protiv SED-a, a ne protiv sovjetske armije. Oni su skrivili smrt 24 građanina DDR-a, a hicima narodne policije ubijeno je 8 osoba. Osamnaest ustanika strijeljano je presudama sovjetskih vojnih sudova. Ustanak je brzo ugušen. Broj ubijenih ni danas nije poznat. Procjenjuje se da je bilo 60-80 mrtvih. Već su 17. lipnja počela uhićenja. Ministarstvo državne sigurnosti uhitilo je 15 000 ljudi (trećina od toga bili su stanovnici Berlina). Većina je krajem srpnja puštena na slobodu, ali mnogi su poslani u SSSR. Zapadne države nisu reagirale na te događaje. Walter Ulbricht ostao je na vlasti. U Zapadnoj Njemačkoj 17. je lipnja proglašen državnim praznikom, Danom njemačkoga jedinstva. Ti događaji nisu imali značajnu ulogu. Ustanak 1953. godine izbio je prerano da bi imao značenje kao pobuna u Poznanju 1956. godine.

Ona je bila brutalnije ugušena. Društvu DDR-a bila je to lekcija poput one mađarske iz 1956. godine, premda manje krvava. Otvoreni je otpor oslabio za niz godina i nije imao razmjere kao onaj u Poljskoj ili u Čehoslovačkoj (Wóycicki, 2000: 14-20).

Mjere odmazde postojećega sustava bile su tako jake da se pedesetih godina država našla pred gubitkom stanovništva. Razlog tomu bila je činjenica da je u podijeljenome Berlinu granica između njemačkih država postojala samo na papiru. Tko god je živio u Berlinu, mogao je bez ikakvih zapreka prijeći iz jednoga dijela grada u drugi. To je značilo da se stanovništvo DDR-a stalno iseljavalo na Zapad. Između 1949. i 1961. godine u SR Njemačku je pobjeglo oko 2,7 milijuna ljudi. Kako bi spriječila daljnje bježanje, Vlada DDR-a zaključila je 13. kolovoza 1961. godine da se na berlinskim sektorskim granicama izgradi zid. To je bio svjetski presedan. Nikada i nigdje takvo što nije napravljeno. Svu vlast u DDR-u imala je komunistička stranka – Jedinstvena socijalistička partija Njemačke (SED). Na njezinu čelu bili su Wilhelm Pieck (do 1953), Walter Ulbricht (1953-1971), Erich Honecker (1971-1989) i na kraju Egon Krenz (1989). Društvo je bilo praćeno i nadzirano. Glavnu je ulogu pritom imala državna tajna policija (Stasi). Njezina je zadaća bila praćenje, šikaniiranje i represija nad građanima za koje se sumnjalo da su neprijateljski raspoloženi prema sistemu. Špijunirala je i u inozemstvu. Već je 1950. godine počela prisluškivati telefonske razgovore, što je činila bez prekida do prosinca 1989. godine. U početku je 26. samostalni odjel mogao istovremeno nadzirati 20 razgovora, a kasnije, zahvaljujući modernizaciji tehnike, i 1.000

razgovora. U tome je odjelu u trenutku rušenja zida radilo 436 dužnosnika. Šesnaesti odjel III. sektora bavio se prisluškivanjem međunarodnih telefonskih razgovora. Informacije su upotrebljavane za dezinformiranje i provociranje. Žrtva je takve metode bio, među ostalima, Helmut Kohl. Njegov razgovor s tadašnjim generalnim tajnikom CDU-a Kurtom Biedenkopffom bio je 1981. godine, nakon izmjena, prepisan na papiru CIA-e i doturen tjednicima "Der Spiegel" i "Der Stern". Kohl je govorio o zavjeri, ali nitko mu nije vjerovao (usp. Grzybowska, 2000). Stasi je također potkradao pisma i pakete. To je donosilo priličnu dobit. Od 1984. do 1989. godine država je tako zaradila trideset dva milijuna njemačkih maraka. I Poljska služba sigurnosti služila se metodom poštanske pljačke i telefonskog prisluškivanja. Pisma iz inozemstva redovito su imala žig "stiglo s tragovima oštećenja".

Razdoblje nakon 20. kongresa Komunističke partije Ruske Federacije (KPRF) u DDR-u je – slično kao u Poljskoj – bilo vrijeme vrenja. Treća partijska konferencija SED-a (24-30. ožujka 1956) bila je dobra prilika da se izrazi protivljenje pred dužnosnicima Ulbrichtove partije. U svibnju 1956. godine germanist Hans Meyer održao je govor na konferenciji stručnjaka za književnost u kojemu je kritizirao socijalističku lozinku da je pisac "inženjer ljudskih duša". Taj su govor objavile novine "Der Sonntag". One su bile pandan poljskim novinama "Po prostu" – tribini neovisnih intelektualaca. "U to je vrijeme Günter Kunert objavio poznatu pjesmu *Du kannst nicht entfliehen*. Ona je imala sličnu ulogu kao u Poljskoj Wazykova *Pjesma za odrasle*. U drugoj polovici 1956. godine iz zatvora

je pušteno 11 000 osoba” (usp. Wóycicki, 2000).

Razlika je između poljskoga i njemačkoga iskustva iz 1956. godine u tome što je Ulbricht u srži ugušio unutarnju partijsku oporbu. Dana 9. ožujka 1957. godine objavljeno je da je filozof Wolfgang Harich osuđen na 10 godina zatvora. Predodžba novoga sustava bila je veoma poželjna za pripadnike njemačke ljevice. Ona je značila mogućnost odvajanja od “smeđ” prošlosti. U biti je, kao i u Poljskoj, oslabjela usiljena privlačnost predvodničkoga sustava i u redovima onih ljudi koji su vjerovali u istočnonjemački socijalizam. Promjena raspoloženja osjetila se ponajprije u kulturi. Valja napomenuti da se to, u usporedbi s Poljskom, dogodilo s malim zakašnjenjem. Prve ozbiljne poticaje donijela je omladinska i književna scena. Šezdesete i sedamdesete godine vrijeme su individualizma i pesimizma. Pravu oluju donijela je drama Ulricha Plenzdorfa *Die neuen Leiden des jungen W.*, objavljena u časopisu “Sinn und Form”, pripovijetka Christe Wolf *Kassandra* te knjiga Reiner Kunzea *Die wunderbaren Jahre*. Književnost je u DDR-u, slično kao u Poljskoj, bila motor duhovnih i političkih preobražaja.

Opet je režim, zbog brojnih sovjetskih garnizona otporniji nego u Poljskoj, nastupio oštrije. Cenzura je bjesnila. Njezine su žrtve bila mnoga radoznala i skeptična djela pisaca poput Erwina Strittmatters, Ericha Loesta, Stefana Heyma. Slično kao u Poljskoj, književna oporba počela se pretvarati u političku. Razvijala se omladinska pop-kultura, društvene niše, nastajale su prilike za manifestiranje neovisnosti, sve su češći bili *rock*-koncerti.

Godine 1976. prodorno je počeo, kao u Poljskoj, proces oblikovanja po-

litičke oporbe. Oduzimanje državljanstva DDR-a pjevaču Wolfu Biermanu, koji je nastupio u Kölnu, izazvalo je buru prosvjeda kolega umjetnika. Pismo upućeno Politbirou potpisali su najistaknutiji istočnonjemački umjetnici. To je bilo godinu dana nakon Konferencije u Helsinkiu. Sistem DDR-a je popuštao. Oporba se razvijala, ali ne tako dobro da bi mogla podržati “Solidarnost”. Nije mogla doprijeti do Poljske. Od druge polovice osamdesetih godina stalno je izlazio opozicijski “Löschpapier”, u Berlinu “Arche Nova”, u Leipzigu “Mücke”, u Halleu “Nachtgebete”, u Magdeburgu “Nachtdruck”. Njemačka je bila u konspiraciji.

Od 1987. godine počinje formiranje demokratske oporbe, djelomice prema poljskome modelu. Nastaju brojne građanske inicijative. Sloganima o obrani mira i ljudskih prava te su građanske inicijative prouzročile eroziju sustava. Kada je došla “perestrojka”, Honecker je odlučio, nasuprot Gorbačovu u Moskvi, poći “samostalnim putem” u izolaciju. Dana 7. listopada 1989. godine Mihail Gorbačov u svome govoru nije podržao politiku vođa DDR-a.

Narednoga dana DDR je zahvatila bujica masovnih prosvjeda. Gotovo je mogla završiti u krvi. Dana 18. listopada 1989. godine završila je Honeckerova vladavina. On je podnio ostavku. Nekoliko tjedana prije odlaska slavio je četrdeseti rođendan DDR-a u palači Republike (koja se nalazi na trgu dvorca Hohenzollern, srušenog poslije rata). Demonstracije i prosvjedi milijuna ljudi u Leipzigu, Berlinu, Rostocku i Dresdenu srušili su ustroj režima. Tko želi upoznati i razumjeti Njemačku, ne smije zanemariti zanos tih dana, oduševljenje zbog slobode, oduševljenje bez nacionalizma. Honeckerovo mje-

sto zauzeo je malo poznat Egon Krenz. Novi generalni tajnik SED-a dopušta prelazak granice s osobnom iskaznicom. Dana 9. studenoga Vlada dopušta prelazak granice između obiju država bez formalnosti. Toga dana pao je Berlinski zid.

Postoji uvjerenje, barem u Poljskoj, da se DDR 1989-1990. srušio kao kula od karata i da njemačko društvo nema velikih zasluga za uklanjanje sovjetskoga bloka. Jasno je da su praško proljeće iz 1968. godine ili pokret "Solidarnost" bile pojave koje su mogle imponirati. Povijest oporbe u DDR-u znatno je bogatija nego što se misli. DDR nije pao zbog utjecaja "općega vjetera povijesti", nego je taj pad bio rezultat snažnoga društvenog pokreta. Zamah toga pokreta bio je sličan pokretu "Solidarnosti". Ritam povijesti DDR-a bio je sličan ritmu povijesti NR Poljske. No režim DDR-a imao je veću premoć nad društvom. Prosvjedi u Njemačkoj rasli su u drugačijim oblicima nego u Poljskoj. Između 1949. i 1961. godine iz DDR-a je pobjeglo 2,7 milijuna ljudi, dakle 15% građana. Mnogi oporbenjaci otišli su na Zapad ili su bili protjerani. Iz Poljske se nije moglo lako pobjeći. Nije postojala druga Poljska u koju bi se bježalo. Povijest DDR-a povijest je otpora i hrabrosti u borbi za demokraciju.

Pri opisu društvenoga protivljenja moći vrijedno je spomenuti ulogu Crkve i sekularizacije društva kao oblika borbe Partije s tom institucijom. U opisu stanovništva 1946. godine 81,9% stanovništva DDR-a prijavilo je pripadnost Evangeličkoj crkvi, a 11,9% Katoličkoj crkvi. Nakon popisa 1964. godine (to je bio posljednji popis s prijavom vjerske pripadnosti) udio protestanata u ukupnom broju stanovništva bio je 59,35%, a katolika 8,09%. Prema istra-

živanjima raznih institucija 1990-1991. godine, udio protestanata bio je između 21 i 27%, a katolika između 3,6 i 5,5%. Godine 1990. 35% anketiranih izjavilo je da ne pripada nijednoj Crkvi, a 31% da je istupilo iz Crkve. Ljudi povezani s Crkvom bili su u manjini – bilo ih je 30% (usp. Mechtenberg, 2000). Proces odvajanja od Crkve objašnjava se sekularizacijom društva koju je provodio SED.

U drugoj polovici osamdesetih godina počela je borba s crkvama. Partija je krenula u ofenzivu protiv "političkoga klerikalizma". Ateistička je propaganda eskalirala organiziranjem protucrkvениh manifestacija, izdavanjem brošura, nalaganjem školstvu neprijateljskoga usmjerenja prema religiji. Veoma učinkovitim sredstvom sekularizacije pokazalo se uvođenje svečane prisege za mladež 1954. godine. Obje su je Crkve nazvale "zamjenskom ceremonijom za vjeru", koja isključuje savez s religijom. U udžbeniku je stajalo da ta ceremonija postaje "integralnom sastavnicom socijalističke izobrazbe i odgoja". Stanje u konfesijskoj sferi postalo je psihološkim opterećenjem. S jedne su strane svećenici pozivali na odbijanje svečane prisege, a s druge je strane vlast prijetila kaznama njezinim protivnicima. Slabljenje položaja Crkva uzrokovala su i dekomponiranja u društvenom okruženju, društvena pokretljivost i preobražaj te, također, ponašanje srednjonjemačke Evangeličke crkve za vrijeme nacionalsocijalizma.

Činjenica da je DDR bio jedina socijalistička zemlja s najvećim udjelom protestanata imala je crkveno-političke posljedice. Klaus Gysi, koji je bio odgovoran za politiku prema Crkvama, u svome je govoru u Kraljevskome institutu za međunarodne poslove

u Londonu 1981. godine rekao da se Evangelička crkva osjeća pozvanom da sudjeluje u društvenome životu, dakle pravilo odvojenosti Crkve od države mora se drukčije primjenjivati nego u zemljama s Crkvama čistoga kulta, jer se ona sama smatra društveno aktivnom snagom (usp. Mechtenberg, 2000). Zato svečana prisega nije bila samo "socijalistička zamjenska ceremonija" ni religijsko-politički sukob, nego obiteljska svečanost. Svečanost je preživjela vrijeme propasti DDR-a, a u društvenim su se običajima iskazivale građanske vrline tradicionalno povezane s protestantizmom, kao što su marljivost, osjećaj dužnosti, disciplina, red, štedljivost i potreba za socijalnom sigurnošću. Postojao je stanovit savez između protestantskoga etosa i socijalističkoga morala. Poklapali su se njihovi vrijednosni sustavi, s tom razlikom što je sustav DDR-a proklamirao ta svojstva kao postignuće nastalo "izgradnjom socijalizma".

Paradoksalna je činjenica da je s gubitkom članova obiju Crkava raslo njihovo društveno značenje, osobito Evangeličke crkve. Računajući s društvenim otuđenjem Crkava, politika DDR-a oduzela im je politički utjecaj. Ipak, one su zadržale samostalnost. Ta činjenica, koja se činila manje značajnom, otvorila je mogućnost porasta važnosti Crkava. Ona se osamdesetih godina odrazila u stvaranju neovisnoga pokreta pod pokroviteljstvom i nadzorom Evangeličke crkve, i pridonijela je procesu destabilizacije sustava.

Skupine koje su nastajale nakon 1981. godine i istupale pod krilaticama obrane ljudskih prava ili zaštite okoliša te djelovale uz podršku Crkve izrastale su pod napetostima u odnosima s državom. Pokraj takve zaštitničke funkcije,

Evangelička je crkva u dijalogu s Vladom nastojala isticati važnost stremljenja za demokratizacijom društvenoga života i ublažavanja sukoba. Budući da su ta nastojanja bila bezuspješna, bilo je teško obuzdavati i nadzirati oporbene skupine u okviru crkvenih struktura. Država ih je nastojala neutralizirati skandaliziranjem potencijala društvenoga nezadovoljstva na tlu Crkve. Godine 1989, pod utjecajem Gorbačovljevih krilatica "glasnost" i "perestrojka", iz neovisnih je skupina nastala široka oporba koja je otvorenom borbom zahtijevala reformu sustava. To je ubrzalo pad DDR-a i otvorilo put u njemačko jedinstvo.

Kada su 3. listopada 1990. godine, na Dan njemačkoga jedinstva, zvonila zvona Katoličke crkve, šutjela su zvona Evangeličke crkve. To je bilo simbolično izražavanje mišljenja katolika i protestanata o njemačkom jedinstvu. Bit te razlike bila je u tome što je Evangelička crkva bila previše ukorijenjena u socijalizam DDR-a. Godine 1973. Sinod Saveza evangeličkih crkava u DDR-u izrazio je samoodređenje tih Crkava u jednoj rečenici: "Ne želimo biti Crkva pokraj socijalizma niti protiv njega, nego Crkva u socijalizmu". Od toga dana upotrebljava se skraćena formulacija "Crkva u socijalizmu".

Za vrijeme posjeta uprave Konferencije crkvenoga vodstva Erichu Honneckeru 6. ožujka 1978. godine predsjednik Državnoga vijeća službeno je izjavio da se Crkvama kao "Crkvama u socijalizmu" otvaraju mnoge mogućnosti djelovanja (usp. Mechtenberg, 2000). Stvoren je temelj za suradnju Evangeličke crkve u socijalističkoj državi. Crkva nije shvatila formulaciju "Crkva u socijalizmu" ni kao socijalističku verziju saveza s vlašću ni kao vjerskomoralistički

blagoslov političkih ciljeva. Ona ju je smatrala skeptičnom refleksijom o socijalističkim obećanjima i pojednostavljenjem u svjetlu kršćanske vjere kako bi se u socijalizmu potakla aktivnost kršćana u društvenom životu. Formulacija "Crkva u socijalizmu" motivirala je reformatorske protestantske snage za angažman u pitanju "reformiranoga socijalizma". Na takvo djelovanje pozvao je već 1972. godine na Zemaljski sinod erfurtski evangelički predstojnik Heino Falcke. Stoga se može zaključiti da te snage nisu težile rušenju DDR-a te da su bile razočarane kada je DDR propao.

Katolička crkva u DDR-u nikada nije bila na poziciji "Crkve u socijalizmu" te se distancirala od režima DDR-a. Njezina strategija čekanja dovela je do usredotočenja na unutarcrkvena pitanja. Godine 1988-1989. u okviru Eku- menske skupštine počela je suradnja između obiju Crkava u pitanjima mira, pravедnosti i promoviranja stvoriteljstva.

Doživljeno razočaranje jednoga dijela evangeličkih reformatorskih snaga u vrijeme političkoga prodora produbilo se nakon poraza građanskoga pokreta stranaka "Demokratski polet" ili "Savez 90" na izborima za Narodnu skupštinu 18. ožujka 1990. godine i na komunalnim izborima 6. svibnja 1990. godine. Tada su katolici, koji su se, neopterećeni prošlošću, kandidirali na listama za obnovljeni istočnonjemački CDU, dobili natprosječan broj predstavnika na svim političkim razinama. To je bilo iznenađenje s obzirom na percepciju Katoličke crkve kao krute i anakronističke organizacije. Unutar te crkve u DDR-u nastajali su pripremni oblici za demokraciju i preuzimanje odgovornosti, a i u studentskim zaje-

dnicama i akademskim krugovima, te u okviru aktivnosti konfesijskih katoličkih općina ili u katoličkoj okolici Eichsfelda i katoličkoga dijela Lausitz (Lužice). Oni su pokazivali znatnu otpornost na ateističke utjecaje režima SED-a. U Poljskoj je veoma jaka Katolička crkva bila tvrđava i pribježište za sve djelatnike i stranke iz oporbe. Država je tolerirala postojanje Crkve, suzbijala je i pratila, ali Crkva je ostala neovisna i neprikladna za utjecaj režima. Nakon pada komunizma Crkva je bila najvažnija institucija u državi. U vrijeme prodora obje su Crkve u DDR-u uživale autoritet i ugled. Predstavnici Crkava bili su posrednici i mirotvorci u razgovorima. No to nije donijelo obnovu crkvenoga života. S oblikovanjem pluralističkoga društva i odgovarajućega stranačkoga spektra završila se politička funkcija Crkava.

Položaj Crkava na objema stranama njemačko-poljske granice temeljito se razlikovao. Dok na poljskoj strani konfesijske razlike nisu bile značajne, a društveni je etos bio određen Katoličkom crkvom, duboko uraslom u nacionalnu svijest, usporedna je veza u Istočnoj Njemačkoj moguća jedino u maloj katoličkoj enklavi Eichsfeldu i u Lužičkih Srba. Crkve u DDR-u i NR Poljskoj služile su se drukčijim strategijama u ratu s tadašnjim političkim sustavom. No to ne znači da je bilo problema u prijateljstvu Poljaka i Nijemaca.

Vrijedno je spomenuti jedan manje poznat podatak o sukobu NR Poljske i DDR-a 1985-1989. godine. To je nepoznata stranica odnosa između država "socijalističkoga tabora". Premda je to bio međunarodni sukob, nije bio poznat izvan područja zapadne Pomeranije. On je prouzročio sukob dviju država članica socijalističkoga bloka. To

su bila pitanja zakonodavne, prestižne i gospodarske prirode. Počeo je jednostranom odlukom Vlade DDR-a od 20. prosinca 1984. godine o proširenju svoga akvatorija za 12 morskih milja koja je stupila na snagu 1. siječnja 1985. godine. Time su pod upravu Istočnoga Berlina dospjeli elementi infrastrukture (dokovi i sidrišta) skupine luka Szczecin-Swinoujście. Oni su bili nužni za uspješnu djelatnost tih luka. Poljska strana nije prihvatila jednostranu odluku susjeda, pa je od 1985. do 1989. godine dio morskog zaljeva bio sporan; bila je to arena neuobičajenih i istodobno dramatičnih događaja za odnose između službeno bratskih država. Sukob nije bio beznačajan za bilateralne odnose ni za unutarnje stanje u Poljskoj. On pokazuje unutarnje preobražaje Istočnoga bloka krajem osamdesetih godina 20. stoljeća. Osjećaj zajedništva oslabio je padom prestiža SSSR-a. To je bio prvi javni teritorijalni sukob među socijalističkim državama. Imao je političku i ideološku dimenziju te je pokazao da je postavka o beskonfliktnome karakteru odnosa među državama socijalističkoga bloka bila lažna. Konflikt je zadirao u interese Poljske i prijetio je ozbiljnim posljedicama za pomorsko gospodarstvo i povelik broj poduzeća te grane u cijeloj zemlji.

Time se osamdesetih godina vratio osjećaj da je gospodarsko-politička stabilnost ugrožena, osjećaj koji Poljake prati od uspostave poljskoga suvereniteta u Szczecinu 1945. godine (grad je došao pod poljsku upravu tek 5. srpnja 1945. godine i do 1955. godine ostao pod sovjetskom upravom; usp. Techman, 1994).

Uzroke konflikta u morskome zaljevu valja tražiti u odlukama Potsdamske konferencije. Dana 2. kolovoza 1945.

godine predstavnici četiriju sila dodijelili su Poljskoj ušće Odre, zajedno s lukama Szczecin i Swinoujście, ali nisu spomenuli morsku granicu u zaljevu (usp. Dokumenty..., 1980). Taj previd, ili nedosljednost, opteretio je odnos između NRP-a i DDR-a. Navedeni element zapadne poljske granice nije bio dopunjen za vrijeme provođenja demarširanja u tome području. Nakon osnivanja DDR-a 1949. godine poljska je vlast pod ideološkim i političkim utjecajem Moskve priznala "demokratsku i socijalističku susjednu državu", s nadom u miroljubivu suradnju.

Dana 6. srpnja 1950. godine u Görtz je potpisan Ugovor o normalizaciji, koji je regulirao međusobne odnose i potvrdio granicu. U takozvanome aktu iz Frankfurta na Odri od 27. siječnja 1951. godine poljska je strana navela bilješku da morska granica između obiju država skreće za više od 10 stupnjeva na zapad, što je značilo da tri milje teritorijalnih voda DDR-a završavaju prije dokova kod Swinoujściea na udaljenosti od 0,7 milja od osi dokova. Bilo je vidljivo da su u morskome zaljevu nastupile posebne okolnosti povezane s poljskim komercijalno-brodskim i gospodarskim interesima (*ibid.*). Besmisleno je bilo međutim navođenje točke A/13 (o udaljenosti od 6 milja od ruba) kao morske granice. To je bio ključni problem u tome pitanju. Produbljivanje kaosa, koji je prouzročen nepostojanjem oznake granice teritorijalnoga mora, uslijedilo je šezdesetih i sedamdesetih godina. Zbog pogreške u pregovorima te nedostatka kompetentnosti na poljskoj strani nastala je paradoksalna situacija, u kojoj je jedan dio dna zaljeva pripadao Istočnoj Njemačkoj, na tome tlu izgrađeni dok Poljskoj, a voda je ostala ničija zemlja (usp. Slepowron-

ski, 2005). Kao rezultat Zakona o teritorijalnome moru DDR-a iz 1982. godine Vlada te države donijela je 20. prosinca 1984. godine uredbu kojom se od 1. siječnja 1985. godine proglasila većinskim vlasnikom vodenih putova i sidrišta luka Szczecin-Swinoujscie.

Čini se da je osim pitanja prestiža, koja su proizlazila iz političke krize u NR Poljskoj, i natjecanja za drugu poziciju u bloku iza SSSR-a, važnu ulogu u takvim postupcima imao gospodarski čimbenik (usp. Olschowsky, 2001).

Od 1988. godine konflikt je bio sve jači. Poljska, nemoćna nakon izvanrednoga stanja 1981-1982. godine, nije mogla predložiti rješenje problema. Između 1985. i 1988. godine izbijali su incidenti u spornim vodama uz sudjelovanje ratnih mornarica.

Pregovori su počeli u proljeće 1988. godine nakon susreta E. Honeckera i W. Jaruzelskoga. Ni do danas povjesničari ne mogu objasniti okolnosti prekretnice u njemačko-poljskim kontaktima ni povezanost Istočnoga bloka s unutarnjim stanjem u NR Poljskoj i DDR-u.

Do prekretnice je došlo u siječnju 1989. godine, kada je vlast DDR-a bila spremna za kompromis i prepuštanje na poljskoj strani ili na otvorenome moru cijeloga dijela pod dokovima te svih sidrišta. Dokument o pitanjima morske granice u zaljevu potpisan je 22. svibnja 1989. godine (usp. Umowa między..., 1990: 17).

Promjene režima u Poljskoj početkom devedesetih godina te "miroljubiva revolucija" u Istočnoj Njemačkoj 1989. godine donijele su novu kvalitetu u susjedsku suradnju i odnose. Pružila se prilika da se gradi prijateljstvo, osobni kontakti i odnosi, čime je prevladano razdoblje izoliranosti osamdesetih godina. Kao što je napisao Hans Jacobson, samo jačanjem veza i integriranjem Poljske sa zapadnim društvom bio je moguć prijelaz s postojanja "pokraj drugih" na zajedničko djelovanje "s drugima" (usp. Hajnicz, 1996).

Funkcionalne pogranične euroregije imale su ulogu "europskih mostova" i preobrazile su njemačko-poljsko susjedstvo u partnerstvo.

*S njemačkoga preveo
Tomislav Martinović*

LITERATURA

- Bulletin des Presse und Informationsamtes der Bundesregierung* (nr 48 z 27. 05. 1987).
- Burger, Wiesław S. (1997) *Problem jedności Niemiec w stosunkach między państwami niemieckimi w końcu lat 80*, Przegląd Politologiczny.
- Dokumenty i materiały do stosunków Polski i NRD, u: A. Czubinski, *Układ Zgorzelecki*, Lublin 1980.
- Grzybowska, K. (2000) "Jak Stasi okradła obywateli NRD", *Wprost*, 11. lipnja.
- Hajnicz, A. (1996) *Ze soba czy przeciw sobie. Polska-Niemcy 1982-1992*, Varšava.
- Malycha, A. (2005) "Die SED, Geschichte ihrer Stalinisierung 1946-1953", *Central European History*, 38 (1): 175-176.
- Mechtenberg, T. (2000) Jak żywotne jest chrześcijaństwo między Laba a Odra, u: *Więź*, br. 11.
- Meckel, M. (1996) *Niemcy- doświadczenia z dyktaturą*, referat z 20. 03.
- Mehlhorn, L. (2000) "Niemcy wschodni: dziesięć lat po zjednoczeniu", *Więź* 505, listopad.
- Naimark, N. M. (1997) *Die Russen in Deutschland. Die Sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949*, Berlin.
- Neubert, E. (1997) *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989*, Bundeszentrale für politische Bildung, Schriftenreihe Band 346, Bonn.
- Olschowsky, B. (2001) "Die SED im Drang nach Osten? Der Territorialgewässerstreit zwischen DDR und Polen 1985 bis 1989", *Deutschland Archiv*, br. 5.
- Schuster, R. (1963) *Deutschlands staatliche Existenz im Weiderstreit politischer und rechtlicher Gesichtspunkte 1945-1963*, München.
- Skibiński, J. (1982) *Problemy normalizacji stosunków NRD-RFN*, Warszawa.
- Skibiński, J. (1984) *Zachodniemiecka doktryna w sprawie Niemiec*, Warszawa.
- Slepowronski, T. (2005) "NRD kontra PRL", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, br. 9-10.
- Straube, P. (1996) *Katholische Studentengemeinde in der DDR als Ort eines ausseruniversitären studiums*, Leipzig.
- Techman, R. (1994) "Sfera radziecka w procesie szczecińskim w latach 1947-1955", *Zapiski Historyczne*, sv. 59, br. 1.
- Umowa między PRL a NRD w sprawie rozgraniczenia obszarów morskich w Zatoce Pomorskiej, *Zbiór dokumentów*, 1990, br. 2.
- Weber, N. H. (1999) *Die Oder überqueren. Deutsch-polnische Begegnungen in Geschichte, Kultur und Lebensalltag. Interdisziplinäre Studien zum Verhältnis von Migrationen, Ethnizität und gesellschaftlicher Multikulturalität*, sv. 10, IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt/M.
- Weiss, K., Kreyszig, L. (1998) *Prophet der Versöhnung*, Gerlingen.
- Wóycicki, K. (2000) "Dwie twarze NRD", *Więź*, listopad.
- Zehn – Punkte – Programm zur Überwindung der Teilung Deutschlands und Europas, Vorgelegt vom Bundeskanzler, Helmut Kohl, in der Haushaltsdebatte des Deutschen Bundestages an 28. November 1989*, *Europa-Archiv* (br. 24/1989).

German Democratic Republic – Neighbour of Poland: Faces of Friendship and Faces of Transformation

SUMMARY The government, with chancellor Konrad Adenauer as its head, announced on 21st of September 1949 the creation of the Federal Republic of Germany. In response, the Soviet Union transformed its sphere of influence into a separate state proclaimed by the German Folk Council on 17th of October 1949, and named it the German Democratic Republic. This country, including in its territory a small part of Germany, could not become the national state of the German people, but it did become the front country of the 'Soviet Bloc', with a high level of concentration of Russian military forces. The division of Germany by such means as the Berlin Wall was indeed unique. The Polish people and the Eastern Germans lived next to each other, in the same 'bloc'. The rhythm of their lives in the post-war reality/history was not very different. The article points to similar problems, protests and conflicts. The literature in GDR, like the literature in Poland, was the basic force of spiritual and political changes. The year 1976 was crucial in the creation of political opposition. The communist power came to an end in 1989. The peaceful revolution in GDR and the structural/constitutional changes in Poland brought a new quality of cooperation and neighborly relations between the two countries.

KEYWORDS GDR – German Democratic Republic, SED – Socialist Unity Party of Germany, German Protestant Church, German-Polish conflict of 1985-1989, Soviet bloc (Soviet Union), political opposition, socialist social reforms, social changes/transformations

USTAVI SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE I DRŽAVA SLJEDNICA: KONTINUITET ILI DISKONTINUITET U KONCEPCIJI USTAVNOG IDENTITETA

Vedrana Baričević

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Pregledni rad

Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak U članku se analiziraju ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica. Autorica pokazuje da se može govoriti o kontinuitetu ustavnog identiteta ako se kao predmet usporodbe uzme pitanje temeljnog subjekta ustavnog identiteta. U oba slučaja ustav daje primat jednoj skupini u državi – radničkoj klasi, odnosno naciji – te se pozicija građanina u sustavu izvodi iz njegove pripadnosti titularnoj skupini. Analiza ustavnog identiteta država sljednica također pokazuje da u tim državama ne može biti riječi o izgradnji modela građanskog ustavnog identiteta, iako se u ustavima država tako definira. Temeljna načela tih ustava karakteristična su za ustave koji se klasificiraju kao etnonacionalni, gdje dakle pripadnost nacionalnoj skupini određuje politički subjektivitet. Učinak je takve koncepcije ustavnog identiteta stvaranje zajednice čije su temeljne vrijednosti isključujuće za one članove društva koji ne pripadaju toj skupini. Autorica međutim pokazuje da i države koje se klasificiraju kao građanske sadrže elemente etnonacionalne koncepcije identiteta, iako oni ovdje ne čine same temelje ustava i zajednice. Tako se, primjerice, i u građanskim državama poput Francuske i SAD-a svim pripadnicima društva nameću dominantna kultura i dominantni jezik, odnosno integracija članova zajednice temelji se na asimilaciji. U članku se osim toga pokazuje da u stvarnosti i u tim državama nerijetko postoji nesklad između proklamiranih građanskih vrijednosti i prakse. Ipak, može se reći da je u sustavima u kojima se temeljne vrijednosti grade na osnovi inkluzivnijih koncepata prisutan i veći stupanj integracije i građanske tolerancije. Na toj osnovi autorica na kraju razmatra pitanje odnosa ustava i kulture.*

Cljučne riječi ustav, ustavni identitet, ustavi socijalističke Jugoslavije, Jugoslavija i države sljednice, ustavni identitet, etnonacionalni koncept identiteta

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Hrvatski politički sustav, upravljanje i javne politike" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

Uvod

Kao najviši zakon u državi ustav definira status građana i skupina u toj državi. Kada se društvo odluči organizirati kao politička zajednica, prvi korak koji će poduzeti bit će stvaranje vlastitog ustava. Kao što Ulrich K. Preuss objašnjava, svaki ustav mora odgovoriti na pitanje o tome tko tvori određenu zajednicu ili kome će biti dan politički subjektivitet (Preuss, 1994: 151-152). Dati politički subjektivitet nekoj skupini ili pojedincima znači stvoriti ustavni identitet. Ustavno definiran identitet ili ustavni identitet određuje status tih subjekata u političkoj zajednici.

Stvaranjem FNRJ 1946. godine jugoslavensko je vodstvo preuzelo Staljinov model ustava, ustrojenog prema uzoru na liberalno-demokratske poretke i građansku državu. Kako takav ustav nije imao mnogo zajedničkog sa socijalističkom stvarnosti, njegova je praktična vrijednost bila minimalna. Nakon razlaza sa Staljinom 1948. godine jugoslavensko vodstvo odlučilo se za stvaranje specifičnog ustavnog poretka zasnovanog na načelu radničkog samoupravljanja. Samoupravljački socijalizam bio je istovremeno rješenje za uvođenje određenih tržišnih elemenata u privredu socijalističke Jugoslavije i načelo prikladno za integraciju jugoslavenskih naroda bez ograničavanja na nacionalne okvire. U ovom će nas radu interesirati drugi aspekt – pitanje identiteta uvedenog u ustav i pravni sustav socijalističke Jugoslavije. Ustavni je identitet socijalističke Jugoslavije kao suverena postavio radničku klasu, a kasnije, kada je pokušaj integracije na temelju klasnog principa očito zakazao, odlučio se za vraćanje primata suverenitetu nacija. U oba se slučaja status pojedina, skupina i zajednice izvodi iz

pozicije jedne skupine u državi – klase, odnosno nacije.

Problematika ustavnog identiteta Jugoslavije zanimljiva je iz dva razloga. Prvo, ustavni identitet obično se raspravlja samo u liberalno-demokratskom kontekstu, gdje postoje i djeluju načela konstitucionalizma. Takvo što u Jugoslaviji nije postojalo i zato je važno vidjeti možemo li govoriti o ustavnom identitetu u jednom takvom režimu. Drugo, uzimajući da je ustavni identitet socijalističke Jugoslavije bio od važnosti za praksu, nameće se daljnje pitanje: pokazuju li ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica kontinuitet u definicijama identiteta? U ustavima država sljednica identitet se temelji na liberalnom konceptu suvereniteta naroda kao zajednice slobodnih građana, odnosno svih državljana određene države. Ipak, neki teoretičari pokazuju da su ta načela definirana u ustavima zapravo u proturječju s koncepcijom naroda sadržanom u istim ustavnim tekstovima.

Postoji li sukob između građanske i etničke koncepcije naroda u ustavnim identitetima država sljednica i ima li to posljedice na status etnički definiranih skupina u državi? Može li se, kako tvrde brojni autori, govoriti o zajedničkim osnovama ustavnog identiteta socijalističke Jugoslavije i država sljednica – identiteta utemeljenog na primatu jedne društvene skupine u državi? U ovom radu bit će analizirani identiteti socijalističke Jugoslavije i država sljednica te će biti ponuđeni odgovori na ta pitanja.

1. Konceptualizacija: ustavni identitet

Ustavni identitet određuje tko će dobiti politički subjektivitet u državi, kao i karakter tog subjektiviteta, odno-

se tako definiranih građana i države te njihov status. Kao što objašnjava Gary J. Jacobsohn, ustavni identitet daje odgovor na pitanje tko je konstitutivna snaga u državi (Jacobsohn, 2006: 366). Kada ustav definira identitet, istovremeno definira status građana i sadržaj tog statusa.

Prema Michaelu Rosenfeldu (Rosenfeld, 2005: 3), ustavni je identitet jedan tip sveobuhvatnog identiteta koji inkorporira sve identitete priznate ili stvorene ustavom. Ustavni identitet znači ustavom definirani identitet. Da se izrazimo preciznije, već postojeći identiteti (nacionalni, vjerski, etnički itd.) mogu biti priznati u ustavu i od tog trenutka oni postaju politički identiteti poduprti zakonskim dokumentom i pravnim sustavom. Također, ustav može redefinirati već postojeće identitete, mijenjajući dijelom njihov karakter i sastavnice, ili može pokušati stvoriti novi tip identiteta. Svaki će ustav koji želi imati legitimaciju morati inkorporirati više ili manje elemenata predustavnih identiteta, a kako će i u kojoj mjeri to učiniti, ovisit će o poretku i o okolnostima.

1.1. Modeli ustavnog identiteta u ustavnim demokracijama

U ustavnoj teoriji razlikuju se dva osnovna koncepta ustavnog identiteta, a povezani su s pitanjem: tko čini narod? Osnova tog razlikovanja proizlazi iz različitog poimanja subjekta suvereniteta, ovisno o tome dodjeljuje li se suverenitet na temelju građanskog statusa ili putem pripadanja (nacionalnoj) skupini. Kao klasičan primjer koncepcije naroda kao zajednice građana uzima se definicija naroda u francuskom Ustavu.

Francuski narod samostalno proglašava svoju vezanost za načela ljudskih prava i suvereniteta naroda utemeljenog na načelima Deklaracije iz 1789... (Francuski ustav, 1958).

Kao antipod francuskom poimanju naroda kao zajednice građana obično se uzima njemački ustavni identitet. U njemačkom Temeljnem zakonu identitet naroda definiran je na sljedeći način:

... njemački narod kao konstitutivna snaga usvaja ovaj Temeljni zakon. Nijemci u pokrajinama... postigli su jedinstvo i slobodu Njemačke temeljenu na slobodnom samoodređenju. Ovaj je Temeljni zakon važeći za cijeli njemački narod (Njemački Temeljni zakon, 1949).

Prvo značenje naroda pretpostavlja zajednicu svih građana koji žive pod istim zakonima u okviru jedne države, sa zajedničkim predstavničkim tijelima, a temeljno je integrativno načelo u tom sustavu poredak utemeljen na zakonu i suverenitetu naroda. U drugom slučaju stvara se koncept naroda koji odgovara granicama njegova etničkog sastava. Ono što povezuje pripadnike naroda prema njemačkoj formulaciji jest pripadnost zajedničkoj tradiciji i kulturi, odnosno zajedničkoj etno-naciji (Preuss, 1994: 149-150).

Ta se dva tipa identiteta u literaturi često označavaju kao građanski i etno-nacionalni ustavni identitet, a ta tipologija ustavnog identiteta slijedi logiku razlikovanja građanske nacije i etno-nacije. Francuska se nacija klasificira kao građanska nacija jer je nacionalna zajednica političko jedinstvo francuskih građana. Nasuprot tome, nacija koja se gradi kao jedinstvo pripadnika

istog etničkog srodstva poima se kao etno-nacija (Stančić, 2002: 5). Kao što ćemo kasnije vidjeti, razlikovanje ustava i država kao čisto građanskih ili čisto etnonacionalnih ne odgovara stvarnosti, jer se i u nacionalnom i u ustavnom identitetu građanske države pojavljuje veći ili manji broj etnokulturalnih elemenata. Ipak, to je razlikovanje korisno za analizu temeljnih načela na kojima se države grade i kojem se od polova – građanskom ili etnonacionalnom – prema tome i približavaju.

1.2. Ustavni identitet bez konstitucionalizma

Što čini status definiran ustavom? Ustavni identitet dosad se raspravljao gotovo isključivo u kontekstu liberalnih ustavnih demokracija, gdje je zaštita građanskih prava i sloboda jedna od glavnih svrha ustava. Postojanje ograničene vlasti i vladavine prava, dakle postojanje i djelovanje načela konstitucionalizma, preduvjet je zaštite građanskih prava (Preuss, 1996: 17). Kao što objašnjava Andrew Arato, konstitucionalizam je politička forma u kojoj osnovni zakoni utemeljuju ovlasti institucija vlasti, kao i ograničenja tim ovlastima. "Osnovna, civilna i politička prava, shvaćena kroz model civilnih prava, dakle sloboda, kamen su temeljac svakog liberalnog konstitucionalizma" (Arato, 2000: 132). U tom kontekstu upravo slobode i prava građana čine osnovu njihova statusa u državi, a time i osnovu ustavnog identiteta. Kao takav ustavni je identitet nerazdvojivo vezan uz načelo konstitucionalizma. Jürgen Habermas dijeli mišljenje s Aratom vezano uz preduvjete stvaranja ustavnog identiteta. Rosenfeld pak izričito odbacuje mogućnost postojanja i stvaranja ustavnog identiteta u režimima koji se

ne odlikuju primjenom principa konstitucionalizma.¹

Što se tiče uloge ustava u socijalističkim zemljama, autori se obično slažu da su socijalistički ustavi služili samo kao *fasada* političkoj stvarnosti. Kao što navodi Lidija R. Basta, socijalistička su društva bila organizirana u paradržave, a djelovala su prema jednom osnovnom principu – potpunoj kontroli Partije (Basta, 1998: 57-58). Jacobsohn također tumači da su ustavi u tim zemljama bili neposredan odgovor Partije na njezine potrebe i želje, te nije bilo ni mogućnosti da se stvori ikakav ustavni identitet. Imati identitet "koji se stalno mijenja... isto je kao i nemati identitet" (Jacobsohn, 2006: 394).

Izvan svake je sumnje činjenica da socijalistička društva nisu bila ustavni režimi. U tim društvima nije postojalo nikakvo ograničenje moći Partije, nikakva sustavna zaštita građanskih prava niti suverenitet naroda. Isto se može reći za ustavni poredak Jugoslavije. Međutim, kao što ćemo vidjeti, status građana socijalističke Jugoslavije dan ustavom bio je od velike važnosti za njihov praktični život. Taj status ne može biti vezan uz prava i slobode, ali zbog toga nije bio ništa manje opipljiv. U sljedećem poglavlju bit će analiziran ustavni identitet Jugoslavije, njegov utjecaj na praktični život građana te stvaranje pretpostavki za usvajanje ustavnog identiteta u državama sljednicama.

¹ Prema Rosenfeldu (2005: 3), da bismo imali djelatan ustav, treba ispuniti tri osnovna preduvjeta: ograničenje vlasti, poštivanje vladavine prava te zaštita osnovnih prava. Prema tome, i ustavni identitet implicira poštivanje tih triju načela.

2. Proturječnosti u definiciji identiteta u Ustavu socijalističke Jugoslavije

2.1. Kvizikonstitucionalizam kao preduvjet ustavnog identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji

Ustav socijalističke Jugoslavije definirao je dva konstitutivna identiteta: identitet radnika samoupravljača i nacionalni identitet. Njihov je odnos složen, dijelom zbog raznih promjena unutar sustava, a još više stoga što je taj odnos bio ispunjen proturječnostima. Radi jednostavnosti analizu ustavnog identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji možemo podijeliti na dva razdoblja: 1) od 1948. do 1974. godine; te 2) od 1974. do 1991. godine. Uz rizik pretjeranog pojednostavljivanja realnih odnosa možemo ustvrditi da je prvo razdoblje bilo obilježeno prioritonom klasnog načela u odnosu na nacionalno, dok su u drugoj fazi klasni i nacionalni identitet formalno dovedeni u ravnopravan odnos. Koliko je to rješenje uspjelo i s kakvim posljedicama, vidjet ćemo kasnije. U ovom dijelu bit će analiziran kvizikonstitucionalizam kao izvor stvaranja novog ustavnog identiteta – radničkog samoupravljanja.

Iako je prvi Ustav FNRJ² bio izrađen prema uzoru na Staljinov model, koji se inspirirao klasičnim liberalnim načelima građanske države, taj je model napušten vrlo brzo – nakon Titova razlaza sa Staljinom 1948. godine. Dva

noviteta jugoslavenskog socijalizma diferencirala su taj sustav u odnosu na Staljinov: konstitucionalizam, ili preciznije, kvizikonstitucionalizam, te radničko samoupravljanje.

Za razliku od Staljina, koji je vjerovao da ciljevi socijalizma trebaju biti zapisani u programima Komunističke partije, dok ustav treba odražavati samo ono što je već postignuto, jugoslavenske su elite isticale ključnu ulogu ustava u izgradnji socijalizma. Iz tog se razloga program Partije i Ustav Jugoslavije nisu mnogo razlikovali. Nedostatak Marxovih uvjeta socijalne revolucije³ prisilio je jugoslavensko vodstvo da ih stvori umjetno, služeći se ustavom i pravnim sustavom. Ustav i pravni sustav imali su tako sljedeće funkcije: 1) trebali su radnicima dati suverenitet putem socijalističkog društvenog ugovora; 2) bili su izgrađeni s ciljem da dokažu kako poredak koji je proglasila Partija doista postoji u stvarnosti; te 3) legaliziranjem ideološkog elementa ideologija je dobivala na važnosti, te je postala i pravno obvezna za sve građane (Đinđić, 1988: 44).

Naravno da poredak u Jugoslaviji nije doista mogao biti nazvan ustavnim, jer je socijalistička Jugoslavija zadržala istu onu središnju poziciju Partije kao i Staljinov sustav. Sva institucionalna rješenja i promjene bili su samo *fasada* za realnost u kojoj je

² Naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija bio je važeći do donošenja Ustava 1963. godine, kada ga je zamijenio naziv Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Novi je naziv trebao pokazati primat klasnog načela nad nacionalnim (Constitution of Yugoslavia, 1986).

³ Prema Marxu, socijalistička revolucija ne može biti postignuta radikalnim prevratom. Ona se može dostići samo unutrašnjom destrukcijom kapitalističkog načina proizvodnje, to jest njegovim iscrpljivanjem. Sa zadovoljenjem tih preduvjeta država odumire, a klasa radnika i proizvođača postaje svjesna svojih stvarnih interesa i povijesne uloge (Dimitrijević, 1995: 23).

Partija imala apsolutnu moć u državi. Međutim ono što je razlikovalo jugoslavenski sustav i što je bilo ključno za kreiranje radničkog identiteta jest činjenica da se taj režim odlikovao kvazikonstitucionalizmom (*ibid.*). To se upravo odnosi na onaj dio pravnog sustava koji je bio inicijalno ideološki. U Ustavu je bilo nebrojeno mnogo normi koje se nisu ni izbliza poštivale ili štitele, primjerice, slobode i prava građana preuzeti iz liberalno-demokratskih ustava. Međutim u onom segmentu u kojem se Ustav ticao proklamirane radničke demokracije, s pripadajućom institucionalizacijom radničkog samoupravljanja i slobodom definiranom u ideji participacije u izgradnji socijalističkog društva (Popović, 1968: 113-114), norme su bile poštivane s "gotovo religioznom dosljednošću" (*ibid.*: 113).

Kako objašnjava Nenad Dimitrijević, u slučaju Jugoslavije može se primijeniti razlikovanje koje upotrebljava Andrés Sajó. On razlikuje *vladavinu zakona*, karakterističnu za liberalne demokracije, i *vladavinu zakonom*, svojstvenu sustavima u kojima se pravo rabi kao instrument legitimacije i prisile, no istodobno se sama vlast ne ograničava zakonom (Dimitrijević, 2003: 29). U Jugoslaviji je zakon bio primijenjen u brojnim, ali ne u svim slučajevima, te je vrijedio za građane, ali ne i za Partiju. Upravo je iz tog razloga bio stvoren ustavni identitet. No njega ne treba tražiti u slobodama i pravima građana. Cjelokupni je jugoslavenski politički i društveni život proizlazio iz premisa službene ideologije i funkcionirao prema njima. Sastavnice identiteta moraju se zato tražiti u utjecaju ideologije na stvarni život građana.

2.2. Ustavni identitet u sustavu radničkog samoupravljanja

Sustav radničkog samoupravljanja uveden je postupno od 1948. do 1963. godine. Ustavnim zakonom iz 1953. godine provedena je decentralizacija Federacije, te su veće ovlasti dane republikama i lokalnim zajednicama. Sustav predstavničke socijalističke demokracije iz 1953. godine, prema kojem su glavne odluke donosili predstavnici republika i proizvođača, zamijenjen je 1963. godine delegatskim sustavom i sustavom izravnog radničkog odlučivanja. Ustav iz 1963. godine proglasio je konačnu prevlast klasnog principa nad nacionalnim. Umjesto odlučivanja na razini republika, prema novom Ustavu odluke su donosili radnici i građani na razini Federacije – izravno, u jedinicama teritorijalne samouprave i na radnim mjestima, ili neizravno, preko svojih delegata⁴ (Bačić, 1990).

Takvim se ustavnim rješenjem željelo pokazati da je radničko samoupravljanje konačno zamijenilo sve druge oblike odlučivanja. Nacionalne podjele,

⁴ Prema Ustavnom zakonu iz 1953. godine, Savezna skupština sastojala se od dva vijeća: Vijeća republika i Vijeća proizvođača. Ustavom iz 1963. godine Savezna skupština promijenila je strukturu, te se sastojala od pet vijeća: Ekonomskog vijeća, Vijeća za kulturu i obrazovanje, Vijeća zdravstva i socijalne sigurnosti, Organizacijsko-političkog vijeća i Nacionalnog vijeća. Takva je organizacija omogućila odlučivanje delegatima radništva na federalnoj razini u svim slučajevima koji su bili od zajedničkog interesa Federacije. Samo u slučaju kada se radilo o striktno pojedinačnom interesu neke od republika, pitanje se raspravljalo na *ad hoc* sastavljenom Nacionalnom vijeću, koje su činili nacionalni delegati navedenih četiriju vijeća.

koje su doživljavane kao opasnost za opstanak Federacije, trebale su biti prevladane stvaranjem integrativnog klasnog identiteta. Preduvjet socijalne demokracije sastojao se u ideološkoj poziciji radništva u sustavu. Samoupravljačka demokracija mogla je biti izgrađena samo uz radnike koji su svjesni svojih ideološki formuliranih stvarnih interesa zajedničkih cijeloj radničkoj klasi, dapače, cijelom društvu. Budući da su, prema Marxu, partikularistički interesi bili svojstveni samo društvima na nižoj razini razvoja, dakle liberalnim društvima, socijalistička je država morala osigurati jedinstvo radničke klase. Stoga su sve razlike među građanima koje su postojale u stvarnosti nužno morale biti izbrisane (Puhovski, 1990).

U našem društvu postoje, osim spomenutog klasnog konflikta, i druge idejne i političke razlike i konflikti, ali to su konflikti na tlu *socijalističkih* društvenih odnosa... u vezi s tretiranjem konkretnih pitanja... (Kardelj, 1983: 101).

Da bi stvorio kolektivni identitet koji je mogao funkcionirati u poretku koji se gradio, jugoslavenski je sustav dao ideološki sadržaj i institucionalni oblik Marxovoj ideji primata radničke klase. U tome sustavu partijska intervencija u društvene odnose nije mogla reproducirati odnose moći, jer su naposljetku njezini interesi bili identični interesima radništva. Umjesto klasičnog političkog pluralizma, koji je za jugoslavensku ideologiju bio instrument predstavljanja lažnih interesa, jugoslavenski je socijalizam usvojio poseban tip pluralizma – *samoupravljački pluralizam*. To je dalje značilo da se radnički interesi, istovjetni zajedničkim *samoupravljačkim interesima* i dalje prevedeni u opće društvene i političke

interese, mogu jednostavno organizirati i ispuniti u sustavu samoupravljanja (*ibid.*). Socijalna demokracija i samoupravljački pluralizam idejno su dobili svoj konačni izraz u postojanju brojnih političkih, kulturnih, ekonomskih i drugih organizacija: Saveza komunista, Socijalističkog saveza radnog naroda, Saveza socijalističke omladine, sindikata, kulturnih, akademskih i drugih društvenih institucija (Kardelj, 1983: 100-101). Za razliku od klasičnih sustava real socijalizma taj je sustav bio formaliziran kroz iznimno složenu mrežu ekonomskih i političkih organizacija samoupravljanja, a trebao je pokazati da radničko samoupravljanje doista funkcionira u praksi.

Kakav je dakle bio ustavni identitet svojstven samoupravnom socijalizmu? Na ovom je mjestu korisno vidjeti definiciju suvereniteta u jugoslavenskoj samoupravnoj zajednici. Glavni ideolog jugoslavenskog socijalizma Edvard Kardelj definirao je narod kao nositelja suvereniteta u SFRJ na sljedeći način: “Narod su svi oni koji na bilo koji način, fizičkim radom ili misaonim trudom, čine pozitivan doprinos cjelini konstruktivnih procesa u državi” (Popović, 1968: 114). Prevedeno u termine jugoslavenskog socijalizma, narod su svi oni koji pridonose ciljevima samoupravne demokracije, dakle oni koji posjeduju klasnu svijest, to jest svijest radnika samoupravljača. To dalje znači da se narod dijeli na one koji pripadaju skupini (osviještenog) radništva i na one koji mu ne pripadaju. Nadalje, prva skupina postavlja se kao najvrednija skupina u državi, a ostali čine skupine drugog reda. Subjektivitet pojedinca ovdje ne postoji, jer njegova svojstva i pripadajući subjektivitet proizlaze iz pripadnosti jednoj od skupina.

Činjenica da je takav identitet bio samo plod konstrukcije nije u praksi umanjila njegovu težinu. Konstitucionalizam i vladavinu zakona zamjenjuje dakle kvazikonstitucionalizam i vladavina zakonom. S obzirom na to da je država prodrila u svaki segment društvenog života, svi aspekti nečijeg ekonomskog, političkog, društvenog i kulturnog života bili su svedeni na doprinos socijalističkim ciljevima. Izjednačavanje interesa i brisanje razlika omogućilo je da cjelokupni društveni prostor bude brižljivo zacrtan. Kako je sadržaj interesa bio uvijek na raspolaganju za interpretaciju i reinterpretaciju Partije, granice autonomnog prostora bile su toliko uske da su jedva ostavljale prostora za samostalnu procjenu. Takav identitet lišavao je pojedinca svake individualnosti i zatvarao ga u propisani identitet samoupravljačkog društva. Kako bi se sustav održao, praktični život morao je funkcionirati u skladu s idealom, dakle samu stvarnost morala je zamijeniti ideja (Dimitrijević, 2001: 60).

Da takvo načelo integracije nije uspjelo, pokazalo se već krajem šezdesetih godina. Uz ekonomsku krizu koja je nastupila sredinom šezdesetih javila se i kriza legitimacije sustava. Zahtjevi za jednakošću među republikama i pokrajinama nisu više bili samo ekonomske prirode. Pokreti s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina bili su vezani uz legitimitet Partije i nacionalna pitanja, te su doveli u pitanje opstanak režima i Federacije. Zahtjeve za decentralizacijom i ograničenjem moći Partije podržavali su i dijelovi političkih elita. U Hrvatskoj i Srbiji nametnula su se pitanja ravnopravnosti dvaju službenih jezika u Federaciji, a u Srbiji je inicijativu kulturnih organi-

zacija podržavao i dio elite. Istovremeno, u Sloveniji i Srbiji liberalne struje u Partiji tražile su ekonomske i političke reforme i ograničenje moći Partije. Studentske demonstracije u Beogradu dovele su u pitanje ulogu Partije kao autentičnog vođe socijalističke revolucije, dok su demonstracije na Kosovu poprimile karakter nacionalnog pokreta. U Hrvatskoj je masovni pokret, uz potporu dijela KPH, isticao zahtjev za konfederalizacijom države i političko-ekonomskim reformama (Burg, 1983). Svi su pokreti slomljeni, no njihova je pojava pokazala da je legitimitet Partije i režima izgubljen. Model integracije na temelju samoupravljačkog radničkog identiteta i interesa nije više sam za sebe imao smisla. Partijsko se vodstvo naposljetku odlučilo za kompromisno rješenje, decentralizaciju Federacije i vraćanje statusa nacionalnih identiteta u temelje sustava.

2.3. *Kriza sustava i ustavne promjene 1974. godine*

Novi Ustav donesen 1974. godine ukinuo je primat klasnog identiteta te je klasni i nacionalni identitet postavio u odnos formalne ravnopravnosti.⁵ Nacionalni identiteti u toj su verziji samoupravnog socijalizma dobili puno ustavno priznanje.⁶ Međutim način na

⁵ Definicija suvereniteta u Ustavu SFRJ bila je sljedeća: "Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika... zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana ravnopravnih naroda i narodnosti" (Constitution of Yugoslavia, 1986).

⁶ Nacionalni identiteti ni do 1974. godine nisu bili službeno odbačeni, ali je formalno i fak-

koji je Ustav iz 1974. godine definirao identitet imao je sasvim suprotne učinke od onoga što je trebao postići. Temeljni je problem bio u načinu na koji su republike sada trebale odlučivati. Budući da je, prema Lenjinovim uputama, nacionalna jednakost mogla biti zasnovana isključivo na klasnom principu (Dimitrijević, 2001: 62), Partija je uvela formulu koja je bila sinteza tih dvaju načela.

Princip narodne suverenosti značio je da se odlučivanje faktički prenosi u ruke republika, a načelo socijalističke samoupravne demokracije i dalje je uključivalo nužnost jedinstva i nelegitimnost razlika ili sukoba. U praksi je sve to značilo da se sve odluke moraju donositi konsenzusom republičkih i pokrajinskih elita.⁷ Bez demokratskih procedura i bez mehanizama rješavanja sukoba proces odlučivanja završavao je blokadama, otvorenim sukobima i nemogućnostima rješavanja problema. U konačnici su sukobi oko konkretnih politika počeli poprimati karakter nacionalnih neprijateljstava (Basta-Po-savec, 1995: 135).

Način na koji se socijalistička Jugoslavija pokušavala nositi s nadnacionalnom integracijom propao je u oba pokušaja. U prvom Ustavu klasni identitet nametao se kao sredstvo nadnacionalne integracije, a imao je cilj učiniti na-

cionalne identitete sekundarnima. Nacionalne tenzije trebale su biti riješene idiličnom formulom *bratstva i jedinstva* i postavljanjem cijelog niza nacionalnih pitanja u rang tabua. Takva politika, naravno, nije uspjela. Drugim se Ustavom to pokušalo ispraviti, no način na koji je decentralizacija izvedena dovela je do istih posljedica. Takvim je rješenjem proces odlučivanja postao nemoguć, a nacionalne tenzije bile su dovedene do vrhunca.

U Srbiji je Partija već tijekom osamdesetih godina počela u svoje redove uvoditi pripadnike nacionalističke struje. Usponom Slobodana Miloševića, koji je za svoj program uspio iskoristiti postojeća nezadovoljstva i sukobe među republikama, u drugoj polovici osamdesetih godina nacionalizam srpske Partije dobio je i službeni karakter. Na otvorene nacionalističke i unitarističke pretenzije u Srbiji ostale su republike odgovorile zahtjevom za neovisnom državom. Ustavi tih republika, i kasnije država sljednica, u svojim su preambulama uveli specifične formulacije državne zajednice s ciljem zaštite prava na nacionalno samoodređenje i vlastitu državu. Pitanje koje se postavlja jest: jesu li te ustavne formulacije donijele i novi isključivi koncept suvereniteta? Brojni autori tvrde da je proces izgradnje građanske države u tom pogledu zakazao. Na temelju etnonacionalno utemeljenih definicija identiteta i njihova navodnog favoriziranja jedne skupine u državi, većinske nacionalne skupine, navodi se i teza o kontinuitetu ustavnog identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji i državama sljednicama (Dimitrijević, 2003; Golubović, 1995). Da bismo mogli propitati takve tvrdnje, treba analizirati ustavne definicije identiteta u državama sljednicama.

tičko inzistiranje na primatu klasnog principa dovelo nacionalne identitete u podređen položaj, te su oni potiskivani kao identiteti nižeg ranga. Sukladno tome nacionalna je identifikacija nerijetko smatrana prijetnjom integrativnom klasnom identitetu.

⁷ Ustavom iz 1974. godine pokrajine Kosovo i Vojvodina dobile su pravo na ravnopravno sudjelovanje u procesu odlučivanja kao i republike Federacije.

3. Definicije identiteta u ustavima država sljednica

3.1. Građanska ili etnonacionalna država?

U ustavima država sljednica identitet se, s jedne strane, temelji na koncepciji naroda kao zajednice svih građana jedne države. Svi ustavi država sljednica navode da suverenitet pripada zajednici slobodnih i jednakih građana. Prema toj definiciji njihov je ustavni identitet usporediv s navedenim ustavnim identitetom u Francuskoj. Međutim usporedo s tom definicijom navedeni ustavi sadrže i definiciju zajednice utemeljenu na etnonacionalnom načelu⁸, te je na osnovi toga ustavni identitet sličniji onom u Njemačkoj nego u Francuskoj. Pogledajmo kako je to drugo shvaćanje naroda definirano u ustavima:

Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine... (Ustav Bosne i Hercegovine, 1995).

Polazeći od... neotuđivosti i nedjeljivosti, neprenosivosti i nepotrošivosti prava na samoodređenje i državnu suverenost hrvatskog naroda... Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika autohtonih nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina i drugih,

⁸ Iznimka je od ovog pravila novi Ustav Crne Gore, koji naglašava da crnogorski narod čine "slobodni i ravnopravni građani pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori..." (Ustav Crne Gore, 2007).

koji su njezini državljani... (Ustav Republike Hrvatske, 1990).

Polazeći od povijesnog, kulturnog i državnog nasljeđa makedonskog naroda, te od njegove vjekovne borbe za nacionalnu i socijalnu slobodu i za stvaranje vlastite države... Makedonija se konstituira kao nacionalna država makedonskog naroda, u kojoj se osigurava puna građanska ravnopravnost i trajni suživot s makedonskim narodom... Albancima, Turcima, Vlasima, Romima i drugim nacionalnostima koje žive u Republici Makedoniji (Ustav Republike Makedonije, 1991).

Polazeći od državne tradicije srpskog naroda i ravnopravnosti svih građana i etničkih zajednica... građani Srbije donose Ustav Republike Srbije... Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive... (Ustav Republike Srbije, 2006).

Potvrđujući da smo mi, Slovenci, stvorili vlastiti nacionalni identitet i ostvarili svoju državu osnovanu na zaštiti ljudskih prava i sloboda, na fundamentalnom i neotuđivom pravu slovenskog naroda na samoodređenje, te kao rezultat povijesne i vjekovne borbe slovenskog naroda za slobodu... Skupština Republike Slovenije usvaja Ustav Republike Slovenije (Ustav Republike Slovenije, 1991).

Tumačenja tih definicija vrlo su različita. S jedne se strane navodi kako potonje formulacije ni po čemu ne proturječe definicijama naroda kao zajednice građana. Prema drugim tumačenjima, takve definicije unose elemente etničke koncepcije koja je nespojiva s građanskim konceptom. Prema prvom tipu argumentacije, ustavni tekstovi izra-

žavaju potrebu i pravo ovih nacija na nacionalno samoodređenje, odnosno pravo nacija na organizaciju vlastite države, no ne narušavaju koncept građanske države. Tako se prilikom izrade nacrtu srpskog Ustava navodi kako je definicija naroda uspjela zaštititi načelo državotvorne tradicije i načelo građanskog ustavnog identiteta, pa se narod u tom smislu koncipira kao zajednica građana.⁹

Osim toga, budući da se takve definicije najčešće nalaze u preambulama ustava, navodi se da one imaju samo simboličku funkciju, te kao takve ne utječu na status građana jedne države. Status građana, objašnjava se, propisan je u normativnom dijelu ustava. Ta argumentacija prisutna je, primjerice, u Izvješću radne skupine Predsjednika Republike za izradu stručne podloge mogućeg prijedloga za promjenu Ustava Republike Hrvatske iz 2003. godine. U njoj se ističe da "definicija hrvatske države kao države hrvatskog naroda nije problematična jer se na temelju toga hrvatskom narodu kao etničkoj grupi ne osiguravaju nikakve prednosti, osim onih simboličkog značenja. To se odnosi na normiranje naziva države, njezina grba, zastave i himne u skladu s tradicijom hrvatskog naroda, što je karakteristično i za većinu europskih država".

Konačno, u prilog takvim formulacijama idu tvrdnje o njihovu tretiranju nacionalnih manjina. Kako autori gore navedenog izvješća objašnjavaju, te definicije ne ugrožavaju status nacionalnih manjina, već upravo suprot-

no. Prema njima, problem treba riješiti ispravnim tumačenjem, a ne promjenama formulacije.

Proslov nema normativan značaj, niti daje bilo kakva posebna prava pripadnicima hrvatskog naroda. Upravo suprotno, već sam Proslov, kao i Ustav u cjelini, izrijeком jamči jednaka prava pripadnicima nabrojanih (autohtonih), ali uz njih i drugih manjina koji su njezini državljani.

Suprotno toj interpretaciji, postoje i tumačenja koja smatraju da su te definicije proturječne s koncepcijom građanske države. Kako objašnjavaju autori, u jednoj građanskoj državi etnonacionalna osnova ustavnog identiteta ne može postojati. U građanskoj državi nacionalnost ne bi trebala biti važna pri dodjeljivanju statusa u ustavnom tekstu. Drugim riječima, dijeljenje građana u skupine definirane etnicitetom znači da je građanska država kompromitirana.

Ovdje se suočavamo s dva osnovna problema vezana uz odnos građanske države prema pripadnicima nacionalnih manjina koji su njezini građani. Prvo pitanje može se izraziti dvojbom o mogućnosti postojanja građanske države uz priznavanje posebnosti nacionalnih skupina. Drugi problem povezan je sa statusom koji država osigurava pripadnicima manjinskih ili većinskih skupina, odnosno pitanje njihove načelne jednakosti.

Krenimo od prvog problema. Budući da institucije građanske države građanina (idealno) promatraju isključivo kao apstraktni subjekt, lišen svakog osobnog obilježja, pa tako i podrijetla, priznanje posebnog statusa manjina strano je koncepciji građanske države. Tako, primjerice, francuski kon-

⁹ Intervju potpredsjednika Ustavne komisije Republike Srbije Stevana Lilića za Dnevnik Online (<http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/04-10-2003/Strane/spec.htm>; 20. 9. 2007).

cept građanstva otvara nacionalnu zajednicu svim građanima, ali ne poznaje poseban status nacionalnih manjina. Kulturna integracija u tom se slučaju postiže kulturnom asimilacijom, što znači da svaki građanin bilo kojeg podrijetla postaje dio francuske nacije, ali se zauzvrat odriče prava na regulaciju ili čak manifestaciju vlastite nacionalne i kulturne posebnosti. Drugi ustavi, u blažoj varijanti, pokušavaju taj problem riješiti tako da ne dijele narod po nacionalnim linijama, ali priznaju, primjerice, status jezičnih manjina. U toj se skupini ističu finski, švedski i švicarski ustav (Tatalović, 2000).

I doista, građanski koncept zajednice, kojemu je osnova načelo univerzalizma i neutralne države, nerijetko doživljava poteškoće kada se suoči s problemom partikularnih identiteta. Ipak, u novije vrijeme javljaju se tumačenja koja pokušavaju premostiti tenzije koegzistencije općeg i posebnog. Tako, primjerice, Taylor zagovara prilično radikalno odstupanje od liberalnog univerzalizma, a rješenje pronalazi u modelu dvojbenom sa stajališta građanske države – u odbacivanju individualističkih univerzalnih vrijednosti, odnosno u njihovu zamjenjivanju grupnim identitetima (Taylor, 1994). Habermas nalazi odgovor u konceptu bližem osnovnoj ideji građanske države. On u svojem modelu *ustavnog patriotizma* zagovara integraciju građana na temelju univerzalnih vrijednosti, s mogućnošću javnog pregovaranja o očuvanju i zaštiti posebnih vrijednosti pojedinih manjina (Habermas, 1994). Konačno, autori poput Willa Kymlicke navode da univerzalistički i posebni identiteti uopće ne moraju biti međusobno isključivi. Prema njemu, smanjivanje nejednakosti manjina u odnosu

na većinu upravo je odraz i dokaz formalne i praktične jednakosti građana i vrednovanja njihove individualnosti i autonomije, koja se tako izražava i kao pravo na nacionalnu posebnost (Kymlicka, 1996).

Ta su rješenja, dakako, odgovor na nedostatke koje u svojem čistom obliku nosi građanska država poput Francuske. Činjenica je da se u današnje vrijeme većina građanskih država mora suočiti s rješavanjem potreba svih onih posebnih identiteta koji traže svoj izraz i priznanje. Ono što je važno za ovu raspravu jest pitanje mogu li se ustavi i ustavni identiteti država sljednica socijalističke Jugoslavije promatrati kroz tu prizmu, odnosno jesu li oni pokušaj rješavanja tih pitanja. Argument koji se obično uzima u prilog takvim ustavnim rješenjima jest to da su ona kao takva upravo odraz intencije ustavotvorca da prevlada nedostatke koje nosi građanska država negacijom nacionalnog identiteta. Da bismo ispitati uvjerljivost tog argumenta, treba razmotriti način na koji su nacionalni identiteti uneseni u ustave.

3.2. Primordijalni identitet kao temelj ustavnog identiteta

Ustavi država sljednica doista definiraju svoje države kao zajednice jednakih građana, a pritom u većoj ili manjoj mjeri priznaju i poseban položaj nacionalnih manjina te njihov status reguliraju u ustavnom dokumentu.¹⁰ No ako pažljivo analiziramo koncept

¹⁰ Ovdje je važno napraviti razliku između pojedinih ustava sljednica socijalističke Jugoslavije, jer se tretman nacionalnih manjina razlikuje od države do države. Kao problematičan primjer priznanja statusa nacionalnih manjina uzima se slovenski, gdje status

zajednice koji propisuju ti ustavi, vidjet ćemo da su temeljna načela i tog koncepta dovedena u pitanje. Naime osnova ideje građanske države s regulacijom posebnih nacionalnih identiteta pretpostavlja izgradnju zajednice jednakopravnih građana, koja za svoje temelje traži i propisuje one vrijednosti koje mogu biti zajedničke svim građanima, dakle vrijednosti koje stoje iznad posebnih identiteta. Tako se svaki od zagovornika tih koncepata u najmanju ruku slaže s činjenicom da postoji granica osjetljivosti prema posebnim identitetima, a definira se nepovredivošću primata građanskog identiteta nad grupnim identitetima.¹¹ Koliko god pojedini koncept bio fleksibilan prema zahtjevima nacionalnih skupina, u trenutku u kojem status građanina postaje podređen statusu skupine, građanska država prestaje.

Pojavljuje li se (etno)nacionalno utemeljeni koncept naroda u glavnom dijelu ustava ili u preambuli, od manjeg je značaja. Kao što ukazuju brojni analitičari, vrijednost preambule veća je od simboličke. Tekstovi preambula svojevrsna su samointerpretacija neke zajednice (Mahlmann, 2005: 308), odnosno složen skup značenja koja uokviruju ustav (Zubricky, 2001: 633). Njihova osnovna vrijednost nije pravne naravi,

nacionalne manjine imaju samo Talijani i Mađari, iako u Sloveniji neke nacionalne manjine, primjerice bošnjačka, hrvatska i srpska, imaju veći udio u stanovništvu od mađarske i talijanske.

¹¹ Time Taylorov koncept dolazi u najveće probleme. Sam Taylor priznaje da nacionalni identiteti ne mogu imati prednost pred građanskim identitetom, pa je pitanje može li on uopće pomiriti svoje suprotstavljene zahtjeve.

već one pokazuju skup temeljnih načela koja čine okosnicu zajednice. Preambula je stoga vrijednosni okvir pravnog dokumenta (*ibid.*). Vrijednosti koje se ugrađuju u preambulu upravo su one vrijednosti za koje je poželjno da ih članovi zajednice dijele i da se na temelju njih društvo integrira.

Dakle ono što možemo reći jest da ustav, kada uređuje zajednicu i status građana, ne rješava samo pitanja njihova formalno-pravnog statusa ili prava i obveza. Ustav nije dokument koji propisuje samo pravne sadržaje, već teži ugraditi u zajednicu i vrijednosnu komponentu, odnosno zasnovati zajednicu na nekim temeljnim vrijednostima (Vorländer, 2001: 59). I kad govorimo o simboličkoj funkciji preambule, pogrešno je misliti da ona nema važnu vrijednost za zajednicu. Taj je simbolički i svečani dio ustava ono što daje okvir pravnom dokumentu i što ga smješta u određeni kontekst. Upravo se zato može reći da se status građana ne čita samo iz njihovih formalnih prava i obveza, već i iz vrijednosne komponente statusa.

Koje temeljne vrijednosti nalazimo u ustavima država sljednica? Osnovno proturječje ustavnog identiteta država sljednica proizlazi iz činjenice da suverenitet pripada zajednici građana, dok takva zajednica zapravo ne postoji. U ustavima zajednica je jasno definirana u nacionalnim svojstvima, a čine je pripadnici većinskih i manjinskih nacija, uz ostale građane, pri čemu je status građanina načelno podređen idealu zajednice nacija (Dimitrijević, 2002: 264).

Nadalje, definicije zajednica iz ustava nedvosmisleno postavljaju državu kao zajednicu većinske nacije i manjinskih nacija. Budući da zajednica nije koncipirana kao cjelina građana, nego

kao skup većinske i manjinskih nacija, proizlazi da je država zapravo ponajprije država većinske nacije, pa tek onda zajednica manjinskih nacija. Dijeljenje građana na *nas* i *njih*, izraženo razlikovanjem većinske i ostalih nacija, ne može se nikako interpretirati osjetljivošću građanske države prema posebnosti nacionalnih skupina. Naposljetku, ono implicitno može podrazumijevati da jedna skupina u državi nosi i najveću vrijednost za taj politički poredak. Iz toga bi, nadalje, slijedila i manja načelna vrijednost onih koji ne pripadaju toj naciji, shvaćenoj kao jedinstvo kulture i tradicije (*ibid.*).

Ako nastavimo analizu povijesnih osnova koje donose preambule,¹² doći ćemo do zaključka da je povijest naroda kao temeljna vrijednost države mišljena kao povijest isključivo većinske nacije, koja dakle isključuje one pripadnike naroda koji se razlikuju po nacionalnom podrijetlu. Kao posljedica ostvarivanja prava većinske nacije na državu ključem stvaranja te države postaje podjela po nacionalnim linijama u obliku doprinosa toj državnoj zajednici. Integracija na načelu etničkog pripadanja nosi sa sobom podjele na one

koji su stvorili tu zajednicu i koji, prema tome, u njoj sada mogu uživati, te na one koji to nisu činili. A to su, prema definicijama, pripadnici drugih naroda u državi.

Sasvim je sigurno da su ustavi, pa tako i preambule, plod povijesnog trenutka i specifičnih okolnosti, te je u tom smislu jasna i potreba ustavotvoraca da u prvom redu naznači one vrijednosti koje su nužne za osnivanje samostalnih država. Međutim posljedica je takvih konstrukcija da ustavni identiteti tih država postaju isključivi. Povijesne osnove preambula više su od puke simbolike; one postavljaju temelje za integraciju članova zajednice. Te su vrijednosti upravo integrativno načelo na temelju kojeg se postiže homogenizacija čitave zajednice, pa se tako vrijednost zajednice izjednačava s vrijednošću jedne nacije (*ibid.*). Konačno, nameće se zaključak da se građanska država navodi u ustavu, ali da se njezine vrijednosti ne ugrađuju u temelje zajednice. Umjesto toga osnovne vrijednosti leže u određenom shvaćanju tradicije i kulture, odnosno u zajedništvu koje dijele isključivo pripadnici jedne nacije, čime se sama građanska država naposljetku eliminira.

U dosadašnjem tekstu pravljeni su oštri teorijski razlikovanja između građanskog i etnonacionalnog ustavnog koncepta radi propitivanja temeljnih vrijednosti koje izražava ustavni tekst i kojem modelu prema tome na razini teorije on pripada. Međutim, kao što ćemo vidjeti dalje u tekstu, postojeći se ustavi ne uklapaju u takve oštre podjele, a praksa još manje. Umjesto toga možemo govoriti o prevladavanju građanskih ili etnonacionalnih elemenata u ustavnom identitetu države.

¹² Srbija je u novoj verziji Ustava napustila praksu pozivanja na stoljetnu tradiciju, ali se država i dalje definira u etnonacionalnim terminima. U vrijeme donošenja Ustava raspravljalo se o definiranju Srbije kao građanske ili nacionalne države i definiciji državnosti u preambuli. Kompromis je pronađen u obliku sinteze tih dviju definicija, s opravdanjem da se narod koncipira kao zajednica građana. Međutim da se narod stvarno definira kao zajednica građana, tada ne bi bilo potrebno razlikovati srpski narod i ostale građane. Iz takve definicije jasno je da govorimo o dva politička subjekta.

3.3. Odnos ustava prema kolektivnom identitetu

Usporedimo li subjekte ustavnog identiteta socijalističke Jugoslavije i država sljednica, vidjet ćemo da postoje neke zajedničke komponente. Jasno je da se taj prisilni i bez društvene osnove iskonstruirani klasni identitet (sa svim pridodanim ideološkim sadržajima) ne može izjednačavati s ustavnim identitetom kojem je temelj nacionalni identitet. Međutim usporedba stoji utoliko ukoliko ih usporedimo na temelju položaja koji daju identitetu skupine. Oba ustavna identiteta dijele pripadnike naroda na skupine definirane vanjskim obilježjima. Pojam građanina u socijalističkom je ustavu samo paravan za nedemokratski identitet, dok je u ustavima država sljednica građanski status degradiran idejom primata nacije. Integracija na tipu tradicije koju nude ustavi Jugoslavije i ustavi država sljednica postavlja preduvjete za djelomičnu integraciju, odnosno integraciju samo one skupine koja dijeli temeljne vrijednosti zacrtane ustavom. Iz tog razloga ne može se reći da je status građanina zasnovan na položaju pojedinca u sustavu, već se status pojedinca, skupina i zajednice izvodi iz pozicije jedne skupine u državi. Konačno, na temelju toga možemo zaključiti da u državama sljednicama ne možemo govoriti o izgradnji modela građanskog ustavnog identiteta ili građanske države.

Međutim treba se kloniti tumačenja koja etnicitet kao komponentu nacionalnog identiteta pripisuju prostoru "divljeg Balkana" (Meszaros, 2005: 36), čime se pravi i razlika između građanskog i civiliziranog Zapada, ili čak Srednje Europe (*ibid.*: 34), i *barbarskog* Istoka. Kao prvo, fenomen ustavnog identiteta s prevladavajućom etničkom

osnovom nije ograničen na slučaj post-jugoslavenskih zemalja ili općenitije na Balkan, već se pojavljuje i u zemljama kao što su, primjerice, Poljska (Zubrzičky, 2001) ili već spomenuta Njemačka. Shvaćanje nacionalnog identiteta kao primarno utemeljenog u etnokulturalnim svojstvima karakteristično je za zemlje u ovom dijelu Europe, a uvjetovano je povijesnim kontekstom izgradnje nacionalne države.¹³ Kako objašnjava Nikša Stančić, za razliku od zapadnih građanskih država poput Francuske, Velike Britanije ili SAD-a, gdje se moderna država stvara usporedo s izgradnjom politički shvaćene nacije koja afirmira suverenitet građana nasuprot kraljevu božanskom izvoru moći, u srednjoj i dijelu istočne Europe rađanje nacionalne svijesti prethodi stvaranju moderne države. Tu se nacionalna zajednica ne konstituira ponajprije kao političko jedinstvo suverenih građana povezanih zajedničkim institucijama države, nego se suverenitet građana shvaća kao mogućnost tek nakon uspostave suvereniteta nacije unutar suverene države. Tako se u Francuskoj ili SAD-u kao osnovni subjekt nacionalnog suvereniteta pojavljuje građanin sa svojim pravima i slobodama protiv neograničene državne vlasti, dok se, primjerice, u Njemačkoj, Hrvatskoj ili Srbiji sloboda shvaća primarno kao sloboda kolektivnog subjekta, nacije, koja teži ujedinjenju unutar zajedničke suverene države (Stanić, 2002).

¹³ Iako pojam ustavnog identiteta nije istoznačan nacionalnom identitetu, on je uvelike povezan s njime jer koncepcije nacionalnog identiteta više ili manje oblikuju i model ustavnog identiteta.

Uz pitanje kontinuiteta ustavnog identiteta socijalističke Jugoslavije i država sljednica veže se i pitanje koliko je ustavni identitet socijalističke Jugoslavije pridonio usvajanju takva tipa identiteta u državama sljednicima. Na osnovi gore navedene povijesne analize stvaranja nacionalnog identiteta u državama sljednicama, jasno je da se temelji ustavnog identiteta postjugoslavenskih država ne mogu tražiti isključivo u politici identiteta iz doba Jugoslavije. Međutim može se zaključiti i da je način na koji su identiteti tretirani u SFRJ bio važna pretpostavka ustavnih formulacija usvojenih nakon raspada. S jedne strane, pokušaj potiskivanja nacionalnih identiteta u prvom ustavnom razdoblju samo je pojačao naglasak na primarnosti nacionalnih identiteta. S druge strane, način na koji je suverenitet nacija nakon 1974. doveden u vezu s integrativnim samoupravljačkim radničkim identitetom povećao je ionako ojačane međunacionalne tenzije. Ustavne definicije identiteta država sljednica mogu se dakle jednim dijelom tumačiti i kao formulacije koje teže zaštititi nacionalnog identiteta od bilo kojeg subjekta (jedne države ili veće integracije) koji bi mogao ugroziti nacionalnu integraciju. Jasno, posljedica je takvih formulacija integracija koja isključuje pripadnike drugih nacionalnih skupina.

Drugo, pogrešno je misliti da su države označene kao građanske lišene etničke komponente. Francuska, koja se uzima kao paradigmatički primjer građanske države, ne gradi svoj nacionalni identitet samo kao političku zajednicu, već članove političke zajednice povezuje i etničkim svojstvima u vidu francuskog jezika i kulture (Stančić, 2002: 24). Tu etnička zajednica ne

određuje granice političke zajednice niti čini njezinu bit, ali se politička zajednica ipak oslanja na etnička svojstva kao pomoćno sredstvo stvaranja nacionalnog jedinstva (Rosenfeld, 2004: 10). Time ujedno dolazimo i do pitanja tumačenja klasifikacije država i ustava kao građanskih i etnonacionalnih. Ako se to razlikovanje uzima doslovno, tada ono gubi smisao. U stvarnosti gotovo da nema države koja je načelno potpuno etnički neutralna¹⁴, kao što se ni etnokulturni nacionalni identitet ne gradi u potpunosti bez elemenata građanske države. Ta je tipologija korisna samo ako se shvati idealtipski te ako se ustavi promatraju preko njihova približavanja jednom ili drugom polu (Zubrzycki, 2001). Tada možemo reći da u francuskom tipu ustavnog identiteta dominira građanska komponenta, ili da je, primjerice, američki Ustav među onim ustavima koji se najviše približavaju građanskom polu (Sekulić, 2003: 145).

Na taj način postaje jasnija i razlika između ustava država sljednica socijalističke Jugoslavije i, primjerice, francuskog Ustava. Dok ustavi država sljednica grade nacionalnu zajednicu ponajprije na osnovi etnokulturnih veza, dajući joj potom i funkcije političke nacije, francuski se Ustav etnokulturnom komponentom služi kao potpurnjem primarno politički shvaćenoj naciji. Pritom i jedan i drugi ustav stavljaju granice članstvu u političkom tijelu. Razlika je u tome što je uvjet članstva u državama sljednicama primarno

¹⁴ Liah N. Greenfeld tumači kako se kao izuzetak od ovog pravila mogu navesti samo države koje nisu imale etničko stanovništvo, kao što je slučaj u SAD-u (Greenfeld, 2001: 13).

određen fiksnim svojstvima kao što je podrijetlo, dok francuski model ustava zatvara zajednicu onima koji ne prihvaćaju dominantnu kulturu (*ibid.*).

Nijedan od modela nije uputno promatrati bez kritičkog odmaka. Francuski model (gledano kroz ustavni dizajn) omogućuje uključivanje svih francuskih građana u političku zajednicu, ali pritom ih lišava one autonomije koja je povezana s njihovom identifikacijom s vlastitom etničkom skupinom. Američki je model ustava drukčiji utoliko što od građana ne zahtijeva identifikaciju s većinskom etničkom skupinom (američki je Ustav morao integrirati pripadnike različitih etničkih skupina), ali čak se i u tome multikulturalnom tipu zajednice primjenjuje asimilacija u američku kulturu i engleski jezik (Stančić, 2002: 24).

Na praktičnoj razini ti modeli dopijevaju u još veće poteškoće. Prilikom stvaranja države i dominantne kulture Francuska je uspješno integrirala, odnosno asimilirala, većinu (tada još nacionalno neosvijestjenih) etničkih skupina. Međutim u današnje vrijeme integracija imigranata nije toliko uspješna. Sama država ne vodi politici ravnopravnosti prema svim pripadnicima manjina, a u javnosti jačaju desničarske opcije i netrpeljivost prema manjinskim skupinama. Zahtjevi manjinskih pripadnika za zaštitom njihove kulture ne nailaze na odgovore, dapače, samo pojačavaju sukobe. U SAD-u, usprkos proklamiranim vrijednostima, institucije društva jasno preferiraju pripadnike bijele rase ili čak bijele rase anglosaksonskog podrijetla, a engleski jezik jedini je jezik koji se upotrebljava u javnoj upravi. Međutim treba naglasiti da, iako nijedan od modela ne uspijeva postići sklad između

proklamiranih građanskih i multikulturalnih vrijednosti i društvene i političke stvarnosti, studije ipak pokazuju da je u onim državama u kojima su te vrijednosti prisutne u većoj mjeri veći i stupanj integracije i tolerancije (v. Welton, 2003).

Upravo se stoga traže rješenja koja bi omogućila usvajanje ustavnog identiteta koji će na najbolji mogući način obuhvatiti oba željena ishoda, dakle integraciju te očuvanje posebnosti manjinskih kultura. Multikulturalisti rješenje vide u poimanju raznolikosti kao bogatstva jedne zajednice, te bi jamčenje posebnih prava pripadnicima manjina bilo odraz zaštite autonomije svakoga građanina i služilo bi kao korektiv u odnosu na prava većine (Offe, 1999: 33). No da bi se prava i odnosi manjinskih i većinskih pripadnika uredili na obostrano zadovoljstvo, ključno je postizanje ravnoteže i konsenzusa između zahtjeva većine i manjine. Problem leži u činjenici da ne postoji odgovor na koji bi način država to mogla postići. Umjesto unaprijed fiksnih prava pripadnika nacionalnih manjina Habermas predlaže praksu javne rasprave o pravednim rješenjima za sve građane, smatrajući da u složenim društvima građanski status ne smije biti vezan uz konsenzus o vrijednostima svojstvenima određenoj kulturi. On, smatra Habermas, mora biti zasnovan na konsenzusu o procedurama legitimnog donošenja političkih odluka i legitimnog obnašanja vlasti (Habermas, 1994: 135). Za razliku od vrijednosti zasnovanih na pripadnosti kulturi vrijednosti tog poretka bile bi uključujuće za sve građane.

U predloženim rješenjima od ustava se ne očekuje samo da uredi formalne odnose i status građana. Kada se

govori o jednakom tretmanu građana, podrazumijeva se i vrijednosna komponenta koju treba ugraditi u društva da bi bila moguća integracija svih pripadnika društva uz jamčenje posebnih prava manjinama. Tim više se kontekst nastanka ustava pokazuje važnim za način na koji će odnos države prema građanima biti uređen, jer usvajanje takvih vrijednosti može značiti i promjene u poimanju nacionalne zajednice, odnosno redefiniranje osnovice nacionalnog zajedništva.

Time dolazimo do problematike odnosa ustava i kulture. Ukoliko je ustav, kako tvrde neki autori, samo produkt tradicije, tada su i rasprave o mogućim modelima suviše. Kako trebamo shvatiti ulogu ustava u stvaranju određene zajednice? Stvara li ustav kulturu jedne zajednice ili kultura uvjetuje ustav? Edmund Burke tvrdi da je svaki ustav produkt okolnosti, prilika i navika ljudi koji su živjeli zajedno dugi niz godina (Jacobsohn, 2006: 372), pa on može izraziti određenu tradiciju i kulturu, ali se ne može nadati da će stvoriti novu stvarnost na nekom prostoru. Pritom je, nastavlja Thomas Reid (*ibid.*), upravo povijesno sjećanje ono što tvori srž svakog djelujućeg ustava, a ne namjere i vrijednosti njegova tvorca. Habermas i Rosenfeld zagovaraju pak srednju liniju, prema kojoj je ustav i tvorac i proizvod povijesti. Vrijednosti usvojene u ustavima ne dolaze samo iz specifičnih kultura određenih zajednica, a često i nemaju korijen u njihovim tradicijama. U mnogim slučajevima te su vrijednosti umjetno uvedene u ustave, te ih građani s vremenom postupno prihvaćaju kao vlastite vrijednosti (Habermas, 1994). Ustavi nastali na temelju Američke i Francuske revolucije, dogovorane tranzicije ili vanjske prisile (Nje-

mačka i Japan) pokazuju da ustav, osim što je stvoren, ima i snagu stvaranja društvenih normi koje prihvaćanjem građana zadobivaju trajnu vrijednost (Rosenfeld, 2005).

Ti primjeri doista pokazuju da je utjecaj institucija i kulture obostran. Međutim jasno je i to da neće svaki poradak usvojiti bilo koje vrijednosti niti će ih usvojiti na isti način.¹⁵ Ustavu ne treba oduzeti ulogu u formiranju vrijednosti poretka, ali on će vrlo teško djelovati protiv ukorijenjenih vrijednosti. Pritom ne mislim da građani određene kulture nisu u stanju prihvatiti, primjerice, vrijednosti multikulturalizma, ali pitanje je na koji će se način one posredovati građanima, dakle na koji će način te vrijednosti biti ugrađene u njihov identitet, a da taj identitet ujedno ima legitimaciju.

Utoliko se Habermasov model doista suočava s velikim poteškoćama. Pitanje je je li doista moguće, te na koji način, građanima ponuditi logiku racionalnosti koja bi bila dovoljna da oni osjećaju vezu s vlastitim poretkom, odnosno da njihova identifikacija s univerzalističkim načelima nadvlada onaj tip nacionalne identifikacije koji je nespojiv s univerzalističkim vrijednostima. Identitet ne sadrži samo racionalnu komponentu, već i onu iracionalnu, koja se odražava u emocionalnom

¹⁵ Na kraju krajeva, i sam primjer jugoslavenskog klasnog identiteta pokazuje da vrijednosti koje nemaju osnove u narodu ne mogu biti prihvaćene. Neutemeljenost tog identiteta zasigurno nije bio jedini razlog njegova odbacivanja, a možda ni najvažniji, ali je nedostatak identifikacije građana s vrijednostima koje su uvedene bez ikakve društvene osnove bez sumnje imao velik utjecaj na njegovu nelegitimnost.

odnosu prema zajednici. Tu Habermas nalazi rješenje u osjećaju vezanosti za pravedan poredak, dakle u ustavnom patriotizmu. Pod pretpostavkom da takva veza može uspjeti, dalje se postavlja problem identifikacije sa zajednicom koja se ne gradi samo poistovjećivanjem s onima koji su *nam* slični, već i osvješćivanjem razlika u odnosu na one koji su drukčiji od *nas*. Svaki režim koji želi dobiti legitimaciju mora se prikazati boljim od ikojeg alternativnog režima (Golubović, 1999: 32). Taj se problem, primjećuje Ottoman, javlja i u Ustavu Europske Unije. Pitanje je koje to univerzalne vrijednosti ustavi mogu usvojiti, a da one ujedno služe kao integrativno sredstvo građanima države i kao čimbenik razlikovanja od drugih demokratskih poredaka (Ottoman, 2004: 37). Isti se problem javlja kod prijedloga stvaranja multikulturalne zajednice s harmonijom razlika.

S druge strane, ne treba zanemariti ni ulogu političke mobilizacije i politike identiteta koja ipak stoji iza svake vrste društveno usvojenog identiteta. Kada se govori o odnosu ustava i kulture, treba razmišljati na koji se način oni mogu dovesti u odnos skladnog međudjelovanja. Umjesto da predloži najbolje rješenje, svrha je ove studije da pokaže temeljno proturječje koje sadrže ustavi država sljednica. Rasprave o ustavnom identitetu obično se iscrpljuju u pitanjima postoji li ovdje građanska država. U ovom sam radu pokušala pokazati da se ustavi država sljednica ne mogu klasificirati kao građanski ustavi, ili, drugim riječima, da se svojom definicijom naroda kroz etničku dimenziju značajno udaljavaju od pola građanske države. Temeljno pitanje ovdje nije imaju li te države građanski ustav, već kakav ustav i zajedni-

cu žele imati, mogu li postići zadani cilj i na koji način.

Pritom ustav nije temeljna determinanta političkih i društvenih odnosa niti se problemi odnosa između skupina u državi i njihova identiteta mogu riješiti isključivo ustavnim definicijama. S jedne strane, ustav je ipak samo zrcalo stanja stvari u zajednici. Kao takav on je odraz konkretnih vrijednosti zajednice te političke i društvene volje da se problem na određeni način riješi. Ipak, s druge strane, ustav je neupitno i tvorac političke zajednice i u nju ugrađuje vrijednosti koje su u društvu poželjne. Zato je on u najmanju ruku osnovni minimum stvaranja određenih odnosa i vrijednosti. Tu funkciju ima, s jedne strane, kao pravna instanca koja građaninu i zajednici omogućuje da se na njega osloni ili poziva te, s druge strane, time što ima odgojni učinak na konkretnu zajednicu. U ustavu zajednice definiraju se ideali te zajednice, a država time svojim građanima ukazuje kakvi su stavovi i ponašanja poželjni i vrijedni, već i na razini ideala kojima se teži. Međutim ako ustavne definicije ne odražavaju vrijednosti prihvatljive kulturi jednog naroda te ako ih ne prati i promjena u javnom diskursu, politička mobilizacija identiteta i čitav niz institucionalnih rješenja, one će vrlo vjerojatno ostati prazno slovo na papiru. Stoga najprije treba propitati koje su to vrijednosti što ih zajednica želi graditi, a potom razmišljati o adekvatnom ustavnom modelu koji će težiti ispunjenju tih zahtjeva.

Zaključak

Analiza ustava socijalističke Jugoslavije i država sljednica pokazuje da se može govoriti o kontinuitetu

ustavnog identiteta ako se za predmet usporedbe uzme pitanje temeljnog subjekta ustavnog identiteta. U oba slučaja ustav daje primat jednoj skupini u državi – radničkoj klasi, odnosno naciji – te se pozicija građanina u sustavu izvodi iz njegove pripadnosti titularnoj skupini. Analiza ustavnog identiteta država sljednica također pokazuje da u tim državama ne može biti riječi o izgradnji modela građanskog ustavnog identiteta, iako se u ustavima država tako definira. Temeljna načela tih ustava karakteristična su za ustave koji se klasificiraju kao etnonacionalni, gdje dakle pripadnost nacionalnoj skupini određuje politički subjektivitet. Učinak takve koncepcije ustavnog identiteta jest stvaranje zajednice čije su temeljne vrijednosti isključujuće za one članove društva koji ne pripadaju toj skupini.

Međutim treba napomenuti da i države koje se klasificiraju kao građanske sadrže elemente etnonacionalne koncepcije identiteta, iako oni ovdje ne čine same temelje ustava i zajednice. Tako se, primjerice, u građanskim državama poput Francuske i SAD-a svim pripadnicima društva također nameće dominantna kultura i dominantni jezik, odnosno integracija članova zajednice temelji se na asimilaciji. Osim toga, u stvarnosti i u tim državama nerijetko postoji nesklad između proklamiranih građanskih vrijednosti i prakse. Ipak, može se reći da u sustavima u kojima su temeljne vrijednosti građane na osnovi inkluzivnijih koncepata postoji i veći stupanj integracije i građanske tolerancije.

Iz tog se razloga postavlja pitanje je li moguće u društva ugraditi načela

la koja bi omogućila veći stupanj integracije i ravnopravnost svih pripadnika zajednice, ali uza zaštitu posebnih kultura. Predložena rješenja, poput multikulturalističkog modela harmonije razlika ili Habermasova ustavnog patriotizma, podvrgnuta su brojnim kritikama. Vrlo je teško odrediti koje vrijednosti treba ugraditi u zajednicu, na koji ih način integrirati s postojećim društvenim vrijednostima i kako ih posredovati građanima tako da one postanu djelatna načela zajednice. Time naposljetku dolazimo do pitanja odnosa ustava i kulture. Ustav se može promatrati kao produkt i kao izvor određene kulture, ali njegova je uloga u izgradnji kulture ograničena. Vrijednosti koje se žele ugraditi moraju biti koncipirane tako da ne proturječe temeljnim načelima zajednice te da ujedno budu i dovoljno privlačne njezinim članovima.

Vjerujem da ovdje treba zauzeti suzdržan stav, bez prevelikog optimizma ili pesimizma. Stvaranje identiteta pitanje je kulture, ali je uvijek i predmet aktivnog angažmana, odnosno političke mobilizacije identiteta. Ukoliko postoji politička i društvena volja za usvajanjem određenih vrijednosti, tada i ta načela treba na konzistentan način ugraditi u ustav i institucije, kao i u svakodnevni politički diskurs. Rješenja koja postoje u ustavima država sljednica proturječna su i ne stvaraju preduvjete za izgradnju zajednice kakva se proklamira. Umjesto definiranja država kao građanskih, a ugradnje načela koja je degradiraju, treba se zapitati kakva je zajednica poželjna te kojim bi se rješenjima ona mogla postići.

LITERATURA

- Arato, A. (2000) *Civil Society, Constitution and Legitimacy*. Maryland: Rowman and Littlefield Publishers.
- Bačić, A. (1990) *Principi podjele vlasti u Jugoslaviji*. Split: Književni krug.
- Basta, R. L. (1998) Uloga ustava u zemljama centralne i istočne Europe, u: Samardžić, S. i suradnici, ur., *Lavirinti krize – Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Basta-Posavec, R. L. (1995) Federalizam bez demokratije, politička prava bez građanina – poruke raspada Jugoslavije za Evropu, u: Nakarada, R., ur., *Evropa i raspad Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije, 131-139.
- Burg, S. (1983) *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Dimitrijević, N. (2001) *Slučaj Jugoslavija: Socijalizam, nacionalizam, posledice*. Beograd: Samizdat B92.
- Dimitrijević, N. (2002) Ethno-Nationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative? *Studies in East European Thought*, 54: 245-267.
- Dimitrijević, N. (2003) Constitutional Democracy for Yugoslavia, Between Reform and Revolution, u: Vujadinović, D. i suradnici, ur., *Between Authoritarianism and Democracy: Serbia, Montenegro, Croatia; Institutional Framework*. Vol. I. Belgrade: Cedet, 25-53.
- Đinđić, Z. (1988) *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Golubović, Z. (1995) Pojava isključivog nacionalizma nasuprot demokratskim procesima u post-komunističkoj Jugoslaviji, u: Nakarada, R., ur., *Evropa i raspad Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije, 139-149.
- Golubović, Z. (1999) *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Greenfeld, L. (2001) *Five roads to modernity*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press.
- Habermas, J. (1994) Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State, u: Taylor, C., ur., *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. New Jersey: Princeton University Press, 107-168.
- Jacobsohn, G. J. (1996) Constitutional Identity. *The Review of Politics*, 68: 361-397.
- Kardelj, E. (1983) *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Sarajevo: NIŠRO "Oslobođenje".
- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. New York: Oxford University Press.
- Mahlmann, M. (2005) Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity. *German Law Journal*, 2, <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=558> (15. 7. 2007)
- Meszaros, S. (2005) Balkanski barbarogenij: Problem etniciteta u analizama rata na području bivše Jugoslavije. *Diskrepancija*, 4 (10): 33-43.
- Offe, K. (1999) Sadašnje povijesne tranzicije i neke osnovne opcije obliko-

- vanja društvenih institucija. *Politička misao*, 36 (4): 18-37.
- Ottoman, H. (2004) Quo vadis, Europa? *Politička misao*, 41 (4): 35-41.
- Popović, N. D. (1968) *Yugoslavia: The New Class in Crisis*. New York: Syracuse.
- Preuss, U. K. (1994) Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relations Between Constituent Power and the Constitution, u: Rosenfeld, M., ur., *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy*. Durham and London: Duke University Press.
- Preuss, U. K. (1996) The Political Meaning of Constitutionalism, u: Bellamy, R., ur., *Democracy and Sovereignty: American and European Perspectives*. Avebury: Aldershot, 12-27.
- Puhovski, Ž. (1990) *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: Biblioteka časopisa Pitanja.
- Rosenfeld, M. (2005) *The Problem of Identity in Constitution-Making and Constitutional Reform*, <http://ssrn.com/abstract=870437> (30. 3. 2007)
- Rosenfeld, M. (2004) *The European Treaty-Constitution and Constitutional Identity: A Comment on Professor von Bogdandy*, <http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/04/040501-19.rtf> (16. 9. 2007.)
- Sekulić, D. (2003) Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske. *Politička misao*, 40 (2): 140-166.
- Stančić, N. (2002) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- Tatalović, S. (2000) Europski modeli ostvarivanja prava nacionalnih manjina. *Safax/Stina*, 2, www.mediaonline.ba/en/safax/broj2.pdf (20. 9. 2007)
- Taylor, C. (1994) Politics of Recognition, u: Taylor, C., ur., *Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition*, New Jersey: Princeton University Press, 25-73.
- Vorländer, H. (2001) Ustav kao simbol i instrument. *Politička misao*, 38 (4): 53-60.
- Weldon, S. (2003) *Images of Nationhood and Tolerance of Ethnic Minorities: A Comparative Analysis of Western Europe*. CSD, <http://repositories.cdlib.org/csd/03-09/> (20. 9. 2007)
- Zubrzycki, G. (2001) "We, the Polish Nation": Ethnic and Civic Visions of Nationhood in Post-Communist Constitutional Debates. *Theory and Society*, 30 (5): 629-668.

PRAVNI AKTI

- Constitution of Yugoslavia, (1986) u: Blaustein, P. i Flanz, H. G., ur., *Constitutions of the Countries of the World*. New York: Oceania Publications.
- Izveštaj Radne skupine Predsjednika Republike Hrvatske za izradu stručne podloge mogućeg prijedloga ustavnih promjena, 2003, www.predsjudnik.hr/Download/2003/09/10/radna_skupina.doc (20. 9.2007)
- Francuski ustav, 1958, http://www.elysee.fr/elysee/francais/les_institutions/les_textes_fondateurs/la_constitution_de_1958/la_constitution_de_1958.21061.html
- Njemački Temeljni zakon, 1949, <http://www.helpinelaw.com/law/germany/constitution/constitution01.php>

Ustav Bosne i Hercegovine, 1995,
[www.ustavisud.ba/public/
down/USTAV_BOSNE_I_
HERCEGOVINE_bos.pdf](http://www.ustavisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf)

Ustav Crne Gore, 2007,
<http://www.sllrcg.cg.yu/>

Ustav Republike Hrvatske, 1990,
[http://www.usud.hr/
default.aspx?Show=ustav_republike_
hrvatske&m1=13&m2=21&Lang=hr](http://www.usud.hr/default.aspx?Show=ustav_republike_hrvatske&m1=13&m2=21&Lang=hr)

Ustav Republike Makedonije, 1991,
[http://www.izbori98.gov.mk/html/
ustav_na_rm.htm](http://www.izbori98.gov.mk/html/ustav_na_rm.htm)

Ustav Republike Slovenije, 1991,
[http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=
27&showdoc=1](http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=27&showdoc=1)

Ustav Republike Srbije, 2006,
[http://www.parlament.sr.gov.yu/
content/lat/index.asp](http://www.parlament.sr.gov.yu/content/lat/index.asp)

The Constitutions of Socialist Yugoslavia and Successor Countries: Continuities Or Discontinuities In the Understanding of Constitutional Identity

SUMMARY The paper analyses the constitutions of Socialist Yugoslavia and successor countries. The author shows that it is possible to identify a continuity of constitutional identity when the issue of the basic subject of constitutional identity is taken as an object of comparison. In both cases, the constitution grants primacy to one group in the country – working class and nation, respectively – and the position of the citizen within the system is derived from his affiliation with the titular group. The analysis of constitutional identity of successor countries also shows that in these countries the point at issue cannot be the construction of a model of a civil constitutional identity, even though it is defined that way in the constitutions of these countries. The basic principles of these constitutions are peculiar to the constitutions classified as ethnonational constitutions, where the affiliation with a national group determines the political subjectivity. The effect of such understanding of constitutional identity is the creation of a community whose basic values are exclusive of those members of society who do not belong to this particular group. The author, however, shows that even those countries which are classified as civil countries contain elements of an ethnonational concept of identity, even though they do not constitute the foundations of the constitution and community themselves. For example, in civil countries such as France and the US the dominant culture and language are imposed to all members of society, i.e. the integration of members of the community is based on assimilation. In addition, the paper shows that, as often as not, a disproportion between the proclaimed civil values and actual practice exists even in these countries. Still, it would seem that a higher level of integration and civil tolerance is present in those systems where basic values are built on more inclusive concepts. On these grounds, in the last section of the paper, the author examines the relationship between the constitution and culture.

KEYWORDS constitution, constitutional identity, constitutions of Socialist Yugoslavia, Yugoslavia and successor countries, ethnonational concept of identity

EUROPA: ZEMLJOPISNI SASTAV I GEOPOLITIČKA PODJELA

Radovan Pavić

*Profesor u mirovini,
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Pogledi

Primljeno: studeni 2007.

Sastav i podjela prostora

U raščlambi tog pitanja valja razlikovati sastav i podjelu. Međutim i u nedovoljno promišljenim strukovnim i u popularnim gledanjima obično se govori samo o podjeli: tako je Europa raznoliko podijeljena, primjerice na Sjevernu i Južnu Europu, na Zapad i Istok itd., Hrvatska je podijeljena na te i te regije i županije itd. No sve treba shvatiti na mnogo precizniji i profinjeniji način, dakle treba razlikovati sastav od podjele: tako *sastav implicira cjelinu sastavljenu/složenu od različitih dijelova koji suvislo čine tu cjelinu i nisu međusobno ni u kakvoj suprotnosti, nego su – makar i vrlo različiti – ipak skladni dijelovi te cjeline*. Sastav je dakle neutralan pojam, on odražava neku neutralnu stvarnost i isključuje suprotstavljene interese i konflikte.

Za razliku od toga *pojam podjele drugačiji je: on implicira suprotnosti*

među pojedinim dijelovima i odražava različite interese. Zato pojam podjele ima izrazito političko/geopolitičko značenje. Razumljivo je da se u slučaju Europe mora govoriti i o sastavu i o podjeli, što znači: Europa je jedinstvena po svom sastavu, ali i bitno različita zbog svojih podjela.

Promotrimo zato najprije različitost sastava Europe – ona se prije svega temelji na prostornom zemljopisnom smještaju (dok je položaj nešto drugo), iako su preklapanja moguća i logična.

Problem dvojnih definicija

Iako je pitanje temeljnog smještaja i zemljopisnog sastava Europe prilično (ili, zapravo, posvema) jasno, moguće je navesti i primjere koji se ne vode ni u kakvoj rubrici problema, nego ih treba smatrati poželjnim pojašnjenjima i dodatkom: riječ je dakle o *dvojnim definicijama*, koje su bolje prilagođene pro-

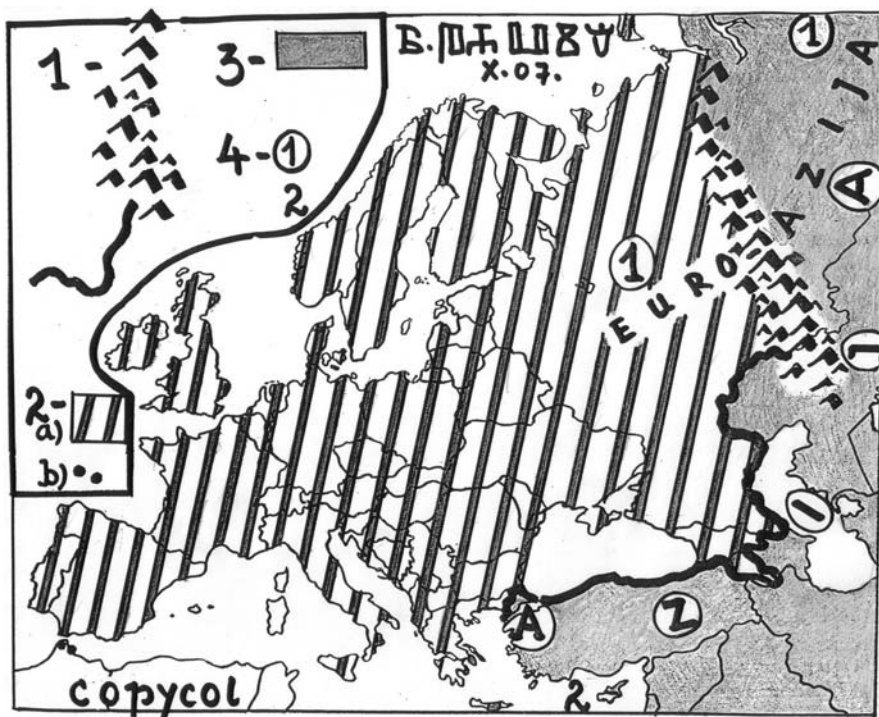
stornoj stvarnosti – tako su Hrvatska i Slovenija ujedno i srednjoeuropske i sredozemne zemlje, Cipar je (u cjelini) europska, ali i azijska zemlja, Turska – iako je azijska zemlja – po svom je smještaju ujedno i euroazijski prostor (zbog tzv. europske Turske), a i Ruska je Federacija euroazijska zemlja. Slično bi se moglo zaključiti i u slučaju Španjolske s obzirom na dva njezina posjeda u sjevernoj Africi, ali su njihov teritorijalni obuhvat i značenje suviše neznatni da bi Španjolskoj priskrbili naslov euroafričke zemlje. Ako bi se pitanje armenskog Gorskog Karabaha riješilo na način da on pripadne Armeniji kao izolirana eksklava u Azerbajdžanu (koji je Azija), i Armenija bi zaslužila dvojnu definiciju kao europsko-azijska zemlja. Dvojne definicije imaju i Ukrajina (Središnja istočna Europa i Sredozemna Europa), Francuska (Zapadna i Sredozemna Europa) te Španjolska (Jugozapadna, ali i Sredozemno-atlantska Europa).

Prostorna kultura

Pristupi raznolikim oblicima društvene stvarnosti mogu biti različiti, a u toj različitosti fungira i potreba za razumijevanjem prostornih odnosa, dak-

le smještaja i položaja u prostoru koji mogu bitno i dugoročno utjecati na pojedine društvene pojave. Riječ je dakle o **prostornoj kulturi**, koja se nipošto ne svodi i ne odgovara samo na pitanje “gdje”, nego i na složena pitanja “zašto” i “kako” – i sve to u različitim vremenima. Prostorna kultura postaje tako bitnom sastavnicom određenog intelektualnog pristupa. Tako na pitanje “gdje” odgovara statička kategorija *smještaja*, a na druga dva pitanja odgovara raščlamba dinamičke kategorije *položaja*. On je *odnos odgovarajućih sadržaja nekog prostora prema drugim sadržajima nekog drugog prostora, pri čemu međuovisnost/međuutjecaj imaju bitno značenje*. Zato uobičajeni pojam kulture treba dopuniti i poznavanjem *prostorne* kulture. U nas je ta pojava rijetka (za razliku od, primjerice, Francuske), ali razloge sada nećemo iznositi. Pri raščlambi različitih društvenih pojava ljudi obično stoje na različitim (i plodonosnim) stajalištima. No najčešće nedostaje da stoje na zemlji i da temeljito razumiju kako je to na nekoj drugoj zemlji. A odgovori će biti dijelom i u okviru analize i shvaćanja nekog drugog položaja.

Teritorijalni obuhvat Europe te međa i granica s Azijom (1)

U navedenoj razdiobi nužno je razlikovati pojmove međe i granice. Prvi se prije svega odnosi na prirodne, antropogeografske, gospodarske i druge sadržaje, a drugi na sadržaje od političkog/administrativnoga/geopolitičkog i vojnog značaja.

Prostor jedinstvene De Gaulleove Europe (“od Atlantika do Urala”). Euro-pi pripadaju još i teritorijalna mora odgovarajućih država te dio Kaspijskog jezera, koje pripada Ruskoj Federaciji (pitanje razgraničenja još nije riješeno). Međa i granica Europe i Azije poklapaju se s gorjem Ural i zatim s državnim granicama prema Kazahstanu, Azerbajdžanu, Iranu i Turskoj. Turska se dijelom (europska Turska) fizičko-geografski nalazi na europskom kopnu, ali to nipošto nije dovoljan kriterij i razlog da se prihvati kao europska zemlja i njezin djelomičan smještaj nikako ne može biti dokazom njezine europskosti. Zbog vrlo ranog kršćanstva (IV. st.) te stalnog otpora i sukoba s Azijom kao bitnom različitosti i Gruzija i Armenija jesu europske zemlje, dok su Ruska Federacija i Cipar zemlje dvojne euroazijske definicije. Tako je i dio Cipra Europa u Aziji/europska Azija, dok su španjolski posjedi na krajnjem sjeveru Maroka – Europa u Africi/europska Afrika. Cipar je dobar primjer za razlikovanje zemljopisne od neke druge europske defi-

nicije: on naime zemljopisno po smještaju pripada Aziji/Bliskom istoku/azijskom Levantu, a po drugim osobinama – Europi.

1 – Međa i granica Europe i Azije. Bitna je karakteristika da se pojam Europe postupno širio prema istoku, tako da su i sve ruske te kršćanske zemlje prema Aziji prihvaćene kao dio Europe. Europi pripadaju još i Island te Ovjči Otoci, ali ne i Grenland, koji je dio sjeverne Amerike, iako politički pripada Danskoj, zatim Nova zemlja, svi otoci u blizini 80°N (Spitsbergen) te veći dio arktičkog kruga, premda ovi potonji pripadaju Norveškoj.

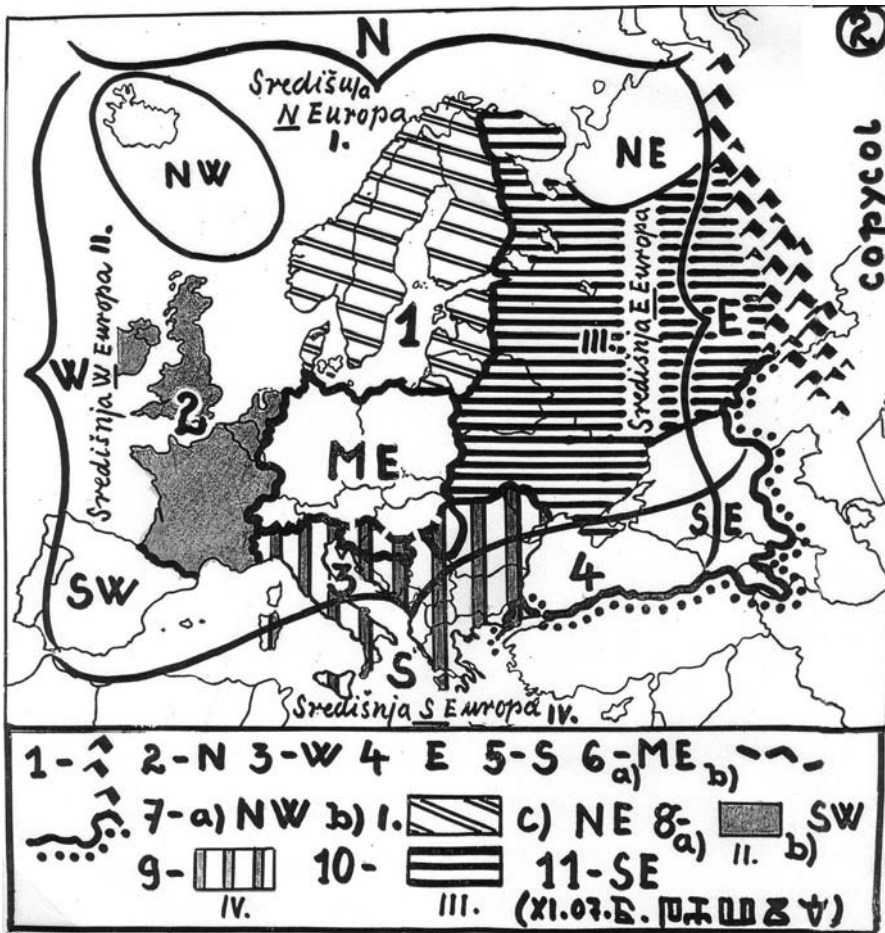
2 – a) Prostor Europe kao kompleksnoga geografskog i civilizacijskog pojma

b) Europi još pripadaju španjolski posjedi Ceuta i Melilla te južni dio Cipra (2)

3 – Prostor Azije

4 – (1), (2), Ruska Federacija i Cipar kao zemlje dvojne definicije. I nakon rješenja ciparskog pitanja taj otok ostaje u okviru navedene definicije.

Zemljopisni sastav Europe (2)

Pristup pitanju sastava Europe (podjela je nešto drugo) pokazuje da smo skloni optimizmu: sastav naime predmnijeva cjelinu/cjelovitost, a suradnja i odnosi koji se temelje na dobroj volji prirodni su u tim uvjetima.

Ovisno o pojedinim autorima, sastav Europe temelji se na različitim osnovama. U ovom slučaju jedna je od osnova smještaj pojedinih dijelova Europe – riječ je dakle o jednom vidu fizičko-geografskih osnova. Međutim snaga i dojmljivost elementa smještaja toliki su da neminovno povlače i neke društvene značajke, te tako dolazimo do složenog prirodno-društvenog kriterija. Ako je tome tako, onda smo se posve približili geografskom poimanju stvarnosti, nadrastajući izdvojenu fizičko-geografsku i antropogeografsku (društvenu) razinu, zbog čega u njihovu jedinstvu vidimo i kompleksne zemljopisne značajke, koje su *zemljopisne upravo zbog navedenog dvojtva, složenosti i međuutjecaja*. Iz toga slijedi da je ovaj vid sastava Europe (barem u velikoj mjeri) ujedno i njezin zemljopisni sastav (naravno, u okviru onih ograničenja koje diktira opseg ovog priloga). Pojam zemljopisnog

uvijek uključuje dvojstvo prirodne i društvene cjelovitosti. U strukovnim krugovima te su stvari jasne i jednostavne, u široj javnosti – nisu.

1 – Međa i granica Europe i Azije

2 – N – **Temeljni sastav. Sjeverna (islandsko-skandinavsko-baltičko-ruska) Europa** uvelike je izoliran prostor bez odgovarajuće otvorenosti prema drugim dijelovima svijeta, osim u zračnom prometu zbog naglašene blizine Sjeverne Amerike, inače bez provoznog značenja, s bitnim klimatskim ograničenjima (agora i forum tu nisu mogući), ali i s rastućim životnim/prometnim mogućnostima zbog globalnog zatopljenja te novim geopolitičkim problemima (ruski prodor prema Sjevernom polu 2007. godine). Nakon normanske osvajačke faze sjeverna Europa ima premalu demografsku masu da bi se mogla upustiti u veća osvajanja, zbog čega su švedska nastojanja ostala ograničena na Baltik i dio Rusije i nisu bila uspješna.

3 – W – **Zapadna ili Atlantska (maritimna) Europa** povoljan je i stimulativan klimatsko-maritimni prostor, od XVI. st. maksimalno uključen u globalne prometno/gospodarsko/kolonijalističke odnose, on je jezgra osvajanja dalekih prostora, ujedno je prostor začetka široke urbanizacije i modernog industrijskog razvitka te demokratskih stečevina.

Neke zemlje Zapadne Europe odlikuju se posebno vrijednim smještajem (što u europskim razmjerima vrijedi još samo za Italiju i Njemačku), primjerice, Velika Britanija sa svojim otočnim položajem, koja je dovoljno blizu da sudjeluje u svemu europskom, ali i dovoljno izdvojena – (“sjajna izolacija”), zbog čega izmiče opasnostima (Hitler je mogao osvojiti kopnenu Francusku, koja graniči s Njemačkom, ali ne i otočno izdvojenu Veliku Britaniju).

4 – E – **Istočna ili kontinentska Europa** – kopneno zatvoren prostor s trajnim problemom nedostatka odgovarajuće maritimne sastavnice. Iako je to neprijeporno dio Europe, često se shvaća kao prostor koji Europi zapravo ne pripada. Svoju snagu crpi iz veličine kopnene mase (i njezinih prirodnih izvora), koja stalno teži moru, a njezino je osvajanje ponajprije okrenuto prema Aziji, za razliku od Zapadne i Sredozemne Europe koje su se u svom kolonijalističkom naporu morale orijentirati prema prekomorskim zemljama, zbog čega nastaju dva tipa kolonija: one (klasične) prekomorske i one *teritorijalno-kontinuirane (ruske) kolonije*. Dok se u Sjevernoj, Zapadnoj i Južnoj Europi, a niti u Mitteleuropi, nije trajno mogla uspostaviti jedna velika sila/velevlast, dotle je u Istočnoj Europi dominiralo ruštvo, koje se, ujedno i posljednje među velikim regionalnim moćima, pridružilo mogućnostima demokracije.

5 – S – **Južna ili Sredozemna Europa** – klimatski je povoljan prostor koji ima određene povijesne prednosti zbog dodira s Azijom (azijski Levant, Bliski istok) i primorskom sjevernom Afrikom, ali je dijelom trpio i nedostatke (pogotovo od XIV. i XV. st.) zbog dodira i suprotnosti kršćanstva i islama. Ujedno, Sredozemna je Europa kolonijalističko pročelje prema Africi. Kao i u Zapadnoj Europi i na Sredozemlju postoje zemlje sa izuzetno povoljnim smještajem – to je centralno položena Italija, što je prirodna pretpostavka za organizaciju šireg prostora – zato je logično što je s temeljem u svom središnjem položaju Rim mogao organizirati

jedno veliko carstvo, a kasnije to više nije bilo moguće iz jednog perifernog Konstantinopola i isto tako perifernog Istanbula. Spomenuti centralitet imao je zavodničko značenje za Musollinijeve težnje za obnovom Rimskog Carstva na osnovi prednosti koje pruža spomenuta središnjost.

6 – a) ME – Središnja Europa ujedno je i Mitteleuropa (Srednja Europa), što znači teritorijalno poklapanje jednog zemljopisnog pojma određenog prema smještaju s drugim civilizacijskim i geopolitičkim pojmom. Mitteleuropa ima izuzetne životne prednosti (stimulativna umjerena klima), bila je zaštićena od Azije drugim prostorima/predziđima (prema Mongolima i Osmanlijama), njezin središnji smještaj i križišna otvorenost prometnih pravaca prema svim dijelovima Europe kumulirali su višestoljetne najrazličitije prednosti, važna je bila i ostala participacija na moru, a sve to traje više od tisuću godina i očito je moralo imati pozitivnih posljedica, čemu treba dodati i *civilizacijsku snagu germanskoga genija (posredovanu i osvajanjem) te utjecaje židovstva.*

b) dio granice Središnje južne Europe koji ne potire granicu Mitteleurope.

7 – a) Raščlamba temeljnog sustava. Navedeni temeljni sustav Europe koji *grosso modo*, istina, predočava neke osnove očito zahtijeva i nešto podrobniju raščlambu, zbog čega se izdvaja – **NW – Sjeverozapadna Europa** s Islandom i dijelom Norveškog mora.

b) **Središnja skandinavsko-baltička Europa (I)** čija je životna okosnica/spojnica Baltičko more (1). U tom je prostoru i ruska Kalinjingradska oblast, što je idealan primjer za razlikovanje geografske od geopolitičke definicije, s obzirom na to da je ta oblast očito Istok.

c) **NE – Sjeveroistočna Europa** prostor je između približno sjeverne Dvine i sjevernog Urala.

8 – a) Središnja zapadna Europa (II) – njezino je životno središte locirano oko Pas de Calaisa i La Manchea (2).

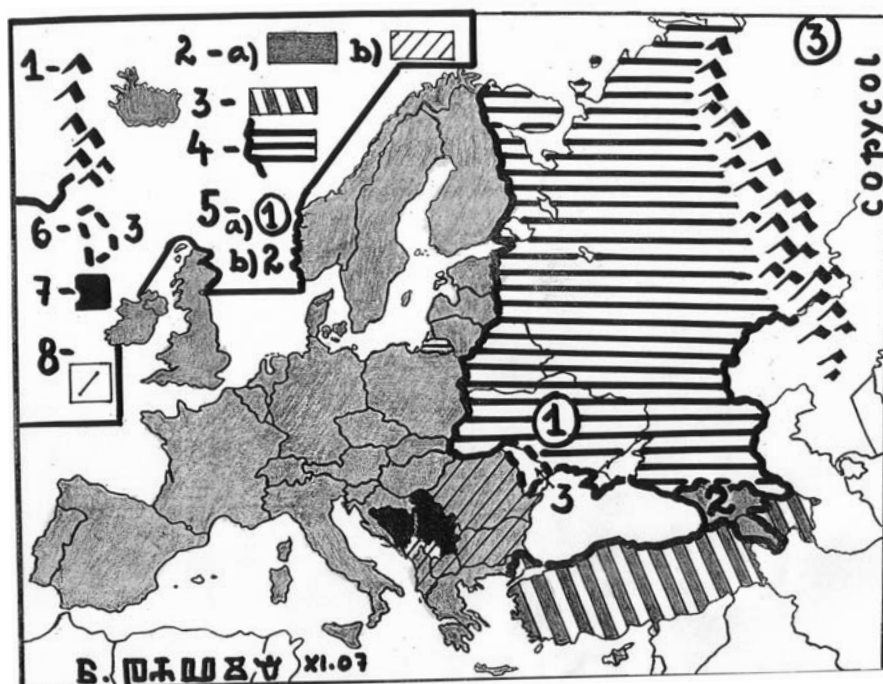
b) **SW – Jugozapadna Europa (Španjolska i Portugal)**

9 – Središnja južna Europa – njezine su poveznice/okosnice Jadransko i Jonsko more. Ovo je prilika da se odmah upozori na jednu tešku besmislicu, naime naš prostor/Regija nije nikakva “jugoistočna Europa”, nego izrazita Središnja južna Europa. Zanimljivo je upozoriti da bi po analogiji odgovarajući prostor na sjeveru (Norveška, Švedska i Finska) morao biti definiran kao sjeveroistočna Europa, što, dakako, nije prihvatljivo!

10 – Središnja istočna Europa (III)

11 – SE – Jugoistočna Europa – prostor između spojnice istočna Ukrajina – zapadni Kazahstan – Zakavkazje (Armenija). Životna poveznica sve više postaje Crno more (4).

Današnja politička/geopolitička podjela Europe (3)

Dok je s jedne strane pitanje zemljopisnog sastava Europe više stvar određenog optimizma i razmatranja u akademskim krugovima – problem podjele Europe bliži je političkoj/geopolitičkoj stvarnosti i iskazuje se kao daleko životniji problem. Pritom treba uočiti da sva ta politička insistiranja i prenemaganja o formiranju jedinstvene Europe gube značenje pred realnošću, a ona glasi: zbog postojanja i širenja EU-a i NATO-a (a to je Zapad) *Europa je danas jasno podijeljena na Istok i Zapad* (uz one ostale) – i zato je tema o podjeli Europe itekako opravdana. Tim više što se ta podjela, izgleda, uglavljuje kao definitivna, jer ni Ruska Federacija (a dugo ni Bjelorusija) ne mogu postati Zapad.

Širenjem NATO-pakta i EU-a prema istoku i Istoku u Europi je umjesto one prve (hladnoratovske) podjele došlo do druge (posthladnoratovske) podjele. Podjela je dakle konstanta, što znači da se nikako ne može govoriti o političkom/geopolitičkom sastavu Europe kao cjeline koja bi bila sastavljena od različitih nesuprotstavljenih dijelova, nego se i dalje radi o podjeli.

1 – Današnja međa i granica Europe i Azije

2 – a) **Današnja podjela Europe:** europski politički/geopolitički Zapad (postojeće države i one koje će to vjerojatno uskoro postati članstvom bilo u NATO-u bilo u EU-u, ili koje barem teže Zapadu). Pritom, dakako, treba jasno lučiti što je Pravi Zapad (vidi prilog br. 4) u skladu s puninom svoje raznolike definicije, a što je Zapad samo u ograničenom političkom/geopolitičkom/civilizacijskom smislu,

b) a što se samo pribraja Zapadu zbog geopolitičkih i geostrateških razloga, dok je civilizacijski zapravo riječ o Balkanu.

3 – Države koje po kompleksnim kriterijima nisu dio Europe, ali jesu dio europskog političkog i geopolitičkog Pravog Zapada/Zapada ili se očekuje da će to postati (Turska i Azerbajdžan).

4 – Granica i teritorij europskog Istoka, koji pojam ipak ne implicira posve-mašnje jedinstvo.

5 – a) Države Istoka (1 – Ukrajina) s ugrađenim unutarnjim rascjepom između Istoka i Zapada, koje se ne mogu lako iščupati iz zagrljaja ruskog medvjeda, a Zapad još nije spreman da ih olako primi.

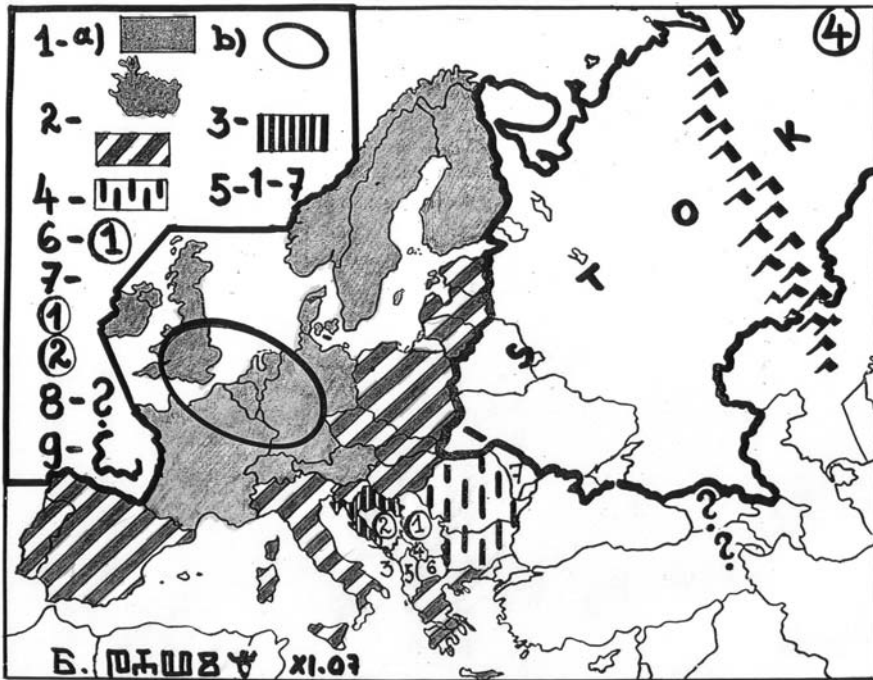
b) **2** – Države za koje je Zapad bitno zainteresiran zbog širih europskih/globalnih razloga, ali koje zbog unutarnje nestabilnosti zasada ne mogu postati članicama NATO-a (Gruzija).

6 – 3 – Države koje nisu ni Istok, a ni Zapad, koje se zbog njihovih slabosti (iako teže Zapadu) obično smatraju nevažnima u europskim političko/geopolitičkim odnosima (Moldavija).

7 – Europska/balkanska crna rupa, koja dijelom nije država, nego tek protektorat (BiH), a dijelom se zbog svoje radikalske sastavnice (Srbija) nikako ne uklapa ni u sadašnju, a ni u buduću Europu. Međutim, što se tiče Srbije, ona je ipak uvelike favorit Pravog Zapada, koji će je nastojati plasirati u europske okvire mimo svih kriterija koji važe za druge države. Na taj će način Srbija “ući u Europu”, ali takva kakva jest – ipak neće biti Zapad, a zapravo ni Europa, osim po kriteriju svog smještaja.

8 – Crna Gora i Kosovo, sadašnje i buduće države koje očito nisu Istok, ali koje danas još uvijek izmiču čvrstim i jasnim definicijama u nekom eventualnom zapadnjačkom kontekstu.

Raščlamba Zapada (4)

1 - a) **Države Pravog Zapada**, što je izrazit civilizacijski pojam. One imaju potpuno izražene sve zapadnjačke osobine, što uključuje: visok stupanj gospodarskog razvitka i racionalnost poslovanja, razvijenu demokraciju, zatim one su pojam uređenosti države s minimumom birokratizacije i nepostojanjem korupcije, imaju bitan utjecaj u međunarodnim odnosima, neprijeporna je u njihovu slučaju snaga države i društva, izrazit je pluralizam (uz znatan izostanak ksenofobije), ali i neupitno domoljublje kada su u pitanju državni i nacionalni interesi.

Pravi je Zapad **zrelo društvo** u kojem socijalne razlike, makar bile i velike, ne vrijeđaju ljudsko dostojanstvo i ne rješavaju se revolucionarnim metodama. To je društvo koje zasada ima perspektivu razvitka, ali koje počinje osjećati probleme koji se pojavljuju u skladu s tom zrelošću, što u budućnosti može dovesti i do njegova zalaska (demografski pad, starenje stanovništva, hedonizam koji ne pristaje ni na kakvu žrtvu, raširenost droge, nemogućnost pronalazaženja novih tržišta...). Pravi Zapad nije nikada trpio napade osvajača iz izvaneuropskog područja (Mongoli, Osmanlije, dok su Arapi na Pirenejskom poluotoku iznimka), a sve je to bio bitan preduvjet za njegov opći civilizacijski razvitak.

b) **Teritorijalno-životna jezgra Pravog Zapada** nerazlučivo je povezana s maritimnom životnom sastavnicom na izuzetno važnoj prometno-koncentracijskoj točki: Kanal, estuarij Temze, ušće Rajne.

2 - **Države Zapada**: zapadnjačke osobine uglavnom su jasno izražene, ali ne u onako maksimalnom vidu kao u slučaju Pravog Zapada. Ne samo da neke od tih

osobina mogu nedostajati nego mogu biti i protuzapadnjačke. To su gospodarski znatno razvijene države ili države koje se u tom smislu brzo razvijaju.

3 – Države koje još nisu u potpunosti Zapad, ali bi to htjele biti, i koje ujedno imaju najviše uvjeta da to uistinu i postanu (Hrvatska).

4 – Države koje su danas čvrsto integrirane u EU i NATO, ali čije je zapadnjaštvo upitno: naime one su na Zapadu prihvaćene zbog drugih interesa, a ne toliko zbog svog zapadnjaštva, i zapravo pripadaju Balkanu.

5 – 1 – 7 – Države izvan Istoka kod kojih se pitanja zapadnjaštva još i ne mogu pojaviti, osim u političkom/geopolitičkom/strateškom smislu.

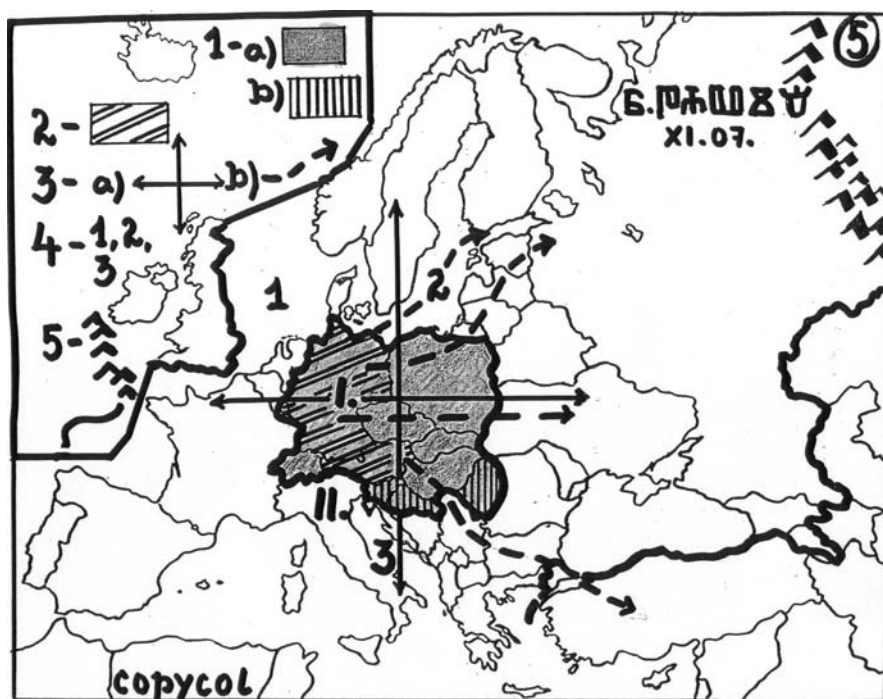
6 – (1) – Države vrlo snažno izraženog identiteta i samosvijesti, koje i ne teže tomu da budu svrstane u Zapad (Srbija).

7 – (1), (2) – Države europske crne rupe, koje nisu ni Istok, a ni Zapad, ali koje se ne mogu ubrojiti ni u koju kategoriju s europskim civilizacijskim predznakom (dio Balkana).

8 – ? – Europske države koje izmiču mogućnostima autorove procjene (Gruzija, Armenija), ali koje bi uvelike morale biti Zapad.

9 – Granice Istoka

Srednja Europa (Mitteleuropa) (5)

To je jedan od najvažnijih i najdojmljivijih europskih političkih/geopolitičkih/civilizacijskih pojmova (baš kao i Balkan). U taj prostorni okvir ulaze i dvije države dvojne definicije: Slovenija i Hrvatska, koje su i srednjoeuropske i sredozemne zemlje.

Mitteleuropa zaista je smještena u europskom središtu, između sjeverne Norveške i Krete, između Portugala i Urala. Iako etnički vrlo raznolika i s pojedinim snažnim identitetima, u najvećoj je mjeri prožeta germanskom civilizacijom, uz snažan utjecaj židovstva.

Životne prednosti Mitteleurope uvijek su bile izrazite: ona je križište između sjevera i juga, zapada i istoka, što je moralo ostaviti pozitivnih posljedica. Osim toga participira i na morima (Sjeverno more, Baltik, Jadran) i dobro je položena za prodore i prema sjeveroistoku/istoku i prema jugoistoku. Središnji smještaj Njemačke (I) važna je pretpostavka i pogodnost za stvaranje velikih životnih cjelina, ali i za osvajanje. Po tome je njezin smještaj sličan smještaju Italije (II) na Sredozemlju.

1 - a) Granice i teritorijalni obuhvat Mitteleurope

b) Slovenija, Hrvatska i Rumunjska imaju dvojne definicije (Srednja Europa i Sredozemlje, Srednja Europa i Balkan).

2 - Njemačka i Austrija kao germanski etnikumi uvijek su bili i važno civilizacijsko žarište odgovarajuće snage, što je uvjetovalo tradicionalnu ofenzivnost

dovoljnu ne samo da se suzbije pritisak Francuske i Rusije nego i da se ta ofenzivnost projicira prema Finskom zaljevu i prema jugoistoku (Panonska nizina).

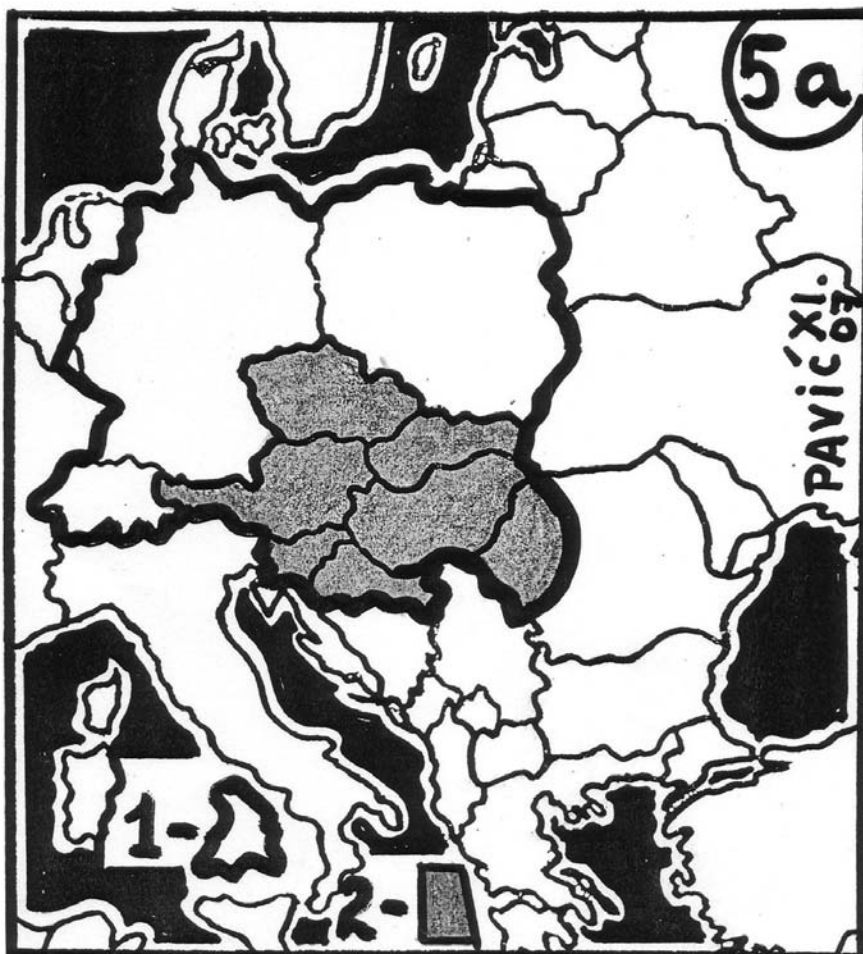
3 – a) Tradicionalni križišni položaj

b) S povoljnim pristupom sjeveroistoku, istoku i jugoistoku.

4 – (1), (2), (3) – Povoljan pristup važnim morima

5 – Granica i međa Europe i Azije

Mala srednja Europa (5a)

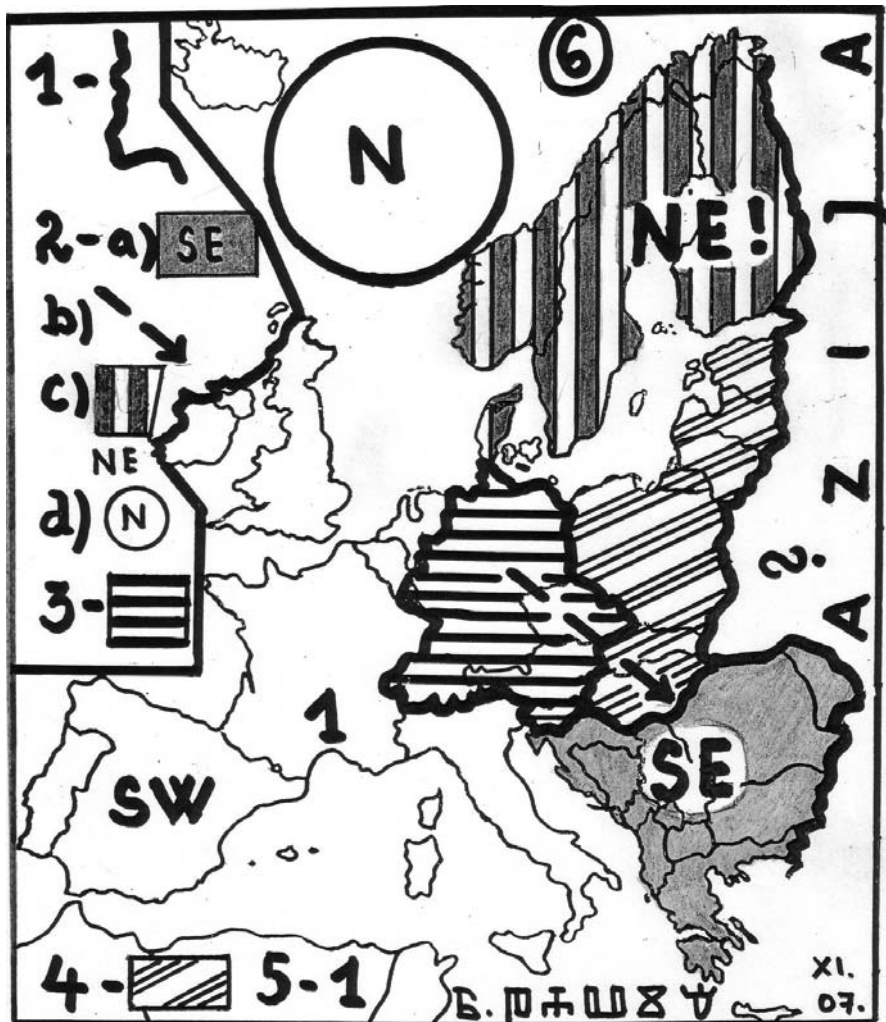
Mala srednja Europa izdvaja se iz cjelovite Mitteleurope na osnovi povijesne tradicije (Austro-Ugarska), participacije relativno malobrojnih naroda (u usporedbi s Njemačkom i Poljskom) i životno važnim geografskim dodirima Podunav-

lja – Panonije – Alpa i Sredozemlja. Za Malu srednju Europu važni su dio Dunava kao poveznica i mogućnost pristupa Jadranu.

1 – Granica i teritorij Srednje Europe

2 – Mala srednja Europa s odgovarajućim dijelom Rumunjske. Da ne pripada Srbiji, i Vojvodina bi se (sjevernije od Save i Dunava) mogla ubrojiti u Srednju Europu.

Opravdanost (“opravdanost”) definicije prostornog smještaja/položaja naše Regije/Područja kao “Jugoistočne Europe” (6)

Unatoč različitim kritikama pojam tzv. Jugoistočne Europe kao izrazit političko/geopolitički i voluntaristički pojam može imati svoje opravdanje. No (a “kvaka” je upravo u tom “no”) to može vrijediti samo ako se iz Europe isključe Ruska Federacija, Bjelorusija, Ukrajina, Gruzija i Armenija. U tom se slučaju naš prostor/(približno) Regija – zaista nalazi na jugoistoku “Europe”.

Iako se pojam “Jugoistočne Europe” s pravom mora temeljito osporavati – ipak je nužno pošteno priznati da je on – istina nevješt, ali razumljiv – pokušaj da se izbjegne većini (ali ne i Srbiji) odbojan pojam Balkana, i tu je, eto, vidljiva dobrohotnost Europe: “Niste s Balkana i niste Balkanci, nego ste s jugoistoka Europe”.

Smještaj i položaj takve Jugoistočne Europe povlači nekoliko posve bizarnih posljedica: **prvo** – moralo bi se prihvatiti da spomenute države (Ruska Federaci-

ja itd.) zapravo nisu Europa. A njihovo isključivanje iz Europe za svakog bi političara i znanstvenika od formata značilo političko i intelektualno samoubojstvo: drugim riječima, trebalo bi jasno reći da, primjerice, Ruska Federacija ili Ukrajina nisu Europa. No teško bi bilo naći nekoga tko bi se u vratolomiju takve definicije uopće upustio: dakle zagovornici ideje Jugoistočne Europe padaju ne na bilo kakvu (geografskom, geopolitičkom, povijesnom, civilizacijskom) ispitu, nego upravo na onom političkom. Međutim jasno je da to u politici nikome ne smeta – jer moć (dok traje) pokriva/prikriva sve volunтарыstičke budalaštine.

Drugo – postavlja se pitanje – pa gdje je onda Srednja Europa (Mitteleuropa): ona se u tom slučaju ograničava samo na Njemačku, Češku, Švicarsku, Austriju i Sloveniju, dok je međutim Mitteleuropa prostorno daleko šira.

Treće – samim time Mađarska, Slovačka i Poljska te tri baltičke republike i ruska Kalinjingradska oblast postaju istočna Europa, a to je tim zemljama neprihvatljivo, jer se time ujedno implicira i pojam Istoka.

I konačno – **četvrto** – više se ne zna gdje je Sjeverna Europa, jer po analogiji s Jugoistočnom Europom (SE) Norveška, Švedska i Finska više nisu sjeverna Europa, nego su očito, imajući u vidu smještaj Jugoistočne Europe (SE) – “Sjeveroistočna Europa”. Ako je tome tako, onda smo dobili i novu “Sjevernu Europu” između Islanda, Velike Britanije i Norveške. A kako Europa ima i svoj jugozapad (SW), onda je čak i dio Francuske (uz Italiju): “Središnja južna Europa”. Sve to dakle jasno pokazuje kako je pojam “Jugoistočne Europe” posvemašnja intelektualna i politička besmislica.

1 – U skladu s postojanjem tzv. Jugoistočne Europe mora postojati i nova granica Europe. Što je istočnije od te granice, ostaje posve nejasno (Azija?), međutim političare to ne može zbuniti.

2 – a) (SE) – Prostor tzv. Jugoistočne Europe kao besmislica koja se temelji na političkoj moći i posljedičnom volunтарыizmu.

b) O ovom prostoru može se u kontekstu jugoistočnosti govoriti jedino ako se uzme u obzir dio Srednje Europe, u odnosu na koju je zaista riječ o jugoistoku, ali to nikako nije jugoistok cjelovite Europe.

c) **(NE)** – po shvaćanju nosilaca ideje o Jugoistočnoj Europi, nekadašnja Središnja sjeverna Europa sada postaje Sjeveroistočna Europa, dok

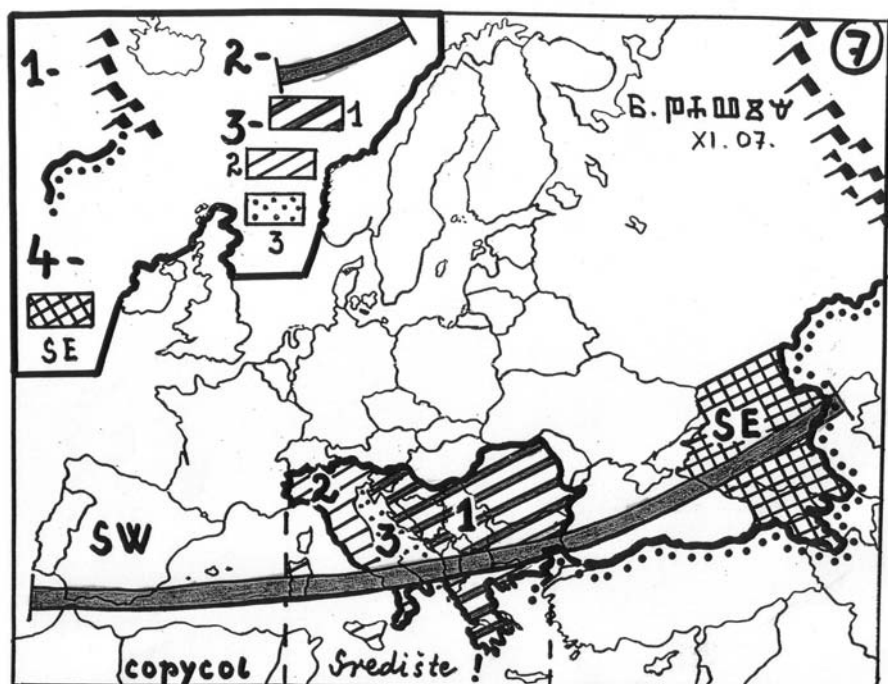
d) **(N)** – akvatorij između Islanda, Norveške i Velike Britanije postaje “Sjeverna Europa”.

3 – Zbog novog pojma “Jugoistočne Europe” teritorij Mitteleurope očito mora biti sužen tako da tri tipične srednjoeuropske zemlje (Poljska, Slovačka i Mađarska) postanu Istočna Europa.

4 – Budući da takva Europa mora imati i svoj istok – dijelovi nekadašnjeg Baltika i Srednje Europe postaju taj istok. Na taj način dio nekadašnje Srednje i središnje Europe postaje njezina periferija.

5 – Nalazeći se između europskog jugozapada i sjeveroistoka, čak i dio Francuske postaje Središnja južna Europa (1).

Središnja južna Europa (7)

Za prostornu definiciju tog pojma nužno je zdravom pameću i zdravim očima uočiti dvije važne očitosti i odrednice: **prvo** – iako dijelovi Središnje južne Europe zalaze relativno duboko u trupni dio Europe – Središnja južna Europa očito je ponajprije na jugu europskog kontinenta, što mora kao bitnost ući u svaku prostornu definiciju. Točka!

I – **drugo** – taj se prostor nalazi upravo u središtu južnog europskog proćelja (tako je Split smješten na gotovo jednakoj udaljenosti od Atlantika, rta Sao Vicente u Portugalu, i rusko-kazahstanske granice u donjem Povolžju. To onda znači da takva središnjost također mora ući u svaku prostornu definiciju. Točka! Iz svega logično slijedi da je riječ o **Središnjoj južnoj Europi**, a ne ni o kakvoj “Jugoistočnoj Europi”.

I konačno – postavlja se pitanje: pa gdje je onda ta Jugoistočna Europa? Pitanje je, naravno, nepotrebno (i glupo), jer zna se da je Jugoistočna Europa – na jugoistoku Europe, zar ne?! Budući da je prostorni smještaj Središnje južne Europe tako očit, neka velika raščlamba ne samo da nije potrebna nego bi značila i pad ispod bilo koje intelektualne razine.

1 – Međa i granica Europe i Azije dijelom se temelji na jednoj važnoj prirodnoj osnovici (gorje Ural), zatim na državnoj granici Ruske Federacije i Kazahstana, te na religijskim i civilizacijskim razlikama između europeičnosti i Azije.

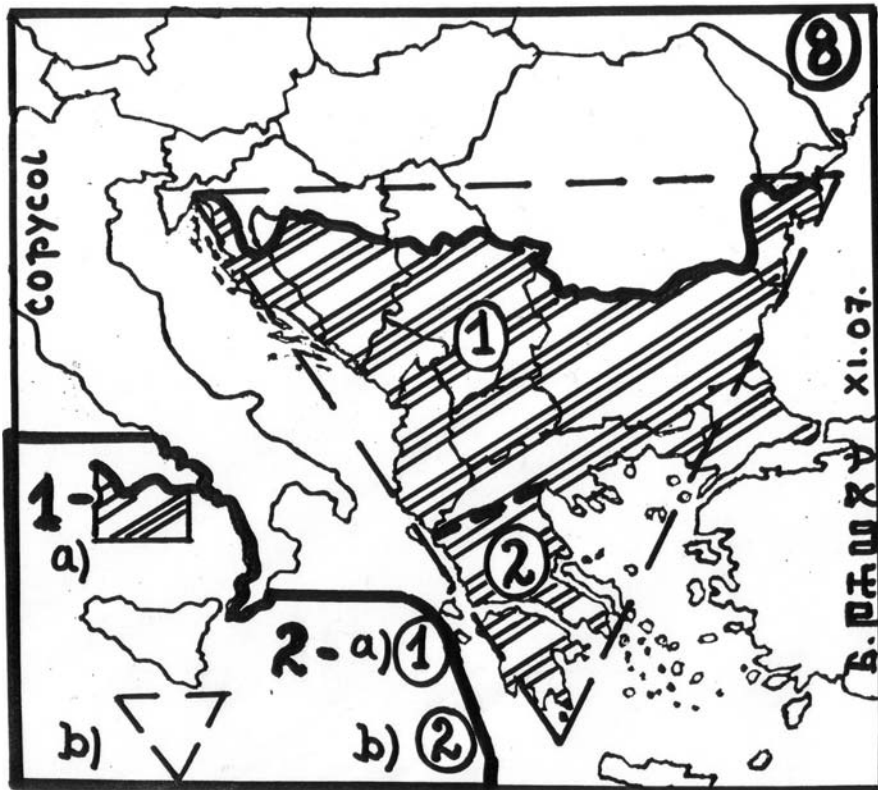
2 – Južno europsko proćelje između jugozapadnog Portugala i ušća Volge. Osim u slučaju Armenije, koja je u skupini LLC-država (*Land Locked Countries*)

– to je pročelje svuda u dodiru s morem, zbog čega se može definirati i kao mediteransko pročelje.

3 – Središnja južna Europa – zapravo se sastoji od tri dijela: prvi je dio (1) onaj koji je (osim Slovenije) na različite načine uklopljen u balkansku definiciju, bilo po fizičko-geografskom bilo po društvenom (političkom/geopolitičkom/civilizacijskom) značaju, drugi je dio (2) Italija, dok je treći dio (3) Jadran kao sve istaknutija poveznica.

4 – Prostor Jugoistočne Europe: jugoistoku Europe pripadaju dio Ruske Federacije te Gruzija i Azerbajdžan.

Balkanski poluotok: međa u skladu s geografskim kriterijima (8)

Taj poluotok određuju riječni tokovi te istaknut reljef i kompaktnost teritorija, pri čemu se tok Kupe nikako ne može uzeti kao nekakva međa. Dobro je vidljivo da je znatan dio Hrvatske smješten na Balkanskom **poluotoku**, pri čemu Hrvatska jest izrazita zemlja Balkanskog poluotoka, ali nije i balkanska zemlja. Logično je da ta geografska međa ne vodi računa o državnim granicama. Iako je Peloponez danas otok, ipak se mora smatrati dijelom kompaktne mase poluotoka, i to zbog umjetnog Korinskog prokopa. Držimo da ne treba posebno ukazivati na to da geografski pojam Balkanskog poluotoka nema – osim djelomičnog prostornog poklapanja – nikakve veze s političkim/geopolitičkim/civilizacijskim pojmom Balkana.

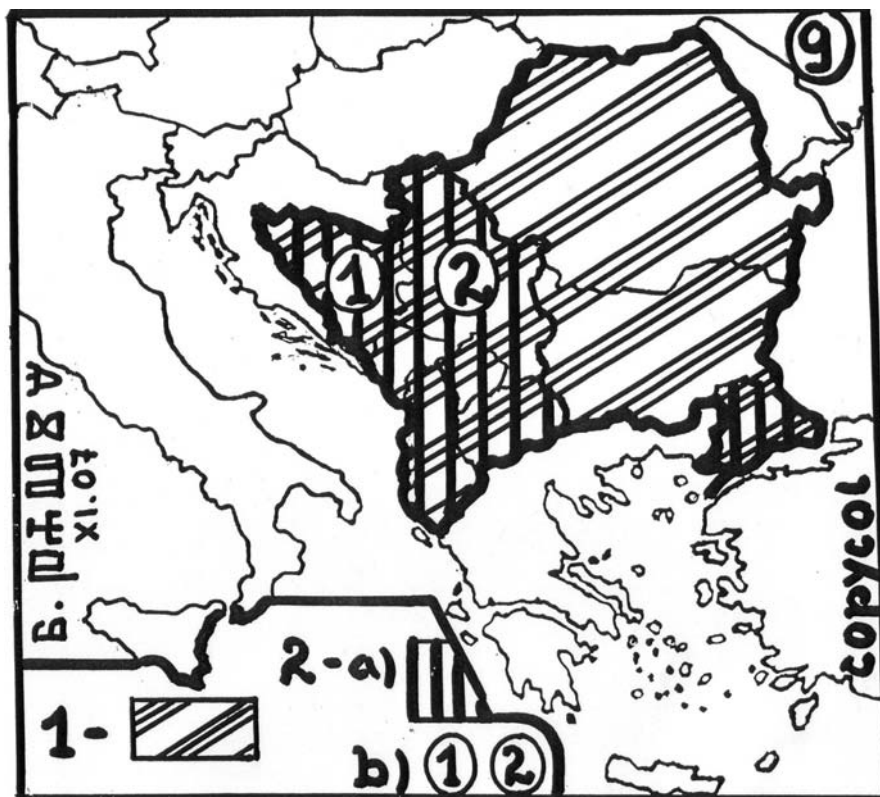
1 – a) **Teritorij i sjeverna međa Balkanskog poluotoka** koji se zbog specifičnog oblika može nazvati i

b) europski trokut.

2 – a) – (1) – Na samom Balkanskom poluotoku treba izdvojiti dva dijela: (1) trupni dio na sjeveru i

b) – (2) – poluotočni dio na jugu (“Grčki poluotok”).

Teritorijalni obuhvat i granice Balkana (9)

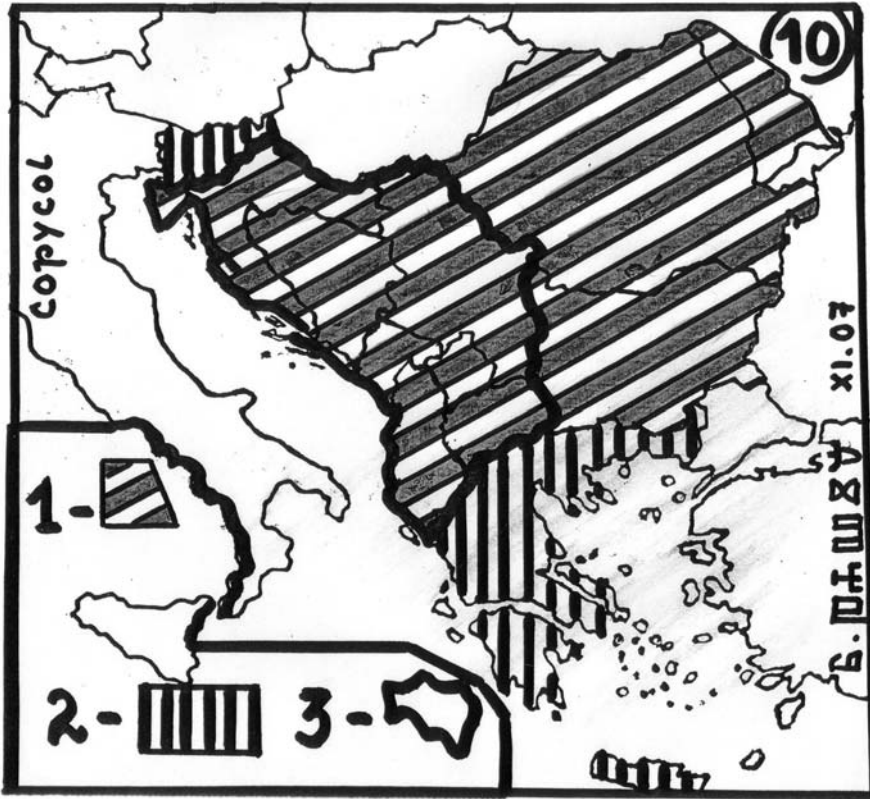
Balkan (kao *južni* ili *klasični* Balkan) izrazito je politički/geopolitički/civilizacijski, dakle društveni pojam. O granicama Balkanskog poluotoka i Balkana, kao i svojstvima balkanizacije, postoje različita mišljenja, međutim ona se ne temelje ni na čemu znanstveno relevantnom.

1 – Granice i teritorijalni obuhvat Balkana. To je negativan i teško opterećen prije svega geopolitički pojam, koji ne uključuje Grčku: zbog antičke tradicije i relativno ranog izvlačenja iz osmanlijskog okvira (IX. st.), starog članstva u NATO-u i EU-u Grčka nije dio Balkana iako je izrazito država Balkanskog poluotoka. Međutim Grčka nije lišena nekih vidova balkanizacije.

2 – a) Pravi Balkan – tu su balkanske osobine najizrazitije i tu su – zasada – najmanji izgledi da se one prevladaju u smislu europeičnosti. U Pravi Balkan ubraja se i europska Turska, iako u tom dijelu Turske ne nalazimo njezine najvažnije balkanske osobine, koje više vrijede za maloazijski sektor.

b) Također treba izdvojiti balkansku *crnu rupu* (1, 2), koja po mnogim svojim osobinama zasada nije prava Europa, i to unatoč svim nastojanjima da u Europi bude što prije prihvaćena. Tako međunarodna zajednica nastoji obje zemlje (BiH i Srbiju) što prije, i to bez kriterija, dovesti u europski kontekst.

Pojam Regije/Područja (10)

Zbog više razloga nastalih u Domovinskom ratu počeo se (s pravom) upotrebljavati specifični pojam Regije, koji inače ne postoji u ostaloj Europi, tako da je odmah bilo jasno o čemu i o kome je riječ. Taj pojam treba uvijek upotrebljavati u hrvatskoj inačici koja glasi: Regija (a ne region), a najbolje bi bilo govoriti o Području, i to uvijek s velikim slovom da se zna kako je riječ o “našem prostoru”, baš kao što se u slučaju *Tjesnaca* zna da su to istanbulski tjesnaci, ili u slučaju *Kanala* da su to La Manche i Pas de Calais.

Pojam Regije/Područja odnosi se na prostor koji je 1990-ih godina imao neke zajedničke probleme, a koji ujedno zahvaća i najbliže susjede, što implicira (posve pogrešnu) ideju o nekakvu zajedništvu.

1 – Teritorij Regije/Područja – ovaj obuhvat podrazumijeva i potrebu i mogućnost različite suradnje.

2 – U pojam Regije/Područja moguće je uključiti i Sloveniju te Grčku – one nisu dio Područja *stricto sensu*, ali su s njim povezane različitim problemima. Čitav tako definiran prostor (bez Slovenije, ali i s europskom Turskom) definira se kao nekakva “jugoistočna Europa”.

3 – Tzv. zapadni Balkan – to je teritorij bivše Jugoslavije, bez Slovenije, ali s Albanijom. To je izrazito geopolitički pojam koji ponovno smjera nekom zajedništvu kao posve prevladanom protupovijesnom zamišljaju.

*Identitet Europe
– Europa između
diktature i slobode*

HANNAH ARENDT I PORATNA NJEMAČKA

Gilbert Merlio

Sveučilište Sorbona, Pariz

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: rujan 2007.

Sažetak Koristeći korespondenciju Hanne Arendt i Karla Jaspersa autor razmatra dubinu jaza koji je u poratnoj Njemačkoj zbog iskustva s nacionalsocijalizmom nastao između Nijemaca i Židova. U tekstu se pokazuje kako je Hannah Arendt kao Židovka za koju je Njemačka značila jezik, filozofiju i pjesništvo odbila prihvatiti političku sudbinu i poistovjetiti se s političkom sudbinom Njemačke. Autor ističe njezin stav da bi izjasniti se kao Nijemac za nekog Židova značilo da preuzima političku suodgovornost za Njemačku. U prvom dijelu članka autor razmatra spomenutu korespondenciju vezanu uz pitanje njemačke krivnje i povijesni lom do kojeg je dovela nacionalsocijalistička vladavina. U članku se ističe njezino stajalište da je totalna mobilizacija završila u totalnom suučesništvu, gdje je sav njemački narod stavljen u službu "birokratskog masovnog ubijanja" i njezina kritika SR Njemačke kao političke zajednice, čime je režim tako djelotvorno izbrisao razdvajanje krivaca i nevinih da se više nije moglo znati je li netko prikriveni junak ili bivši masovni ubojica. Tek kada su nacisti nekoga objesili, mogli smo znati je li, doista, bio njihov protivnik. U drugom dijelu članka autor navodi njezine stavove o SR Njemačkoj kao političkoj tvorevini, naglašavajući njezinu skepsu prema mogućnosti opstanka te političke zajednice.*

Ključne riječi Hannah Arendt, Karl Jaspers, Židovi, nacionalsocijalizam

Tema se provlači kroz korespondenciju između Hanne Arendt i Karla Jaspersa, osobito nakon rata: smatra li se još Njemicom, ili Židovkom, ili njemačkom Židovkom? Pitanje joj je, opetovano, postavljao Karl Jaspers, koji možda nije bio svjestan

dubine jaza između Nijemaca i Židova nastaloga iskustvom nacionalsocijalizma, egzila, progona, odnosno istrebljenja Židova. Jaspers je veoma idealistički shvaćao "njemačko biće", zastupao je ideju njemačke kulturne nacije koja prelazi granice Carstva: Erazmo Ro-

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu "Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts" održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

terdamski, Spinoza, Rembrandt, Jakob Burckhardt u tome su smislu Nijemci.

Za njega su i njemački Židovi pripadnici te nacije. Ni nakon rata naprosto nije mogao shvatiti da su židovski intelektualci njemačke kulture odbijali taj (djelomični) identitet. Nije htio uvidjeti da je asimilacija toliko propala. Spor o "njemačkome biću" između Jaspersa i Hanne Arendt počeo je još prije 1933. godine, kada je on kod jednoga nacionalističkoga nakladnika (Stalling) objavio spis o svome učitelju Maxu Weberu s podnaslovom *Deutsches Wesen im politischen Denken, im Forschen und Philosophieren*. Arendt je otvoreno izrazila svoje dvojbe o uporabi politički tako opterećenoga pojma. Nije joj bio po volji ni patriotizam, odnosno nacionalizam Maxa Webera, koji je izjavio da bi za obnovu Njemačke sklopio savez i sa živim vragom. Njoj je Njemačka materinski jezik, filozofija i pjesništvo, ali da joj je nemoguće poistovjetiti se s povijesno-političkom sudbinom Njemačke (Arendt/Jaspers, 1985: 52 [1. 1. 1933]). Jaspers se pokušao braniti pomalo nespretno: da je izbor podnaslova bio kompromis s nakladnikom. Da se obratio nacionalističkom nakladniku kako bi dopro do njemačke mladosti i usmjerio njezin idealistički polet na ispravan put, tj. da bi ukazao na humanistički postulat koji se sastoji u tome da se bude Nijemcem. Da je nastojao tu tako često zlorabljenu riječ "njemački" etički ispuniti likom Maxa Webera. On zna da se "obnova starog sjaja Njemačke može dogoditi jedino ujedinjenjem Europe", pri čemu je "vrag sebično filistarstvo Francuza, s čime će se neizbježno morati paktirati" (*ibid.*: 54 [3. 1. 1933]). To je Hannah Arendt još uvijek smatrala previše nacionalnim, ako ne i nacionalističkim. Tada je već počela pi-

sati habilitacijsku radnju o Rahel Varnhagen. "Životna priča jedne njemačke Židovke iz romantizma" i antisemitizam koji se širio uvjerili su je u propast njemačko-židovske simbioze. Ona priznaje Jaspersu da veoma teško nalazi svoj vlastiti identitet između postojećih tradicija asimilacije, cionizma i antisemitizma (*ibid.*: 55 [6. 1. 1933]).

Nakon rata oboje je, hajdelberški profesor, kome je u Trećem Reichu bilo zabranjeno predavati i koji je strahovao za svoju židovsku suprugu, i njegova bivša doktorandica, koja je 1933. godine morala emigrirati, nastavilo korespondenciju. Nije dugo potrajalo dok joj Jaspers nije predložio da objavi članak u časopisu *Die Wandlung*, koji je uređivao zajedno s Dolfom Sternbergerom, Alfredom Weberom i Wernerom Kraussom. Njezin je odgovor bio više nego suzdržan: "Nećete me krivo shvatiti ako Vam kažem da mi nije tako lako surađivati u nekom njemačkom časopisu. Shvatite da sam zacijelo dovoljno nesretna zbog očajne odlučnosti Židova da napuste Europu... Jedno je i meni jasno: ako bi Židovi trebali ostati u Europi, tada to neće moći kao Nijemci ili Francuzi itd., kao da se ništa nije dogodilo. Čini mi se da se nitko od nas ne može vratiti (a pisanje je ipak jedan oblik vraćanja) samo zato što, opet, postoji spremnost da se prizna Židove kao Nijemce ili nešto drugo; već samo ako smo dobrodošli kao Židovi. To znači da bih rado pisala kad bih mogla pisati kao Židovka o nekome aspektu židovskoga pitanja..." (*ibid.*: 68 [29. 1. 1946]). U narednim pismima i u posveti Karlu Jaspersu, koju piše za njemačko izdanje svojih *Sechs Essays*, još će izjaviti da je Treći Reich stvorio nove "realnosti": suučesništvo svih Nijemaca u nacionalističkim zločinima, mržnju Židova pre-

ma Nijemcima. Izjasniti se kao Nijemac za nekoga bi Židova značilo da preuzima političku suodgovornost za Njemačku. Postao je nemogućim dijalog između ta dva naroda nakon civilizacijskoga loma, koji znači nacionalsocijalistička vladavina, on se može nastaviti samo između pojedinaca koji trebaju djelovati kao Noe i sprečavati ljude da očajavaju nad čovječanstvom. Od sada ona više ne može voljeti narode, uključujući i židovski, nego samo prijatelje: “Politički ću govoriti u ime Židova samo ako sam okolnostima prisiljena navesti svoju nacionalnost. Meni je lakše nego Vašoj supruzi jer sam dalje od svih tih stvari i jer se nikada ni spontano ni na inzistiranje nisam osjećala Njemicom. Ono što ostaje jest jezik, a koliko je to važno, zna se zacijelo tek onda kada se više *nolens* nego *volens* govori i piše na drugome jeziku. Zar to nije dovoljno?” (*ibid.*: 106 [17. 12. 1946]).

O njemačkoj krivnji

Vjerojatno zbog te ljubavi prema njemačkome jeziku Hannah Arendt nije se mogla dugo odupirati kušnji da opet objavljuje na svome materinskom jeziku. U tome istom pismu dopušta Jaspersu da u spomenutom časopisu *Die Wandlung* objavi njezin članak “*Organisierte Schuld*”, koji je on pročitao s velikim zanimanjem.¹ Sadržaj sažima ova rečenica: “Totalna je mobilizacija završila u totalnome suučesništvu njemač-

koga naroda” (Arendt, 2000: 27). Ideologijom i terorom nacionalsocijalizmu je uspjelo da sav njemački narod stavi u službu “birokratskoga masovnog ubijanja”: “Jezovito je to što je svatko na ovaj ili onaj način prisiljen da zauzme mjesto u tome stroju za ubijanje ako i ne djeluje izravno u logorima za uništavanje” (*ibid.*: 31). I antinaciste je totalitarna diktatura prisilila na prikrivanje svoga protivljenja. Režim je tako djelotvorno izbrisao razdvajanje krivaca i nevinih da se više ne može znati je li riječ o prikrivenome junaku ili bivšem masovnom ubojici: “Tek kada su nacisti nekoga objesili, mogli smo znati je li doista bio njihov protivnik. Drugoga dokaza nema” (*ibid.*: 29).

Ta uime “narodne zajednice” iznuđena identifikacija njemačkoga naroda s nacistima objašnjava govor o kolektivnoj krivnji. Himmlerova se “sotonska genijalnost” sastojala u tome što je u svoj stroj za ubijanje upregao mnoge prosječne Nijemce. On sam nije ništa drugo nego prototip filistra, koji brinući se kao dobar otac za dobrobit svoje obitelji, tako razlikuje privatni život i zvanje da kao dužnosnik bez oklijevanja može posluživati taj stroj za ubijanje. Ovdje se već naslućuje teza o banalnosti zla. Ubojice su, prema H. Arendt, sasvim normalni ljudi tipa Heinricha Himmlera. Doduše, taj se tip čovjeka susreće osobito u Njemačkoj. Naime ni u jednoj drugoj zapadnoj kulturnoj zemlji republikanske vrline nisu tako malo njegovane kao u ovoj zakašnjeloj naciji. No filistar poput Himmlera međunarodna je pojava, koju je proizveo moderni razvoj prema obespravljenom masovnom čovjeku otuđenom od svijeta. U takvim bi okolnostima postuliranje kolektivne krivnje Nijemaca bilo preokretanje nacističkih rasističkih teo-

¹ *Die Wandlung*, ur. Dolf Sternberger, uz suradnju Karla Jaspersa, Wenera Kraussa i Alfreda Webera, I: 4. travnja 1946, 333-344. Tekst je najprije objavljen u siječnju 1945. godine u časopisu *Jewish Frontier*. Opet je objavljen u: Arendt, 2000: 26-37. Jaspers upućuje na taj tekst u poglavlju o terorizmu svoga spisa *Schuldfrage*.

rija. Moraju se, uostalom, pozvati na odgovornost i oni u inozemstvu koji su simpatizirali Hitlera ili nisu ništa protiv njega poduzeli.²

Tako je Hannah Arendt eksperimentirala s tim postavkama u raznim člancima neposredno prije ili nakon rata, koje je zatim izložila u svome glavnom djelu o totalitarizmu. Naslov jednog od tih članaka glasi: “*Das ‘deutsche Problem’ ist kein deutsches Problem*” (*ibid.*: 9-25).³ Tu se nalazi rečenica: “Potpuno je apsurdno ako se nacizam hoće objasniti posebnim njemačkim karakterom ili njemačkom tradicijom. Nacizam nije nijedan dio zapadne tradicije, bio on njemački ili ne, katolički ili protestantski, grčki ili rimski... Bilo bi bolje da se shvatila ta opasnost radikalnoga negiranja tradicije, koja je od samoga početka bila najvažnije obilježje nacizma” (*ibid.*: 11-12).⁴ Stručnjaci za “njemački problem” ne uviđaju nihilističku narav i doseg nacionalsocijalističkih zločina i time opasnost od preporoda fašizma. Da je nacizam kao totalitarni režim uvelike neobjašnjiv proizvod europske krize; da se sociološki svodi na slom nacionalne države i europskoga klasnog društva te na nastanak masa lišenih svojih korijena i obespravljenih progonom ili nezaposlenošću. “Birokratsko masovno ubijanje” u logorima za uništavanje predočuje suvišnost čovjeka koja proizlazi iz toga procesa.

² I Jaspers se vraća na taj motiv u poglavlju “Krivnja drugih” u svome spisu *Schuldfrage*.

³ Daljnje bibliografske upute o tome članku, objavljenome u zimu 1945. godine u *Partisan Review*, nalaze se u toj zbirci članaka.

⁴ Nasuprot tome Jaspers je priznao “da se u našoj predaji kao narod nalazi nešto, moćno i prijeteće, što predstavlja naše čudoredno kvarenje” (*Schuldfrage*, B, I: 5).

Primjeren odgovor na tu krizu, koja je razaranje europske tradicije, ne može biti razbijanje, komadanje ili obespravljivanje Njemačke. Hannah Arendt smatra apsurdnim Morgenthauov plan. Nije ni za restauraciju nacionalnih država, čemu, primjerice, teže vlade u izbjeglištvu. Rješenje bi moglo biti jedino izgradnja europske federacije republikanskih država. Hannah Arendt se pritom poziva na načelo francuskoga pokreta otpora: “libérer et fédérer”. I “njemačko podzemlje” predstavljeno je u toj konstelaciji kao perspektivno.

Ti pogledi, čini se, relativiziraju “njemačku krivnju”. To što su bili “samo” potpomagači jedne europske katastrofe Nijemce ne oslobađa njihove odgovornosti za nacionalsocijalističku prošlost. Konačno, Njemačka je “u manje od šest godina... razorila moralno ustrojstvo zapadnoga svijeta” (*ibid.*: 38). Njegova obnova, omogućivanje nove ljudske politike, novoga zajedničkog svijeta, može izrasti jedino iz obračuna s tim totalitarnim fenomenom koji negira čovječanstvo. Zbog njihove “sveukupne krivnje” ponajprije je Nijemcima naložena kritička obrada nacionalsocijalističke prošlosti. No čini se da to oni žele izbjeći. Hannah Arendt poslala je na svoje prvo putovanje po Njemačkoj krajem studenoga 1949. do početka ožujka 1950. godine kao izvršna direktorica Jewish Cultural Reconstructiona. Bila je zadužena za pronalaženje i inventuru židovskih kulturnih dobara (bibliotekarskih fondova) što su ih nacionalisti pokrali i odvucli. To je putovanje bilo povod mnogim susretima i raspravama, koji su dali građu za *Ein Bericht aus Deutschland. Die Nachwirkungen des Naziregims*.⁵

⁵ Objavljen najprije u časopisu *Commentary* (listopad 1950) pod naslovom “*The After-*

U tome izvještaju, s kojim se Jaspers potpuno suglasio, naglašavaju se, ponajprije, apatija i gubitak realnosti u njemačkome narodu. Većina osoba s kojima je kontaktirala služila se svakakvim isprikama kako bi izbjegla pitanje svoje odgovornosti. Zauzetost obnovom također je postala glavnim sredstvom za obranu od zbilje. U tome autorica vidi posljedicu totalitarizma koji je u Njemačkoj uništio svaku istinitost. Laži totalitarne propagande "obilježile su svijest Nijemaca ponajprije time što su bili uvježbani opažati zbilju ne više kao ukupan zbroj oštih, neizbježnih čimbenika, nego kao konglomerat događaja i parola što se stalno mijenjaju, pri čemu danas može biti istinito ono što je sutra već pogrešno" (*ibid.*: 42). Ta nesposobnost da se razlikuje činjenica i mišljenje, ta proizvoljnost mišljenja, može biti politički – to znači za demokraciju – isto tako pogubna kao nametnuti monopol ideologije u totalitarizmu. Zato su Nijemci odustali od nacističkih doktrina, ne osjećajući potrebu da se s njima obračunaju! Stoga ona zaključuje: "Promatrano politički, današnji su odnosi u Njemačkoj mnogo više tipičan primjer konzekvenca totalitarizma nego demonstracija samoga takozvanog njemačkog problema" (*ibid.*: 63).

Nekoliko godina kasnije, u svome govoru *Von der Menschlichkeit in finsternen Zeiten* u povodu primanja Lessingove nagrade, Hannah Arendt izlaže svoje stajalište. Nemoć "da se naknadno suoči s onim što je bila zbilja moglo bi biti izravno naslijede iz unutarnje emigracije" (Arendt, 1999: 35), tj. "organizirane krivnje" i povjerljivosti, što su u totalitarizmu čak i nacisti morali naučiti. Ne može se ovladati prošlošću, kao

što se ona ne može ni opozvati: "Najviše što se može postići jest znati i podnijeti da je bilo tako a ne drukčije, a onda vidjeti i pričekati što će iz toga nastati" (*ibid.*: 36). Nužnu spoznaju može donijeti jedino tragično sjećanje, koje treba pokazati koliko je još čovječnosti moguće u mračnim vremenima i koliko, unatoč svemu, treba ostati privržen svijetu. Podsjećanje na Auschwitz treba, od sada, biti polazište filozofije morala, koja svaku buduću politiku definira kao negaciju nijekanja čovječnosti nastaloga u totalitarizmu.⁶

Njemački narod ne samo da odbija suočiti se s onim što se doista dogodilo, dakle potiskuje svoju nacionalsocijalističku prošlost ili pokušava prebaciti krivnju na druge, primjerice, na okupacijske sile, nego se čini da i ne želi politički djelovati: "Izgleda da su se Nijemci, pošto im je onemogućena vladavina svijetom, zaljubili u nemoć, kao da im je sada, bez obzira na moguće posljedice za njih same, pravo zadovoljstvo razmatrati međunarodne napestosti i neizbježne pogreške vezane uz poslove vlade. Strah od ruske agresije ne vodi nužno k jasnome proameričkom stajalištu, nego često k odlučnoj neutralnosti, kao da bi opredjeljivanje u sukobu bilo isto tako apsurdno kao i opredjeljivanje u potresu" (Arendt, 2000: 40). Gubljenje realnosti i depolitizacija idu dakle ruku pod ruku, te se ponekad stječe dojam da je ta "druga krivnja" Nijemaca u autoričnim očima teža nego ona prva. Da uporabimo jednu kasniju formulaciju Hans-Petera

⁶ "Zato filozofija u srži nije, također, teorija politike, primjerice političkih institucija, nego ostaje filozofijom morala, čija je svrha osiguravanje demokratskoga samorazumijevanja – s obzirom na već nastalo razbijanje" (Von Schilling, 2002: 249).

Schwarza: Nakon opčinjenosti Nijemaca moći čini se da se ona sada – u vrijeme Hladnog rata – boji njihova zaboravljanja moći. Ona će se, upravo tako, žaliti i zbog njihova zaboravljanja krivnje kao i opsjednutosti njome. Jer i jedno i drugo sprečava onu kritičku obradu prošlosti koja bi tek dopustila novi početak. Tako će joj uspjeh dnevnika Anne Frank biti sumnjiv jer svjedoči o nereflektiranome, samo sentimentalnome ophođenju s prošlošću. Svojom nespretnom denacifikacijom (zapadni) saveznici su i u Nijemaca ojačali tendenciju da svoju prošlost eliminiraju laganjem. Nije im uspelo, kao što se namjeravalo, korektno odrediti hijerarhiju odgovornosti i time kaznu. Većina stanovništva, koja nije htjela priznati barem djelomično poznatu zbilju, odbacila je opće sumnjičenje i ispitiva-nje kao propagandnu laž. Ona je dovela do “interesne zajednice više ili manje kompromitiranih” (*ibid.*: 49), koja je poticala samo na prešućivanje ili čak na laganje. U takvoj zatrovanoj atmosferi gotovo su nemoguća jasna pripisivanja krivnje. Hannah Arendt komentira u jednome kasnijem tekstu: “Svagda sam smatrala oličenjem moralne zbrke što su u poratnoj Njemačkoj oni koji su potpuno nevini uvjerali jedni druge i cijeli svijet da se osjećaju krivima, a istodobno je samo malo zločinaca bilo spremno pokazati i najmanji trag ka-
janja. Ne postoji nešto kao kolektivna krivnja ili kolektivna nevinost; pojam krivnje ima smisla samo ako se primjenjuje na pojedince” (Arendt, 1989: 81-82).⁷ Teza o kolektivnoj krivnji pri-

va individualnu odgovornost i vodi u kolektivno opraštanje.

Ako postoji kolektivna krivnja, onda je ona općeljudska, koja već upućuje na “metafizičku krivnju” u Jaspersa: “Već godinama susrećem Nijemce koji izjavljuju da se stide što su Nijemci. Uvijek sam dolazila u napast da im odgovorim kako se stidim biti čovjekom” (Arendt, 2000: 36). Međutim otkriće da ljudi nisu po naravi dobri, nego “da mogu biti i ljudožderi”, ne treba poticati očaj, nego odgovornost. “Jer ideja čovječanstva, očišćena od svake sentimentalnosti, ima politički veoma ozbiljnu konzekvenciju da ćemo, na ovaj ili onaj način, morati preuzeti odgovornost za sve zločine što su ih počinili ljudi, ali i narodi za sve zločine što su ih počinili narodi. Stidjeti se biti čovjekom još je posve individualan i nepolitički izraz tog uvida” (*ibid.*: 37).

Promišljanja H. Arendt o njemačkoj krivnji nisu, vjerojatno, ostala bez utjecaja na Jaspersov spis *Schuldfrage* (1946) nakon objavljivanja njezina članka u časopisu *Die Wandlung*. Taj je spis oštro kritizirao bračni par Blücher-Arendt. Prema Blücheru, Jaspers, koji još uvijek misli previše nacionalno, pokušava, nažalost, spasiti “njemačko biće” (Arendt/Blücher, 1996: 146 i d.).⁸ Doista se u tome spisu još mnogo

⁸ Blücher u svome pismu od 15. 7. 1946. “pokopava” Jaspersov tekst: “Ovo posve etičko brbljanje o čišćenju dovodi Jaspersa do toga da se solidarno uputi u njemačku narodnu zajednicu čak s nacistima umjesto u solidarnost s poniženima. Čini se da želi *to redeem the German people*. Sa skrivačkim naočalama romantičkoga pojma naroda na nosu traži se pravo njemačko biće, koje se od pogrešnoga njemačkog bića, vjerojatno, razlikuje jedino po tome što je, može biti, još

⁷ Taj je tekst 1964. godine emitiralo više radijskih postaja pod naslovom “*Personal Responsibility under Dictatorship*”.

govori o njemačkome biću. Ne samo da Jaspers želi diferencirati razne aspekte njemačke krivnje nego nastoji preuzimanjem krivnje i nužne pokore naći novi zajednički etičko-politički temelj za Njemačku. U pismu Jaspersu od 17. kolovoza 1946. godine Hannah Arendt brani svoga muža i iznosi blažu kritiku: "Gospodin inzistira da preuzimanje odgovornosti mora biti veće od prihvaćanja poraza i konzekvencija u vezi s time". Mora biti povezano s očitovanjem političke volje na adresu žrtava u smislu "da svaki Židov, svejedno gdje je rođen, u svako vrijeme, ako hoće, i to već temeljem svoje židovske nacionalnosti, može postati ravnopravnim građaninom ove Republike, a da time ne prestane biti Židovom".⁹ Realističnije i podrobnije od toga ispravljanja promašene asimilacije autoricu zaokuplja zatvaranje svih zatočeničkih logora za *displaced persons*, osobito za Židove, koje napuštaju Europu: "Practicirano razlikovanje njemačkih nadljudi i židovskih podljudi pretvorilo je i jedne i druge u neljude (Nijemci kao krvnici, Židovi kao žrtve, G. M.). Mi Nijemci izići ćemo iz te neljudske situacije tek

više bez bića." Blücher misli da pričanje o krivnji služi uništavanju odgovornosti. Tako se propušta prilika da se riješi stari njemački građanski rat između građanina (*citoyen*) i barbarina: "Potpuno smo ravnodušni prema unutarnjoj mijeni Nijemca, ona će ga opet dovesti pod vladavinu nepromjenjivoga. Zahtijevamo obrat od kozačkoga na republikanski put, djela solidarnosti s poniženima, preuzimanje odgovornosti za slobodu." Ovdje ne mogu prikazati spor o "njemačkome biću" ili o "njemačkome", koji se provlači kroz cijelu korespondenciju Arendt/Jaspers.

⁹ Što bi po logici H. Arendt bilo ispravljanje promašene asimilacije!

kada pokušamo izvući vas iz vaše. Najvažniji bi praktičan korak bio raspuštanje svih logora" (Arendt/Jaspers, 1985: 90). Zanimljivo je da H. Arendt u tome ulomku govori, naizmjenice, u ime Nijemaca i u ime Židova. Time želi reći da je sudbina Nijemaca, koji su sada postali narod parija kao Židovi, vezana za sudbinu Židova.

S druge strane, Hannah Arendt teško prihvaća Jaspersovu definiciju nacističke politike kao zločina ("kriminalna krivnja"): "Za te zločine nema više primjerene kazne; nužno je, doduše, objesiti Göringa, ali to je posve neadekvatno. To znači da ova krivnja, nasuprot svakoj kriminalnoj krivnji, prekoračuje i razbija svaki pravni poredak... Isto tako kao ova krivnja neljudska je i krivnja žrtava. Onako nevinini kao što su svi skupa bili pred plinskom peći (najodvratniji lihvar nevin je naime kao i novorođeno dijete jer nikakav zločin ne može zaslužiti takvu kaznu) ljudi uopće nisu. Ne može se u ljudsko-političkome pogledu ništa učiniti s krivnjom koja je onkraj zločina kao ni s nevinošću koja je onkraj dobrote ili vrline... Jer Nijemci su pritom opterećeni tisućama, ili desecima tisuća, ili stotinama tisuća, koji se više ne mogu primjereno kazniti u pravnome sustavu, a mi smo Židovi opterećeni milijunima nevinih, temeljem kojih se danas svaki Židov osjeća, takoreći, kao personificirana nevinost. S druge strane, čini mi se da se u onome što Vi nazivate metafizičkom krivnjom nalazi ne samo 'ono bezuvjetno', u čemu se, doista, više ne može priznavati nikakav zemaljski sudac, nego i ona solidarnost koja je (po Clemenceauovim riječima: 'L'affaire d'un seul est l'affaire de tous') politički temelj Republike" (*ibid.*: 90-91).

Da ne bude nesporazuma: na upravo navedenom mjestu opterećenje je dvostruko. Židovi trebaju paziti da se sada, u neku ruku, ne osjećaju metafizički ili politički nevinima. Ni žrtvovanje ne oslobađa od odgovornosti za svijet. H. Arendt će i od Židova zahtijevati "ovladavanje prošlošću". Prilog je tome u *Eichmann in Jerusalem* njezina kritika ponašanja židovskih vijeća (v. i *ibid.*: 546). Valja napraviti političku vrlinu iz privatnoga stida da se bude čovjekom. U tome se pogledu Jaspersov pojam metafizičke krivnje H. Arendt čini, doduše, točnim, ali upravo previše "metafizičkim".

U svome odgovoru Jaspers ponajprije ukazuje na stvarno protuslovlje u mišljenju H. Arendt. Ako se zločini nacizma prikazuju tako neizmjerljivima, nastaje opasnost da ih se demonizira te da se odgovorni više ne mogu kazniti: "Čini mi se da se mora, jer je tako doista bilo, stvari vidjeti u njihovoj cijeloj banalnosti, njihovoj posve trijeznoj ništavnosti – bakterije mogu izazvati zaraze koje uništavaju narode, a ipak ostati samo bakterije. S užasom gledam na svaki začetak mita i legende, a sve neodređeno već je takav začetak. U toj stvari nema ni ideje ni bića. Ona se iscrpljuje kao predmet psihologije i sociologije, psihopatologije i pravne znanosti" (*ibid.*: 99). Je li H. Arendt već tada "banalnost" "memorirala" za kasniju uporabu? Ona u svome odgovoru, doduše, prihvaća Jaspersov prigovor, ali inzistira na nečuvenome karakteru nacionalsocijalizma, kojemu je cilj bio "istrijebiti pojam čovjeka" (*ibid.*: 106). Ona vidi "radikalno zlo" u suvišnosti čovjeka, kako je to bjelodano u koncentracijskim logorima.

Eichmannov proces i proces zločincima iz Auschwitza daje, opet, H.

Arendt povod za razmišljanje o krivnji i odgovornosti.¹⁰ Što je u nekoj diktaturi odgovornost "zločinca u sjeni" (Schreibtischtäter)? Je li održiv argument "kotačića u mašineriji"? Smanjuje li banalnost zla odgovornost? Arendt opet naglašava teškoću da se izmjeri krivnja – a time i primjerena pokora (v. Von Schilling, 2002: 241) – u zločinačkome režimu koji legalizira nepravdu i čiji je postulat, unatoč svoj moralno-pravnoj tradiciji: "Ubijaj". U civiliziranome pravosuđu pokora se nalazi u odnosu prema svijesti o krivnji i odgovornosti (pojam neuračunljivosti). Procesu su, naprotiv, pokazali "da ovaj novi tip zločinca, koji je doista *hostis generis humani*, djeluje u uvjetima koji mu gotovo onemogućuju da postane svjestan svojih nedjela" (Arendt, 2005: 165 [izvod iz *Eichmann...*]). Unatoč tome legitimno je pozvati na odgovornost te "nove zločince". Poslušnost ne može biti isprika.¹¹ Tko je poslušan, pa bilo to i "da spriječi nešto gore", zapravo podržava režim. Samo tko odbije poslušnost na bilo koji način, pa i bez aktivnoga otpora, ostaje nevin. No procesi zločincima iz Auschwitza otkrili su još viši stupanj kriminalne krivnje, koji graniči sa sadizmom što ga podržava država: "Ono što su ovi procesi razotkrili nije samo komplicirano pitanje osobne odgovornosti, nego otvoreno očitovana kriminalna krivnja; a lica onih koji su činili najbolje što su umjeli, ili, prije bi se reklo, najgore, kako bi izvršavali zlo-

¹⁰ Osim *Eichmann in Jerusalem* vidi u *Nach Auschwitz* tekstove "Was heißt persönliche Verantwortung unter einer Diktatur", 81-97, te "Der Auschwitz-Prozeß", 99-136.

¹¹ U svome spisu *Schuldfrage* Jaspers je već napisao: "Nikada ne vrijedi, naprosto, naredba je naredba".

činačke naredbe, još su se uvijek razlikovala od lica onih koji su u jednome zakonski osiguranom zločinačkom sustavu manje bili poslušni nego što su po svojoj volji postupali sa žrtvama određenim za ubijanje.”¹²

Nakon 1958. godine Hannah Arendt oklijeva hoće li kao “žena”, “Židovka”, “nenjemica, odnosno emigrantica” držati pohvalni govor o Karlu Jaspersu, koji je upravo dobio njemačku književnu mirovnu nagradu. No ona je bila pretjerala u svome odricanju naspram Njemačke. Svome nežidovskom mužu piše 1952. godine, prilikom završetka svoga njemačkoga prijevoda knjige o totalitarizmu: “Ipak je smiješno što postaješ još američkiji od mene, a mene, ipak, stalno iznova mami njemačko područje. Ne mogu drukčije” (Arendt/Blücher, 1996: 320). Dakle nakon nekoliko godina ispunjava želju poštovanoga učitelja i prijatelja: “Čini mi se međutim da mogu obećati da u Vašem duhu neću prestati biti Njemicom; to znači da ništa neću zaniijekati, niti Vašu i Heinrichovu Njemačku, niti tradiciju u kojoj sam odrasla, niti jezik na kojemu mislim i na kojemu su napisane meni najdraže pjesme. Neću se ničim zavaravati, ni židovskom ni američkom prošlošću” (Arendt/Jaspers, 1985: 243 [19. 2. 1953]). Može se reći, ona pred svojim američkim studentima uskoro izrasta u pobornicu njemačke kulture. “Iz njihova primjera opet mi je jasno u kakvu je kobnom razmjeru nestao njemački utjecaj, zapravo njemački glas, iz duhovnoga života Zapada. Ovdje su među mlađima, tj. među onima koji još nemaju 45 godina, potpuno

nepoznata imena Humboldta, Schlegela, Brentana. Doslovce nikada nisu čuli za njih, a riječ je samo o obrazovanim ljudima” (*ibid.*: 350 [14. 4. 1957]). Jaspers je pak krenuo obratnim putem. Unatoč širokogrudnoj ponudi Hajdelberskoga sveučilišta, koje ga je htjelo zadržati, on se odlučio preuzeti ponuđenu profesuru u Baselu. Tu je, tako reći, otkrio prednosti “nevezanosti za tlo” (premda još uvijek unutar njemačke kulturne nacije!), čega se još u Trećem Reichu tako bojao. On se svagda lakše mirio s rješenjem H. Arendt – biti čovjekom među prijateljima. Njegovo distanciranje od Njemačke olakšano je oštrom kritikom kojoj otada podvrgava Saveznu Republiku.

Kritika Savezne Republike Njemačke

Ta se kritika uvelike nadovezuje na H. Arendt. Ona od samoga početka daje malo izgleda Saveznoj Republici da postane stabilna i bujna demokracija – koju, unatoč postojanju Njemačke Demokratske Republike, bezrezervno poistovjećuje s Njemačkom. Ona se ne žali samo na “nesposobnost Nijemaca da tuguju” (*Mitscherlich*) ili na njihovo “komunikacijsko prešućivanje” (*Lübbe*). Čini joj se da je i u gospodarskome i političkome pogledu Savezna Republika na pogrešnome putu, a sukrivci su za to opet zapadni saveznici. Ponovnim uvođenjem slobodnoga tržišnoga gospodarstva moć je vraćena onim kapitalistima koji su potpomagali Hitlerova poduzeća, a u radničkoj klasi opet se pothranjuje stari strah od “proletarizacije”. Pogođen je i srednji sloj, novčana ga je reforma opet ruinirala; mnogi njegovi akademski obrazovani građani boje se nezaposlenosti. Povrh

¹² *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München 1985 (14. izd.), 400 i d.

toga ni federalizacija države nije uspje-
la. Lokalna politika naginje propadanju
u korupciju. Sadašnje stranke, jedine
poveznice između federacije i zema-
lja, "nastavak su stranaka iz prethitle-
rovskog vremena, dakle onih stranaka
koje je Hitler tako začudno lako uni-
štio" (Arendt, 2000: 62). Može biti da ta
tmurna slika, na koju je, veoma vjerojat-
no, utjecao i njezin muž, komunistički
disident Blücher, počiva na stvarnim
teškoćama početaka Savezne Republi-
ke. Iz današnje perspektive čini se da
joj ipak nedostaje ponešto od politič-
koga vidovnjaštva.

Nedvojbeno je da Hannah Arendt
pripada s Karlom Jaspersom taboru li-
jevih ili lijevoliberalnih kritičkih inte-
lektualaca, kojima je u Saveznoj Repu-
blici nedostajao otvoren i odlučan ras-
kid s nacionalnom prošalošću i koji su u
Adenauerovu razdoblju prepoznali vri-
jeme u kojemu su se država i vlada kole-
bali između demokracije i fašizma. Za-
cijelo je postojao nov početak, ali samo
u materijalnome smislu. H. Arendt čudi
se brzoj, marljivoj obnovi. Ona je tužna
s obzirom na suprotno stanje u tome
pogledu u Francuskoj (Arendt/Blücher,
1996: 288). Još 1958. godine piše svo-
me mužu: "Inače, upravo gospodarsko
čudo posvuda, a što se ispod toga do-
gađa, nitko ne zna. No nigdje, opet, nije
tako jak osjećaj kao ovdje da je sve fa-
sada. Prilično neugodno! Sve je preкри-
veno smrdljivom restauracijom!" (*ibid.*:
431 [28. 11. 1955]).

Lozinka je pala i ona daje tenor kri-
tici Adenauerova razdoblja H. Arendt.
Permanentnost nacionalnoga, ako ne
i nacionalističkoga – dakako, ne samo
u Njemačkoj – pokazuje se u neuspje-
sima europskoga procesa ujedinjenja,
koji ona pozdravlja nakon, u njezinim
očima, definitivnoga propadanja nacio-

nalne države.¹³ Pritom ona kao Ame-
rikanka odlučno bira svoj tabor. Boji
se da će se Savezna Republika u vanj-
skoj politici opet nadovezati na tradi-
cijsku politiku ravnoteže između Isto-
ka i Zapada: "Zemlja srlja, čini mi se u
novi Rapallo, a nitko to, zapravo, ne želi.
Fasada postaje tako filistarska da stalno
tiho pjevušim: 'Pletenica (perčin) mu
visi pozadi'" (*ibid.*). Taj strah od pro-
mjene kursa vanjske politike Savezne
Republike biva zatim potican stvara-
njem "degolističkoga tabora", koji pod
vodstvom Franza Josefa Strauša zahti-
jeva za Saveznu Republiku "ravnoprav-
no" (atomske) naoružanje.

F. J. Strauß njoj je pravi primjer kon-
tinuiteta dominantnoga nacionalistič-
kog mentaliteta u Njemačkoj. Crna
predviđanja H. Arendt oslanjaju se na
druge, doista zabrinjavajuće pojave:
izborni uspjesi NPD-a (Nacionaldemo-
kratske stranke Njemačke), nacionalno-
revanšistički zahtjevi Saveza prognani-
h Nijemaca i, ponajprije, nedostatna
smjena elita, odnosno ponovno po-
stavljanje bivših nacista na odgovorne
položaje (Globke, Oberländer, Kiesin-
ger itd.). Već u svojim prvim člancima
u *Die Wandlung* izrazila je žaljenje što
se izraziti protivnici nacista potiskuju u
javnim službama u korist više ili manje
opterećenih osoba. Kao i Jaspers, misli
da bi "sve izgledalo tako drugačije" da
je došlo na vlast, otprilike, 100.000 Ni-
jemaca nekontaminiranih nacizmom
(Arendt/Jaspers, 1985: 554 [9. 8. 1963]).
U svojoj knjizi o Eichmannu posumnja-
la je u moralno-humanističke motivaci-
je urote od 20. srpnja 1944. godine, koju
je Savezna Republika rado htjela uzviti

¹³ Tako, primjerice, pri propadanju Europske
obrambene zajednice, v. Arendt/Blücher,
1996: 287-288 (13. 6. 1952).

u svoj mit utemeljenja. O tome raspravlja u korespondenciji s Jaspersom. On tvrdi da barem socijalisti među urotnicima nisu djelovali iz nacionalnih interesa. Također brani Treschkowa i priznaje veličinu žrtvovanja života. Ona ipak ustrajava na svome stajalištu. Ti su ljudi možda u nekim slučajevima djelovali humano, ali politički su ostali nacionalisti, a ne principijelni antinacisti: “Ono što mislim jest da je svatko tko je politički nastupao, pa i ako je bio protiv nacizma te ako je potajno pripremao atentat, riječju i djelom bio njime zaražen” (*ibid.*). Nekoliko godina kasnije, u povodu izvođenja kazališnoga komada Wolfganga Graetza *Die Verschwörung*, Jaspers se približava stajalištu H. Arendt: “Samo se ovo može reći, da je, izuzevši Juliusa Lebera (i, dakako, divnih sestre i brata Scholl već 1942/1943. godine, koji ne pripadaju ovamo), svaki od ovih boraca otpora ostao zbrkan i nije dospio do jasnoga ili-ili. Politički je kobno poštivanje urotnika, osim onih nekoliko izuzetaka. Ono je samo u nacionalističkoj tradiciji i nastavlja je” (*ibid.*: 634 [29. 5. 1965]). Dakle ni ti ljudi ne bi bili pogodni za novu njemačku elitu.

Strah od ponovnoga oživljavanja nacionalizma u Njemačkoj nedvojbeno navodi Jaspersa i H. Arendt na nepravедnost i pogrešne sudove o realnome razvoju Savezne Republike, pri čemu se rukovode više etikom uvjerenja nego etikom odgovornosti. Nije pretjerano kada Golo Mann oštro kritizira knjigu o Eichmannu i osobito stajalište H. Arendt o konzervativnome otporu, što će prouzročiti raskid s njegovim učiteljem Jaspersom (Mann, 1946: 190-199).¹⁴ Do niza prosudbi strastvenu

H. Arendt dovodi najcrnji pesimizam (prilikom izgradnje Berlinskoga zida 1961. godine smatra da je Berlin izgubljen! [Arendt/Jaspers, 1985: 494 (1. 9. 1961)]) ili afekt (Adenauera ne može podnijeti!). Stalno iznova boji se da bi Bonn mogao postati drugim Weimarem, što rađa nenijansirane tvrdnje, o kojima bi barem valjalo raspravljati, da je zapadnonjemački ustav gotovo samo kopija vajmarskoga (Arendt, 2000: 66); da blage presude sudova nacionalsocijalističkim zločincima podsjećaju na kazne koje su u Weimarskoj Republici izricane za ubojstva naručena od tajnih sudova (feme). Uostalom, čini se da se Jaspers i Arendt međusobno potiču na radikalnu kritiku Savezne Republike (utjecaj Heinricha Blüchera ne smije se, kao što je već rečeno, u tome pogledu podcijeniti!). Rijetka su neslaganja među njima. Kada Jaspers u povodu afere oko tjednika *Der Spiegel* sve sudionike baca u isti koš (“susreću se korumpirane novine, korumpirane stranke i vladine ustanove”) (Arendt/Jaspers, 1985: 527 [2. 12. 1962]), H. Arendt odgovara: “Korumpirane novine – je li to utvrđeno? Nedvojbeno je to, neke vrste, list skandalā, ali bio je ipak i jedino glasilo koje je bezobzirno kritiziralo te otkrivalo korupcijske skandale (gospodin Strauß itd.)” (*ibid.*: 528 [13. 12. 1962]). Međutim uglavnom su potpuno suglasni.

Prozapadno stajalište H. Arendt s vremenom se, čini se, mijenjalo. Ona 1959. godine najoštrije osuđuje Adenauerovo odbijanje sovjetske mirovne ponude, koja je uključivala ponovno

koga otpora sadrži najsablažnjivije klevete koje su ikada rečene o tome pokretu”; “... to se može označiti jedino kao ruganje američkoga neznanja”.

¹⁴ Navodimo dvije rečenice iz toga žestokog napada: “Njzino karakteriziranje njemač-

ujedinjenje i neutralnost.¹⁵ Malo kasnije oduševljeno se slaže s Jaspersovim tezama u njegovu djelu *Freiheit und Wiedervereinigung* (1960): “Izvršno! Izvršno i u, očito, provokantnome obliku jer je samo tako: nije bitno ponovno ujedinjenje, bitna je sloboda, koja se može shvatiti kao ono što jest, naime principijelna alternativa.” Da se samoodređenje naroda odnosi na oblik države i ne uključuje, bezuvjetno, nacionalno samoodređenje, koje bi, dakako, imalo vanjskopolitičke posljedice. Sada joj se čini oportunom neutralnost Njemačke, “jer ne držim mnogo do NATO-a *à la longue*”. Jer to ne bi ometalo europsku integraciju. U svakome slučaju, Jaspersovo je stajalište “najjači udarac koji je dosada nanesen njemačkome nacionalizmu” (*ibid.*: 434 [22. 8. 1960]). Samo njegovi prijedlozi mogli bi voditi k popuštanju napetosti svjetske situacije i rješenju njemačkoga pitanja. “Iz perspektive Njemačke postoje samo dvije stvari koje bi bile važne – prihvatiti Vaše stajalište o dvjema njemačkim državama i priznati granicu na Odri i Nisi. Tada bi se opet sve pokrenulo te bi se moglo, posve drugačije, govoriti i o Berlinu” (*ibid.*: 476 [9. 6. 1961]). Istočna politika Willyja Brandta doista će, nešto kasnije, poći tim putem.

Kasnije se Hannah Arendt posve priključuje analizama Karla Jaspersa u njegovoj polemici *Wohin treibt die Bundesrepublik* (1965), u kojoj autor razmatra politički položaj Savezne Republike te govori o kontroverznim problemima kao što su zastara nacionalsocijalističkih zločina, zakoni o izvanrednome

stanju i strukturna promjena u stranačku oligarhiju. Knjigu je pročitala s najvećim oduševljenjem: “To je najhrabrija knjiga koju je ikada napisao neki Nijemac. Svakako je to divna knjiga, ujedno i smiona i pravedna” (*ibid.*: 674 [21. 5. 1966]). Ona se zalaže da se knjiga objavi i u Americi te piše predgovor za američke čitatelje, naglašavajući alarmantnu funkciju Jaspersova spisa: “Bonn, doduše, nije Weimar, ali procesi raspadanja u bonskoj vladi pokazuju crte upadljivo slične onima posljednjih mjeseci Weimarske Republike” (Arendt, 2000: 66). U ovome, tek 1967. godine redigiranome predgovoru, ona u formiranju velike koalicije vidi potvrdu Jaspersovih pogleda: “Velika koalicija, nastala međusobnim dobrohotnim tapšanjem političara po ramenu, a i u zemlji i u inozemstvu pozdravljena gotovo samo pljeskom, zapravo je groteskan prijelaz iz dvostranačkoga sustava u nov oblik vladanja, jednu vrstu dvostranačke diktature ili, Jaspersovim riječima, u ‘diktaturu političara’” (*ibid.*: 67). Neposredno prije toga priopćila mu je svoju oduševljenu suglasnost: “Koliko si bio u pravu! Imam osjećaj da su Nijemci pronašli, provizorno, novi oblik države – dvostranačku diktaturu. Ono što slijedi prilično je jasno. Obje će se stranke temeljito svađati iza zatvorenih vrata: socijaldemokrati – koji su svojom velikom mudrošću zaključili da uđu u vladu pa što god bude – kada zemlja dospije u krizu, izgubit će sljedeće izbore pa ćemo tada doživjeti, na ovaj ili onaj način, zacijelo gospodina Strauša kao spasioca u nevolji” (Arendt/Jaspers, 1985: 698 [12. 12. 1966]).

Već je početkom 1966. godine H. Arendt čestitala Karlu Jaspersu na radikalnosti njegove kritike: “Veoma se radujem tvojoj ‘bezobzirnosti’ glede Sa-

¹⁵ Kaže da se Adenauerovo držanje uopće ne može kvalificirati (Arendt/Jaspers, 1985: 407).

vezne Republike, premda uviđam da bi, u ovome trenutku, mogao imati strašnih nepravilnosti. Tako sam uvjeren u privremenost ove tvorevine i u Adenauerove nepopravljive pogreške da mi je laknulo što si zauzeo tako jasno stajalište” (*ibid.*: 656 [16. 1. 1966]). Ako se osvrnemo na to danas, mogu se smatrati pomalo smiješnim ta zlogučka proricanja, koja je povijest sva opovrgla. No nikada se ne smije zaboraviti da nisu nastajala zbog mržnje prema demokraciji, nego zbog brige za nju. U svome predgovoru engleskome izdanju te knjige (*The future of Germany*) H. Arendt kritizirala je samodopadnost Nijemaca, koji ne žele uvidjeti nedostatke svoje demokracije i svoje demokratizacije. Pretjerana kritika nosi sa sobom, dakako, opasnost da se uz dobro učini i zlo. No, s druge strane, demokracija ne može živjeti bez kritike. Odjek na koji su naišli spisi Karla Jaspersa u Njemačkoj pokazuje da je službena samodopadnost prekrila pravi nemir u – intelektualnoj – javnosti.

Da Hannah Arendt još potpuno ne očajava u pogledu Njemačke, pokazuje njezino odbacivanje teze da su nacionalizam i nacionalsocijalizam izrodi nacionalnoga karaktera. Štoviše, pritom je riječ, kako ona objašnjava, “o tipičnim i opetovanim uzorcima od vremena Bismarckova osnivanja Reicha” (Arendt, 2000: 67). Ono što joj na kraju šezdesetih godina ulijeva nadu jesu razgovori s jednom skupinom studenata Minhenskoga sveučilišta koji se protive većini “studentskih staleških udruga”.

Tu ona konstatira generacijski raskid: “Generacijski je raskid strašan. Oni ne mogu razgovarati sa svojim očevima jer znaju koliko su duboko ovi bili umiješani u nacizam. Neki su od njih bili na studiju u Americi i posve im je laknulo što sam drugima mogla, koliko-toliko, objasniti kako se u Americi raspravlja o politici” (Arendt/Blücher, 1996: 544 [28. 5. 1961]). Ona polaže veliku nadu u taj “drugi naraštaj nevinih”, koji “se ne boji otvoreno progovoriti” i povlači za sobom četrdesetogodišnjake: “Danas se isplati obratiti se još jednom ovome narodu; doduše, nacionalistička su strujanja mnogo gora i agresivnija nego prije samo nekoliko godina, ali – a to je jedino presudno – danas postoji većina koja je doista u redu, s kojom se može razgovarati. Ti kažeš, oni tihi u zemlji, da, takvih ima svagda, i to nije politički dovoljno. No tihi počinju pomalo praviti buku” (Arendt/Jaspers, 1985: 623 [14. 3. 1965]).

Doista: tihi u zemlji postali su 1968. godine u zapadnim zemljama posve glasni. Hannah Arendt isprva je pozdravila studentsku pobunu. Danielu Cohn-Benditu, sinu svojih prijatelja, poslala je čestitke u Francusku i ponudila mu svoju financijsku pomoć. Ta pobuna za nju znači jedan od onih novih početaka o kojima je snatrla. Kada su studenti postali nasilni te sveučilišta, ona mjesta traženja i njegovanja istine, htjeli vratiti “narodu”, distancirala se i počela pisati svoj spis o nasilju (*On violence*). No to je jedno drugo, široko polje.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

LITERATURA

- Arendt, H. (1989) Was heißt persönliche Verantwortung unter einer Diktatur, u: *Nach Auschwitz, Essays und Kommentare* 1, Tiamat Berlin.
- Arendt, H. (1999) *Rede am 28. September 1959 bei der Entgegennahme des Lessing-Preises der Freien und Hansestadt Hamburg. Mit einem Essay von Ingeborg Nordmann*, Hamburg.
- Arendt, H. (2000) *In der Gegenwart. Übungen im politischen Denken II*, ur. Ursula Lutz, München.
- Arendt, H. (2005) *Denken ohne Geländer*, München.
- Arendt, H. / Blücher, H. (1996) *Briefe 1936-1968*, München.
- Arendt, H. / Jaspers, K. (1985) *Briefwechsel (1926-1969)*, ur. Lotte Köhler i Hans Saner, München-Zürich.
- Mann, G. (1946) Der verdrehte Eichmann, u: *Die Kontroverse. Hannah Arendts Eichmann und die Juden*, München.
- Von Schilling, K. (2002) *Scheitern an der Vergangenheit*, Berlin-Beč.

Hannah Arendt and Post-War Germany

SUMMARY Using the correspondence between Hannah Arendt and Karl Jaspers, the author examines the depth of the gap that arose between Germans and Jews in post-war Germany because of its experience with National-Socialism. The text demonstrates how Hannah Arendt, as a Jew, for whom Germany meant a language, philosophy and poetry, refused to accept Germany's political destiny and to identify with it. The author highlights Arendt's view that, for a Jew, to declare oneself a German would mean assuming joint political responsibility for Germany. In the first section of the paper, the author examines the correspondence concerned with the issue of German guilt and the historical breakdown caused by the National-Socialist government. The paper points to her view that total mobilisation ended up as total complicity, where the entire German nation was put in the service of "bureaucratic mass murder", and to her critique against the Federal Republic of Germany as a polity, whose regime erased any distinction between the guilty and the innocent so effectively that it became impossible to tell if someone was a veiled hero or a former mass murderer. Only when the Nazis hanged someone could we tell that he or she was, in fact, their opponent. The second section of the paper cites Arendt's views on the Federal Republic of Germany as a political entity, emphasizing her scepticism over the possibility of survival of this polity.

KEYWORDS Hannah Arendt, Karl Jaspers, Jews, National-Socialism

DJELOVANJE I "ETIČKI OTPOR": HANNAH ARENDT I EMMANUEL LEVINAS

Goran Gretić

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: rujan 2007.

Sažetak Autor u članku uspoređuje političko mišljenje Hannah Arendt i etičko mišljenje Emmanuela Levinasa, koji premda na prvi pogled nemaju puno toga zajedničkog, ipak se mogu produktivno uspoređivati. Njihova promišljanja temeljnih određenja modernog svijeta i čovjekovog položaja u njemu autor uspoređuje na tri razine: prvo, ističe problem ljudskog djelovanja u društvu, koje bi trebalo biti slobodno i pravedno; drugo, razmatra pitanje vezano uz institucije, koje bi trebale pružiti odgovarajući okvir ljudskog djelovanja, te dati i osigurati postojanost pravednosti; i treće, nastoji objasniti važnost moći kao ne-govornog djelovanja.*

Ključne riječi Hannah Arendt, Emmanuel Levinas, etika, djelovanje, institucije, moć, filozofija Drugog

Političko mišljenje Hanne Arendt i etičko mišljenje Emanuela Levinasa, mada na prvi pogled nemaju puno toga zajedničkog, ipak se mogu produktivno uspoređivati (usp. Weber, 1994; Derrida, 2007; Benhabib, 1996).

Njihova promišljanja temeljnih određenja modernog svijeta i čovjeko-

va položaja u njemu moguće je uspoređivati na tri razine: prvo, to je problem ljudskog djelovanja u društvu, koje bi trebalo biti slobodno i pravedno; drugo, to je pitanje što predstavljaju institucije, koje bi trebale biti odgovarajući okvir djelovanja te dati i osigurati postojanost pravednosti; i treće, to je pitanje tumačenja činjenice pluralnosti

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Europski racionalitet u kulturnom i političkom kontekstu" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Članak je izložen na Znanstvenom skupu "Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts" održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

ljudi, koji zajednički žive i djeluju u okviru određenih institucija.

Prema tome njihova se stajališta mogu uspoređivati kada se razmatraju problemi djelovanja, institucija i moći kao ne-govornog djelovanja. Za H. Arendt i za E. Levinasa problem djelovanja prvotno se predstavlja u liku nekog sasvim osebnog započinjanja, djelovanje je za oboje začetak nečega novoga, odnosno tako shvaćeno djelovanje znači postavljanje nečeg novoga u svijet. Oboje smatra da je takav osebnostan početak omogućen s pet pretpostavki:

Kao prvo, svako je novorođeno biće djelujuće biće, čovjek, i utoliko svako djelovanje donosi nešto novo u svijet, i to na isti način na koji se i sama novost rođenja ponavlja i ozbiljuje. Zatim, djelovati mogu samo ljudi koji su oslobođeni nužnosti skrbi za egzistenciju, međutim to oslobođenje od životnih nužnosti, prema H. Arendt, sadrži i opasnosti za politički život jer ono može biti "conditio sine qua non" slobode, ali nikada "conditio per quam" (Arendt, 1998: 197). To se oslobođenje zbiva, prema Arendt i Levinasu, radom, ali su pritom opisi H. Arendt precizniji s obzirom na promišljanje odnošenja rada i proizvođenja. Tome nasuprot opisi E. Levinasa više rasvjetljavaju konstituciju unutarnjosti, interiornosti, naime određenja uživanja i sreće, a što H. Arendt samo usput spominje. Treće, oboje određuje pojam djelovanja u smislu nečega sasvim posebnog, naime u smislu mjesta na kojem se onaj koji djeluje osjeća kod kuće. Takvo mjesto Levinas naziva sklonište, počivalište, i ono se ne ograničava na materijalnost neke kuće, doma. Za H. Arendt to je mjesto sam svijet, i to u smislu poimanja toga svijeta, naime na taj se način čovjek

može sa svijetom i pomiriti, mada ne i opravdati sva događanja u svijetu. Četvrto, neki novi početak u svijetu moguće je ozbiljiti samo ako je dan okvir koji omogućuje slobodu onog koji djeluje. H. Arendt smatra da političke zajednice i zakoni otvaraju "jedan određeni slobodni prostor" (*ibid.*: 189) u kojem građani mogu vjerovati u svoju sigurnost, inače bi mogućnosti slobodnog djelovanja bile prepuštene slučaju ili dobroj volji dotičnih ljudi, a to bi svakako uništilo slobodu djelovanja pojedinca. I, peto, oboje smatra da djelovanje, kao novi početak, nije moguće bez oslobađanja onoga koji djeluje, tj. riječ je o oslobođenju od njegove hotimične i nehotimične krivnje, a takvo oslobođenje slijedi samo nakon oprosta. Na taj način imamo u slučaju djelovanja posla s neopozivošću i nepredvidljivošću samog djelovanja, odnosno pritom se radi o našoj "nesposobnosti da opozovemo ono što smo učinili", kao i o tome da se ne može predvidjeti "kao-tična neizvjesnost budućnosti" (Arendt, 1985: 231).¹ Iz toga slijedi da su te dvije sposobnosti, naime praštanje i obećanje, mogućnosti samog djelovanja, ali su istovremeno i nešto što pripada jedno drugom. Za H. Arendt te su dvije sposobnosti modusi djelovanja, preko kojih se onaj djelujući oslobađa prošlosti i može zadobiti makar polovično osiguranje za budućnost. Otkriće te sposobnosti praštanja H. Arendt pripisuje Isusu Nazarećaninu, te, po njenu mišljenju, njegov nauk nema samo religiozno značenje. Budući da su različiti

¹ Ovo djelo H. Arendt citiram prema njemačkom izvorniku, a ne prema našem prijevodu, koji je rađen prema engleskom izvorniku, jer između tih dviju verzija postoje znatne razlike.

te ljudske slabosti i pogreške nešto svakodnevno, odnosno da je griješiti na svakovrsne načine nešto što leži u samoj prirodi ljudskog djelovanja, slijedi da su praštanje, zaborav i oprost nešto što je nužno za život, odnosno upravo ti modusi djelovanja omogućuju zajednički život ljudi. Jedino takvim međusobnim rasterećenjem, odvajanjem od prošlih događanja, ljudi mogu uvijek iznova pokušavati zajednički živjeti, odnosno samo kada su spremni i voljni ophoditi se na razuman način, kako kaže H. Arendt, s tim “užasno opasnim sposobnostima kao što su sloboda i započinjanje” (*ibid.*: 235). Drugim riječima, taj životno-povijesni i pojmovni sklop nužno nas vodi k uvidu da se ono prošlo ne može jednostavno zaniijekati, dok se istovremeno svaki čovjek mora na navlastit način osloboditi povezanosti s vlastitom prošlošću (usp. Canovan, 1992).

Međutim H. Arendt i E. Levinas različito različito ocjenjuju opće značenje samih pretpostavki djelovanja, naime sporno je među njima mora li se prvo postulirati pojedinačnost onoga koji djeluje ili pak njegova nužna pripadnost pluralnosti onih koji djeluju.

U okviru svojih općeteorijskih stajališta H. Arendt tvrdi da je rad djelatnost koju čovjek između ostalog može i sam obavljati, dok je tome nasuprot djelatnost koju ona određuje kao proizvodnje jedina djelatnost koja zahtijeva samoću i koja se vrši u samoći. Slično tome Levinas određuje rad kao vrstu djelatnosti u kojoj Ja, usprkos prisutnosti drugih ljudi, može biti sam, odnosno određuje rad kao djelatnost kojom se čovjek može odijeliti od svijeta. Dapače, individuum se radom može odijeliti i od drugih ljudi i na taj način konstituirati egoističnu sferu svo-

ga skloništa. Navedeno osnovno razlikovanje između rada i proizvodnja, koje je bitno za koncepciju H. Arendt, odgovara načelnom razlikovanju između prirode i svijeta. Međutim takvo razlikovanje ne nalazimo kod Levinasa, mada bi ono zasigurno, da ga je Levinas rabio, pripomoglo boljem razumijevanju procesa odvajanja Ja od svijeta, kao i pitanja stvaranja njegova skloništa, obitavališta (usp. Hayat, 1995).

Usprkos tome Levinasov je pojam rada u više aspekata sličan pojmu rada H. Arendt, naime kod oboga rad ima jednaku cikličku strukturu koja odgovara životu u prirodi. Ta je struktura kod Levinasa povezana s uživanjem, a kod H. Arendt s trošenjem. Pri određivanju pojma rada Levinas uvodi pojam “odlaganja”, stoga po njemu rad pridonosi odlaganju uživanja, a uživanje opet sa svoje strane omogućuje odlaganje ovisnosti o elementima. To je odlaganje nužno povezano sa sposobnošću radnika da “proizvodi” više nego što mu treba za vlastitu potrošnju i za reprodukciju vrste. Kod H. Arendt takva vrsta odnosa spram prirode pretpostavlja proizvodnje u smislu proizvodnja oruđa, koje sa svoje strane povećava proizvodnost rada, dok se, s druge strane, tu radi o proizvodnji jednog posebnog svijeta, naime svijeta u kojem se “proizvodi” rada kao robe mogu čuvati ili prodavati.

Prema tome, pojmom “odlaganja” Levinas označava proces ovisnosti Ja, ali istovremeno i proces konstituiranja skloništa, čovjekova obitavališta. Međutim taj se proces “odlaganja ovisnosti Ja” ne shvaća izričito kao proizvodnje, već kao proces u kojem se Ja-uvija-u-samog-sebe. Usprkos tome to sklonište nije samo unutarnost Ja, već je isto tako i čovjekovo materijalno sklonište

koje tek treba sagraditi. Drugim riječima, djelatnost koju Levinas opisuje kao rad sadrži proizvođenje skloništa, obitavališta. To je dakle izričito i djelatnost kojom nastaje svijet u kojem živi razdvojeni Ja, odnosno, u terminologiji H. Arendt, tu se zapravo radi o proizvođenju.

Međutim kod H. Arendt imamo obratnu situaciju, jer karakteristika je proizvođenja usamljenost proizvođača u smislu da on sam planira model svog djela. Takva vrsta usamljenosti omogućena je kod Levinasa uvijanjem Ja u uživanje, tj. procesom razdvajanja Ja. Jer, kako kaže Levinas, tek jedno razdvojeno Ja, razdvojeno od elemenata, može konstituirati svijet i materijalno sklonište u kojem se osjeća kod kuće, a to znači da proizvođenje pretpostavlja kretanje rada i trošenja (Krewani, 2006).

Zato pojmovno razdvajanje rada i proizvođenja uzrokuje u Levinasovim analizama i pomicanje smisla pojma rada. Kod njega se rad više ne može razumjeti kao jedina djelatnost koja omogućuje odlaganje ovisnosti Ja, već se on s jedne strane shvaća kao prirodna djelatnost koja svojom nužnošću čovjeka neprestano podsjeća na njegovu povezanost s elementom, iako on živi u svojem skloništu, a s druge strane kao djelatnost koja omogućuje proizvođenje svijeta. Zato se sama konstitucija svijeta i skloništa sa svoje strane ne označava kao rad, već kao proizvođenje.

Osim toga kod H. Arendt proizvođenje znači otvaranje Ja spram svijeta, svijeta kao prostora pojavljivanja, međutim taj prostor nije neki politički prostor pojavljivanja, već tržište na kojem se djela i proizvodi rada, tj. roba, mogu razmjenjivati. U svijetu određenom likom tržišta svi predmeti zado-

bivaju neku vrijednost koja je u osnovi, mada ne i uvijek, neovisna o kvaliteti, korisnosti, ljepoti itd. samog predmeta.

Prema Levinasu, kao što je rečeno, radu je svojstvena kružna struktura, koja se može opisati na sljedeći način: Ja "proizvodi" vlastitim radom raznovrsna dobra, koja omogućuju njegovu potrošnju i održanje roda. Na taj se način rad može shvatiti kao uživanje, a u tome se uživanju Ja uvija-u-samog-sebe i time se odvaja od elemenata, a kao razdvojeni Ja može proizvesti, nadopuniti i promijeniti svijet i svoje sklonište. Međutim proizvodnja skloništa i svijeta povećava s jedne strane proizvodnost rada, a s druge strane osigurava okvir očuvanja i razmjene proizvoda rada. Ta su sačuvana dobra jamstvo budućeg uživanja, te se na taj način odgađa ovisnost Ja i zatim preobražava u potrebe koje se mogu zadovoljiti. Drugim riječima, rad i proizvodnja djelatnosti su koje omogućuju odvajanje Ja od elemenata i odgađanje njegove ovisnosti (usp. Bernasconi i Critchley, 1991).

Što se tiče ostalih pretpostavki, postoji sljedeća bitna razlika između Levinasa i H. Arendt: Levinas uvijek naglašava usamljenost Ja, u smislu da to Ja ne mora nužno slušati i govoriti, a to znači da govor toga Ja zaboravlja dimenziju nagovora i odgovora u korist govora intimnosti. Tome nasuprot, H. Arendt naglašava povezanost onoga koji djeluje s govorom, a to je opet povezano sa činjenicom pluralnosti ljudi.

Međutim povezanost ili čak srodnost mišljenja H. Arendt i E. Levinasa može se vjerojatno najbolje pokazati upravo na odnosu prema problemu pluralnosti. Moglo bi se reći da se u vezi s tim pitanjem u tri aspekta poklapaju stajališta dvoje mislilaca: prvo,

pluralizam je pobijanje totalitarnog društva; drugo, pluralizam dovršava, upotpunjuje određenost čovjeka društvenošću; treće, društveni pluralizam implicira isprepletenost među-ljudskih odnošenja i javnog života.

S druge strane, bitna razlika između njihovih stajališta izlazi na vidjelo u činjenici da Arendt vidi mogućnost javnog prostora ponajprije u horizontu ljudske pluralnosti, dok Levinas govori o navlastitom otvaranju bitka, kao licu (*visage*) drugog čovjeka, a ne o zajedničkom svijetu. To stajalište vodi zatim Levinasa ka koncipiranju nepremostivog odvajanja etike od politike. Iz toga proizlaze važne posljedice za problem shvaćanja sile, nasilja, tj. ne-nasilnosti ljudskog rađanja i ljudskog djelovanja uopće, odnosno iz toga se nadaju i neke značajne posljedice za pitanje pravednosti.

Kao prvo, oboma se otvara vrlo važno pitanje sile, koja se promatra kao otuđenje od istinitog djelovanja, jer je djelovanje izvorno nešto u osnovi nenasilno, kako to tumači H. Arendt. Nasuprot tome sila je, po Levinasu, nešto što pripada samom djelovanju, stoga se jedino može pokušati smanjiti učinkovitost sile. Tu izlazi na vidjelo da problem sile kod oboje mislioca ima izvanredno značajnu ulogu. Kod Levinasa taj se problem iskazuje u sljedećim pitanjima: Je li onaj Drugi nasilan? Je li sam nadolazak onog Drugog čin sile, nasilja? I što je onda smisao sile, smisao riječi "sila" i smisao same sile? Levinas daje sljedeću definiciju sile: "Nasilno je svako djelovanje u kojem čovjek djeluje kao da je sam: kao da je ostatak sveмира tu samo zato da prihvati to djelovanje; iz toga slijedi da je nasilno svako ono djelovanje koje nam se dogodilo, a da nismo u svakoj točki u njemu sudje-

lovali" (Levinas, 1976: 13-23). Kasnije Levinas razlikuje dvije vrste djelovanja, naime djelovanja koja su usmjerena na stvari i koja on naziva rad, i djelovanja koja su usmjerena spram osoba. Stoga on i daje drugu definiciju sile, koja glasi: "Sila zahvaća samo ono biće koje se može zahvatiti i koje se istovremeno izmiče svakom zahvaćanju. Bez tog životnog proturječja u biću, koje je izvrgnuto sili, razvijanje nasilne snage ne bi bilo ništa drugo do rad" (Levinas, 1961: 198 [1987: 324]).

Valja ustanoviti da obje te Levinasove definicije imaju sljedeće zajedničke pretpostavke; prvo, sila se određuje kao čin koji se zbiva u svijetu i, drugo, ona pogađa najmanje dvije osobe, naime osobu koja prakticira silu i osobu koja je podnosi. U prvoj definiciji onaj koji djeluje ponaša se kao da je sam na svijetu, što zasigurno nije, dok u drugoj definiciji njegovo djelovanje vodi k tome da ostane sam, jer sama sila vodi k smrti drugog čovjeka. U prvoj definiciji Levinas promatra silu najprije sa stajališta činitelja, kojeg on opisuje u njegovoj hotimičnoj samoći, a zatim sa stajališta žrtve, no koja je isključena iz samog čina. U drugoj se definiciji sila razmatra samo sa stajališta žrtve, naime sila sustiže žrtvu, ali ona uvijek uspijeva nekako umaknuti (usp. Weber, 1990).

Tu Levinas posebno ističe da je čovjek kao takav, sasvim načelno, sposoban da bude žrtva, što proizlazi iz njegova određenja kao smrtnog bića, a pritom je ta ljudska smrtnost osebujno povezana s našom tjelesnošću. Tjelesna bića, kao što smo mi, nisu smrtna samo u smislu neminovne smrti, već smo mi i bitno povredivi u svojoj tjelesnosti. Mi smo kao tjelesna bića izvrgnuti sili, dok istovremeno nešto u čovjeku izmi-

če toj sili, njegovo lice (*visage*), ili, kako kaže Levinas, to je trag onog Drugog, ali koji se već povukao, te svaki čin nasilja ovoga svijeta dolazi prekasno da bi ga dohvatio. Prema tome, lice paćenika ono je što razlikuje silu od rada.

U jednom razgovoru Levinas kaže sljedeće: "Lice je izloženo, kao da nas poziva na akt nasilja. Istovremeno lice je ono što nam zabranjuje ubijati" (Levinas, 1988: 80). U toj izloženosti, rasprostrtosti, pokazuje se golota lica, tu izlazi na vidjelo i zapovijed o neubijanju, odnosno tu se pokazuje nemogućnost biti-sam, te u tome valja vidjeti i poziv na nasilje. Zatim će se onaj koji djeluje sâm naći sukobljen s nemogućnošću biti-sam, a to znači da su time dovedene u pitanje njegove sposobnosti i znanja. Protiv toga on nije u stanju ništa učiniti, naime protiv tog lica, protiv toga pogleda koji govori, jer tu čovjek zapada u stanje u kojem "ne može moći", kaže Levinas. Prema tome, tu izlazi na vidjelo da sila nastaje iz osebjne nemoći, odnosno "on" može samo ubijati. To Levinas izražava na sljedeći način: "Ubijanje nije ovladavanje, već uništenje, apsolutno odustajanje od razumijevanja. Ubojstvo je moć nad onim što se izmiče moći... Drugotnost koja se izražava u licu jest jedina moguća 'materija' za totalnu negaciju. Mogu htjeti ubijati samo apsolutno samostalno biće... Onaj drugi jedino je biće koje mogu htjeti ubiti" (Levinas, 1961: 173-284).

Iz toga se egzistencijalnog sklopa Levinasu nadaje sljedeće: zapovijed "ne smiješ ubiti" ne dolazi naknadno u smislu da bi se time zabranilo moguće ubojstvo, već je sama zabrana ubojstva dana u smislu govora pogleda, i to je ono što čini razliku između lica i stvari u svijetu. Taj pogled omogućuje silu

i on se na taj način razlikuje od rada, odnosno time je omogućeno da se sila okreće protiv lica, dapače, time se sila provocira, u smislu da se jedino silom može boriti protiv te ne-moći naspram onog Drugog. Prema tome, po Levinasu, i ovdje izlazi na vidjelo da sila nastaje iz nemoći.²

Do načelno istog zaključka dolazi i H. Arendt tvrdeći sljedeće: "Moć je ono što područje javnog, potencijalni prostor pojavljivanja između ljudi koji djeluju i govore, uopće dovodi do opstojnosti i održava opstojećim" (Arendt, 1985: 194). Iz toga onda slijedi da zapravo nitko ne posjeduje moć, već moć postoji tako dugo dok ljudi međusobno djeluju i komuniciraju, pa zato i H. Arendt može tvrditi da moć pretpostavlja opstojnost Drugih, tj. pluralnost. U tome se kontekstu H. Arendt postavlja problem odnosa moći i sile. Ona, prvo, smatra da sila može uništiti moć, ali se istovremeno ne može postaviti na mjesto moći, već se, dapače, s obzirom na područje političkog mogu vrlo dobro povezati sila i ne-moć. H. Arendt opširno raspravlja o tiraniji kao državnom obliku vladavine koji je izvanredan primjer kombinacije sile i nemoći. O tome kaže sljedeće: "Ono što drži zajedno neko političko tijelo njegov je dotični potencijal moći, a ono po čemu političke zajednice propadaju gubitak je moći i konačno nemoć" (*ibid.*: 193). Pritom je važno naglasiti da se moć, da

² "Nije bilo uputno biti blizu onog kojeg su tukli niti gledati one koji su ih tukli. Naime ako gledate direktno u nekoga koji nad vama ima apsolutnu moć, vi ga tijekom zlostavljanja time možete isprovocirati." Izjava jednog preživjelog zatočenika, jednog logoraša, iz nedavnih ratova na prostoru bivše Jugoslavije.

bi se mogla održati, mora ozbiljiti, a to se zbiva jedino u osobitoj povezanosti riječi i djela, odnosno u zajedničkom pojavljivanju, koje onda omogućuje stvaranje novih povezanosti i zbiljnosti u svijetu. U tome se obzoru može objasniti fasciniranost H. Arendt onim što ona vidi kao izvorni revolucionarni čin, naime revolucionarno osvajanje vlasti da bi se stvorilo nešto novo, dakako, povezanošću riječi i čina. Stoga i može tvrditi da moć nastaje kada se "ljudi okupe i zajednički djeluju, i da nestaje kada se oni ponovno rasprše... Snaga koja te okupljene drži zajedno... jest povezujuća snaga međusobnog obećanja..." (*ibid.*: 240). Ona tu još dodaje: "Politički je presudno da gubitak moći, puno prije nego nemoć, zavodi k sili, kao da bi ona mogla zamijeniti izgubljenu moć..." (*ibid.*; usp. Habermas, 1998).

Kod Levinasa se može vidjeti da je i on zahvatio taj problem osebujnoga gubitka moći, i to na sljedeći način: biće čije se odnošenje spram svijeta definirana njegovim znanjima, tj. sposobnostima, može biti zavedeno silom ili primorano da je prakticira, i to u situaciji kada su njegove moći, tj. sposobnosti, dovedene u pitanje. Tako Levinasova druga definicija sile opisuje akt koji vodi k smrti drugog čovjeka, do njegova ozljeđivanja ili pak patnje, a pritom sama smrt nije vrhunac patnje, već je, štoviše, njeno ispunjenje. Sila u tome smislu jest sila koja nastaje iz nemoći ili gubitka moći, to je, kako kaže Levinas, napadajuća sila. Levinasova prva definicija sile proširuje njeno polje u smislu da se nasiljem smatraju ona djelovanja koja nisu usmjerena protiv drugih ljudi, već ih isključuju. Dapače, moglo bi se reći da je ono što on naziva napadajuća sila zapravo ona sila koja je kao isklju-

čujuća neminovno povezana s moći, sa znanjem, odnosno sa znanjima činiteља, jer on je jedini koji djeluje. Za Levinasa je u tome smislu svako djelovanje nasilje, isto tako kao što su na specifičan način u svojoj anonimnosti nasilni i univerzalni um, zakoni i institucije.

Tako opisana sila ili nasilje događanja su u svijetu, između ljudi, sila se iskazuje u ratu, ali isto tako i u upravnom aparatu, odnosno može se reći kako je sam rat izraz sile. S druge strane, upravni je aparat sila države, države koja hoće dokinuti silu, mada je istovremeno u svojoj anonimnosti gluha i slijepa za onog Drugog. To Levinas ovako izražava: "Ontologija kao Prva filozofija jest filozofija moći. Ona završava u državi i nenasilju totalnosti, a da se nije oboruzala spram te sile od koje to nenasilje živi i koje se razotkriva u tiraniji države. Univerzalnost se podastire kao nešto neosobno, i u tome se sastoji druga neljudskost." (Levinas, 1961: 16-56). Stoga se Levinasu tu iznova postavlja pitanje što znači moja odgovornost spram Drugog? Iz takva shvaćanja odgovornosti proizlazi zabrana čovjekova prakticiranja bilo kakve sile spram drugih ljudi, odnosno zabrana isključenja onog Drugog iz njegova svijeta, pa i na način da ga se ostavi samog. Tu se sada Levinasu javlja složen problem pluralnosti ljudi, a on ga zahvaća svojom osobito složenom i prijepornom teorijom o prisutnosti onog Trećeg, pokraj Drugog (usp. Delhom, 2000; Bernasconi, 1998). U tome se novom pojmovnom sklopu sada postavlja zahtjev za mojom odgovornošću, ali sada ne samo spram onog Drugog već i spram onog Trećeg. Drugim riječima, sada se zahtijeva moja odgovornost za sve ljude, za ljudstvo kao takvo, odnosno, drugačije izraženo, iz toga slijedi da se mora za-

htijevati ono opće, tj. pravednost. Na taj se način i konstituirala moja moralna dužnost, koja mi je nametnuta licem onog Drugog, gdje se od mene traži da reagiram protiv sile, i to na način da zahtijevam pravednost. Međutim kada se pravednost oslobodi mog čisto etičkog zahtjeva i postane samostalna, kada postane pravo i zakon, a što se u društvu nužno događa, tada se ona preokreće u drugu vrstu sile i postaje nasilje. Tako ustrojena pravednost zaboravlja jedinstvenost individuuma i spram njega ostaje ravnodušna, a to je, po Levinasu, oblik isključujuće sile, dok s druge strane sama pravednost mora odgovoriti na silu kaznom (usp. Krewani, 1992).

Za Levinasa je stoga sila općenito samo nužan fenomen našeg vremena, bilo u liku nasilja pojedinačnog čovjeka koje nastaje iz nemoći pred licem onog Drugog bilo kao sila države i upravnog aparata. To je svijet u kojemu živimo Ja i drugi ljudi i u kojemu nikada nećemo moći međusobno djelovati potpuno sukladno, već uvijek jedan protiv drugog ili bez drugog. Na osnovi takva stanja stvari Levinas može tvrditi sljedeće: za Ja se, i to od samog početka, u licu onog Drugog istovremeno ogleđa zabrana ubojstva i "poziv" na silu, nasilje, i upravo zato može Ja, u liku, tj. prisutnosti onog Trećeg, zahtijevati pravednost. Levinas obrazlaže nužnost uspostavljanja odnošenja prema Drugome, ali u liku nenasilnosti etike, na sljedeći način: "Ideja beskonačnog zbiva se u opreci kazivanja, u društvenosti. Međutim odnos spram lica, spram apsolutno drugog Drugoga, kojega nisam u stanju prihvatiti, s Drugim koje je u tome smislu beskonačno, to je moja ideja, *commercium*. No odnošenje se održava bez sile – održava se u miru s tom apsolutnom Drugotnošću. 'Otpor'

onog Drugog nije nasilan, ne djeluje negativno; ima pozitivnu strukturu: etičku." (Levinas, 1961: 171-282).

Sada se postavlja vrlo složeno pitanje o samom karakteru Levinasovih filozofijsko-etičkih promišljanja, naime rječnik koji on ovdje rabi jest rječnik sile i nasilja, koji se rabio u vrijeme progona onog Drugog za nacističke vlasti. Stoga se postavlja pitanje je li dopustivo usporediti silu i nasilje koje proizlazi iz pogleda onog Drugog sa silom mržnje i prezirom drugih ljudi. Još više, može li ono dobro biti nasilno? Ili, treba li nam za objašnjenje zova i naložba dobrote rječnik užasa? (Usp. Bernasconi, 1995.)

O tome se može reći sljedeće: Levinasov govor o sili, nasilju, pokušava opisati ono beskonačno i ne-zamislivo etičkog zahtjeva Drugog s obzirom na moju odgovornost za Drugog. Levinas čak i ne odustaje od ekstremnog slučaja preuzimanja odgovornosti za moga progonitelja, međutim jasno ukazuje i na granice moje pasivnosti u svijetu u kojem živim s drugima (usp. Waldenfels, 1995: 342). Ta je granica pravednosti za Drugog, koju ja mogu zahtijevati na temelju etičkog odnosa u kojem se nalazim spram Drugog. Levinas to ovako objašnjava: "Dogodilo se da sam negdje rekao... da sam ja odgovoran za progone koje sam trpio. Ali samo ja! Moji 'bližnji' ili 'moj narod' već su drugi i za njih zahtijevam pravednost" (Levinas, 1988: 95). Upravo je zato Levinasovo kasno glavno djelo "S onu stranu bitka ili drugačije od zbivanja bitka" posvećeno "bliskim srodnicima među šest milijuna koje su ubili nacionalsocijalisti, pokraj milijuna i milijuna ljudi svih konfesija i nacionalnosti, žrtvama iste mržnje spram drugog čovjeka, istog antisemitizma" (Levinas, 1978).

Može se reći da je u Levinasovu mišljenju zastupljen ekstreman, možda čak i neizdrživ zahtjev spram Drugog, kao i moja odgovornost spram Drugog, jer, kao što smo vidjeli, Levinas čak zahtijeva moju odgovornost u slučaju kada je onaj Drugi moj progonitelj. Zato Levinas figurom onog Trećeg, tj. s obzirom na prisutnost onog Trećeg, ili, drugačije rečeno, zbog prisutnosti svih ljudi, zahtijeva pravednost za žrtve mržnje. On to mora zahtijevati, jer se taj njegov zahtjev obraća ljudima koji žive u zajedničkom svijetu s drugim ljudima i, konačno, jer taj zahtjev sadrži trag jednog traumatičnog filozofijskog kazivanja.

Zato Levinas naglašava kako onaj Drugi uvijek uspijeva dospjeti do mene, i to licem Drugog, jer lice se shvaća kao trag onog Drugog. Iz toga također slijedi da u svijetu nema etike bez politike, a to opet znači bez zahtjeva za pravednošću. Pritom istinita pravednost nosi u sebi trag zahtjeva onog Drugog, odnosno pravednost zabranjuje moje nasilje kao i moju žudnju spram Drugog, a to je moguće postići jedino putem mog usmjeravanja k odgovornosti za Drugog.

Kod H. Arendt pitanje čovjeka postavlja se od početka nešto drugačije, jer za nju je čovjek po svome rođenju nešto jedinstveno, iako se tako shvaćena rođenost i s njom povezana jedinstvenost ozbiljuju tek u djelovanju. Stoga i Arendt naglašava kako je na osnovi te jedinstvenosti potvrđeno "da je činjenicom rođenja... kao da je sa svakim čovjekom još jedanput ponovljen Božji čin stvaranja", dapače, moglo bi se tvrditi, radi isticanja jedinstvenosti koja je dana sa svakim novim čovjekom, "da u odnosu na njega, a prije njegova rođenja, 'nikoga' nije bilo" (Arendt, 1985:

167). Tako gledano, čovjek od svoga rođenja pripada pluralnosti jedinstvenih ljudi, a čovjekova se jedinstvenost ne može shvatiti niti pukim pojmom, na primjer "čovjeka", niti primjercima nekog roda. Zato je jedinstvenost svakog individuuma istovremeno nužan uvjet njegove moći govora, i obratno, jedino je moć govora ono što održava jedinstvenost bića i njegovu pluralnost, pa na taj način to biće ne čini samo pukom množtvom individua (usp. Saaner, 1997; Braun-Moore, 1989).

Tako shvaćen govor za Arendt je jednom sam govor, ali taj je govor također nečujan i nenamjeran izraz vlastite jedinstvenosti, i to u svakom čovjekovu djelovanju i govoru. Za H. Arendt svako je djelovanje uvijek već neki govor, dok je čovjek po rođenju nešto jedinstveno, i on svoju rođenost-jedinstvenost ozbiljuje u djelovanju, čime izražava svoju jedinstvenost kao i pripadnost pluralnosti ljudi. Posebna srodnost djelovanja i govora nadaje se iz osebujnog položaja svakog novorođenog, koji očekuje odgovor na pitanje: tko si ti?, a taj se odgovor ponajprije dobiva riječima. Time H. Arendt želi istaknuti da svaki ljudski čin zadobiva svoje kontekstualno značenje tek izgovorenim riječju, i osim toga njome se identificira činitelj kao onaj djelujući. H. Arendt to izražava na sljedeći način: "Djelovanje i govor uvijek otkrivaju ljudima tko su, aktivno ukazuju na osobnu jedinstvenost njihova bića, istovremeno nastupaju na pozornicu svijeta na kojoj prethodno nisu bili toliko vidljivi, naime tako dugo dok su se bez njihova vlastitog sudjelovanja pojavljivali samo jedinstveni oblici njihova tijela i ne manje jedinstven zvuk glasa" (Arendt, 1985: 169). Zato se može reći da neko djelovanje, koje nije govor u tome smislu, nije više ni djelovanje,

tada djelovanje postaje sila, nasilje, tj. tada se radi o pervertiranju djelovanja primjenom kategorije sredstvo-svrha. Ta kategorija uzeta je iz područja proizvođenja u njegovu instrumentalnom značenju, a sada se primjenjuje u području međuljudskog. S time je povezano i nastajanje osebuje usamljenosti onog koji djeluje, odnosno pervertiranjem odnosa djelovanja i govora neminovno dolazi do usamljenosti onoga koji djeluje, stoga njegovo djelovanje postaje nijemo (usp. Braun, 1994).

Nasuprot tome, jedinstvenost čovjeka kod Levinasa ne ovisi niti samo o njegovoj rođenosti niti samo o govoru, već je ponajprije povezana s čovjekovom osjetljivošću. Osjetljivost se može jednom izjednačiti s uživanjem, tako shvaćeno uživanje nije mišljenje, to nije neki intencionalni odnos spram svijeta, već je to vrsta života u nekome još neobjektivnom svijetu, u elementu. Međutim tako shvaćeno uživanje istovremeno je i odvajanje od elementa, jer se shvaća kao uživanje samog života, a to je užitek uživanja ili sreća. Dok se razdvajanje od elementa, koje nastaje kao posljedica uživanja savjesti, može označiti kao kretanje k egoizmu, u tome se kretanju Ja uvija u samog sebe i time singularizira.

To Levinas izražava ovako: "Unutarnjost uživanja razdvajanje je po sebi, način na koji se neko događanje, kao razdvajanje, može zbiti u ekonomiji bitka" (Levinas, 1961: 121-210).

To kretanje sreće kao uživanje uživanja samog otvara za Ja jednu posebnu dimenziju unutarnjosti, jer sreća se odvija u nutrini Ja i Ja se u svojoj unutarnjosti osjeća kao individuum koji je odvojen od svijeta. Levinasovim riječima: "Sreća je princip individuacije, ali individuacija po sebi poima se samo od

unutarnjeg, unutarnjošću. Individuacija, auto-personifikacija, supstancijaliziranje i neovisnost Ja odvijaju se u sreći uživanja; oni su zaborav beskonačne dubine prošlosti i instinkta koji ih drži zajedno" (*ibid.*). Međutim to je odvajanje istovremeno i neko kretanje kojim Ja biva osposobljeno da nešto započne, jer zaboravom prošlosti Ja se oslobađa, te je tek na taj način moguće stvaranje nečeg novog.

Po Levinasu je čin rođenja pradođaj toga odvajanja, a u njemu razdvojeno biće može uživati, jer "uživanje je navlastit događaj za biće koje je rođeno; biće razbija mirnu vječnost svoje egzistencije... da bi se priključilo jednoj osobi i ono, ako živi od svijeta, živi u sebi" (*ibid.*: 121). Svaki je novi početak, koji Levinas shvaća kao djelovanje, ponavljanje rođenja, ponavljanje prvog početka, kojim je svaki čovjek sposoban ponovno započeti. Levinas to obrazlaže ovako: "Svaki je trenutak historijskog vremena u kojem započinje djelovanje pobježe promatrano rođenje, pa prema tome razbija stalnost vremena povijesti... Unutarnji je život jedini način na koji ono zbiljsko može egzistirati kao pluralnost" (*ibid.*: 29-74). Taj unutarnji život Ja koji započinje rođenjem Levinas naziva psihizam, koji znači biti na neki način izvan totaliteta, odnosno živjeti razdvojeno i bez mogućnosti ponovnog vraćanja u totalitet svijeta. Zato se Levinasu povijest života pojedinačnog čovjeka nakon njegove smrti prikazuje kao uvođenje u totalitet povijesti, tj. nakon smrti konačno je izgubljena čovjekova jedinstvenost. Iz toga, po Levinasu, slijedi da ono "sada i ovdje", gdje obitava Ja, prvo, nikada ne pripada sasvim svijetu u kojem Ja živi i, drugo, ne dolazi od ovog svijeta: "Isto je tako neko biće, koje je na nekom

mjestu, zahvaljujući psihizmu nevezano za to mjesto, postavljeno na mjesto na kojem se drži, ono je neko, došlo tamo odnekuda drugdje” (*ibid.*: 25-69); “Rođenje jednog odvojenog bića, koje mora doći niotkuda, apsolutni početak, jest historijski apsurdan događaj” (*ibid.*: 26-71).

Inače, to isto misli i H. Arendt kada tvrdi kako individuum, kao rođeno biće, ostaje u mjeri vlastite jedinstvenosti uvijek stran u svijetu. H. Arendt to izražava ovako: “... jer svaka se pojedinačna osoba mora pomiriti sa svijetom u kojem je rođena kao strana i u kojem će uvijek ostati strana u mjeri svoje jasno određene jedinstvenosti” (Arendt, 1994: 110).

Na tome pojmu stranosti utemeljuje H. Arendt mogućnost volje u smislu mogućnosti negiranja sadašnjosti svijeta i planiranja nečeg novog. I Levinas isto tako utemeljuje volju na razdvajanju od svijeta zaboravom, doduše, to razdvojeno Ja nije neka *causa sui*, već pretpostavlja onog Drugog i intimnog Drugog. U tome smislu rođenje nekog Ja nije apsolutni početak, ali je početak razdvojenog života, tj. početak jednog vremenskog i prostornog poretka koji prije nije postojao i kojega više neće biti ni nakon smrti Ja. Prema tome, pluralnost ljudi koji međusobno mogu razgovarati određena je za Levinasa kao pluralnost razdvojenih Ja.

Ovdje isto tako valja naglasiti da u okviru društva oblikovanog prema modelu obitelji, kao kod Levinasa, nije potrebno političko djelovanje u smislu H. Arendt. Po Levinasu, ljudi se ne drže skupa i nisu zajedno poradi mogućnosti međusobnog djelovanja i govora, već su prije svega određeni da budu roditelji i djeca, odnosno braća i sestre. Stoga pravedno djelovanje u Levinaso-

vu smislu više odgovara onome što H. Arendt naziva djelatna dobrota.

H. Arendt naglašava da je fenomen dobrote nešto navlastito, što upoznajemo tek s dolaskom kršćanstva, jer ta osebujna dobrota nije nešto izvanredno i posebno niti jednostavno korisno, već se u dobroti otkriva “da je činiti dobra djela bitna mogućnost ljudskog djelovanja” (Arendt, 1985: 70). Za razliku od političkog djelovanja, ono što H. Arendt naziva djelujuća dobrota ne smije se javno pojavljivati, jer takva vrsta dobrih djela gubi svoju dobrotu čim postane poznata. Moglo bi se reći da bi djelujuća dobrota, kada bi postala javna, mogla zahtijevati i neku vrstu protuusluge, a tada bi se radilo o razmjeni. Ili, moglo bi se tražiti priznanje u vidu neke nagrade, odnosno tako bi se mogla zadovoljiti samo dobra savjest onog koji djeluje. Stoga su dobra djela koja su postala poznata u najboljem slučaju korisni i dobri čini, međutim ona su izgubila svoju dobrotu jer ona je nešto bitno nenadoknadio. Prema tome, naglašava H. Arendt, ta dobra djela moraju biti zaboravljena i taj zaborav mora nastupiti prije nego što dobra djela postanu poznata, a to je moguće jedino ako su dobra djela diskretna. Zato bi se moglo reći kako je djelatna dobrota vrsta djelovanja koje se suspreže od bilo kakve protuusluge, ali isto tako i od izražavanja same sebe i onog koji djeluje.

Postoji još jedna sličnost između činitelja dobrog H. Arendt i onoga koji prema Levinasu pravedno djeluje: naime onaj koji djeluje pravedno nije sam po sebi dobar, već djeluje iz ljubavi spram dobrote. Za H. Arendt takav bi dobar čovjek zračio dobrotom, pa za njega i ne bi bilo nužno da djeluje; osim toga čovjek i ne može biti dobar jer, kako ona kaže, “sama dobrota – kao

i mudrost u antici – mora biti svojstvo koje ne pripada čovjeku, nego samo bogovima” (*ibid.*: 73). Drugim riječima, čovjek može samo ljubiti dobrotu, a ta se ljubav može proživjeti samo u djelatnoj dobroti. S druge strane, za Levinasa kretanje moje čežnje k transcendentnim Drugima, koji su dobrota, mora značiti kretanje moje odgovornosti za Drugog čovjeka, u čijem licu osjećam trag dobrote. Na taj je način to moje kretanje u svijetu zapravo moje pravedno djelovanje za svijet ili moje “dočekivanje”, prihvaćanje svijeta.

Razmatrajući problem djelatne dobrote, H. Arendt kao primjer ponajprije spominje Isusa iz Nazareta, te o njemu kaže da “jedina djelatnost koju je Isus dokazano učio riječju i djelom jest djelatnost dobrote, a ta djelatnost očito ima tendenciju skrivanja od očiju i ušiju ljudi” (*ibid.*: 71). U tome kontekstu navodi i “pripovijest iz Talmuda o tridesetšestorici pravednih radi kojih je Bog spasio svijet; tko su oni nitko ne zna, najmanje oni sami” (*ibid.*). Pritom izgleda da i sama H. Arendt tu prikrivenu pravednost ljudi u svijetu izjednačava s prije opisanom djelujućom dobrotom.

Međutim, po H. Arendt, onaj kojega je zahvatila ljubav prema dobroti ostaje sam, jer on, doduše, živi u svijetu i s drugim ljudima, ali ta njegova djelatnost dobrote mora ostati prikrivena od drugih ljudi ako hoće da njegova djela budu nešto dobro. Dapače, onome koji djeluje dobro ne mogu ni sama ta njegova dobra djela praviti društvo, jer ne smiju postati javno poznata, pa čak ni njemu samom. H. Arendt navodi da je tako nešto moguće u slučaju usamljenog mislioca, koga njegove misli itekako mogu pratiti. Međutim usamljenost onoga koji prakticira djelujuću dobro-

tu razlikuje se od usamljenosti mislioca još i po tome što se mislilac ne-odvaja od svoga svijeta, odnosno mislilac ostaje u svijetu djelujući na njega, mada to ne čini u javnosti, u zajedničkom životu ljudi. Iz tih je razloga za H. Arendt djelujuća dobrota ne samo apolitička, kao djelatnost mislioca koji se povlači od svijeta, već antipolitička, jer se odnošenje djelujuće dobrote spram svijeta u kojem se dobrota prakticira može označiti kao neko aktivno negirajuće. To H. Arendt određuje na sljedeći način: “Utoliko ona (djelujuća dobrota, *op. a.*), bježeći iz svijeta i skrivajući se od njegovih stanovnika, negira prostor što ga svijet daje ljudima, a prije svega prostor javnosti u svijetu, u kojem sve i svakoga vide i čuju drugi” (*ibid.*: 74).

Time je ustanovljena usamljenost onoga koji djeluje iz ljubavi za dobrotu, ali to ne znači da su njegova djela bez posljedica te da putem njih ne nastaju neka odnošenja između njega i drugih ljudi. To samo znači da tim putem ne nastaju nikakva javna i politička odnošenja, odnosno moglo bi se reći da se tu u okviru javnosti stvara zaštićeno mjesto privatnosti i tajne. I u jednom drugom kontekstu spominje H. Arendt antipolitički karakter Isusova učenja, jer jedino ljubav za njega ima moć praštanja. I to u smislu da ljubav zaboravlja i ostaje slijepa za sve ono što je vidljiv i shvatljiv lik neke osobe, drugim riječima, ljubav ne voli radi prednosti, talenta ili mana, sposobnosti i promašaja, tj. radi onoga što čini “naše mjesto i položaj u svijetu”, već ljubav usmjerava svoj “neusporediv pogled” na ono “tko osobe” (*ibid.*: 237) koju voli. Prema tome, tu se radi o odnošenju koje je izvan javnosti i koje se može uspoređivati s djelatnom dobrotom ili, kako kaže H. Arendt: “Ljubav po svojoj biti

nije samo ne-svjetovna, već čak svijet-razarajuća, pa stoga ne samo apolitička nego čak i antipolitička – vjerojatno najmoćnija od svih antipolitičkih snaga” (*ibid.*: 238). A kako su ljubav i dje-latna dobrota sama srž Isusova učenja, to objašnjava i “duboko suparništvo između ranog kršćanstva i *res publica*, stvari javnosti” (*ibid.*: 71), jer se kršćansko zajedništvo iskazuje u obliku života obitelji, i to u smislu bratstva svih kršćana (usp. Kemper, 1993).

Izgleda da je pravedno društvo, u kojem bi, prema Levinasu, svi ljudi trebali živjeti kao braća, također koncipirano prema modelu obitelji, te je takvo društvo očito nešto anti-političko. U svome konceptu društva Levinas nastoji izbjeći povijesno prihvaćene strukture države i njenih institucija, jer su u njima ljudska djelovanja ustrojena prema pravilima ekonomskog života i kao takva nisu pravedna. Prema Levinasu, onaj koji pravedno djeluje zapravo je stranac u svijetu, jer njegova djela moraju ostati diskretna, a osim toga on mora, bez bilo kakvih posebnih očekivanja za sebe, djelovati za dobro drugih ljudi. Ako se pak pretpostavi da zajedništvo s drugim ljudima nastaje tek u svjetlu javnosti, tada bi onaj koji djeluje pravedno bio isto tako usamljen kao i činitelj dobrih djela kod H. Arendt. Međutim Levinas shvaća pravedno djelovanje na drugačiji način, naime pravedno djelovanje samo je odgovor na poziv onog Drugog, i u tome smislu onaj koji pravedno djeluje nikada nije sam, jer mu se ono dobro za kojim žudi obraća u licu njegova bližnjeg. Štoviše, on nikada nije sam, jer se njegovo pravedno djelovanje sastoji u prihvaćanju svojega bližnjega u vlastito skrovište, obitavalište. Doduše, u tome obitavalištu može prihvaćeno i odvojeno Ja,

odnosno onaj Drugi kojega se prihvatilo, ipak biti samo usprkos prisutnosti onoga koji ga je prihvatio. No tako se nešto može dogoditi samo pod pretpostavkom da prihvaćeno i odvojeno Ja neće biti ometano pozivima onog Drugog. S druge strane onaj koji prihvaća Drugog nije u istome smislu usamljen, jer je to njegovo prihvaćanje odgovor na poziv onoga kojega je primio, prihvatio.

I, konačno, iako onaj koji djeluje pravedno nije sam, njegovo se djelovanje kloni javnosti i, još više, tako dugo dok društvo u kojem se vrše pravedna djelovanja nije pravedno društvo u smislu zajednice bratstva, pravedno djelovanje ne pripada poretku tog društva. Međutim valja naglasiti da je za Levinasa pravedno društvo moguće samo u mesijanskim vremenima ili, drugačije rečeno, mesijansko društvo može biti definirano nastupanjem pravednog društva. Društvo u kojem mi živimo nije pravedno, između ostalog i zato što, po Levinasu, ljudi, pojedinci još uvijek ne čine navlastito zajedništvo, čovječanstvo. Zato se i rijetka doista pravedna djelovanja odvijaju u okvirima društva koja za takva djelovanja još nisu spremna, te iz toga slijedi kako je pravedno djelovanje nešto nužno za uspostavljanje mira među ljudima. Takvo društvo mira Levinas određuje ovako: “Mir, koji je zadan u blizini i od kojega me bližnji ne može otpustiti; dakle mir u mojoj odgovornosti, mir čiji sam ja talac, mir čije je postizanje jedino moja zadaća, s kojim se upuštam u lijepu i opasnu vratolomiju” (Levinas, 1978: 212).

Time se Levinasu postavlja teško pitanje o mogućnosti pravednog djelovanja u jednom nepravednom društvu. Za H. Arendt ne-nasilno djelova-

nje nije problem u području političkog, jer svako djelovanje načelno sadrži element govora ili jest govor. Nasuprot tome, kod Levinasa neko je djelovanje pravedno samo ako odgovara onome što H. Arendt naziva djelujuća dobrota, odnosno ako se izmiče iz područja političkog, tj. borbe za priznanje bilo ekonomskog bilo povijesnog karaktera. Dakako, to pravedno djelovanje zahtijeva određeni okvir u kojem bi bila moguća praksa pravednog djelovanja, a taj bi okvir trebao jamčiti mogućnost takva djelovanja. Takav okvir, po Levinasu, nudi samo liberalna država.

H. Arendt razlikuje dvije vrste slobode: jedna je sloboda filozofijskoga karaktera, sloboda volje, a druga je politička sloboda. Filozofijska se sloboda, prvo, očituje u sposobnosti volje da se distancira od svijeta; volja može sebi taj svijet predstaviti i drugačijim nego što on doista jest. Drugo, volja može birati između više različitih projekata u svijetu i za svijet. Nasuprot tome, politička je sloboda stvarna mogućnost da se učini ono što se hoće ili što se treba učiniti, tj. tu se pomiče akcent od slobode volje k slobodi moći-znati. Montesquieu, kojeg H. Arendt ovdje citira, čak podvrgava slobodu volje političkoj slobodi, i to na sljedeći način: "... politička sloboda može se sastojati samo u tome da se može činiti ono što treba htjeti i ne biti prisiljen činiti ono što se ne smije htjeti" (Arendt, 1998: 426).

Za razliku od slobode volje politička sloboda nije povezana s nekom mogućnošću individuuma, već ovisi o izvanjskim uvjetovanostima koje onome koji djeluje trebaju dati osjećaj sigurnosti. Odnosno onaj djelujući trebao bi zadržati smjelost za djelovanje, i to bez straha od drugih koji također djeluju. H. Arendt tu se opet poziva na Montes-

quieu: "Politička se sloboda sastoji u sigurnosti, ili najmanje u vjeri koju se ima u svoju sigurnost" (*ibid.*: 189). Stoga je upravo zadaća državnih institucija i zakona da posreduju tu vjeru u vlastitu sigurnost, tj. oni "s iznimkom tiranije u kojoj jedna samovoljna volja svima vlada... ipak otvaraju neki međuprostor za slobodno djelovanje" (*ibid.*: 426; usp. Brunkhorst, 1999).

Iz toga se pojmovnog sklopa H. Arendt nadaje sljedeće: politička sloboda znači i jest stvar nekog "ja-mogu", dok je suprotno tome filozofijska sloboda neko "ja-hoću". U skladu s tim politička je sloboda nešto što pripada građaninu, odnosno ona izlazi na vidjelo samo u zajednicama pluralnosti, a to je prostor međusobnog zajedničkog rada i djelovanja mnogih, tj. tu se radi o odnošenjima koja su ustanovljena na pravilima uspostavljenim u zajedničkom životu. Drugim riječima, za H. Arendt politička je sloboda nešto što bezuvjetno pretpostavlja i zahtijeva ljudsku pluralnost, a tako pojmljena pluralnost ne može biti puko proširenje odnosa "ja-ti". Ona tu naglašava, a to je inače jedna od njenih omiljenih tema, temeljnu razliku između zajedničkog djelovanja u svijetu i usamljenog posla mišljenja, koje se "odvija u razgovoru udvoje, čovjeka sa samim sobom" (Arendt, 1998: 426; usp. Heuer, 1992). Međutim takvom vrstom razgovora nikada se ne dolazi do nekoga zbiljskoga "mi", odnosno do istinite pluralnosti djelovanja. U tome kontekstu kritizira H. Arendt moderne filozofe K. Jaspersa i M. Bubera, koji su pokušavali prenijeti taj karakter unutarnjosti, koji odlikuje tu vrstu razgovora, na političku sferu, primjerice, Buber sa svojom filozofijom odnosa "ja-ti". Nasuprot tome, samoj političkoj sferi uvijek pripada po-

litička sloboda, ali koja uvijek ostaje i ograničena sloboda. Stoga u području političkog, kako naglašava H. Arendt, izlazi na vidjelo da su “moć i sloboda u sferi političke pluralnosti doista sinonimni” (Arendt, 1998: 427; usp. Reist, 1990).

Za Levinasa je sloboda isto tako nešto nedostatno kada se radi o djelovanju u svijetu i na svijet. Stoga kaže: “Velike meditacije o slobodi kod Hegela daju nam razumjeti da dobra volja sama po sebi nije istinita sloboda, i to tako dugo dok ne raspolaže sredstvima za svoje ozbiljenje... Sloboda nema nikakvu zbiljnost izvan socijalnih i političkih institucija” (Levinas, 1961: 218-353). Sama po sebi volja je uvijek izručena tiraniji, nasilju drugih ljudi, čak gladi i žeđi, tj. osobnim potrebama. Samim time volja je nesposobna da djeluje slobodno, jer svoje činjenje podvrgava unutarnjim i izvanjskim nužnostima. Čak i neka posebna unutarnja distanca koju bi pateći individuum mogao zauzeti spram svoje vlastite boli, kao i spram onoga koji ga ugnjetava, nije za Levinasa rezultat djelovanja neke urođene čovjekove sposobnosti. Tako se nešto treba naučiti ili, drugačije rečeno, unutarnja čovjekova sloboda nije ništa drugo nego pounutrenje izvanjske, političke slobode. To Levinas izražava ovako: “Da bi se onome apсурdnom i njegovoj sili suprotstavila neka unutarnja sloboda, mora se biti odgojen” (*ibid.*: 219-354). Prema tome, institucije mogu jamčiti slobodu djelovanja, jer one nisu ovisne o pojedinačnoj volji te zato nisu podvrgnute pojedinačnim egoizmima, jednako kao što ne mogu biti žrtve ljudskih slabosti i njihove povredivosti. Ta neovisnost institucija znači da su one same postigle određeni odmak spram individualnosti pojedinih

ljudi, onih istih koji su ustrojili i oživotvorili te institucije. Po Levinasu, ljudi su povredljivi samo kao individue, pa prema tome institucije kao takve nisu neposredan izraz nekog individualnog središta moći koje autoritativno vlada ostalim individuama. Institucije nisu neposredno povezane s individuama, čija bi povredivost značila njihovu vlastitu povredivost. Prema tome, institucije su izraz i djelo onoga što se izmiče individualnosti svakog čovjeka, tj. institucije predstavljaju ono što je zajedničko svim ljudima, dakle one su izraz i djelo ljudskog uma.

Zatim, neovisnost institucija o pojedinačnoj volji znači da one posjeduju vlastitu egzistenciju, neovisnu o pojedinačnim ljudima koji su ih stvorili. Neovisnost institucija također je zajamčena zakonima, a zakoni su pak nešto što je pismeno ustanovljeno. Levinas to izražava ovako: “Sloboda je ‘uklesana’ na kamenu ploče na kojoj su zakoni zapisani i, tako zakopana, ima institucionalnu egzistenciju. Sloboda počiva na napisanom tekstu; napisani tekst, duše, može biti uništen, ali on je trajan; u napisanom tekstu, dakle izvan čovjeka, sloboda ima za čovjeka svoje mjesto očuvanja.” (*ibid.*; usp. Chalier, 1993)³.

Tu vrstu sigurnosti koju osiguravaju institucije Levinas naziva mir. Taj mir međutim nije ne-nasilnost dobrote koja je utemeljena u mojoj odgovornosti za sve ljude, već je to mir koji je negativno definiran odsutnošću napadačke sile, tj. rata shvaćenog u vrlo širokom smislu. O tome Levinas kaže: “Loš mir bolji je nego dobar rat. No

³ Ona upozorava kako je spominjanje “ploče” na kojoj su napisani zakoni jasno podsjećanje na zakone dane od Boga.

apstraktni mir koji traži stabilnost državnih moći u politici, a koji se brine za zakone putem prisile ka pokornosti” (Levinas, 1987: 184). Drugim riječima, takvim mirom institucija omogućava slobodno djelovanje individua, međutim takav mir je, kako naglašava Levinas, vrlo nasilan.

Za Levinasa sloboda djelovanja ne počiva samo na političkim institucijama, već isto tako i na jednom drugom proizvodu ljudskog uma, a to su znanost i tehnika. Za državu je tehnika sredstvo kojim se ljude oslobađa od njihove materijalne ovisnosti, odnosno na taj se način uspostavlja mir među ljudima i omogućuje slobodno djelovanje. O pitanju ljudskih prava, koje zauzima središnje mjesto u Levinasovoj političkoj filozofiji, on kaže sljedeće: “Znanost i mogućnosti tehnike prvi su uvjeti koji doista omogućuju poštivanje ljudskih prava” (*ibid.*: 180).

Pismeno ustanovljeni zakon i znanost uvjeti su da čovjek doista može djelovati slobodno te da njegova sloboda nije prepuštena slučaju ili snazi drugog čovjeka. Zakoni daju siguran okvir i oruđe za takvo djelovanje, tj. bez

zakona i znanosti čovjeka se ne može nazvati istinski slobodnim. Pritom Levinas opetovano naglašava kako zakon i znanosti na osnovi svog univerzalističkog karaktera nužno zaboravljaju individualnost čovjeka, pa iz toga slijedi da oni nužno sadrže vrstu sile koja je povezana s njihovom objektivnošću i neutralnošću (usp. Moses, 1993).

Po Levinasu, ta sila zakona nije nepodnošljiva zato što dokida sreću pojedinca i ograničava njegove moći, već se tu radi o sili protiv onog Drugog. Prema tome, Levinas očito ne smatra da individualnosti primarno pripada sreća, jer potreba za srećom vodi k odavanju Ja i zaboravu onog Drugog. Zato on može tvrditi da ne postoji pravedno društvo razdvojenih individua koje jedino traže sreću, kao ni društvo čisto umnih bića. To bezuvjetno traženje sreće kao principa individuacije ne vodi k pravednom društvu nego k egoizmu, odnosno individualnost koju treba štiti jest prije svega individualnost onog Drugog.⁴ Zato se i moja jedinstvenost pred zakonom ne iskazuje kao moj zahtjev za srećom, već kao moja odgovornost za onog Drugog i za sve ljude.⁵

⁴ Ovdje se pokazuje kako se u Levinasovoj političkoj filozofiji odbacuje svaka vrsta utilitarizma. Usp. Chalić, 1993.

⁵ Hayat (1995) vrlo uvjerljivo pokazuje da za Levinasovo shvaćanje odnosa etike i politike podjednaku važnost imaju neophodnost institucija s jedne strane i nužnost “etičkog individualizma” s druge strane.

LITERATURA

- Arendt, H. (1985) *Vita Activa*. München.
- Arendt, H. (1994) *Zwischen Vergangenheit und Zukunft*. München.
- Arendt, H. (1998) *Vom Leben des Geistes*. München.
- Benhabib, S. (1996) *The Reluctant Modernism of H. Arendt*. Thousand Oaks.
- Bernasconi, R. (1995) "Only the Persecuted...": Language of Oppressor", u: A. T. Peperzak (ur.), *Ethics as First Philosophy*. New York-London.
- Bernasconi, R. (1998) "Wer ist der Dritte?", u: B. Waldenfels i I. Darman (ur.), *Der Anspruch des Anderen*. Freiburg-München.
- Bernasconi, R. i Critchley, S., ur. (1991) *Re-Reading Levinas*. Bloomington, Indiana U. P.
- Braun, M. (1994) *H. Arendts transzendentaler Tätigkeitsbegriff*. Frankfurt.
- Braun-Moore, P. (1989) *H. Arendts Philosophy of Natality*. Macmillan Press.
- Brunkhorst, H. (1999) *H. Arendt*. München.
- Canovan, M. (1992) *H. Arendt: A Reinterpretation of Her Political Thought*. Cambridge U. P.
- Chalier, C. (1993) *L'utopie de l'humain*. Paris.
- Delhom, P. (2000) *Der Dritte*. Freiburg-München.
- Derrida, J. (2007) *Pisanje i razlika: nasilje i metafizika*. Sarajevo-Zagreb.
- Habermas, J. (1998) *H. Arendts Begriff der Macht*, u: *Philosophisch-politische Profile*. Frankfurt.
- Hayat, P. (1995) *E. Levinas, éthique et société*. Paris.
- Heuer, W. (1992) *Citizen-Persönliche Integrität und politisches Handeln*. Berlin.
- Kemper, P. (ur.) (1993) *Die Zukunft des Politischen. Ausblicke auf H. Arendt*. Frankfurt.
- Krewani, W. (1992) *E. Levinas, Denker des Anderen*. Freiburg-München.
- Krewani, W. (2006) *Es ist nicht alles unerbitterlich, Grundzüge der Philosophie E. Levinas*. Freiburg-München.
- Levinas, E. (1961) *Totalité et Infini*. Den Haag. (Njemački prijevod: *Totalität und Unendlichkeit*, Freiburg-München, 1987)
- Levinas, E. (1976) *Difficile Liberté*. Paris.
- Levinas, E. (1978) *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Den Haag (posveta).
- Levinas, E. (1987) *Hors Sujet*. Montpellier.
- Levinas, E. (1988) *Ethique et Infini*. Paris.
- Moses, St. (1993) "Gerechtigkeit und Gemeinschaft bei E. Levinas", u: M. Brumlik i H. Brunkhorst (ur.), *Gemeinschaft und Gerechtigkeit*. Frankfurt.
- Reist, M. (1990) *Die Praxis der Freiheit: H. Arendts Anthropologie des Politischen*. Würzburg.
- Saaner, H. (1997) "Die politische Bedeutung der Natalität bei H. Arendt", u: Hanzfried/Hefti (ur.).
- Waldenfels, B. (1995) *Deutsch-Französische Gedankengänge*. Frankfurt.
- Weber, E. (1990) *Verfolgung und Trauma*. Beč.
- Weber, E., ur. (1994) *Judisches Denken in Frankreich*. Frankfurt.

Agency and “Ethical Resistance”: Hannah Arendt and Emmanuel Levinas

SUMMARY The author compares Hannah Arendt’s political thought and Emmanuel Levinas’s ethical theory which, at first sight, have not much in common, but which can nevertheless be compared productively. Their analyses of the distinctive features of the modern world and the human condition within it are compared at three levels: first, the author points to the problem of human agency in society, which should be free and just; second, he addresses the issue related to institutions, that should provide a suitable framework for human agency and warrant the stability of justice; and third, he seeks to explain the importance of power as non-verbal agency.

KEYWORDS Hannah Arendt, Emmanuel Levinas, ethics, agency, institutions, power, philosophy of Otherness

ARENDR I KANT: RAVNOPRAVNI DRUGI I "PROŠIRENI NAČIN MIŠLJENJA"

Waltraud Meints

*Hannah Arendt centar,
Sveučilište Oldenburg*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: rujna 2007.

Sažetak Promišljajući o dvama velikim rezovima u ljudskoj povijesti u sredini posljednjega stoljeća, čije su šifre Auschwitz i Kolima, i istodobnoj krizi političkoga mišljenja, Hannah Arendt nije samo radikalno podvrgla kritici tradicijski odnos filozofije i politike, nego je i temeljito iznova odredila uobičajene pojmove političkoga mišljenja. Nije samo kritizirala odsutno držanje tradicijske filozofije spram politike, nego je ujedno za one koji su, ne svojom voljom, isključeni iz života političke zajednice zahtijevala uvjete za mogućnost participacije: pravo da imaju prava. Poveznica između krajnosti toga samo naizgled disparatnoga pokreta mišljenja nastala je u H. Arendt ponajprije iz osobnoga iskustva: osamnaest godina dijelila je iskustvo izbjeglica i apatrida, a kao "izučena" filozofkinja poznavala je kobno držanje filozofa kao takva prema politici. Kako se onda mogu povezati filozofija i politika? Kakvo značenje ima mišljenje za političko, a kakvu relevantnost političko za mišljenje? To su pitanja koja zaokupljaju H. Arendt i koja ona osvjetljava iz različitih perspektiva. Tragaajući za odgovorima, ona se na koncu okreće filozofiji Immanuela Kanta. Ovdje želimo prikazati kako se H. Arendt kroz Kantovu filozofiju opira od tradicijske filozofije.*

Ključne riječi Hannah Arendt, Immanuel Kant, tradicijska filozofija, filozofija i politika

Promišljajući o dvama velikim rezovima u ljudskoj povijesti sredinom posljednjega stoljeća, čije su šifre Auschwitz i Kolima, i istodobnoj krizi političkoga mišljenja, Hannah Arendt ne samo da je radikalno pod-

vrgla kritici tradicijski odnos filozofije i politike nego je temeljito iznova odredila i uobičajene pojmove političkoga mišljenja. Ne samo što je kritizirala distanciranost tradicijske filozofije spram politike nego je ujedno zahtije-

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu "Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts" održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

vala da oni koji su, ne svojom voljom, isključeni iz života političke zajednice, dobiju mogućnost participacije: pravo da imaju prava. Spajalica, koja je povezivala krajnosti toga samo prividno dispartatnoga pokreta mišljenja, nastala je u H. Arendt u prvom redu iz osobnoga iskustva: 18 godina dijelila je sudbinu izbjeglica i apatrida – a kao “izučena” filozofkinja poznavala je kobno držanje filozofa kao takva prema politici. Kako se onda mogu dovesti u vezu filozofija i politika? Kakvo značenje ima mišljenje za političko i koliku relevantnost ima političko za mišljenje, to su pitanja koja zaokupljaju H. Arendt i koja ona osvjetljava iz različitih perspektiva (Arendt/Jaspers, 1985: 326)¹. Tragajući za odgovorima, ona se na koncu okreće filozofiji Immanuela Kanta. Ovdje želimo prikazati kako se H. Arendt kroz Kantovu filozofiju opršta od tradicijske filozofije.

I. Dvostruka određenost moći suđenja

Smrt je spriječila filozofkinju nataliteta da razvije implikacije svoga pojma moći političkoga suđenja (Arendt, 1985a). Priznajući značenje koje za cjelokupno njezino djelo ima u fragmentima preostala teorija moći političkoga suđenja, niz je tumača H. Arendt pokušao “rekonstruirati” taj pojam (Beiner, 1985: 176 i d.; usp. i Bernstein, 1986; Hermenau, 1999; Saavedra, 2002; Wellmer, 1996). Za istraživanje su bile relevantne tri interpretacijske hipoteze orijentirane na povijest djela što ih je razvio Ronald Beiner, koji je izdao ru-

kopise predavanja H. Arendt o Kantovoj političkoj filozofiji: (1) Ona se nije bavila jednom teorijom suđenja, nego dvjema – jednom iz perspektive djelovanja i jednom iz perspektive neutralnoga gledatelja (usp. Beiner, 1985; Benhabib, 1998). (2) Obje koncepcije impliciraju korjenitu promjenu perspektive, koja se može opisati kao “raskid” ili kao “obrat” (usp. Beiner, 1985). (3) Proces Eichmannu bio je povod za raspravu H. Arendt o moći suđenja.² Postoji, zaključuje Ronald Beiner, “duboka napetost između ranijih promišljanja H. Arendt o sudu (...) i onoga što se čini njezinom konačnom formulacijom” (usp. Beiner, 1985). Polazeći od teze o raskidu u njezinim promišljanjima o suđenju, ističe se da nije mogla riješiti napetosti u konceptu suđenja. Richard Bernstein to svodi na očito protuslovlje između mišljenja i djelovanja u njezinu djelu:

A flagrant contradiction (...) stands at the heart of her work. It is the conflict between her two central concerns – acting and thinking – and it comes into clear focus in her reflections on judging. (Bernstein, 1986)

Ta tumačenja smatram dvojbenima jer se napetost između sudećega kao djelujućega i sudećega kao gledate-

¹ “Posve sam u radu na *Vita activa* pa sam morala upravo temeljito zaboraviti na odnos filozofije i politike, koji me, zapravo, još više privlači.”

² Nasuprot tome valja konstatirati da H. Arendt u svojim ranim zabilješkama iz 1950. godine o planiranome uvodu u politiku formulira “da se političko mišljenje bitno temelji na moći suđenja”. Ona se u svome razumijevanju moći suđenja već tu poziva na Kantovu treću kritiku (Arendt, 1993: 19 i d., također 98 i d.; usp. Saavedra, 2002: 110 i d.). Saavedra i Hermenau u svojim se radovima protive i poduzetoj podjeli na rano i kasno djelo, ne određujući međutim dvostruko moć suđenja. Usp. i Moses, 2000: 85 i d.; Benhabib, 2000: 96 i d.

lja mora pojmiti nužnom. Tada postaje jasno da nipošto nije riječ o dvama nekompatibilnim konceptima. H. Arendt dvostruko određuje moć suđenja (usp. Arendt, 1993: 95 i d.). Operacijski načini moći suđenja što ih tumači prikazuju nespojivima ne mogu se razdvojiti a da, slijedom toga, ne budu identični. No teza o dvostrukoj određenosti moći suđenja može se, dakako, objasniti tek kada se shvati fragment H. Arendt o suđenju pred pozadinom “dvostruko konotiranoga tradicijskog raskida” (Grunenberg; usp. 2007; vidi i 2006b). Kako ona shvaća demontažu tradicijske političke filozofije, pokazuje se i u načinu kako pokušava razumjeti objektivni raskid s tradicijom koja znači Auschwitz.

Sljedeće je stajalište H. Arendt u raspravi o “judgingu” njezino tumačenje Kantove *Kritike moći suđenja*. Sumnja se može li se ona u svom naumu uopće pozivati na Kantovu filozofiju. Njezino čitanje protuslovi “duhu” Kantove filozofije. Tako Richard Bernstein niječe uopće mogućnost pozivanja na Kanta:

Arendt well knew that, even though she evokes the name of Kant, she was radically departing from Kant. There is no question in Kant that the “ability to tell right from wrong” is a matter of practical reason and not the faculty of reflective judgment which ascends from particulars to generals or universals. (Bernstein, 1986: 247)

Također se kritizira to što H. Arendt užasno brka antičke i moderne koncepte suđenja te poravnava načelne razlike. Tako Seyla Benhabib citira Christophera Lascha, koji upozorava na ovu “nepreciznost” u H. Arendt:

Ona, s jedne strane, zastupa tezu da je suđenje bitno politička vrlina, što očito potječe od Aristotelova shva-

ćanja politike, prema kojemu je ona segment praktičnoga uma. S druge strane, poziva se na Kanta kao izvor svoje ideje o suđenju i time iznosi posve drugačije shvaćanje politike. Prema tome, političko djelovanje ne mora se temeljiti na praktičnim umijećima, nego na općim moralnim načelima (...). Njezino raspravljanje o suđenju ne pomaže razjašnjenju razlike između antičkoga i modernoga shvaćanja morala i politike, nego, štoviše, miješa oba shvaćanja. (Benhabib, 1998: 273 i d.)

Zanimljivo je i različito lociranje tumačenja Kanta H. Arendt u sporu između moderne i postmoderne, koji je osamdesetih i devedesetih godina posljednjega stoljeća dominirao filozofskom raspravom. Dok samozvani zastupnici “nedovršene moderne” – primjerice, Jürgen Habermas (usp. 1983: 409), Albrecht Wellmer (1996) i Seyla Benhabib (1998; usp. i D’Entreves, 1994) – tumače fragment moći političkoga suđenja H. Arendt u duhu komunikacijske varijante praktičnoga uma, dotle ga David Ingram (1988) i Dana Villa (1996) shvaćaju u duhu “postmodernih” mislilaca, kao što je, primjerice, Jean-Francois Lyotard (Lyotard/Thebaud, 1985), koji reflektirajuću moć suđenja čine temeljem svake spoznaje (usp. 1989; vidi i 1993).

Za razliku od tih tumačenja, koja H. Arendt lokaliziraju ili u diskurs moderne ili u onaj postmoderne, može se, dakako, njezin fragment o suđenju predstaviti i kao odnos prema moderni koji se ne uklapa u sređujuće polariziranje moderne i postmoderne. Jer ona nipošto ne tumači Kantovu kritiku moći suđenja kao komunikacijski obrat praktičnoga uma. No isto tako ne tvrdi da je refleksivna rasudna moć temelj ili pret-

postavka svih sudova. Također, za nju ni takozvana moderna nije projekt koji valja ili dovršiti u budućnosti ili posve odbaciti, već je to projekt kojemu treba korjenita kritika. No to ne znači da se ne bi mogli naći argumenti za gore grubo opisane, međusobno konkurentne pozicije H. Arendt. No stilizacije te vrste zatvaraju pogled na njezin izvorni doprinos novome razumijevanju svijeta i samorazumijevanju, za što nalazi uporišta u Kantovoj kritici moći suđenja. Da kažemo zaoštreno i paradoksalno: ponovnim čitanjem Kantove filozofije H. Arendt uspijeva osloboditi skrivenu tradiciju političkoga mišljenja, koja omogućuje izlaz iz aporija tradicijske filozofije – dakle i kantovske. Utoliko je njezina kritika Kantove filozofije ujedno negativna i spasilačka. Nedvojbeno je njezina kritika tradicije, a time i Kanta, načelna: njezino odbacivanje kantovskoga “fakta uma”, kojemu suprotstavlja fakt nataliteta i pluraliteta, njezino deciderano odbijanje svakoga oblika filozofije povijesti, njezina oštra kritika Kantove filozofije morala (usp. Arendt, 1989: 44 i d.).³ A ipak se nadovezuje na Kantovu treću kritiku – ali ne da je ostavi onakvom kakva jest, nego da je politički okrene.

Tim pozivanjem na Kanta može se spoznati kakva je njezina “demontaža” zapadne tradicije političkoga mišljenja u obzoru raskida s tradicijom. Jer ono što ona u svome članku o Walteru Benjaminu ističe o njemu, Franzu Kafki i Martinu Heideggeru – da naime “zahvat u morsko dno prošloga (...) ima tu svojstvenu dvostrukost htijenja očuvanja i destruiranja po sebi” – odnosi se i na njezino vlastito ophođenje s prošlo-

šću nakon raskida s tradicijom (*ibid.*: 232)⁴. Tako se može opisati i njezin pristup Kantovoj kritici moći suđenja Benjaminovim načinom mišljenja, što ga je ona opisala:

To mišljenje, hranjeno aktualnosti-ma, radi s “krhotinama mišljenja”, koje ga mogu otkinuti od prošlosti i okupiti oko sebe. Poput lovca na bisere, koji se spušta na morsko dno ne da bi to dno iskopao i iznio na dnevno svjetlo, nego da bi u dubini iščupao bogato i rijetko, bisere i koralje, te kao fragmente spasio na površinu dana, to mišljenje roni u dubine prošlosti, *ali ne da bi je oživilo kakva je bila* (moje isticanje) i pridonijelo obnavljanju prošlih vremena. Ono čime se to mišljenje rukovodi jest uvjerenje da je živo, doduše, prolazno, ali da je proces truljenja istodobno proces kristalizacije (...). (*ibid.*: 242)

II. Novo razumijevanje odnosa prema svijetu i prema sebi u H. Arendt

Kao što je poznato, H. Arendt nije se smatrala samo filozofkinjom; ona se jasno stavljala i na stranu onih čiji je decideran naum bio da se ruši zgrada filozofije:

Otvoreno sam pristupila onima koji već neko vrijeme pokušavaju demontirati filozofiju sa svim njezinim kategorijama koje poznajemo od njezinih početaka u Grčkoj sve do današnjega dana. (Arendt, 1979a: 207)

To, samorazumljivo, znači da se ona – slijedeći svoga učitelja Martina Heideggera – ne samo oprostila sa svakom

³ Poglavlje “Gedanken zu Lessing. Von der Menschlichkeit in finsternen Zeiten”.

⁴ Poglavlje “Walter Benjamin”.

transcendentalnom filozofijom subjekta nego ju je i oštro kritizirala (usp. Grunenberg, 2007). No ona ne vjeruje ne samo modernoj filozofiji, nego i cjelokupnoj zapadnoj tradiciji političkoga mišljenja, čijim početkom smatra Platona, a krajem Karla Marxa. Prema njezinu mišljenju, u toj je tradiciji eklatantno pogrešno shvaćen proprij političkoga (usp. Arendt, 1957: 9 i d.). Društvenu i političku zbilju – “svijet mnogih”, “područje samo ljudskih prilika”, kako ih ona često naziva – odbacili su tradicijski filozofi metaforama poput “tama”, “zbrkanost”, “zavaravanje”. Nasuprot tome, oni okreću leđa svijetu kako bi im se pojavila “istina”. Platon i slijedom njega Aristotel stavili su u hijerarhiji djelatnosti *vita contemplativa* iznad *vita activa* (*ibid.*: 11 i d.)⁵. H. Arendt ne bilježi samo odbojnost filozofa spram taloga političkoga, ona kritizira zahtjev filozofa da vladaju politikom, kakav postoji, primjerice, u Platonovoj predodžbi o vladavini filozofa (usp. Platon, 1981: 473 i d.). Njezina se kritika ponajprije odnosi na tradicijsko posezanje filozofije za istinom, koje ne odgovara iskustvima političkoga, nego se samo prenosi iz filozofije na područje politike. Po njezinu mišljenju, ta zlokobna tradicija završava spisima Georga Wilhelma Friedricha Hegela i Karla Marxa (usp. Arendt, 1957: 11 i d.; vidi i Arendt, 1990: 6). Tek je, smatra ona, Martin Heidegger raskinuo s tom tradicijom, jer se u njega iz povijesti bitka ne može izvući ni transcendentalni duh ni apsolutno. Antonia Grunenberg ističe zajednički misaoni i iskustveni svijet koji dijele Heidegger, Karl Jaspers i Arendt:

(...) uvjerenje o dalekosežnoj krizi moderne, kritika subjektivističkoga

preokretanja odnosa svijeta i čovjeka od vremena Descartesa, kritički pogled na moderno masovno društvo i masovnu demokraciju (liberalizam), odbacivanje neokantovstva i svake vrste transcendentalne filozofije i, s time povezana, svijest da su se jednom zauvijek izgubile metafizičke izvjesnosti. (usp. Grunenberg, 2007: 76)

To je zajedništvo u demontiranju tradicijske filozofije zavelo Seylu Benhabib na pretpostavku da je knjiga *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, po svojoj kategorijalnoj strukturi i fenomenološkim opisima, pod utjecajem Heideggerova *Bitka i vremena* (usp. Benhabib, 1998: 121). To se tumačenje međutim izlaže opasnosti da prikrije doprinos H. Arendt novome razumijevanju svijeta i samorazumijevanju. Nedvojbeno je da ona s Heideggerom dijeli shvaćanje da je čovjek oduvijek “u svijetu”, u tome se Heidegger i Arendt potpuno razlikuju. Mirno se može govoriti o dvama svjetovima (usp. Grunenberg, 2006b). Promatramo li njezine spise između 1949. i 1955. godine, možemo reći da ona u to vrijeme razvija novo razumijevanje svijeta i samorazumijevanje. Ona je “Preface” i “Concluding Remarks” na engleskome u kasnijem njemačkom izdanju *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (1955) nadomjestila novim predgovorom i poglavljem “Ideologija i teror”.

O tome kaže:

(...) *there were certain insights of a more general and theoretical nature which now appear to me to grow directly out of the analysis of the elements of total domination in the third part of the book, but which I did not possess when I finished*

⁵ Poglavlje “Tradition und Neuzeit”.

the original manuscript in 1949.
(Arendt, 1958b)

Englesko je prvo izdanje sadržavalo i postavku da totalna vladavina čini novi oblik države. Tako zaista nastaje pitanje koje je rabin Jeffrey Newmann postavio 2002. godine u Londonu na konferenciji o H. Arendt "Politika i odgovornost":

What happened between 1951 and 1955, between the first and second revised version of the Origins of Totalitarianism, where she incorporated the final section of "Ideologie und Terror"? What was she after?

Da je pritom bila na tragu novome razumijevanju svijeta i samorazumijevanju, naslućuje se već u njezinu članku *Was ist Existenzphilosophie?* (1946) i spisu *Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought*⁶ (1954) objavljenome u tome svesku. U obama spisima ona raspravlja o filozofiji na-

kon Hegela s gledišta filozofije i politike, mišljenja i djelovanja, a ističe i značenje te ograničenost filozofije Martina Heideggera za svoj projekt. Heideggerovu filozofiju čita kao prvu doista "svjetovnu" filozofiju:

It may be – but I shall only hint at this – that Heidegger's concept of "world", which in many respects stands at the center of his philosophy, constitutes one step out of this difficulty. At any rate, it is because Heidegger defines human existence as being-in-the-world, that he insists on giving philosophic significance to those structures of everyday life which are completely incomprehensible if man is not primarily understood as being together with others. (Arendt, 1954)⁷

Heidegger, s druge strane, ostaje odan tradiciji jer se u njega javni prostor misli kao mjesto koje sprečava realnost i pojavljivanje istine:

Thus we find the old hostility of the philosopher toward the polis in Heidegger's analyses of average everyday human life in terms of the man, the rule of public opinion, as opposed to the "self", in which the public realm has the function to hide the true realities and to prevent the appearance of truth. (ibid.)

Ipak se H. Arendt suglasila s Heideggerovim analizama "javnosti", "se", "naklapanja" kao dijagnozama vremena; ali za nju značenje funkcije javnoga prostora koja konstituira spoznaju i svijet postaje relevantno tek u kontek-

⁶ Hannah Arendt kasnije je odbila ponovno uvrstiti *Was ist Existenzphilosophie?* u druge sveske. Razlog tome može biti ponajprije što tu ne samo da spominje Heideggerovu podršku nacistima nego ga smatra odgovornim za to što je njegov učitelj Edmund Husserl izgubio katedru. Razlika između ta dva članka sastoji se, u odnosu na Heideggera, u tome što ona u prvome povezuje njegove prve političke aktivnosti s njegovim mišljenjem, dok u svome članku *Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought* (u ovome svesku) drukčije argumentira: "Whatever contributions Jaspers and Heidegger may have made to a political Philosophy must be looked for in their philosophies themselves, rather than in books or articles (...) in which they explicitly take positions with respect to contemporary events" (nav. dj.). H. Arendt svoju je kritiku sebstva pooštrila u svesku o htijenju. Usp. Arendt, 1979b: 164-185, osobito 173 i d.

⁷ Ona slično argumentira u svome spisu *Was ist Existenzphilosophie?*. I ondje, unatoč svoj kritici, formuliira: "Tako je Heideggerova filozofija prva apsolutno i bez ikakvih kompromisa svjetovna filozofija" (str. 34).

stu njezine analize totalne vladavine kao oblika vladavine koji dotada nikada nije postojao (Arendt, 1983).⁸ Razlika između nje i Heideggera ne sastoji se dakle u tome što je od njegova pojma svijeta napravila pluralistički koncept – to je on bio već u Heideggera, za kojega je “svijet” “već oduvijek” bio izložen kao “nabačeni nacrt” “uvijek moga” obzora (usp. Heidegger, 1986), nego u tome što čovjek nije samo “u svijetu”, nego što H. Arendt konstituiranje sebstva veže za odgovornu javnopolitičku praksu dijeljenu s drugima (usp. Arendt, 1990: 38). Ona taj uvid dobiva analizom totalne vladavine. Teror – po njezinu mišljenju bit totalne vladavine – nije razorio samo javnopolitički i privatnodruštveni prostor; on je općenito razorio prostor među ljudima, tj. svaki odnos među njima i time njih same (usp. Arendt, 1958a: 692). Ona poima koncentracijske logore i logore za uništavanje “središnjom institucijom” totalne vladavine, u kojima se poduzima strahotni pokušaj transformiranja same ljudske naravi (*ibid.*: 644), tj. da se ljudima otme sposobnost za spontanost u mišljenju i djelovanju. Fundamentalni postulat totalne vladavine ljudima oduzima ono posebno ljudsko – pluralnost. Teror “proizvodi tu istost ljudi, korjenito uništavajući životni prostor među ljudima, koji je prostor slobode” (*ibid.*: 683). Ono što preostaje jest ljudsko stanje apsolutne napuštenosti:

U napuštenosti ljudi su doista sami, naime napušteni ne samo od drugih ljudi i svijeta nego i od sebstva, koje svatko, ujedno, može biti u osamlje-

nosti. Tako su nesposobni realizirati raskorak osamljenosti i nesposobni održati vlastiti, po drugima više nepotvrđeni identitet sa samim sobom. U toj napuštenosti propadaju ujedno sebstvo i svijet, a to znači prava sposobnost mišljenja i prava sposobnost iskustva. (*ibid.*: 698)

Totalitarna ideologija stavlja se na mjesto realnosti, mnogolikosti perspektiva, koje se nikada ne daju stisnuti u logički izvedenu ideju. Ukoliko su događaji iz perspektive totalitarne ideologije samo elementi izvršavanoga prirodnog, odnosno povijesnog procesa, suvišna je sposobnost refleksivne moći suđenja:

To se događa tako što se iskustveni elementi izoliraju i poopćuju, dakle izvlače iz područja moći suđenja, koja im je dodijelila njihovo mjesto u svijetu, kako bi zatim iskustvo, koje je postalo neovisno o zdravome ljudskom razumu i istrgnuto je iz svoje konstelacije, bilo potjerano u svoju logički inherentnu krajnost. (*ibid.*: 536)

Ta se teza otvara ako si pojam pluralnosti predočimo kao jedan od središnjih pojmova u filozofiji političkoga H. Arendt. Ona taj pojam rabi već u spisu *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, ali ga sustavno razvija tek u *Vita activa*. Pluralnost je za nju ne samo *conditio sine qua non* već i *conditio per quam* ljudskoga zajedničkog života. Pojam ponajprije vodi računa o jednostavnoj činjenici da svijet “ne naseljava jedan čovjek, nego mnogi ljudi (...)” (Arendt, 1985b: 15). Pritom ljudska pluralnost nije rezultat beskrajno varijabilne reprodukcije pramodela, već sadržava to da

⁸ U studiji H. Arendt o Rahel Varnhagen već postoji ta misao, ali se tu još ne razvija sustavno.

(...) su svi isto, naime ljudi, ali na svojstven način da nijedan od tih ljudi nije istovjetan s nekim drugim čovjekom koji je nekoć živio ili živi ili će živjeti. (*ibid.*)

H. Arendt dovodi pojam pluralnosti u odnos i sa sebstvom i sa svijetom. U opisu projekta za planirani *Introduction into Politics* za Rockefellerovu zakladu ona piše:

In terms of human plurality, there exist two basic modes of being together: to be together with other men and with one's equals from which springs action, and to be together with one's self to which the activity of thinking corresponds. (Arendt, 1993: 201)

U sebstvu je pluralnost, kaže H. Arendt oslanjajući se na Platona i Sokrata, dana kroz "dvoje u jednome", nijemome dijalogu sa samim sobom (Platon). Ili u Sokratovu duhu: "Ja jesam ja" realizira se kao različitost u identitetu ako se ne dovede u vezu s pojavljujućim stvarima, nego sa samim sobom. No sebstvo kao pluralnost ima – a to je za autoricu glavno – kao pretpostavku pluralnost svijeta, jer se identitet subjekata može iskusiti jedino prisutnošću drugih u javnome prostoru. Drukčije rečeno: mišljenje je, doduše, dijaloško, ali potrebni su drugi – konfrontiranje sa svijetom – kako bi se opet postalo jedno, jer to se ne može postići samom sposobnošću mišljenja. Samo se drugome, kaže H. Arendt, pojavljujem "ja" kao "jedan": "bez prostora za pojavljivanje (...) ne bi, doista, nikada za ljude postojala realnost vanjskoga svijeta niti realnost njihova vlastitog identiteta" (Arendt, 1985b: 203). Nakon razaranja pluralnosti gubitkom zajedničkoga javnog svijeta slijedi nesposobnost djelovanja, nakon razaranja pluralnosti u sebstvu slijedi nesposobnost mišljenja.

H. Arendt obuhvaća taj proces negativno u svome pojmu napuštenosti. Napuštenost je stanje u kojemu se pluralnost ljudi ne može razviti ni u sebstvu kao mišljenju ni kao djelovanje u svijetu. Faktu pluralnosti – kao mnoštvu ljudi koji su različiti – odgovara pluralnost perspektiva, koja nastaje iz proste činjenice da svaka i svaki ima samo njoj i njemu svojstveno mjesto u svijetu. Razaranjem pluralnosti uništava se, dosljedno, i mnoštvo perspektiva koje zajednička realnost tek konstituira. To na kraju znači da razaranjem pluralnosti nisu više dane objektivne (pozivanje na zajedničku realnost: svijet) i subjektivne (sebstvo) pretpostavke moći političkoga suđenja.

III. Gledište H. Arendt o Kantovoj filozofiji

Hannah Arendt rabi Kantov iskaz da potomstvo može autora bolje razumjeti nego on sam sebe tako što kaže da Kant nije vidio "jasno destruktivnu stranu svoga poduhvata" (Arendt, 1985a: 50):

On nije spoznao da je, zapravo, *ra-stavio i razorio* cijelu mašineriju, koja je, premda pod paljbom, postojala mnogo stoljeća, sve do duboko u modernu. (*ibid.*)

H. Arendt čita Kantovu filozofiju kao "kritičku filozofiju" (*ibid.*: 51), koja nije stvorila neki drugi sustav, nego koja ograničava "spekulativni um" (usp. *ibid.*: 50). Ona usvaja Kantovo razlikovanje uma i razuma. Um odgovara djelatnost mišljenja, razumu djelatnost spoznavanja. Za razliku od spoznavanja, mišljenje ne završava u znanju, nego prelazi granice spoznaje. Kada pravi razliku između istine i smisla, između spoznavanja i mišljenja, ne sumnja da je traženje smisla mišljenja i

traženje istine spoznavanja međusobno povezano, nego želi mišljenje istaknuti kao samosvrhu (usp. Arendt, 1979a: 70 i d., 73 i d.). Ona tu govori o neučinkovitosti mišljenja, koju uspoređuje s Penelopinim velom: "Svako jutro opet uništi ono što je u noći napravila" (Arendt, 1994: 135).⁹ Za razliku od Hegelova Kantovo je kritičko mišljenje vezano za javnost. Već njegovu teorijsku filozofiju određuje činjenica "da svaka spoznaja ovisi o interakciji i suradnji osjetilnosti i razuma" (Arendt, 1985a: 42). Kritičkome mišljenju treba "provjeravanje, koje nastaje iz susreta s drugima" (*ibid.*: 59), kao i "opća priopćivost", koju Kant u kritici moći suđenja traži od sudova o ukusu (usp. *ibid.*: 57). H. Arendt iz toga zaključuje da je za Kanta filozofiranje, odnosno mišljenje uma opća ljudska potreba te da se ne može pripisati samo filozofima. To se pokazuje i u Kantovu zahtjevu za javnom uporabom uma. A to je ono značenje što ga Kant pridaje javnosti za uporabu uma koje H. Arendt ističe i koje ju zanima. Javnost je element prosvjetiteljstva i, time, element političkoga:

Svakome je pojedincu dakle teško izvući se iz nepunoljetnosti koja je gotovo postala njegova priroda (...) Ali da se neka javnost sama prosvjećuje, to je prije moguće, čak je i gotovo neizostavno samo ako joj se dopusti sloboda. (Kant, 2001: 35-36)

Kant dakle veže proces prosvjetiteljstva za nazočnost drugih u javnome prostoru. Tako on kaže na drugome mjestu:

Doduše, kaže se: Sloboda govora ili pisanja može nam se uzeti višom

silom, ali nikako ne i sloboda mišljenja. No koliko bismo i koliko ispravno zacijelo mislili ako ne bismo, takoreći, mislili u zajednici s drugima kojima mi priopćujemo svoje misli, a oni nama svoje! (Kant, 1968: 280)

Kritički se osvrćući na Platona, koji je zahtijevao da filozofi postanu kraljevi ili da kraljevi počnu filozofirati, Kant problematizira odnos uma i vladavine:

Da će kraljevi postati filozofi ili filozofi kraljevi, to se ne može očekivati, a nije ni poželjno, jer posjed vlasti neminovno kvari slobodno umno rasuđivanje. No da kraljevi ili kraljevski narodi, to jest oni koji sami sobom vladaju po zakonima jednakosti – ne dopuste da klasa filozofa iščezne ili ušuti, već da ih puste javno govoriti, to je oboma potrebno za osvjetljivanje njihova posla. (Kant, 2001: 137)

S Aristotelom, a protiv Platona, Kant zastupa mišljenje da se sud uma ne smije vezati za vladavinu kraljeva jer onda nije slobodan. No on također naglašava da kraljevi trebaju saslušati filozofe, i to u smislu da se o njihovim uvidima treba slobodno raspravljati u javnosti. Obratno, filozofi se nadaju ozbiljenju ideja koje formuliraju. Za razliku od Aristotela Kantu filozofski način života nije najviši, a zadatak politike nije u tome da omogućuje način života *biosa theoretikosa*.

Kant ustrajava na tome da je filozofima za nalaženje istine nužna sloboda javnost kako bi se očitovala mnogolikost perspektiva:

Koliko bismo i koliko ispravno, zacijelo, mislili ako ne bismo mislili, takoreći, u zajednici s drugima, kojima mi priopćujemo svoje misli, a oni nama svoje! (Kant, 1968: 280)

⁹ Poglavlje "Über den Zusammenhang von Denken und Moral".

Um je nužna komunikacija, i to javna komunikacija (usp. Arendt, 1979a: 104). Po Kantu, javnost ima – tako ga tumači H. Arendt – ne samo spoznaj-nokonstitutivnu već i funkciju konstituiranja svijeta, jer je, prvo, kritičko mišljenje, a time i sam um, vezan za javnost i, drugo, sama javnost – nazočnošću ravnopravnih drugih – konstituira zbiljnost svijeta:

Ako je točno da neka stvar u svijetu povijesnozbijskoga kao i u svijetu osjetilnosti doista *jest* samo ako se može pokazati i biti opažana sa svih strana, tada je svagda potrebna pluralnost ljudi ili naroda i pluralnost mjesta kako bi se zbiljnost tek omogućila i njezino trajanje zajamčilo. Drugim riječima, svijet nastaje samo time što postoje perspektive, on je svagdašnji samo kao tako ili drukčije viđen poredak stvari svijeta. (Arendt, 1993: 105)

Tako je za H. Arendt sloboda političkoga ovisna o nazočnosti ravnopravnih drugih koji svojim vlastitim, određenim mjestom u svijetu i time korespondirajućim (dakle ne slučajnim) partikularnim mišljenjima konstituiraju svijet. Kritičkome mišljenju treba opažanje različitih stajališta kao mišljenja, koja tek proizvode javnost kako bi postala produktivna:

Kritičko mišljenje i sada se događa u osamljenosti; ali snagom mašte predočuje druge i *time se kreće u prostoru koji je potencijalno javan* (moje isticanje), prema svim stranama otvoren. Drugim riječima, kritičko mišljenje zauzima poziciju Kantova svjetskoga građanina. Misлити “proširenim načinom mišljenja” znači da se vlastita snaga mašte uči posjećivanju (usp. pravo posje-

ćivanja u: *Prema vječnome miru*). (Arendt, 1985a: 60 i d.)

H. Arendt dijeli s Kantom shvaćanje da, načelno, postoje dva moguća odnosa prema svijetu. Jer “svijet poznavati i svijet imati” veoma je daleko jedno od drugoga, jer jedan razumije svjetsku igru samo kada promatra, a drugi je suigrač” (Kant, 1993c: 400)¹⁰, međutim oba odnosa prema svijetu trebaju javnost. Ovdje se izražava odvajanje i zajedničkost mislioca i djelatnika. “Gledatelj” – kako ga ona naziva već u *Vita activa* – ne okreće se od svjetovnih stvari, nego s distance, pasivno sudjeluje u događanju. H. Arendt dijeli s Kantom kritiku okrenutosti od svijeta umišljenih mislilaca,

(...) koji su se, a da ne udostoje ni s najmanje pažnje nastrojenost za dobrim u ljudskoj duši, iscrpljivali u odbijajućim, djelomično gnusnim uspoređivanjima, kako bi naš zemaljski svijet, čovjekovo boravište, prikazali dostojnim prezira. (Kant, 2001: 104, bilj.)

Ona, doduše, ne slijedi posve Kantove predodžbe o bilo kakvoj ljudskoj naravi. No bez ograničenja podržava ga u tome da se mislilac treba okrenuti svjetovnim stvarima. Također valja naglasiti kako ona pravo svjetskoga građanina na posjećivanje, “hospitalnost”, zamišlja zajedno s proširenim načinom mišljenja. Prema Kantu, to pravo pripada svim ljudima

(...) kao društvenim bićima, jer svi oni zajednički imaju pravo na Zemljinu površinu, na kojoj se, budući da je loptasta, ne mogu rasuti u beskonačnost, već jedan mora trpje-

¹⁰ Poglavlje “Anthropologie in pragmatischer Absicht”.

ti drugoga pokraj sebe, i nitko prvotno nema više prava da bude na jednome mjestu Zemlje nego drugi. (*ibid.*: 128)

Time što Kant mišljenje veže za javnost, taj oblik mišljenja ne odgovara samo pluralnosti ljudske egzistencije kao ravnopravnih drugih, već ujedno upućuje na to da sadržaj istine mislilaca sam trpi štetu ako niječe mnogolikost različitih perspektiva sudionika u javnoj raspravi. Tu se može vidjeti na koji način H. Arendt dvostruko određuje moć suđenja. Nužna je, prvo, zbiljska nazočnost drugih u javnome prostoru, koje se gleda i sluša, kako bi se na njihovu mjestu uopće moglo misliti. Drugo, nužno je da oni koji ne sudjeluju u događanju, te "cijelost" promatraju, opažaju mnogolikost različitih perspektiva i mišljenja da bi se došlo do "nepristranoga" suda. Bez nazočnosti drugih u javnome prostoru ni intelektualac ne može opažati mnogolikost glasova. H. Arendt tu povezuje svoj zahtjev za pravom da se imaju prava s pozicijom gledatelja koji može prosuđivati te različite perspektive. Javnost je povezni element za nazočnost drugih i promišljanje o njima. No za H. Arendt svaki je djelatnik i gledatelj. Razlika je samo u tome što postoje profesionalni mislioci, koji međutim imaju svoje opravdanje samo onda ako se odnose na javni svijet. U tome se vidi njezin rastanak s tradicijskom filozofijom. Drukčije rečeno: u poziciji gledatelja H. Arendt otkriva političku relevantnost filozofije.

IV. *Sensus communis* i reflektivna moć suđenja

Središnja referencijalna točka za političko razumijevanje moći suđenja H. Arendt jest Kantova treća kritika.

Dakle ona otkriva političko u Kanta upravo ondje gdje on o tome ne govori (usp. Negt, 1991: 58 i d.). *Kritika moći suđenja* može se uzeti za njezino razumijevanje političkoga jer Kant u njoj argumentira sa stajališta slobode, dakle onkraj carstva nužnosti. Za razliku od *Kritike čistoga uma* i *Kritike praktičnoga uma* Kant se u trećoj bavi empirijskim svijetom: ljudima u množini, čija je svrha druževnost (usp. Arendt, 1985a: 40 i d.). Za Kanta se politička sloboda sastoji u tome da čovjek svoj um javno rabi u svim dimenzijama, a upravo ta odredba pomaže H. Arendt da dođe do vlastitoga pojma političke slobode i teorije moći političkoga suđenja. Ona kaže da *Kritika moći suđenja* sadrži Kantovu navlastitu političku filozofiju. S takvim gledištem ona je razvila svoje tumačenje te kritike, koja postaje jasnom tek dodavanjem Kantovih spisa o antropologiji, filozofiji povijesti i politici, jer Arendt pretpostavlja da je moć suđenja u Kantovim političkim spisima mjerodavnija od praktičnoga uma. On određuje moć suđenja, pokraj razuma i uma, kao osobitu sposobnost spoznavanja. Moć suđenja jest "sposobnost supsumiranja pod pravila, tj. razlikovanja stoji li što pod danim pravilom (*casus datae legis*) ili ne" (Kant, 1993a: 184). Moć suđenja da je, uopće, sposobnost misliti posebno kao sadržano u općenitom. Pritom Kant razlikuje dva oblika moći suđenja: onaj koji određuje i onaj koji reflektira. Prvi supsumira posebno pod dano općenito, dok drugi mora tek naći općenito spram postojećega posebnog.

Za H. Arendt zajednički smisao znači svim ljudima zajednički smisao za realnost ili "smisao svijeta", bez kojega se oni ne mogu pozivati na zajedničku zbiljnost.

Jedino prema čemu možemo spoznavati i mjeriti realnost svijeta jest to što je on svima nama zajednički, a zajednički smisao ima tako visok rang i ugled u hijerarhiji političkih kvaliteta jer je on osjetilo koje naših drugih pet osjetila i korjenitu subjektivnost osjetilno danoga uklapa u objektivni zajednički i zato upravo zbiljski smisao. (Arendt, 1985b: 203)

Dok za Kanta zajednički smisao jamči uvjet mogućnosti estetičkih sudova, za H. Arendt on jamči uvjet mogućnosti političkih sudova, koji su vezani za dvostruko određenje zajedničkoga smisla: on, s jedne strane, jamči svima nama zajednički svijet, a, s druge strane, uvjet je mogućnosti da se sudi o događajima. Drugim riječima: zajednički se smisao realizira u političkome sudu. H. Arendt poziva se na Kantovu definiciju *sensus communis*:

(...) No pod *sensus communis* mora se razumjeti ideja *zajedničkoga* osjetila, tj. moći prosuđivanja, koja u svojoj refleksiji u mislima (*a priori*) uzima u obzir način predočivanja svakoga drugoga da bi svoj sud usporedio, takoreći, s cjelokupnim ljudskim umom i na taj način izmakao iluziji, koja bi zbog subjektivnih privatnih uvjeta, koji bi se lako mogli smatrati objektivnima, imala štetan utjecaj na sud. To se pak događa tako što svoj sud uspoređujemo sa sudovima drugih, koji nisu toliko zbiljski koliko, naprotiv, samo mogući sudovi, i što se postavljamo na mjesto svakoga drugoga (...). (Kant, 1957: 133)

Tri se načina mišljenja kao maksime pripisuju zajedničkome smislu: samomišljenje; misliti umjesto svakoga drugog; svagda misliti jednoglasno sa

sobom samim. Prva maksima određuje se prosvjetiteljskom mišlju. To je maksima slobode od predrasuda. Druga se odlikuje općim stajalištem s kojega se sudi tako što se čovjek, kako to formulira Kant, stavlja na stajalište drugih. Treća je maksima ona uspješne primjene prethodno navedenih, maksima dosljednoga načina mišljenja. Maksime suda pojašnjavaju način mišljenja zajedničkoga smisla. On se, s jedne strane, u Kanta pretpostavlja, a, s druge strane, otkriva pomoću sudova koje ljudi donose. Zajednički je smisao dakle pojam koji se ne može temeljiti na iskustvu jer je empirijskoj realnosti transcendentan. Zajednički se smisao ne otkriva zajedničkim sudom, nego on sadržava zajednički zahtjev da se svi suglase s tim sudom. Riječ je o općevaljanim sudovima, koji premašuju subjektivno opažanje, ali nemaju pravo na nužnu, već samo komparativnu općenitost. Sudovi kao rezultat zajedničkoga smisla u Kanta se razlikuju od spoznajnih sudova:

No ovdje nije riječ o moći spoznaje, nego o *načinu mišljenja* da se od nje napravi svrhovita upotreba: koja ipak, kako god bio malen i opseg i stupanj do kojega seže prirodni čovjekov dar, pokazuje čovjeka *proširena načina mišljenja*, ako može da se ne osvrće na subjektivne privatne uvjete suda, kojima su mnogi drugi kao sputani, pa *s općega stajališta* (koje on može odrediti samo time što se postavlja na stajalište drugih) reflektira o svome vlastitom sudu. (*ibid.*: 134)

Rezultati suda nisu dakle nužno opći, kao što je to u spoznajnih sudova, nego komparativno opći; tj. to je sud koji sadržava zahtjev da se svi suglase s njime. "Prošireni način" zajedničkoga jest *conditio sine qua non* ispravnoga

sudjenja, koji nas oslobađa subjektivnih i privatnih uvjeta. No Kant navodi i uvjete koji tek omogućuju način operiranja proširenoga mišljenja.

Jer subjektivno-nužna potvrda ispravnosti naših sudova uopće, te dakle i zdravlja našega razuma jest: da se držimo i *razuma drugih*, a ne da se sa svojim *izoliramo*, te da svojom privatnom predodžbom ipak, takoreći, *javno* sudimo (...). Onaj tko se na taj kamen kušnje uopće ne osvrće, nego sebi utuvljuje da važećim priznaje privatno osjetilo, bez zajedničkoga osjetila ili čak protiv njega, predan je jednoj igri misli, pri čemu postupa, sudi i vidi se ne u nekom svijetu koji je zajednički s drugima, nego (kao u snu) u svome vlastitome. (Kant, 1993c: 535 i d.)¹¹

Elementi estetičkoga suda, kako ih Kant određuje u *Kritici moći suđenja*, za H. Arendt također su konstitutivni za politički sud. Sustavna pozadina za taj postupak *per analogiam* sastoji se u tome što ona političko djelovanje ne razumije kao svrhu, nego kao pojavu u javnome prostoru:

(...) teme *Kritike moći suđenja*: posebno, bilo ono činjenica prirode ili događaj u povijesti; moć suđenja kao sposobnost ljudskoga duha da se bavi posebnim; društvenost ljudi kao uvjet funkcioniranja te sposobnosti, tj. uvid da su ljudi ovisni o svojim suljudima, ne samo zato što imaju tijelo i fizičke potrebe već upravo zbog svojih duhovnih sposobnosti ... (jesu) teme koje sve imaju istaknuto političko značenje (...). (Arendt, 1985a: 26)

Iskustvo totalne vladavine pokazalo je da i čovjekovim duhovnim sposobnostima treba zajednica kako bi funkcionirale. To je, kaže H. Arendt, Kant već reflektirao u pojmu “druževnosti”. Ona upućuje na to da temelj pozajedničenja nije samo tjelesna prirodnost, “sustav potreba”. Štoviše, ona i sposobnosti političkoga suđenja pripisuje autonoman status, u kojemu locira vlastitost političke prakse. Ovako formulira značenje estetskoga za razumijevanje političkoga:

U *Kritici moći suđenja* Kant među “maksimama zdravoga ljudskog razuma” dodaje tome načelu suglasja sa samim sobom načelo “proširenoga načina mišljenja”, koje se sastoji u tome da “ja mogu misliti umjesto svakog drugoga”. Suglasju sa samim sobom pridružuje se dakle moguće suglasje s drugima. Na tome proširenom načinu mišljenja temelji se moć suđenja, iz njega suđenje crpi svoju navlastitu snagu valjanosti; a to u negativnom smislu znači da je ono sposobno staviti se “iznad svojih subjektivnih uvjeta”, a u pozitivnom da bez nazočnosti drugih, umjesto kojih valja misliti, ne može funkcionirati niti uopće stupiti u akciju. (Arendt, 1994: 298 i d.)¹²

Onaj tko sudi zauzima poziciju sudjelujućega gledatelja: “*It does not leave the world appearances but retires from active involvement into a privileged position in order to contemplate the whole*” (Arendt, 1968: 221).¹³ Valja dakle razlikovati povučenosť tradicijskoga filozofa i povučenosť onoga tko sudi. H. Arendt posebno naglašava tu razli-

¹¹ Poglavlje “Anthropologie in pragmatischer Absicht”. (Usp. Arendt, 1985a: 59.)

¹² Poglavlje “Kultur und Politik”.

¹³ Poglavlje “The Crisis in Culture”.

ku. Glavni su aspekti onoga tko sudi bavljenje partikularnim i pluralnošću. Sudjelujući, sudeći gledatelj udaljen je, doduše, od mjesta događanja, ali ne i neovisan o drugim perspektivama. Tradicijski filozof okreće se, naprotiv, od svjetovnih stvari ljudi, on odabire osamljenost. Onaj tko sudi samo se povlači na mjesto gledatelja, a da se uistinu ne udaljuje. Arendt kaže da je distancija

(...) za sud očito sasvim drukčija nego distancija filozofa. Ona ne izlazi iz pojavnoga svijeta, nego se vraća iz aktivnoga angažmana u posebnu poziciju kako bi razmatrala cjelinu. (Arendt, 1979a: 99)

Presudan je argument na tome mjestu pojam publike, za razliku od posebne pozicije tradicijskoga filozofa. Publika igrokaza, dakle većina ljudi, razlikuje se, između ostaloga, od posebne pozicije tradicijskoga filozofa

time što, premda nepristrana u smislu uspjeha ili neuspjeha događaja, ne ostaje nedirnut predodžbama suljudi. Ona u svome sudu respektira predodžbe i poglede drugih. U tome duhu onaj tko sudi nije osamljen niti neovisan. Većina gledatelja jest ona koja daje povoda H. Arendt da govori o političkoj filozofiji u Kanta:

Gledatelj, a ne akter drži u svojoj ruci ključ za smisao ljudskih prilika – samo postoje, a to je presudno, Kantovi gledatelji u množini, i zato je mogao dospjeti do političke filozofije. (*ibid.*: 101)

Tako je, na koncu, “okretanje filozofskoga mišljenja svijetu” (Grunenberg, 2006a) ono što je, tako bolno, Hanni Arendt nedostajalo u Heideggera i što sada nalazi u Kanta, jer mislima je filozofirajućih intelektualaca za njihovu sadržinu istine nužna zbiljnost – a to znači: javni politički svijet.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

LITERATURA

- Arendt, H. (1954) *Concern with Politics in Recent European Philosophical Thought*.
- Arendt, H. (1957) *Fragwürdige Traditionsbestände im politischen Denken der Gegenwart*, Frankfurt/M.
- Arendt, H. (1958a) *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt.
- Arendt, H. (1958b) *The Origins of Totalitarianism*, 2. prošireno izdanje, New York.
- Arendt, H. (1968) *Between Past and Future*, New York.
- Arendt, H. (1979a) *Vom Leben des Geistes*, sv. 1: *Das Denken*, ur. McCarthy, Mary, München-Zürich.
- Arendt, H. (1979b) *Vom Leben des Geistes*, sv. 2: *Das Wollen*, ur. McCarthy, Mary, München-Zürich.
- Arendt, H. (1983) *Rahel Vernhagen. Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik*, München-Zürich.

- Arendt, H. (1985a) *Das Urteilen. Texte zu Kants politischer Philosophie*, ur. Beiner, Ronald, München-Zürich.
- Arendt, H. (1985b) *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München-Zürich.
- Arendt, H. (1989) *Menschen in finsternen Zeiten*, ur. Ludz, Ursula, München-Zürich.
- Arendt, H. (1990) *Was ist Existenzphilosophie?*, Frankfurt/M.
- Arendt, H. (1993) *Was ist Politik? Fragmente aus dem Nachlaß*, ur. Ludz, Ursula, München-Zürich.
- Arendt, H. (1994) *Zwischen Vergangenheit und Zukunft. Übungen im politischen Denken I*, ur. Ludz, Ursula, München-Zürich.
- Arendt, H. / Jaspers, K. (1985) *Briefwechsel*, ur. Köhler, Lotte/Saner, Hans, München-Zürich.
- Beiner, R. (1985) Hannah Arendt über das Urteilen, u: Arendt, Hannah: *Das Urteilen*, 115-216.
- Benhabib, S. (1998) *Hannah Arendt: Die melancholische Denkerin der Moderne*, Hamburg.
- Benhabib, S. (2000) Identität, Perspektive und Erzählung, u: Smith, Gary (ur.), *Hannah Arendt Revisited: Eichmann in Jerusalem und die Folgen*, Frankfurt/M., 95-119.
- Benjamin, A. (1993) *Judging Lyotard*, London.
- Bernstein, R. J. (1986) Judging – The Actor and the Spectator, u: isti, *Philosophical Profiles. Essays in a Pragmatic Mode*, Cambridge, 221-237.
- d'Entrevés, M. P. (1994) *The Political Philosophy of Hannah Arendt*, London.
- Grunenberg, A. (2006a) Die Hinwendung des philosophischen Denkens zur Welt. Gespräch: Adalbert Reif mit Antonia Grunenberg, u: *Universitas* (61), 725: 1174-1184 (studeni).
- Grunenberg, A. (2006b) *Hannah Arendt und Martin Heidegger. Geschichte einer Liebe*, München-Zürich.
- Grunenberg, A. (2007) Denken im Schatten des Traditionsbruchs. Hannah Arendt, Martin Heidegger und Karl Jaspers, u: *Verborgene Tradition – Unzeitgemäße Aktualität*, Zaklada Heinrich Böll, München, 75-95.
- Habermas, J. (1983) Alfred Schütz, u: isti, *Philosophisch-politische Profile*, 3. prošireno izd., Frankfurt/M., 402-411.
- Heidegger, M. (1986) *Sein und Zeit*, Tübingen.
- Hermenau, F. (1999) *Urteilstkraft als politisches Vermögen. Zu Hannah Arendts Theorie der Urteilstkraft*, Lüneburg.
- Ingram, D. (1988) The Post-Modern Kantianism of Arendt and Lyotard, u: *Review of Metaphysics*, 42, str. 51-77.
- Kant, I. (1956) Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre, u: isti, *Werke in sechs Bänden*, ur. Weischedel, Wilhelm, sv. VI, Darmstadt.
- Kant, I. (1957) *Kritika rasudne snage*, Kultura, Zagreb.
- Kant, I. (1968) Was heißt: Sich im Denken orientieren?, u: isti, *Schriften zur Metaphysik und Logik I*, Werkausgabe Band V, ur. Weischedel, Wilhelm, Frankfurt /M., 267-283.
- Kant, I. (1993a [1968]) Kritik der reinen Vernunft I, u: isti: *Werkausgabe, Bd. 3*, ur. Weischedel, Wilhelm, Frankfurt/M.
- Kant, I. (1993b) *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, sv. 1, ur. Weischedel, Wilhelm, Frankfurt.

- Kant, I. (1993c) *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, sv. 2, ur. Weischedel, Wilhelm, Frankfurt.
- Kant, I. (1990) *Kritik der Urteilskraft*, sv. 39a, ur. Vorländer, Karl, Hamburg.
- Kant, I. (2001) *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb.
- Lyotard, J.-F. (1989) *Das Inhumane. Plaudereien über die Zeit*, Beč.
- Lyotard, J.-F. (1993) *Sensus communis*, u: Benjamin, Andrew (ur.), *Judging Lyotard*, London.
- Lyotard, J.-F. / Thebaud, J.-L. (1985) *Just Gaming*, Manchester.
- Moses, S. (2000) Das Recht zu urteilen: Hannah Arendt, Gershom Scholem und der Eichmann-Prozeß, u: Smith, Gary (ur.), *Hannah Arendt Revisited: Eichmann in Jerusalem und die Folgen*, Frankfurt/M., 78-92.
- Negt, O. (1991) Der Begriff des Politischen bei Hannah Arendt, u: *Die Zukunft des Politischen. Ausblicke auf Hannah Arendt*, ur. Kemper, Peter, Frankfurt/M., 58-59.
- Platon (1981) *Phaidon/Politeia*, sabrana djela 3, Hamburg.
- Saavedra, M. E. (2002) *Die deliberative Rationalität des Politischen: Eine Interpretation der Urteilslehre Hannah Arendts*, Würzburg.
- Villa, Dana (1996) *The fate of the political. Arendt and Heidegger*, New York.
- Wellmer, A. (1996) Hannah Arendt on Judgement: The Unwritten Doctrine of Reason, u: *Hannah Arendt, Twenty Years Later*, ur. May, Larry / Kohn, Jerome, Massachusetts, 33-53.

Arendt and Kant: the Equal Others and an "Extended Way of Thinking"

SUMMARY In reflecting on the two major cuts in the human history in mid-20th century, whose codes are Auschwitz and Kolima, and the simultaneous crisis of political thought, not only did Hannah Arendt radically challenge the traditional relationship between philosophy and politics, but she also thoroughly redefined the established concepts of political thought. Not only did she criticise the absent-minded attitude of traditional philosophy towards politics, but, at the same time, she requested the conditions necessary for the possibility of participation for those who were, not willingly, excluded from the life of the political community: entitlement to rights. The connection, which linked the extremes of this only seemingly disparate course of thinking, arose in Hannah Arendt primarily from her personal experience: for 18 years she shared the experience of refugees and stateless persons – and as a "trained" philosopher she knew all about the fatal attitude of the philosopher as such toward politics. How, then, can philosophy and politics be put together? What is the significance of thought for the political and what is the relevance of the political for thought – these are the questions on Hannah Arendt's mind, which she elucidates from different perspectives. In quest of answers, she eventually turns to Immanuel Kant's philosophy. Here we wish to present how H. Arendt, through Kant's philosophy, bids farewell to traditional philosophy.

KEYWORDS Hannah Arendt, Immanuel Kant, traditional philosophy, philosophy and politics

HANNAH ARENDT O TEZAMA O POJMU POVIJESTI WALTERA BENJAMINA

Anne Bertheau

Doktorski student,
Sveučilište Sorbona, Pariz

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: rujan 2007.

Sažetak Za života Arendt je na mnoge načine čuvala uspomenu na svog mrtvog prijatelja Waltera Benjamina. Kao dokaz prijateljstva, koje traje i nakon smrti, treba razumjeti i njezin esej o Benjaminu. U njemu se ona osvrnula ne samo na Benjamina kao osobu nego i na njegovo djelo, osobito na *Teze o pojmu povijesti*, posljednji Benjaminov spis, koji se može nazvati i njegovim testamentom.

Svjesno fragmentarne, u nekim slučajevima možda nedovršene, a u svakom slučaju višeznačne, *Teze* su pokušaj da se razvije shvaćanje povijesti koje povezuje teološke i marksističke elemente. U osnovi se radi o delikatnom djelu, koje se može svojatati s raznih strana, i koje, ako već ne sadrži anarhističke zahtjeve, zasigurno ima neke anarhističke crte. Arendt pokazuje naklonost koju je gajila prema Benjaminu time što – iako je za njihova prijateljavanja u emigraciji u Parizu prepoznala ambivalentan značaj Benjaminova političkog stava – njegovo djelo, a osobito *Teze*, ne interpretira političko-historijski, nego literarno. Arendt je Benjamina upoznala 1934. u emigraciji u Parizu, gdje je zajedno s ostalim emigrantima činila grupu intelektualaca u čijem je središtu bio Benjamin. Benjaminove je ideje upoznala razgovarajući s njime, stoga je spadala u rijetke koji su mogli probiti hermetičnost njegovih tekstova. Za nju je Benjamin bio *homme de lettres*, a kod njega je osobito cijnila “čistu duhovnu strast koja je tu osobu činila vrijednom ljubavi”.

U članku se nastoji pokazati kako je i zašto Arendt interpretirala Benjaminove *Teze* ne kao anarhistički manifest, nego kao nadrealistički, te njezina koncepcija povijesti, koja se nakon početne suglasnosti odvojila od njegove. Oboje je imalo kritički stav prema povijesti kao kontinuitetu i načelu napretka. Oboje je vidjelo rješenje u osobi povjesničara. Benjamin u historijskome materijalistu, a Arendt u povjesničaru koji sudi nepristrano da bi na konstruktivan način pokušao dati uzore i sačuvati čovjekovo dostojanstvo.*

Ključne riječi Hannah Arendt, Walter Benjamin, *Teze o pojmu povijesti*, historijski materijalizam, teologija, prafenomen, anarhizam, nadrealizam

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu “Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts” održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

W. B.

Opet se spušta večer,
Noć pada sa zvijezda,
Ležimo ispruženih udova
U blizinama, u daljinama.
Iz tmina odjekuju
Nježne male melodije.
Oslušujemo da se opustimo,
Konačno olabavimo redove.
Daleki glasovi, bliska bol:
Glasovi onih mrtvih,
Koje smo poslali kao vjesnike
Da nas vode u drijemež.

(Arendt, 1986b: 236)

Jesen 1942. u New Yorku: američke su novine prvi put iz Europe izvijestile o dosljednome uništavanju Židova i inomišljenika u koncentracijskim logorima. Hannah Arendt i Heinrich Blücher tako su saznali da su i zatočenici logora Gurs, koji je Arendt uspjela pravovremeno napustiti u ljeto 1940, prebačeni u Auschwitz. Opet ih je zahvatio očaj – a vjerovali su da su ga prevladali za one dvije godine nakon emigracije u SAD – jer oživjelo je sjećanje na njihova prijatelja Waltera Benjamina, koji nije preživio bijeg: zadržan je na španjolskoj granici u Port Bou, odakle su ga htjeli vratiti u neki logor. On je to izbjegao samoubojstvom. Arendt je posvetila pjesmu prijatelju,¹

¹ Usp. prvotnu verziju pjesme iz listopada 1942. godine. Promjene su u trećoj strofi: umjesto o “bliskoj” boli H. Arendt govori o “davno zaboravljenoj boli” (riječ je prekrizila); “mi”, osjećaj krivnje što se preživjelo, u prvoj se verziji očituje nešto jasnije. Načelno je riječ o otporu da se zaborave strahote. U: Library of Congress, Container 79, Folder 1: Speeches and Writings-File, *Miscellaneous: Poems and Stories, 1925-1942* and undated; prvotna verzija pjesme zapisana je u jednoj bilježnici (nažalost bez signature).

pokušavajući na poetski način ublažiti svoju bol zbog dvostrukoga ubojstva: Benjaminov povratak u logor značio bi dakle sigurnu smrt, te se tako njegovo samoubojstvo nije moglo smatrati pojedinačnim činom.

U svome daljnjem životu H. Arendt na mnogo je načina sačuvala uspomenu na svoga mrtvog prijatelja: višekratno je pokušavala objaviti njegove spise u Americi, što joj je međutim uspjelo tek krajem šezdesetih godina, posvetila mu je jednu od svojih knjiga, održala je dva predavanja i objavila esej o njemu. Kao dokaz prijateljstva i nakon njegove smrti može se shvatiti upravo ovaj esej: ona se u njemu očituje ne samo o Benjaminovoj osobi nego i o njegovu djelu, pritom posebice o njegovu spisu *Thesen über den Begriff der Geschichte*. To je njegov posljednji spis, tako da se može shvatiti kao oporuka. Benjamin je u rujnu 1940. godine dao rukopis tih *Teza* H. Arendt da ih ona, kada stigne u New York, preda Adornu s Instituta za socijalno istraživanje.

Namjerno u fragmentarnome obliku, možda nedovršene, u svakome slučaju višeznačne, te su *Teze* pokušaj da se razvije predodžba o povijesti, koja povezuje teološke s marksističkim elementima: zapravo je riječ o delikatnome djelu jer se svojata s raznih strana i sadrži anarhističke crte, ako ne i pozive (usp. Tiedemann, 1983: 130-131). Dokaz H. Arendt o njezinu prijateljstvu s Benjaminom jest to što je u vrijeme njihova prijateljavanja u pariškoj emigraciji spoznala ambivalentno značenje njegova političkog stajališta, a njegovo djelo, posebice *Teze*, nije tumačila na političko-povijesni, nego na literaran način: “U Benjamina je riječ o nečemu (...) što je, doista, ako ne jedinstveno, onda ipak veoma rijetko – a to

je dar misliti pjesnički” (Arendt, 1989: 236).

Pritom H. Arendt produbljuje svoj prikaz osobnim poznavanjem: Benjamin je upozнала 1934. godine u Parizu i činila je, zajedno s drugima, skupinu čije je središte bio on. Njegove tadašnje ideje i shvaćanja primala je dakle osobnim ophođenjem i u u razgovorima, tako da, zacijelo, pripada malome broju onih koji mogu probiti hermetičnost njegovih spisa. Za nju je Benjamin bio “*homme de lettres*”, a posebno je u nje ga cijenila “čistu duhovnu pasiju, zbog koje je njegova pojava bila tako mila” (*ibid.*: 212).

Ovdje želimo pokazati kako je H. Arendt Benjaminove *Teze* tumačila ne kao anarhistički, nego kao nadrealistički manifest i, na koncu, svoju vlastitu povijesnu koncepciju – nakon početnih sličnih temelja – razgraničila od toga.

Oboje polazi od kritičkog stajališta spram kontinuirane povijesti i načela napretka. Oboje vidi rješenje u osobi povjesničara: u Benjaminu, dakako, to je historijski materijalist, kojemu je potrebna teološko-mesijanska utopija i koji, ipak, ne može zaustaviti katastrofalna strujanja (fašizam, staljinizam). U H. Arendt to je, naprotiv, povjesničar koji nepristrano sudi, koji također izvještava o malome broju pozitivnih događaja (Američka revolucija, Spartakov ustanak, ustanak u Mađarskoj) kako bi na konstruktivan način pokušao pružiti uzore i sačuvati čovjekovo dostojanstvo.

H. Arendt o Benjaminovu pojmu povijesti

Essay über Benjamin H. Arendt na oko šezdeset stranica, s općim uvodom koji sadrži diferenciranu definiciju Be-

njamina kao pisca, povjesničara i književnoga kritičara, njegovo značenje za života i njegovu sadašnju postumnu slavu, ima tri poglavlja:

U prvome dijelu, naslovljenom “Grabavac”, autorica sažimlje njegov životopis. Tu govori o svojatanjima sa strane Scholema i Adorna, o njegovoj bliskosti s Brechtom, koju ta dvojica sumnjičavo promatraju, a ponajviše o velikome Goetheovu utjecaju na Benjaminovo mišljenje.

Drugo poglavlje, koje je naslovljeno “Mračna vremena”, obuhvaća Benjaminove vremenom uvjetovane teškoće. H. Arendt naširoko opisuje položaj židovskoga intelektualca u Njemačkoj, koji mora preživjeti antisemitizam i ekstremizam, i, pritom, objašnjava paralele između Benjaminu i Kafke.

U trećem i posljednjem poglavlju intenzivnije se bavi njegovim mišljenjem, koje naziva “lovljenje bisernica”. Opisuje njegov jezičnofilozofski pristup i s time povezanu sklonost skupljanju citata, što je rabio kao metodu kako bi, na taj način, nadomjestio ne više moguće tradiranje prošlosti.

Dva se motiva provlače cijelim esejom: Benjaminova pjesnička sposobnost i ta pak bliskost nadrealističkome postupku.

H. Arendt krajnje se oprezno odnosi prema njegovim tezama iz *Über den Begriff der Geschichte*. Samo se dvaput poziva na tekst: jednom kratko u prvome poglavlju, kada uspoređuje njegovu središnju tezu “Novi anđeo” i koncept “Šetača” kako bi dokazala da nije postupao dijalektičko-marksistički.

Drugi put na kraju drugoga poglavlja, kada teze ne navodi izravno, ali sadržajno jednoznačno aludira na njih: ona govori o predodžbi o povijesti, koja

ne polazi od jedinstvenoga koncepta, prema pravilima, nego u povijesti vidi kaotično-katastrofalno događanje, nakon kojeg može u, nedogledno vrijeme, a i to samo eventualno, uslijediti svjetski sud, dakle uništenje čovječanstva.

Unatoč tome *Teze* u njezinu eseju o Benjaminu imaju, neizravno, veliku ulogu.

Gotovo se svi elementi Benjaminova mišljenja što ih ona opisuje odnose na *Passagenwerk* i *Teze*:

- prvo, u sjedinjavanju historijskoga materijalizma i mesijanizma u nadrealizam;
- zatim, pjesničko mišljenje, izraženo metaforama i analogijama;
- nadalje, koncept povijesti koji odbacuje ideju napretka;
- konačno, pokušaj rješavanja u osobi povjesničara.

Budući da se Benjaminove *Teze* često mogu smatrati nejasnima i, ponajprije u političkome pogledu, upitnima, H. Arendt je, zacijelo svjesno, izbjegla izravno tumačenje: Benjaminova uporaba riječi “historijski materijalizam” i “teologija” odgovala je, u najboljem slučaju, sekularizirano u odnosu na njezin misaoni svijet i trebalo ih je, po njezinu mišljenju, i u Benjaminu razumjeti drukčije nego u njihovoj primarnoj sadržini.

Dakle, premda H. Arendt *Teze* ne tumači izravno, ovdje u prvome dijelu pokazujemo koliko se njezine opće tvrdnje o Benjaminovu mišljenju odnose na njegove teze i kako ih ona tumači.

U drugome dijelu izlažemo do koje ga je stupnja prihvatila njegove poticaje te od kojega trenutka njezino mišljenje polazi drugim putem, razgraničujući se od njega.

a) Tumačenje Benjaminovih teza u *Über den Begriff der Geschichte*

Sažetak teza

Prije negoli prijeđemo na tumačenje H. Arendt, sažmimo sadržaj *Teza*.

U prvoj tezi Benjamin predočuje mogući odnos teologije i materijalizma slikom šahovskoga automata – u lutki sjedi patuljak koji pobjeđuje u svakoj partiji: “Svagda treba pobijediti lutku koja se zove ‘historijski materijalizam’. Ona može, nedvojbeno, svakoga nadmašiti ako u svoju službu stavi teologiju (to je patuljak), koja je danas, kao što je poznato, mala i odvratna, te se, ionako, ne smije izložiti pogledima” (*ibid.*: 251, teza I).

Teze II-VII uvode u Benjaminovo materijalističko promatranje povijesti: prema tome povijest nije završena niti je čvrsta, nepromjenjiva sastavnica tradicije. Prošlost se očituje u slikama sjećanja, na trenutke, u sadašnjosti. U tome se trenutku historijskome materijalizmu ispunjava njegovo pretendiranje na spas: “Jer neponovljiva je slika prošlosti što prijeti da nestane sa svakom sadašnjosti, koja se kao mišljena u toj slici nije prepoznala” (*ibid.*: 253, V). U tih šest teza Benjamin definiira svoj pojam povijesti, razgraničujući ga od negativnog historizma, jer ta tendencija historijskoga pisanja povijesti postaje instrumentom vladajuće klase. Zadatak je historijskoga materijalizma oduprijeti se historizmu; sredstvo za to jest rabiti “slabu mesijansku snagu” (*ibid.*: 252, II), koju ima svaka sadašnjost, te spoznajama iz prošlosti “rasplamsavati iskru nade” (*ibid.*: 253, VI). U historizmu on kritizira uživljavanje u pobjednika, pri čemu konformistička tradicija sa sobom donosi pljačkanje kulturnih dobara, koje nije ništa dru-

go nego dokaz barbarstva. Svoju kritiku Benjamin završava označavanjem suprotnoga postupanja materijalista: "Ovaj smatra svojom zadaćom prikazati povijest posve drukčije" (*ibid.*: 254, VII).

U IX. tezi Benjamin opisuje sliku Paula Kleea "Novi anđeo": sliku toga anđela tumači kao anđela povijesti, koji gleda u prošlost i, užasnut, vidi hrpe ruševina prošlosti. Međutim oluja iz raja otpuhuje ga nazad u budućnost i "on, zacijelo, želi zadržati se, probuditi mrtve i razbijeno sastaviti", ali "ta ga oluja nezadrživo goni u budućnost, kojoj on okreće leđa, dok hrpa ruševina pred njim raste u nebo. Ono što nazivamo napretkom jest *ta* oluja" (*ibid.*: 255, IX). Ovdje izražena kritika mišljenja o napretku odnosi se u X. i XI. tezi na politiku socijaldemokracije, koja je, svojom protestantskom radnom etikom i vjedom u prirodu, "koja je tu besplatno" (*ibid.*: 257, XI), postala prethodnica fašizma umjesto da ga spriječi. Subjekt povijesne spoznaje može biti samo potlačena klasa i ona se treba držati "slike pokorenih predaka, ne ideala oslobođenih unuka" (*ibid.*: 258, XII). Teze XII. i XIII. još jednom sažimaju kritiku socijaldemokratskoga mišljenja o napretku: ljudska povijest ne ide svojim putem "samodjelatnih" i "beskonačno usavršivih" poboljšanja; pojedini procesi mogli bi se "zadržati" i "završiti"; vrijeme nije "homogeno i prazno" (*ibid.*: 258, XIII).

Suprotan nacrt Benjamin naznačuje u tezama XIV do XVIII: materijalistička konstrukcija povijesti treba "razbiti" kontinuitet povijesti" (*ibid.*: 260, XVI) i vrijeme ne vidjeti kao prijelaz. Vrijeme valja zadržati – kao što je, primjerice, u pariškoj revoluciji uveden novi kalendar i pucano na satove na

tornjevima – kako bi se odvažilo na "tigrov skok u prošlo" (*ibid.*: 259, XIV): bitni su momenti revolucije. Te momente on naziva "monadama", u kojima historijski materijalist vidi znak "mesijanskoga smirenja događanja", "drukčije rečeno, znak revolucionarne šanse u borbi za potlačenu prošlost" (*ibid.*: 260, VII). "Mesijanski" ovdje znači konstelaciju između prošloga i sadašnjega, "sadašnje vrijeme", jer odgovara židovskoj tradiciji sjećanja: "U njoj je svaka sekunda bila mali ulaz kroz koji je Mesija mogao ući" (*ibid.*: 261, dod. A i B).

Ambivalentnost teza ili zašto H. Arendt izbjegava njihovo političko određenje

Već i sažimanje *Teza* pokazuje se teškim jer Benjamin često rabi dvostruke negacije, nije uvijek jasno na što se odnose posvojne zamjenice, a uporaba modalnoga glagola "trebati" može se shvatiti ili izravno ili nepotpuno. Premda imaju više verzija, manje je riječ o jezičnim korekturama nego o proširenjima i izmjenama citata. *Teze* bi trebale, zacijelo, djelovati kao tekst koji je nastao iz jednoga nadahnutog poteza. Tako je H. Arendt već rano utvrdila da su teze "teško razumljive jer su namjerno fragmentarno nabačene i mogu se tumačiti s više strana" (Arendt, 1986a: 325).

I drugi su se znanstvenici, naravno, dotakli hermetičnosti teza, tako i Rolf Tiedemann, upravitelj ostavine i urednik izdanja Benjaminovih sabranih djela. U eseju *Historischer Materialismus oder politischer Messianismus?* (Tiedemann, 1983: 132), koji je nastao početkom sedamdesetih godina, on, poput H. Arendt, konstatira da Benjamin postavlja poučke, a izbjegava objasnidbenu argumentaciju, teške misaone korake tumači metaforama, te da, stoga,

jedini način približavanja tekstu može biti neka vrsta “meditirajućega spuštavanja”. Tiedemann kaže da nije moguće konačno političko-povijesno tumačenje, te bi se tekst mogao, u najboljem slučaju, promatrati kao radna hipoteza.

Ni sam Benjamin nije bio načisto glede uporabe teksta. U pismu Gretel Adorno izjasnio se protiv njegova objavljivanja jer da može izazvati nespornu recepciju. Recepcija *Teza* potvrdila je, na koncu, njegove bojazni: i marksistički i teološki tumači pokušali su Benjamina iskoristiti za legitimiranje svojih pozicija, dok, na koncu, sredinom sedamdesetih godina nije objavljen čak svezak eseja (Bulthaupt, 1975) o *Tezama*, koji je pružio uvide u međusobno protuslovne rezultate raznih autora.

Tiedemannove tvrdnje o Benjaminovu miješanju marksizma i mesijanizma:

Benjamin pokušava posredovati materijalistički pojam povijesti, u koji uvodi – po sebi marksizmu suprotne – teološke elemente. To je Horkheimer snažno kritizirao, što pojašnjava njihova korespondencija iz ožujka 1937. godine: Horkheimer prigovara Benjaminovoj predodžbi o “nezavršenosti” povijesti, koja da je “idealistička”, na koncu da vjeruje u “posljednji sud” i time da misli “teološki”, a ne “marksistički”, jer “ubijeni su doista ubijeni” (Tiedemann, 1983: 107).² Benjamin mu odgovara da završenost, zapravo, vrijedi samo za gubitnike, “na partnera koji je pobijedio to se ne odnosi” (*ibid.*).³ Nije o tome nastavio korespondenciju s Horkheimerom,

ali u svome rukopisu za *Passagenwerk* (*ibid.*: 108)⁴ utvrdio je da “povijest nije samo znanost, nego je, ništa manje, oblik sjećanja. Ono što je utvrdila znanost to sjećanje može modificirati. Sjećanje može nezavršeno (sreću) učiniti završenim, a završeno (patnju) nezavršenim. To je teologija; ali u sjećanju stječemo iskustvo koje nam zabranjuje da povijest, načelno, poimamo ateološki, kao što je ni ne bismo smjeli pokušati pisati izravnim teološkim pojmovima.” No u svojim spoznajnoteorijskim *Tezama*, koje same nisu bile prikaz povijesti, nego pokušaj da se definira što povijest jest i što bi trebala biti, on si dopušta, otvoreno, “uporabiti teologiju” i jasno se izraziti. Pozadina je njegova povezivanja materijalizma i mesijanizma dakle etika: u tumačenju povijesti ne smije se pokazati samo pobjednička strana, koja se onda događajima koristi, dodatno, i za svoje legitimiranje. Moraju se navesti razlozi borbe. Ne samo da gubitnici ne smiju biti zaboravljeni nego im se mora odati počast. To odavanje počasti u obliku sjećanja potječe iz teologije pa ta sekularizirana teologija može spasiti ljudsko dostojanstvo.

Benjaminov tekst postaje, dakako, problematičnim ondje gdje više nije jasno ograničavaju li se njegovi pozivi samo na povijesna tumačenja ili i na politički aktivne načine djelovanja. Tiedemann na temelju biografskih utjecaja objašnjava da su Benjamina više privlačili anarhistički nego marksistički pokreti: u svojoj je mladosti zahtijevao “duh socijalnoga rada”, koji je otkrivao u idejama najdubljih anarhista i kršćanskih samostanskih zajednica. Kasnije je osjećao simpatije prema So-

² Horkheimerovo pismo Benjaminu izvorno u: Benjamin, 1966: 1332.

³ Benjaminovo pismo Horkheimeru izvorno u: *ibid.*: 1338.

⁴ Predradnja za *Passagenwerk* izvorno u: Benjamin, 1995: 589, sv. 5.

relovoj teoriji općega štrajka, a krajem dvadesetih godina, kada se već smatrao marksistom, htio je pobunu vezati za revoluciju, pri čemu je u pobuni vidio “radikalan pojam slobode” kao što ga “od vremena Bakunjinina” ponovno imaju nadrealisti (*ibid.*: 129). Tako su *Teze* iz 1940. godine za Tiedemanna moguć nastavak njegove fascinacije raznim anarhističkim pravcima.

Način čitanja teza u H. Arendt

U svome čitanju teza H. Arendt zaobilazi opasnost anarhističkoga tumačenja: ona dakle čita tekst neovisno o njegovim politički konkretnim podacima i, stoga, Benjaminove opise destruktivnoga svijeta ne tumači ideološki.

Umjesto toga priklanja se Benjaminovoj metodi u tezama koja da je nadrealistička: ona prepoznaje u njegovu postupku nešto objektivno literarno, koje u sebi nosi otvoreniju predodžbu svijeta, “prafenomen”.

Ukratko: umjesto anarhizma nadrealizam (montaža citata, metafora), umjesto historijskoga materijalizma prafenomen.

Umjesto anarhizma nadrealizam

U pojedinostima: bliskost anarhizma i nadrealizma sastoji se u tome što se oba bave neredom, kaosom, i imaju više posla s razvojem i načinima postupanja nego sa zatvorenim, prema cilju usmjerenim sustavima. Političkome je pokretu svojstveno da mjerodavnom priznaje jedino volju pojedinačne osobe, a odbacuje svaki autoritet. Literarno strujanje zahtijeva intelektom nenadzirano duhovno stvaranje kako bi obuhvatilo i prikazalo realnost što se nalazi iza prividne zbiljnosti. Oboje povezuje odbojnost prema oblicima vladavine, bilo da je to državni poredak u slučaju

anarhije ili nad-ja u čovjeku u slučaju nadrealizma. No ono što u anarhizmu može postati politički opasno, jer iz toga može nastati nenadzirljiva samovolja koja pogađa cijele ljudske skupine, to je u nadrealizmu bezopasno, jer riječ je o umjetničkoj tehnici, koja se tiče samo pojedinoga autora koji je primjenjuje.

H. Arendt ustrajava na Benjaminovoj sklonosti nadrealizmu, koja se isto tako može izravno dokazati kao što je Tiedemann dokazao njegovu sklonost anarhizmu. Ona navodi iz jednoga Benjaminova pisma: “Dok se u Njemačkoj sa svojim nastojanjima i interesima osjećam posve izoliranim među ljudima svoga naraštaja, u Francuskoj postoje pojedine pojave – kao pisci Giraudoux i, posebice, Aragon – kao pokret nadrealizma, u kojima vidim na djelu ono što me zaokuplja”. Nastavlja: “Tako Benjamin 1927. godine piše Hofmannsthalu, nakon što se, upravo se vrativši s puta u Moskvu, uvjerio u neprovedivost književnih poduhvata što stoje pod komunističkom zastavom, te se sada kani posvetiti ‘utvrđivanju svoje pariške pozicije’” (Arendt, 1989: 206).⁵

Goetheov prafenomen umjesto historijskoga materijalizma

H. Arendt u svome eseju polazi od takva Benjamin koji kao samosvojan autor razvija svoju zbiljnost. Način kako se on sam definira kao kritičar te kako razlikuje sadržinu stvari, koju analizira komentator, i sadržinu istine, koju nalazi kritičar (*ibid.*: 181 i d.), dokazuje da, zapravo, zahtijeva za sebe poziciju književnika, koji uzima nečije djelo kao povod za razvijanje vlastitih ideja.

⁵ Arendt prema: Benjamin, 1966: 443.

Postignuće H. Arendt sastoji se u tome što prepoznaje ono što je Benjamin nazvao "istinom": riječ je o "prafenomenu", Goetheovu konceptu, koji ovaj nipošto nije htio smatrati doktrinom. Ona ga ovako definira: "To je, prije, nešto što se može naći konkretno i materijalno, u čemu se spajaju značajne (ta najgoetheovskija riječ pojavljuje se stalno iznova u Benjaminu) i izgled ili pojava, riječ i stvar, ideja i iskustvo" (*ibid.*: 193). Benjaminov materijalizam ne odnosi se, prema H. Arendt, na komunističku varijantu historijskoga materijalizma, nego na Goetheovu predodžbu o jedinstvu materijalne pojave i ideje. Benjaminov pokušaj pisanja povijesti u *Passagenwerk* temelji se, također, na toj predodžbi prafenomena, ideje koja se provlači. Samo, ne radi se o kontinuiranom napretku ili nečemu sličnome. Svijet je katastrofa, ali ponekad ima kratkih, pozitivnih, "mesijanskih" elemenata. Oni se ne oblikuju sustavno, već se pojavljuju sami po sebi u usporedbi s drugim elementima.

Argumentacija H. Arendt postavlja, ponajprije, hipotezu prafenomena povijesti u Benjaminu: "Njemu je bilo stalo do prafenomena povijesti, te kada govori o 'prapovijesti 19. stoljeća', misli na prikaz u kojemu se to stoljeće uopće trebalo iskazati kao 'izvoran oblik prapovijesti' i iz njega izvući 'prapovijesni element u prošlosti'. A to je pak jedino moguće jer je slom tradicije oslobodio 'prapovijesne elemente' u cijeloj povijesti zato što nisu više bili prikriveni vezanjem za crkvu i obitelj. Stara prapovijesna jeza obavlja već okolinu naših roditelja jer nismo više tradicijom vezani za njih" (*ibid.*: 194).⁶

⁶ Arendt navodi *Passagenwerk* prema Tiedemann, 1965; ekscerpti se nalaze u njezinoj

Na tome je mjestu u svojem dokazivanju H. Arendt mogla navesti Benjaminovu XVII. tezu, jer za ono što ona ovdje naziva prafenomenom povijesti sam Benjamin rabi riječ "monada": "historijski materijalist", tj. povjesničar, percipira "monadu", dakle središnji događaj, "kako bi određenu epohu izbio iz homogenoga tijeka povijesti; tako on izbija određeni život iz epohe, određeno djelo iz životnoga djela. Urod njegova postupka sastoji se u tome da je u djelu sačuvano i pospremljeno životno djelo, u životnom djelu epoha te u epohi cijeli povijesni tijek. Hranjiv plod historijski pojmljenoga ima vrijeme kao dragocjeno, ali bezukusno sjeme u svojoj *nutarnjosti*" (*ibid.*: 260, VII). Zanimljivo je da je H. Arendt taj ulomak teksta iz *Teza* još jednom prepisala iz svoga rukopisa, pri čemu njezina verzija sadrži samo nebitne izmjene (u nje pod tezom XV umjesto XVII u tisku).⁷ Zato se može pretpostaviti da je to mjesto u tekstu njoj veoma važno, da je ona, možda, tako došla čak na povezanost s Goetheom. No razumljivo je što se nije usudila sama citirati tezu: filozofski termin "monada" (Leibniz), nazivanje povjesničara "historijskim materijalistom" bilo joj je previše dvojbeno te, zacijelo, nije htjela ići zaobilaznim putem. Umjesto da prikaže kako Benjamin nije upotrebljavao te ideo-

dokumentaciji: Library of Congress: Container 67, Folder 13, *Speeches and Writings – File: Excerpts and Notes to Walter Benjamin*, signatura 025183-025184.

⁷ Njezino dešifriranje Benjaminova rukopisa daje ovaj rezultat: u tisku VII. teza, u rukopisu XV. na kraju. Početak XV. teze u njezinu rukopisu odgovara početku XIV. teze u tisku. U: Library of Congress..., signatura 025181.

loški ili filozofski natopljene riječi u uobičajenom smislu, ona ide izravno prema svome cilju i argumentira što je on tim riječima mislio, s tvrdnjom da on *per se* ne postupa filozofski: "Filozofija Waltera Benjamina – time mu se ne odaje počast; on je, premda je filozofiju studirao, o njoj mislio loše kao i Goethe" (*ibid.*: 194). A ona ga oslobađa ne samo filozofije nego i marksizma, misleći da se zanimao jedino "za površno nabačenu skicu nadgradnje": "Onda bi se moralo prije vratiti Hegelu i pokazati povijesne konstelacije, koje su u Marxa, očito, bile modelom. To je ovdje posve suvišno; jer su Benjaminu, koji je taj nauk rabio samo kao heurističko-metodički poticaj, ostale nevažnim i povijesne i stvarno-filozofske pozadine" (*ibid.*).

1) Benjaminov pokušaj približavanja prafenomenu montažom citata

H. Arendt analizira Benjaminovu metodu, koja nije, kao što je uobičajeno u historijskoga materijalista, dijalektička, nego, da kažemo, "historijska", jer riječ je o povijesnome prikazu, a "materijalistički" valja shvatiti u duhu Goetheova prafenomena: "Ono što ga je fasciniralo u toj stvari (historijskome materijalizmu) bilo je, grubo rečeno, to što su se duhovno i njegova materijalna pojava posestrimili – i to tako tijesno da se činilo dopuštenim svuda otkrivati slaganja, 'correspondances', koja su se uzajamno rasvijetljavala i iluminirala ako ih se samo pravilno svrstavalo, da im, na koncu, nije trebao interpretacijsko-objasnidbeni komentar" (*ibid.*: 195).

Benjaminova je zbiljska metoda približavanja prafenomenu povijesti, koji je pokušao realizirati u *Passagenwerk*, literaran postupak: nadrealizam: "Pravo fi-

loški, mada pod jakim utjecajem nadrealizma, bio je i pokušaj da se ustraje na slici povijesti u najnezamjetljivijim fiksiranjima tubitka, takoreći njegovim otpacima" (*ibid.*). Upravo to ustrajavanje na opsežnim i, među njima, također nezamjetljivim događajima Benjamin naglašava u V. tezi svoje izjave namjera *Über den Begriff der Geschichte*, tezi koju je H. Arendt mogla upotrijebiti i kao citat: "Kroničar koji pripovijeda događaje ne razlikujući velike i male poštuje istinu kako ništa što se ikada dogodilo nije izgubljeno za povijest" (*ibid.*: 252, V). Smisao povijesti očituje se kada se dakle svi događaji, takoreći, postave jedni pokraj drugih kako bi se iz toga iskristalizirao prafenomen. Nadrealistička montaža citata pritom je radni proces, koji je, prema H. Arendt, također otvoren i protivi se ciljnome pravcu kao i njegov koncept prafenomena koji stoji iza toga: "Glavni je rad bio u tome da se fragmenti izvuku iz svoga sklopa i nanovo svrstaju, i to tako da se mogu uzajamno iluminirati i, takoreći slobodno lebdeći, potvrditi opravdanost svoga postojanja. Doista je riječ o jednoj vrsti nadrealističke montaže. Njegov ideal da napiše rad koji bi se sastojao jedino od citata, dakle koji bi bio tako majstorski montiran da bi mu bio suvišan svaki popratni govor, može se činiti skurilnim i samorazornim, ali to nije bio baš kao ni istodobni nadrealistički pokušaji, koji svoj nastanak zahvaljuju sličnim poticajima" (*ibid.*: 233). Pritom Benjamin ne želi "šokirati kao dadaisti", naprotiv: valja izbjegavati emociju kao sredstvo prenošenja sadržaja. Ne citirajući izravno *Teze*, ona spominje njegovu kritiku historizma iz VII. teze, u kojoj je konstatirao: "To je postupak uživljavanja. Njegovo je podrijetlo u lijenosti srca, acedis, koje ne uspijeva ovladati

istinitom povijesnom slikom što nakratko zasvijetli” (*ibid.*: 254, VII). H. Arendt o tome kaže: “Ponajprije mu je bilo stalo do toga da izbjegne sve ono što može podsjećati na uživanje” (*ibid.*: 233). Zapravo ovdje opet nalazimo Brechtovo načelo otuđenosti, koje se ne upravlja na osjećajnu identifikaciju, nego na intelekt.

2) Benjaminov daljnji pokušaj približavanja prafenomenu preko metafore

Brechtova srodnost po naravi s Benjaminom očitovala se, prema H. Arendt, ne samo u načelu otuđenosti nego i u načinu mišljenja, koji je bio blizak realnosti, a ne apstraktan: neka se ideja predstavlja, odmah, u svome preciznom i konkretnom obliku. Benjamin se dakle nije približavao prafenomenu samo montažom citata, već je rabio još jednu metodu: metaforu, koja funkcija kao poveznica između nadgradnje i podgradnje i time nadomješta dijalektičko napredovanje. Arendt: “On je bez poteškoća shvaćao teoriju nadgradnje kao konačni nauk metaforičkoga mišljenja, i to upravo jer je, bez mnogo ustručavanja i odustajajući od posredovanja, nadgradnju dovodio u suodnos s takozvanom ‘materijalnom’, tj. za njega *osjetilno* danom podgradnjom. Njega je, očito, fasciniralo upravo ono što su drugi osuđivali kao ‘vulgarnomarksističko’, ‘nedijalektičko mišljenje’, a u toj ga je fascinaciji na najljepši način potvrđivao Brecht” (*ibid.*: 199). Izostavljanje argumentacije, uporaba metafora upravo je ono što čini hermetičnost *Teza*, koju su snažno kritizirali Adorno još za Benjaminova života, a Tiedemann poslije.

Primjer Benjaminova metaforičkog postupka jest IV. teza: “Kao što svijet okreće svoju glavu prema sun-

cu, tako snagom fototropizma tajne vrste ono što je bilo teži za *onim* suncem koje izlazi na nebu povijesti” (*ibid.*: 252, IV). Benjamin ovdje rabi “lijepu” (mada gramatički pogrešnu) sliku da bi prikazao preživljavanje prošlih momenata u povijesti. Prije toga konstatira da fine i spiritualne stvari definiraju poražene u borbi: “One su u toj borbi žive kao optimizam, kao smionost, kao humor, kao lukavost, kao nepokolebljivost te djeluju u daljinu vremena unazad. One će iznova svaku pobjedu, koja je ikada pripala vladarima, dovesti u pitanje” (*ibid.*). To su dakle apstraktna svojstva, koja bi, kada bi ih se željelo pojasniti, svagda trebala dulju priču kao primjer. Benjamin dakle nalazi rješenje u skraćenu slikom – metaforom: svojstva postaju cvjetovi, preživljavanje tih svojstava pokazuje se u tome što se cvjetovi okreću prema suncu, svjetlu, koje pak stoji na “nebu povijesti” – da se dakle preko povijesnoga prikaza doseže vječnost. H. Arendt vidi metaforu u Benjaminu kao “element pjesničkoga koji, zapravo, posreduje spoznaju”, jer “osjetilno najudaljenije dovodi se u najtočniji adekvat”, i tim adekvatom “pjesnički formira jedinstvo svijeta” (*ibid.*: 198). Umjesto da dakle ostane u istome svijetu argumentacijski, on postupka, kao u montaži citata, asocijativno: tumačenje se ne posreduje na primaran način, nego nastaje kao dokaz slikom o sebi. H. Arendt o tome: “Ono po čemu je bilo teško razumjeti Benjaminu jest to što je *mislio pjesnički*, a da nije bio pjesnik i što je metafora njemu morala biti najveći i najtajnovitiji dar jezika jer je ‘prenošenjem’ omogućavala da se predoči nevidljivo (...) i tako omogućila da se iskuša” (*ibid.*: 199).

Obje su metode, montaža citata i metaforički izričaj, zapravo filozofija

jezika. Dok je H. Arendt, na početku, još navodila Goetheov prafenomen kao Benjaminov idejni koncept, na kraju svoga eseja, neizravno, priznaje kako obje metode pokazuju da se Benjamin morao vidjeti kao neka vrsta glasila metafizičkoga svjetskog bića. Jer on premašuje Goetheov prafenomen, koji je panteistički osjećaj za vrijeme nekoga doživljaja, koji si ne možemo objasniti, koji je samo prisutan i ostaje otvoren u svome tumačenju. Pismenim fiksiranjem Benjamin postaje mesijansko-teološki. To H. Arendt, doduše, ne želi izravno priznati, ali njezina uporaba riječi "svjetsko biće" govori da Benjamin kao autor nije samo stvarao jedinstvo i poredak: on je vizionarski posrednik koji daje fragmente: "Što god da je kasnije u tim teološko-metafizičkim uvjerenjima teorijski revidirao, svagda je ustrajavao na, za sve njegove književne radove presudnome pristupu da se ne propitkuju vrijednosti, korisnost i pripočivost jezičnih tvorevina ukoliko se one u svome kristaliziranome i, stoga, načelno fragmentarnome obliku shvate kao neintencijska i nekomunikacijska očitovanja jednoga "svjetskog bića" (*ibid.*: 36). Benjaminov mistički pristup, koji je zadržao iz mladosti, ne negira ni H. Arendt, nego ga sekularizira. Njezin je esej, ipak, prijateljski čin, tj. ona ga je kritizirala samo u privatnome krugu, i prikazala je samo ono bitno od Benjaminova što joj je bilo pri srcu: njegovu pjesničku sposobnost, neovisno o bilo kakvoj motivaciji.

b) Utjecaj Benjaminova shvaćanja povijesti i razgraničavanje od njega

Na kraju želimo prikazati kako je, unatoč Benjaminovoj predodžbi o prafenomenu ili svjetskome biću, njegovo

razumijevanje povijesti, ipak, utjecalo na mišljenje H. Arendt.

Suglasje u pesimizmu spram pojma napretka

Privatni utjecaj Benjaminova na H. Arendt:

Privatno je H. Arendt krajem tridesetih godina dugo raspravljala s Benjaminom o pojmu napretka i pritom konstatala besmislenost čvrstoga pojma povijesti s obzirom na nihilističku pojavu fašizma: jer ako su nacionalsocijalisti prisvojili poviješću spasa prožetu "pobjedničku povijest", moralo se upravo umom utvrditi da ljudi prave povijest, a ne da ona biva diktirana odozgo. Ako dakle više nije bilo tradicije na koju se moglo pozivati, je li to onda značilo da se stajalo na pragu jednoga novog vremena?

H. Arendt: "A na tome pragu stajali su, zapravo, svi koji su postali majstorima 'novoga vremena', oni su svoj početak vidjeli, ponajprije, kao propast, a povijest zajedno s njezinim tradicijama, koje su dovele do njega, kao gomilu ruševina" (*ibid.*: 222). Te su osobe Karl Kraus, Brecht, Kafka i Baudelaire, autori o kojima je Benjamin pisao eseje i koji su, kao i on, odbacivali misao o napretku. Benjaminovim pismom iz 1935. godine iz Pariza H. Arendt potvrđuje to njegovo odbacivanje misli o napretku, s čime se slagala: "Uostalom, ne moram se prisiljavati da, sve u svemu, shvatim ovo svjetsko stanje. Na ovome su planetu već mnoge kulture propale u krvi i stravi. Naravno da mu se mora poželjeti da jednoga dana doživi jednu koja je ostavila obje iza sebe – štoviše, sklona sam pretpostaviti da on na to čeka: kao da mu taj dar možemo staviti za njegov stomilijunti ili četiristomilijunti rođendanski stol, to je upra-

vo strašno upitno. A ako ne, on će nam, na koncu, kao nepažljivim čestitarima za kaznu postaviti sudnji dan.” Autorica završava to mjesto u pismu prihvatljivim iskazom: “U tome pogledu posljednjih trideset godina, zacijelo, nije donijelo ništa novoga” (*ibid.*: 223). Ona je dakle bila suglasna s Benjaminovim pesimističkim shvaćanjem ljudske povijesti kao jednog od sve katastrofalnijih događaja.

H. Arendt se u svome prvom bitnom djelu *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* početkom pedesetih godina poziva na teze:

U tome je djelu razvila vlastito pisanje povijesti: totalitarni fenomeni fašizma i staljinizma kao posljedica imperijalističkih i diskriminantnih, kao poseban primjer antisemitskih strujanja. Ona konstatira da se klasno društvo temeljilo na načelima moći i da ona vrijeđe i na nadređenim razinama: sve do država, koje su, zaostajući, zapravo, u nekoj vrsti prirodnoga stanja, međusobno ratovala kako bi postale sve moćnijima. Usporedo s tom neumjerenošću u izvedbi nalazi se i pisanje povijesti koju propagiraju te imperijalističke države: “Adekvatno stalno rastućoj moći mora se taj proces prikazati kao beskonačan proces u kojemu će se pojedinci, narodi i, na koncu, čovječanstvo (sve do stvaranja danas tako omiljene svjetske države) naći zatočeni bez mogućnosti promjene i svejedno da li na svoju sreću ili nesreću” (*ibid.*: 324). A u nastavku se prvi put poziva na Benjaminovu XI. tezu “Novi anđeo”, koju, kao što se ovdje jasno vidi, smatra primjerenom već zbog toga što Benjamin, na rafiniran način, pokazuje dvoznačnost procesa, koji je, na jednoj strani, “napredak”, dakle pozitivan pojam, a u zbilji ipak označen metaforom

“gomila ruševina”, dakle ima negativne posljedice.

Literarni primjeri kao potvrde: montaža citata, dakako, ne nadrealistički:

Najupadljivije je u njezinu prikazu opasnosti misli o napretku to što – mada posve nehermetično – primjenjuje postupak sličan Benjaminovu: ona ga naziva “lovljenje bisernica” njegove metode. Postupa poput njega: za razliku od historijskoga postupka dopušta si slobodu da kao potvrde navodi neobične citate: ona uključuje literarne prikaze. Vjerojatno je, poput Benjamin, smatrala da se u poimanju nekog prošlog razdoblja doista može naći više istinitosti i autentičnosti, koliko god bila teška oba pojma, nego u samome nabranjanju podataka i statistika.

Tako ona navodi razna shvaćanja pojma napretka odnosnih epoha iz perspektive pjesnika. Primjeri:

- Za razdoblje prosvjetiteljstva navodi iz Goetheova “Wilhelma Meistera”: “Napredak prosvjetiteljstva završio je s punoljetnošću čovjeka, čovjek je uznapredovao u svoju slobodu i autonomiju, nije ga otplavio nadljudski proces. Zato u toj književnosti veliku ulogu ima i primjer djeteta koje sazrijeva u muškarca, a zatim potpuno nestaje iz odgovarajuće književnosti 19. stoljeća” (*ibid.*: 325).
- Za kritiku misli o napretku u 19. stoljeću još je očitiji njezin iskaz o valjanosti književnih svjedočanstava. Ona kaže da u pjesnikâ nalazi najviše pronicavosti o njihovu vlastitom vremenu, koje oni okružujućí promatraju: “Iz njihovih pjesnika, iz Baudelairea i Swinbornea – a ne iz progresivističkih ideologa, ili ekspanzionističkih poslovnih ljudi, ili

nepokolebljivih karijerista – govori golema tuga razdoblja, koja je više nego ijedan ljudski vijek prije Kiplingove velike formulacije slutila da će ‘velika igra završiti tek kada svi budu mrtvi’. Da to pjesništvo ne potječe iz subjektivne čudi slučajne dekadencije, to smo, u međuvremenu, veoma temeljito iskusili i time, gotovo, dobili nešto poput dokaza da su samo pjesnici, koji, nepokolebani bilo kakvim teorijama, govore za ‘djecu svijeta’, nepogrešivo privrženi zbiljskome toku svijeta” (*ibid.*).

Poput Benjamina H. Arendt kritizira dakle ne samo misao o napretku (IX. teza) već i pisanje povijesti historizma (usp. VII. tezu) te kao i on postupi prema metodi “lovljenja bisernica”, prema kojoj se autentični prikazi neke epohe nalaze prije u književnosti nego u nekome drugom području (usp. III. tezu).

Razlike između H. Arendt i Benjamina

Ovdje možemo samo kratko prikazati različit smjer njezina shvaćanja povijesti u usporedbi s njegovim.

1) U H. Arendt nema monolitnoga svjetonazora

Prva razlika odnosi se na polazište Benjaminova koncepta povijesti, koji ona – ljubazno zaobilazeći pojmove mesijanizam i marksizam – opisuje pomoću Goetheova prafenomena.

U spisima H. Arendt ne može se naići na izravnu ili posvjetovljenu teologiju. Ona je jednom skovala izraz “mišljenje bez rukohvata”, što znači da ne postoji siguran sustav posljednjih vrednota koje mogu naznačiti pravac mišljenju. U jednome javnom razgovoru s Hansom Jonasom jasno se očitovala protiv svake teološke predodžbe jer ona u sebi nosi antipluralnu klicu i

zahtijeva isključive istine: “Dakle ako bi naša budućnost ovisila o tome što vi sada kažete – naime o tome da kao zadnje dobivamo ono što se odozgo za nas odlučuje (i tada valja, naravno, pitati tko će to zadnje priznati i kakva će biti pravila njegova priznavanja; ovdje imate, doista, beskonačnu regresiju, ali neka bude tako) – bila bih krajnje pesimistična. Ako je tome tako, tada smo izgubljeni. Jer tada se, zapravo, traži jedan novi Bog...”⁸ S Benjaminom je suglasna da su u pisanju povijesti štetni i uživljavanje i majorizacijski karakter, međutim dok se Benjamin nalazi, ipak, u protuslovlju jer ne može odustati od središnjega pojma istine, H. Arendt u tome prepoznaje opasnost: istina sprečava raspravu, vlastohlepna je, ne uzima u obzir druga mišljenja, a znak je političkoga mišljenja sposobnost da se određena stvar promatra iz različitih kutova, da se predstavljaju i stajališta odsutnih: “Štoviše, valja, ne napuštajući vlastiti identitet, zauzimati stajalište u svijetu koje nije moje. Što više takvih stajališta mogu iznijeti i što si bolje mogu predočiti što bih mislila i osjećala kada bih bila na mjestu onih koji ondje stoje, to je bolja ta sposobnost uvida (zajednički smisao) i to će kvalificiraniji biti, na koncu, rezultat mojih promišljanja, moga mišljenja” (Arendt, 1994: 342). Nasuprot istini H. Arendt stavlja činjenice. No tek sposobnost da se sudi i stvara mišljenje iz pluralnosti gledišta može u historijskome prikazu dati vrijednost tim činjenicama. Čisto pak po-

⁸ *Gedankenaustausch zwischen Hannah Arendt und Hans Jonas*; skup “The Work of Hannah Arendt”, York-University, Toronto, 1972. Navedeno prema Breiner, Ronald: *Hannah Arendt über das Urteilen*, u: Arendt, 1985: 146.

zitivistička shvaćanja opasna su, jer se temelje na nekritičkome majorizacijskom mišljenju.

2) U H. Arendt nema filozofije jezika

Druga je razlika u odnosu na Benjaminovu postupak. Kao i on, ona se historijskome objektu približava "lovljenjem bisernica", tj. u pojedinim događajima prepoznaje temeljne strukture, primjerice općega propadanja vrednota. Ali taj postupak nalazi u nje granicu u kvaliteti.

Primjer: Kao i Benjamin, ona smatra da revolucijama pripada posebno mjesto, ali ima jasnije političke kriterije. Nije preporučljiva Francuska revolucija s Rousseauovim "La volonté générale", Američka joj je, sa svojim ustavom koji uključuje težnju za individualnom srećom, naprotiv, uzorna (usp. Arendt, 1965). Od Benjaminova je razlikuje, upravo, njezina sposobnost da procijeni kvalitativne sadržaje. Njezinu pristupu ne odgovara njegov jezičnofilozofski pristup, koji funkcionira preko metafora i asocijacija, neovisno o racionalnim kriterijima i nezainteresiranome promišljanju nekoga pitanja. H. Arendt definira, utvrđuje, argumentira.

U svojim bilješkama *Denktagebuch* ona ustrajava na kritici filozofije jezika kada piše da mišljenje počinje u razgovornome jeziku, pri čemu riječi u svojem uobičajenom značenju većinom zatamnjuju činjenično stanje, dok mišljenje postoji radi razlikovanja, kako bi se značenje razjasnilo. Asocijativno mišljenje sprečava razmišljanje do kraja. Povod tim bilješkama bila je, upravo, jedna negativna recenzija (usp. Willet, 1970: 334) njezina eseja o Benjaminu, u kojoj je prigovoreno njezinu – doista naklonjenom, ali ipak kritičkome – prikazu Benjaminove filozofije jezika kao

"egzistencijalističke". H. Arendt zabilježila je za sebe: "Ono na što se ovo svodi jest da je cijela predodžba o promišljanju neke stvari strana engleskoj filozofiji". Na primjer: napisala sam da Benjamin misli poetski, tj. u metaforama. To je sve nedvojbeno. No onda sam postavila pitanje što je metafora (što me, posve samorazumljivo, vodi k Homeru, koji je otkrio metaforu kao pjesničko sredstvo) i što ona postiže – jedinstvo svijeta. Ta promišljanja nemaju, prema shvaćanju našega engleskog prijatelja, nikakve veze s prikazivanjem Benjaminova."

Činjenica je da Benjamin crpi jedinstvo svijeta, ali vjeruje da to jedinstvo već postoji i da ga on samo izražava. H. Arendt si, naprotiv, ne dopušta transcendenciju, ali to ne mora bezuvjetno značiti da je ona egzistencijalistkinja. Ona se svijetu približava na realniji način, polazeći od samoga čovjeka: razlikovanje vodi ka konstrukcijama modela i idealnih tipova, ali i tu se pojavljuje mišljenje, "jer svaki čovjek razotkriva bitak, koji nije u svojoj cjelovitosti, ali na koji njegova egzistencija ukazuje i o kojemu se bez njega ne bi ništa znalo".⁹

Za pisanje povijesti to znači da ona, što se tiče književnosti u njezinim vlastitim historijskim djelima, rabi pjesničke primjere kao svjedočanstva neke epohe, ali pisanje samo odustaje od stilističkih literarnih postupaka te se definicijama, razlikovanjima i tipizacijama približava jednome vremenu – i tu, također, svagda dodaje da se nekoj stvari u njezinoj totalnosti ne možemo nikada sasvim približiti.

⁹ *Unos od travnja 1970 (45) br. XXVII*, u: Arendt, 2002: 770.

3) U H. Arendt ne postoji Mesija koji spašava, nego samo historičar koji prosvjeđuje

Treće odstupanje od Benjaminova shvaćanja povijesti sastoji se u onome u čemu je on u početku, zacijelo, na nju najviše utjecao: ona je prihvatila njegov misaoni poticaj da se ideja napretka odbaci iz etičkih razloga, ali izvedbu, koja je njoj bila bitna, nalazi u Kanta. Kant vidi nespojivost nužnoga napretka čovječanstva i ljudi koji su njegove žrtve u kategorijama svrha-sredstvo. Arendt kaže o Kantu: "U samoga Kanta postoji ovo protuslovlje: beskonačan napredak zakon je čovjekove vrste, a istodobno čovjekovo dostojanstvo zahtijeva da se čovjek (svaki pojedinac među nama) vidi u svojoj posebnosti i kao takav – bez mjerila usporedbe i neovisno o vremenu – promatra kao zrcalo čovječanstva općenito" (Arendt, 1985: 102).

Gubitak čovjekova dostojanstva Benjamin je utvrdio i u svojim *Tezama*, koje će dostojanstvo s pomoću teološkoga sjećanja na mrtve, nadao se, opet rehabilitirati. Za pisanje povijesti kao sjećanja zalaze se i H. Arendt, ali se, opet, poziva na Kanta: "Upravo ideja napretka – ako pritom nije samo riječ o mijenjanju okolnosti i poboljšanju svijeta – protuslovi Kantovoj predodžbi o dostojanstvu ljudi. Dostojanstvu se protivi misliti na napredak. Napredak misli povrh toga da povijest kao pripovjedačka nikada nema kraja. Njezin je kraj u beskonačnosti. Nema točke na kojoj možemo zastati i retroaktivnim pogledom historičara gledati unazad" (*ibid.*: 102).

Razlika između shvaćanja H. Arendt i Benjaminova sastoji se u postavljanju cilja koji ima njihovo pisanje povijesti i

koje treba ili može donijeti rješenje dileme ideje o napretku: Benjaminova je nada usmjerena na izvanjsko djelovanje, koje je mesijansko; njegovim prikazivanjem neuobičajenih, revolucionarnih momenata može se u sadašnjosti ukazati na kasniji aktivan spas: "Sadašnje vrijeme, koje kao model mesijanskoga u golemoj abrevijaturi sažima povijest cijeloga čovječanstva, posve se precizno poklapa s figurom koju povijest čovječanstva čini u univerzumu". I: "No Židovima budućnost nije, stoga, postala homogenim i praznim vremenom. Jer u njemu je svaka sekunda bila mali ulaz kroz koji je Mesija mogao ući" (Arendt, 1989: 261, XVIII i dod. B). H. Arendt ne argumentira, međutim, religioznim spasom, nego poznaje samo fenomenološka rješenja: "Pisanje povijesti može oslobađajućim sudom o prikazu činjeničnih stanja jedne epohe imati političke posljedice za sadašnjost: poticati kao uputa za djelovanje jer se na taj način mogu prosljeđivati uzori koji su primjerno valjani. Posreduje se smislenost. Jedini izlazi koje H. Arendt poznaje jesu sud o povijesti i sposobnost da se započne nešto novo. Bila je, dakako, svjesna ograničenosti tih mogućnosti. No, za razliku od Benjaminova, ona uspijeva osloboditi se shvaćanja o ljudima i svijetu koje ima nešto metafizičko: "Homerov je historičar *sudac*. Ako je moć suđenja naša sposobnost da se bavimo prošlošću, onda je historičar čovjek koji je istražuje i, pripovijedajući, o njoj sudi. Ako je to tako, možemo svoje ljudsko dostojanstvo zahtijevati nazad, takoreći dobiti nazad od pseudobožanstva novovjekovlja, povijesti s imenima. Pritom ne nijećemo značenje povijesti, ali uskraćujemo joj pravo da bude posljednji sudac" (Arendt, 1985: 15).

Zaključak

H. Arendt bila je svjesna ambivalentnosti ne samo Benjaminovih *Teza* nego svih filozofskih pristupa, bilo Marxovih bilo Hegelovih, koji su budućnost prisvajali kao spas ako bi se prihvatila njihova doktrina. Ona je poznavala tu Benjaminovu slabost i može joj se pripisati velika zasluga što je to apstrahirala te ga poštovala i cijenila u onim područjima u kojima je bio genijalan, u književnosti. No ne samo

to: svojim tumačenjem čak ga je nakon njegove smrti, zapravo, štitila od nje ga samoga. Mary McCarthy napisala je veoma lijepu ocjenu o njezinu eseju o Benjaminu, koja sažima upravo to prijateljsko i zaštitničko ponašanje: "Knjiga je veoma majčinska, Hannah... To je jedino tvoje djelo koje bih nazvala 'njemačkim', a to može biti povezano s time kakvu ulogu u njemu ima prijateljstvo, ono putujućih naučnika, koji sa svojim svežnjem na štapu idu jedan dio puta zajedno."¹⁰

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

LITERATURA

- Arendt, H. (1965) *Über die Revolution*, München.
- Arendt, H. (1985) *Das Urteilen. Texte zu Kants Politischer Philosophie*, ur. Beiner, Ronald, München.
- Arendt, H. (1986a) *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Antisemitismus, Imperialismus, totale Herrschaft* (englesko prvo izdanje 1951. godine), kompletno njemačko izdanje: München.
- Arendt, H. (1986b) Gedicht auf Walter Benjamin, 1942, u: Elisabeth Young-Bruehl, *Hannah Arendt, Leben, Werk und Zeit*, Frankfurt/M.
- Arendt, H. (1989) Walter Benjamin 1892-1940, u: ista, *Menschen in finsternen Zeiten*, ur. Ludz, Ursula, München.
- Arendt, H. (1994) Wahrheit und Politik, u: ista, *Zwischen Vergangenheit und Zukunft*, München.
- Arendt, H. (2002) *Denktagebuch 1950-1973*, ur. Ludz, Ursula, Nordmann, Ingeborg, München.
- Benjamin, W. (1966) *Briefe*, sv. 2, ur. Adorno, Theodor W./Scholem, Gerschom, Frankfurt/M.
- Benjamin, W. (1995) *Gesammelte Schriften*, 7 svezaka, ur. R. Tiedermann, Frankfurt: Suhrkamp.
- Bulthaup, P. (ur.) (1975) *Materialien zu Benjamins Thesen "Über den Begriff der Geschichte"*, Frankfurt/M.

¹⁰ Pismo Mary McCarthy H. Arendt od 16. 12. 1968.

Tiedemann, R. (1965) *Studien zur Philosophie Walter Benjamins*, Frankfurt.
Tiedemann, R. (1983) Historischer Materialismus oder politischer Messianismus? Zur Interpretation der Thesen "Über den Begriff der Geschichte",

u: Tiedemann, Rolf: *Dialektik im Stillstand. Versuche zum Spätwerk Walter Benjamins*, Frankfurt/M.
Willet, J. (1970) Recenzija eseja o Benjaminu, u: *Times Literary Supplement*, 26. 3. 1970.

Hannah Arendt über Walter Benjamins "Thesen über den Begriff der Geschichte"

ZUSAMMENFASSUNG Im Laufe ihres Lebens bewahrte Arendt das Andenken an ihren toten Freund Walter Benjamin auf vielfältige Weise. Als Freundschaftsbeweis über seinen Tod hinaus kann man gerade ihren Essay über Benjamin verstehen: Sie äußert sich darin nicht nur zur Person Benjamin, sondern auch zu seinem Werk, darunter besonders zu den *Thesen über den Begriff der Geschichte*. Diese *Thesen* sind die letzte Schrift Benjamins, so daß man sie als sein Testament bezeichnen kann. Benjamin hatte Arendt ein Manuskript dieser *Thesen* im September 1940 mit dem Auftrag gegeben, es bei ihrer Ankunft in New York an Adorno vom Institut für Sozialforschung zu geben.

Bewußt fragmentarisch gehalten, möglicherweise unvollendet und auf jeden Fall vieldeutig sind diese *Thesen* ein Versuch, eine Geschichtsvorstellung zu entwickeln, die theologische mit marxistischen Elementen verbindet: Im Grunde handelt es sich um ein heikles Werk, da es von verschiedenen Seiten vereinnahmt wurde und anarchistische Züge, wenn nicht gar Aufforderungen enthält. Arendts Freundschaftsbeweis Benjamin gegenüber besteht darin, daß sie aus der Zeit ihrer Freundschaft in der Pariser Emigration die ambivalente Bedeutung seiner politischen Haltung erkannt hatte und sein Werk und besonders die *Thesen* daher nicht politisch-historisch, sondern literarisch interpretierte: Wir haben "es bei Benjamin mit etwas zu tun (...), was nun in der Tat, wenn nicht einzigartig, so doch äußerst selten ist – mit der Gabe *dichterisch* zu denken."

Arendt lernte Benjamin 1934 in der Emigration in Paris kennen und bildete gemeinsam mit anderen eine Gruppe, dessen Zentrum er war. Seine Ideen bekam sie durch persönlichen Umgang in Gesprächen mit. So gehört sie zu den wenigen, die die Hermetik seiner Schriften aufbrechen kann. Für sie war Benjamin ein *homme de lettres*, und was sie besonders an ihm schätzte, war "die rein geistige Passion, die diese Figur so liebenswert machte".

In dem Aufsatz soll gezeigt werden, wie Arendt Benjamins Thesen statt als anarchistisches Manifest als surrealistisches Manifest interpretierte und schließlich ihre eigene Geschichtskonzeption – nach zu Beginn ähnlichen Grundlagen – davon abgrenzte. Beide haben als Ausgangspunkt eine kritische Haltung gegenüber einer kontinuierlichen Geschichte und dem Fortschrittsprinzip. Beide sehen auch eine Lösung in der Person des Historikers: bei Benjamin allerdings im Historischen Materialisten, der eine theologisch-messianische Utopie braucht und die katastrophalen Strömungen (Faschismus, Stalinismus) doch nicht aufhalten kann. Bei Arendt dagegen im Historiker, der unparteiisch urteilt, auch von den wenigen positiven Ereignissen berichtet (Amerikanische Revolution, Spartacus-Aufstand, Ungarn-Aufstand), um auf die konstruktive Weise zu versuchen, Vorbilder zu geben und die Würde des Menschen zu bewahren.

SCHLÜSSELWORTE H. Arendt, W. Benjamin, *Thesen über den Begriff der Geschichte*, historischer Materialismus, Theologie, Urphänomen, Anarchismus, Surrealismus

NJEMAČKA TRADICIJA LOKALNIH SLOBODA I PROMIŠLJANJA HANNE ARENDT O IZRAVNOJ DEMOKRACIJI

Hélène Laffont

*Odjel za germanistiku,
Sveučilište u Amiensu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: rujan 2007.

Sažetak Autorica u članku povezuje kontinuitet između shvaćanja građanina u djelu Hanne Arendt i tradicije lokalnih sloboda u Njemačkoj. U članku se naglašava da se lokalna demokracija, onako kako se realizirala u njemačkoj povijesti, podudara sa shvaćanjem Hanne Arendt o demokraciji. Ona može biti jedna vrsta zaštitnoga zida protiv diktature, te se u duhu Hanne Arendt lokalna demokracija dokazuje kao temelj demokratske države. U dokazivanju te teze autorica najprije razmatra funkcioniranje njemačkih srednjovjekovnih gradova, kao svojevrsnih “državica”, da bi nakon toga prešla na opis jačanja vladareve moći nauštrb gradske autonomije, do čega dolazi u 16. i 17. stoljeću. Nakon toga temeljito razmatra shvaćanje Hanne Arendt o pojmu građanina, obilježeno antičkim shvaćanjem o građaninu koji aktivno sudjeluje u poslovima zajednice.*

Ključne riječi Hannah Arendt, lokalne slobode, srednjovjekovni gradovi i gradska autonomija, pojam građanina

Prava demokracija trebala bi, ukoliko je suprotstavljena masovnoj demokraciji – koja, zacijelo, u sebi skriva klice diktature – sprečavati takozvanu “totalitarnu demokraciju”

(v. Jakob Talmon). Prava demokracija, prema zapadnim mjerilima, znači aktivno sudjelovanje svih građana u zajednici: a to je, u bitnome, moguće na lokalnoj razini. Ta definicija odgovara

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu “Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts” održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

Aristotelovoj definiciji građanina: građanstvo kao političko pravo (Hardtwig, 1974: 329). Masovna je demokracija, naprotiv, više ili manje prijevara u pogledu demokracije, zbog pomanjkanja građanske odgovornosti većine. Za to je kriv, između ostaloga, predstavnički sustav. Stoga pojam “demokracija”, ovisno o sadržaju i mjestu, odnosno o kulturnome krugu istraživanja, poprima čas pozitivno čas negativno značenje. Tako se, primjerice, pristaši antičke demokracije – kao J. Burckhardt ili H. Arendt – čini da masovna demokracija naših modernih država ima djelomice negativnu boju.

Ipak, lokalna je demokracija crvena nit kroz njemačku povijest: treba samo podsjetiti na srednji vijek, pruske reforme iz 19. stoljeća, ideal državice ili male zajednice, primjerice u krugovima, kao krug Kreisau, koji su pripremali poratnu Njemačku, ili na “komunalnu samoupravu” u Saveznoj Republici Njemačkoj: riječ je o diferenciranim oblicima izraza lokalna demokracija. Pritom se ne smije previdjeti da je upravo to temeljno obilježje njemačke tradicije ukinuo Hitler kada je zamišljao uspostavu diktature.

Ovdje želimo uputiti na to da se lokalna demokracija, onako kako se realizirala u njemačkoj povijesti, podudara sa shvaćanjem H. Arendt o demokraciji. Ona može biti jedna vrsta zaštitnoga zida protiv diktature jer znači sudjelovanje svih građana u zajednici, jer omogućuje svakome građaninu prakticiranje političke slobode, te ga dakle sprečava da se pretvori u “buržuja” koji svoju moć prenosi na državu radi zaštite svojih privatnih dobara. Ako se ozbiljuje u modernoj državi, nastojat će, koliko god je moguće, spriječiti je da postane Hobbesov Levija-

tan.¹ Aktivno prakticiranje političke slobode svakoga građanina dopustit će da se u svako doba ima na umu “common sense” (vidi Arendt) i nastoji zajednički svijet podijeliti s drugima.² Tako se lokalna demokracija dokazuje kao temelj demokratske države u duhu H. Arendt. Njezinu mišljenju nije blizak samo američki model demokracije. Ona se, u neku ruku, dokazuje i kao nasljednica lokalne demokratske tradicije u Njemačkoj, premda jedva na to upućuje.

Očita je sličnost prijedloga H. Arendt o oživljavanju političkoga smisla u modernoj državi, koje, dakako, u bitnome crpi iz iskustava američke demokracije, s političkom zbiljom u srednjovjekovnim gradovima – u kojima je već praktično iskustvo slobode prethodilo teoriji – dakle sa specifičnim pojavama iz njemačke povijesti. Ono što ona preporučuje za suprotstavljanje nepolitičkome moderne države moglo se, zacijelo, djelomice crpsti i iz njemačke lokalne samoupravne tradicije.

Ovdje ću pokušati pokazati kako se realnost “zbijskoga” ili “punoga” građanina³ poput crvene niti provlači kroz njemačku povijest sve do shvaćanja H. Arendt o aktivnome građaninu, pri čemu se ta realnost u civilnome društvu u različitome obliku oslanja na temelj uzajamnoga *priopćavanja* i nužnoga *konsenzusa*. Na lokalnoj razini razvijala se u srednjovjekovnim grado-

¹ Vladavinsko čudovište zbog nerazmjernoga odnosa između onih koji vladaju i onih kojima se vlada.

² Vidi Jefferson, “Commonwealth”.

³ Vidi Burckhardt (1978: 34): “Državica postoji zato da bude mjesto na svijetu gdje su maksimalan broj državljana građani u punome smislu...”

vima politička djelatnost građana, koja je zbog odvijanja u veoma bliskoj zajednici bila aktivnija i redovitija nego što je to bilo, u većini slučajeva, u nacionalnoj tradiciji. Nedostatak nacionalnoga jedinstva poticao je, čini se, stanovnike "novae civitates" da o relevantnim pitanjima svoje općine slobodno odlučuju, tj. da u svojoj državici obnašaju vlast, koja je, inače, u teritorijalnoj državi bila u rukama vladara. Ideja gradske autonomije opet je prihvaćena u 19. stoljeću, između ostaloga u Pruskoj kroz Steinove reforme, premda sa značajnim izmjenama. Konačno, i promišljanja mnogih mislilaca u 19. i 20. stoljeću, među njima Burckhardta i H. Arendt, osobito u okviru kritike u međuvremenu posve razvijene veldržave, itekako su na istoj liniji s društvenom demokratskom zbiljom kako se ona razvila na lokalnoj razini. Iz te perspektive istražiti ćemo ukratko u svjetlu njemačke tradicije prijedloge H. Arendt za otklanjanje političkih nedostataka moderne države.

U svim povijesnim pojavama aktivne građanske odgovornosti koje se ovdje spominju riječ je dakle o "građaninu u punome smislu" (prema Burckhardtovoj definiciji), o sudjelovanju svih građana u zajednici. Ono je moguće jedino na putu izravne demokracije ili pak u okviru neke državne tvorevine, koja je u stanju prenositi u bazi očitovana nastojanja, odnosno donesene zaključke, sve do državnoga vrha. Sva ta iskustva političke odgovornosti odlikuju se malim dimenzijama "države", bilo da je riječ o "državici"⁴ ili o vlasti podi-

jeljenoj na razne samostalne instance u okviru veldržave. No sloboda svagda čini temelj države.

I. "Državica" u srednjem vijeku

Njemački srednjovjekovni gradovi mogu se, temeljem formiranja samoupravnih tijela i aktivnoga političkog sudjelovanja građana, promatrati kao "državice".⁵ "Državica" utjelovljuje samosvijest svojih članova, njihovu samostalnost, koja se izražava u uspostavljanju "zajednice" u kojoj svatko sudjeluje i koja je neovisna o bilo kakvoj sili izvan grada. U srednjem je vijeku "državica", tj. grad-država ili samoupravni grad, češće nastajala ustankom protiv vladavine onih koji nastavljaju "rascjepkanost na male države".⁶ Nasuprot tome pojmu, "državica" je u Burckhardtovu duhu republikanskoga podrijetla (i njezin opstanak nužno proizlazi – temeljem relativne slabosti zbog njezinih malih dimenzija – iz ravnoteže suprotstavljenih snaga). Tako se pojavljuju srednjovjekovni gradovi, ili barem oni među njima koji su izborili široke slobode, kao male republike unutar teritorija pod feudalnom vladavinom. U njima se politički život očituje bez izričite korelacije s filozofskom ili uopće teorijskom refleksijom, dakle kao čisto iskustvo, spontan doživljaj demokracije. Taj je element povijesnoga iskustva značajan s obzirom na stajalište H. Arendt o demokraciji.

raju poznavati... Najbolje je ograničenje da grad bude toliko velik da može udovoljiti zahtjevima života, ali da bude pregledan."

⁴ Vidi Burckhardt (1977: 61, 73). Str. 61: "... da je državica s čvrstim gradom točno spoznala svoju unutarnju nužnost da bude maloga opsega i pregledna." Str. 73: "građani se mo-

⁵ Vidi gore navedenu Burckhardtovu definiciju "državice".

⁶ Ovakvim državama upravlja vladarsko samovlađe.

1. Podrijetlo srednjovjekovne gradske općine

Od 11. stoljeća procvat trgovine donosi gospodarski polet i time osnivanje brojnih gradova, jer trgovina pretpostavlja dalekosežnu slobodu kretanja. Na prometnim čvorovima nastaju sajmišta, gdje trgovci mogu prenočiti ili čak prezimiti. Život na tim sajmovima mora se postupno organizirati, a tako se počinje razvijati uprava. Za ta mjesta dakle nije karakteristična samo gospodarska djelatnost stanovnika, nego se u njima formiraju i male zajednice, koje su više ili manje neovisne o vlasti vladara okolnih teritorija. Ta mjesta – nazivana *burgum, nova civitas* itd. – daju ljudima koji se na njima naseljavaju, pa tako i kmetovima koji tu traže pribježište, ponajprije osobnu slobodu: prema tadašnjoj izreci “gradski zrak oslobađa”, kmet koji se oslobodio svoga gospodara i otišao u susjedni grad postajao je nakon godinu dana slobodan i mogao je, većinom i prije toga, dobiti pravo da bude građanin. Ti gradovi i doseljenicima daju političku slobodu, takvo pravo, tj. prava i obveze kao članova zajednice, suodgovornost, sudjelovanje u gradskoj upravi. Tako raste samostalnost gradova ili se uglavljuje kao načelo već u aktu o osnivanju. Prava, slobode, povlastice, izboreni u sporu s feudalnom vladavinom ili carskom moći, čine “gradska prava”, temeljem kojih gradovi postaju sve samostalnija bića, prave države.

2. Građani i građanstvo

Članovi tako nastale zajednice imaju obveze jedni prema drugima⁷: dakle umjesto načela vladavine (koje još vrijedi izvan gradova) sada vrijedi združ-

no načelo. “*Contrat social*” (Društveni ugovor) tu se već prakticira, takoreći prije nego što su ga teorijski izradili Rousseau i drugi. Kmetovi, trgovci i obrtnici, koji su bili podanici nekoga gospodara, sada postaju drugovi: *uvođenje načela kolegijalnosti* (i uopće pojma jednakosti) bila je prava socijalna i politička revolucija. Tako su “građani” članovi građanske zajednice. Pravna veza koja ih međusobno veže stvara se prisegom, koju svaki građanin polaže i koju svake godine iznova obnavlja građanska općina kao “prisežna udruga”. Kao temelj građanskoga prava, koje daje prava i obveze naspram građanskoj općini – građanina obvezuje, između ostaloga, na sudjelovanje u gradskoj samoupravi⁸ – građanska prisega čini građanina grada javnim čovjekom. Građanska prisega znači *dragovoljno* vezanje, iz nje izrasta odgovornost i samostalnost. Ona znači *uzajamnost*. (Ovdje se misli, samorazumljivo, na *uzajamna obećanja* H. Arendt.) Građansko se pravo nipošto ne nameće “građanima”: to je jedno od temeljnih obilježja onih “državica”, onih malih republika, koje nastaju u sve većem broju na teritorijima koje vladari sve lošije nadziru.

Ti srednjovjekovni gradovi osnivaju samostalna, kolegijalna upravna tijela (“vijeće”, porotnici itd.) i pri njihovu sastavljanju primjenjuju *predstavničko načelo*, što je neizbježno u društvu koje se bavi trgovinom, dok je to načelo bilo i nekorisno i nepoželjno u grčkim “polisima”, jer su ondje robovi obavljali svakodnevne poslove. Međutim negativne posljedice takva sustava (pasivnost građana i nastanak političkoga sloja koji teži za vlašću) gradovi

⁷ Vidi kasnije kod Rousseaua.

⁸ Kao i da čuva gradski mir, tj. sve su to obveze javnoga prava.

izbjegavaju jednim oblikom izravnoga prakticanja demokracije, i to tako što pružaju *otpor* sve većoj institucionalizaciji, posebice neprogramiranom, posve spontanom političkom djelatnošću, koju obavlja stalno prisutna “universitas civitatis” što svagda nadzire situaciju, a koja će se uskoro nazvati “građanstvom”.⁹ U tim je gradovima samoupravu obnašalo ne samo “vijeće”, tijelo koje je birala građanska zajednica, “nego i samo ‘građanstvo’, koje je, uz svoje predstavnike, ostajalo politički aktivno”, koje nije moglo trpjeti da ovi naprosto njime vladaju i koje je dakle bilo *pravo samoupravno tijelo*: odatle izraz “građanska suvlada”. (To u H. Arendt odgovara ulozi američkih “dobrovoljnih udruženja”, riječ je naime o obliku izravne demokracije.) Izvan razdoblja “vladavine vijeća” (13. stoljeće), u kojoj ono nije moglo odoljeti kušnji da preuzme vlast građanstva – ono je bilo jedini legitimni nositelj gradske vlasti¹⁰ – “vijeće” je upućeno na odluke građanstva, koje zadržava svoju odgovornost i suverenska prava te djeluje kao supoglarstvo. No čak ni u 13. stoljeću nije svaki grad doživio *vladavinu vijeća*. Tako 1256. godine Nirnberško vijeće, obraćajući se stanovnicima grada Regensburga, izričito spominje ne samo izabrane predstavnike građana nego i cijelo građanstvo.¹¹

⁹ Prijedlozi H. Arendt uvelike se podudaraju s tom povijesnom zbiljom.

¹⁰ Polazište zajednice jest “universitas civitatis”, čiji su članovi “građani”, što znači da su svi jednaki.

¹¹ “Skromnim, mudrim i časnim muževima, gradonačelniku, sucu, vijećniku i svim građanima Regensburga stoje na usluzi starješina, konzuli i *cjelokupno građanstvo* Nürnberga...”, navedeno prema Pfeiffer, 1958: 3 (ovdje

Građanstvo nije nikada potpuno odustalo od političke odgovornosti u gradu kao od premise toga samoupravnoga sustava. Ono je reagiralo čim “vijeće” nije poštivalo njegove interese. Ta njegova samosvijest prouzročila je u 14. i 15. stoljeću brojne sukobe između “građanstva” i “vijeća” (nazvani su “ustavnim sukobima”) jer se obrtnički cehovi nisu dali isključiti “vijećničkim rodovima” iz “vijeća”. Kako ti ustanci nisu bili usmjereni protiv poglavarstva, nego protiv “supoglarstva” (što pretpostavlja ravnopravnost s “vijećem”), prisega na vjernost i poslušnost “građana” bila je, *de facto*, prekršena ako “vijeće” nije poštivalo stare gradske povlastice. Mora se dakle naglasiti *istodobno neslužbeni i legitimni karakter građanskih odbora*, koji u to vrijeme nastaju kao reakcija na vijećničku vladavinu. Tako “građanstvo” srednjovjekovnih gradova utjelovljuje, zacijelo, živu državu prema Burckhardtu, što on, s pogledom na antiku, naziva “živim polisom” (Burckhardt, 1977: 71). “Ono prenosi svoju vlast na predstavnike, ne odričući se međutim svoje političke odgovornosti. Sjedajući uz svoje delegate, brine se za dalje postojanje prave demokratske gradske vlade.” Ono jamči stalni doprinos građana stvaranju demokracije i time preduhitruje *načela* institucijskog okvira Montesquieuove diobe vlasti, “koja je kasnije formulirao Rousseau”. Jer dok Rousseau piše u *Contrat social*:

se već nalazi prvi začetak buduće diobe vlasti prema Montesquieuu). Usp. H. Arendt (1968), koja upućuje na rimsku formulaciju “*senatus populusque romanus*” i pritom podsjeća na stari “*potestas in populo*”.

U trenutku kada se narod okupi kao suvereno tijelo, prestaje svaka vladina vlast, izvršna je vlast ukinuta...¹², “građani” su Hamburga, primjerice, već stoljeće prije toga, premda su bili izabrali predstavnike, ustvrdili

da je tzv. najviše pravo samo u građanstvu, isključujući vijeće; kada se građanstvo skupi, gasi se, takoreći, autoritet vijeća, ono je onda *imperans*, a ovo *parens* (prema Bolland, 1954: 15).

U istome tonu odgovaraju “građani” Frankfurta vijeću svoga grada, koje je htjelo fungirati kao jedina gradska vlast: pritom se jasno očituje republikanski građanski ponos:

Budući da poglavarstvo postoji zbog građana, a ne građani zbog poglavarstva, ne mora se tražiti despotska vlast protiv građana, nego njima, prema uputi njihovih povlastica, sloboda, prava i pravednosti, kojima upravlja pravosuđe, i javnim dobrima treba tako upravljati da se svuda susreću ljubav i odanost, da se ljube pravednost i mir (prema Hildebrandt, 1974: 236).

Tu je opet riječ o Burckhardtovu *živome polisu* i o građanskoj svijesti, koja se čini srodnom s onom *dragovoljnih udruženja* i *civilnoga neposluha*.

Godine 1601. tvrdili su, također, građani Lübecka mješavinom njemačkoga i latinskoga jezika:

Oni su priznali časno vijeće za rectores i gubernatores Republicae. No ne kao Dominos absolutos, čiji

podanici oni nisu, nego kao sugrađane (prema Asch, 1961: 43).

Stalno se iznova naglašava jasna razlika između izabраниh upravnih tijela i apsolutnih vladara. Tu se očituje ravnopravnost svih članova građanske općine, bili oni članovi vijeća ili ne, te iz toga nepostojanje vladavine, rascjepa između vladara i vladanih (to nepostojanje vladavinskoga odnosa ponovo se poklapa s promišljanjem H. Arendt). Puše isti vjetar stalne pobune kao u H. Arendt.

S tim srednjovjekovnim gradskim slobodama, koje su donosile intenzivan demokratski život, teoriji dakle jasno prethodi praktično obnašanje republikanske demokracije, koju tek kasnije formuliraju filozofi 18. stoljeća. Tako samosvjesni građanin već od srednjega vijeka prakticira svoju političku slobodu u okviru državnice koju bi Burckhardt označio *preglednom*.

Primjena takva jedinstvenog sustava vladanja, koji se služi i izravnim prakticiranjem vlasti i predstavništvom, stvorila je paralelnost raznolikih međusobno konkurirajućih upravnih tijela iz “gradskoga građanstva” – kao dinamičke komponente te “državnice” – stalnoga i nezaobilaznoga čimbenika političke povijesti gradova Njemačke, i to i nakon nastanka moderne veledržave, “jer temeljem toga svojevrsnoga tijeka političkoga života bit će pojam građanina u stanju prilagoditi se razvoju modernoga društva”. Originalnost toga sustava vladanja nastupa kao posebna povijesna pojava, jer te političke akcije u gradskome okviru nipošto nisu samo ekstremni, kratkotrajni povijesni događaji. Štoviše, one čine normu i postaviti će se, na ovaj ili onaj način, sve do danas, pri čemu postupno slabe, osobi-

¹² “A l’instant que le peuple est légitimement assemblée en corps souverain, toute juridiction du gouvernement cesse, la puissance exécutive est suspendue...” (*Contrat social*, 3. knjiga, 14. poglavlje).

to kada se općine ugrađuju u modernu državu, ali ne moraju, dakako, posve izgubiti svoju samostalnost. U Pruskoj 19. stoljeća, primjerice, u okviru reformi ministara Steina i Hardenberga, gradovi integrirani u državni sustav sačuvat će široku samostalnost, za koju je nastao pojam “komunalne samouprave”.

II. Trajanje gradske autonomije u njemačkoj povijesti do 19. stoljeća

U 16. i 17. stoljeću ojačala je vladarska moć nauštrb gradske autonomije, te je na kraju 18. stoljeća “građanin”, primjerice u pruskim gradovima, izgubio svoju moć u korist države. Iako se, doduše, čini da *Opći zemaljski zakon pruskih država* iz 1794. godine, koji je proizvod prosvijećene monarhije, jamči kontinuitet s gradskim srednjovjekovnim institucijama, on, vjerno načelima feudalnoga prava, zapravo daje zbiljsku moć kralju i plemstvu i stvara državni sustav utemeljen na prirodnoj nejednakosti. Država se dakle sastoji od tri “staleža”, ona je *staleška država*. “Građani” su formalno članovi gradske općine, ali država im daje prava i povlastice koje im trebaju biti priznate. Tako glasi definicija građanskoga prava: “Građansko se pravo sastoji u cjelokupnosti svih prednosti i ovlasti koje *država dodjeljuje članovima gradske općine*” (Engeli i Kohlhammer, 1975: 69-88).¹³ Mada su brojni članci preuzeti iz starih gradskih prava, sljedeći ih odmah obesnažuju. Posebice članci 86 i 87 izričito utvrđuju ovisnost gradova o državi: “*Gradsko pravo može dodjeljivati jedino državni*

poglavar”.¹⁴ Time se uvelike ukida gradska autonomija. Grad je još samo dio države i nema više samostalnu upravu. Ona je u nadležnosti državne uprave, iz čega nastaje štetna birokracija koja paralizira građansko zajedništvo.

Kao lijek protiv toga pomanjkanja građanskoga zajedništva pruski ga ministar barun Stein, u okviru pruskih reformi 19. stoljeća, pozivajući se na srednjovjekovnu gradsku autonomiju, želi opet oživiti na komunalnoj razini. U njegovim je očima *komunalna samouprava* nužna pretpostavka za snagu države. Zato se dugo održao pojam *gradskoga građanina* pored pojma *državnoga građanina*. Stein navodi Montesquieua (*L'esprit des lois*) u *Nassauer Denkschrift*: “Les monarchies se corrompent lorsqu'on ôte peu à peu... les privilèges des villes”.¹⁵ Stein dakle želi u okviru pruske monarhije izgraditi piramidalan upravni ustroj, čije instance uživaju stanovit stupanj samostalnosti. Na najnižem stupnju toga čelnog stožera nalazi se općina.¹⁶

Izrađene su razne varijante teksta te je 1808. godine objavljen tzv. *Gradski statut*. O okružnici od 24. studenoga te godine Stein izjavljuje: “Gradovi su postali punoljetni”.

Široka autonomija koju im Stein daje samo je, doduše, sredstvo da postigne svoj cilj, naime buđenje nacionalnoga osjećaja: “Jedino tim putem može se pozitivno probuditi i oživiti nacionalni duh”. Kako god bilo, doista se ponovo promiče gradska samostal-

¹³ Poglavlje VIII: “O građanskome staležu”, I. dio: “O građanskome staležu uopće”, čl. 2.

¹⁴ Čl. 87.

¹⁵ “Monarhije propadaju ako se gradske povlastice postupno ukidaju.”

¹⁶ Ovdje je opet upadljiva sličnost s prijedlozima H. Arendt.

nost, zadržava se građanska prisega: njome se budući *građanin* treba obvezati na poštivanje ugovora, koji međusobno povezuje “drugove”, ravnopravne (usp. Arendt). Na njegovo prisezanje odgovara obećanje magistrata¹⁷ da mu jamči građanska prava i zaštitu. S tim *Gradskim statutom* opet se dakle pojavljuju uzajamnost i kolegijalnost (dakle pojmovi do kojih je H. Arendt jako stalo). Međutim očita je jedna razlika u usporedbi sa srednjovjekovnom tradicijom, jer tekst građanske prisega sadrži prisezanje vjernosti kralju, čijim se podanikom novi *građanin* deklarira. Sada oba pojma, *građanin* i *podanik*, postoje jedan pokraj drugoga, a upravo to je načelo na kojemu je Stein ustrojio reformu pruske monarhije: integracija gradske autonomije u čvrsto organiziranome sklopu, dobro uređena *komunalna samouprava*. Tako građanska općina izravno bira gradske vijećnike. Oni ne dobivaju plaću jer bi uzimanje takve naknade otkrilo poimanje duha zajedništva. Tako glasi članak 191: *Svaki je građanin dužan preuzeti javne gradske dužnosti*.

Premda je gradska autonomija *Gradskim statutom* iz 1808. godine potpuno institucionalizirana kao “komunalna samouprava, ipak još uvijek postoji dodatna politička snaga, koju u političkome životu svagda predstavlja izravno i spontano sudjelujuće građanstvo”. Načelo *komunalne samouprave* opet afirmira značajnu ulogu koju je *građanstvo* imalo pokraj *vijeća*, ovdje nazvanoga magistrat. Kaže se naime:

Magistrat obavlja... uz konkurenciju građanstva i pod nadzorom gradskih vijećnika, cjelokupno upravlja-

nje općinskim poslovima, te stoga više nije u pojedinim administrativskim slučajevima nužno pribavljati dozvolu pokrajinske policijske vlasti... (čl. 189).

Tako se ovdje ono što bi se inače nazvalo oporbom nadomješta legaliziranom raznolikošću upravnih tijela, koja artikulira različita mišljenja.¹⁸ Institucionalizira se dakle sama dodatna uloga “građanstva”.

Tim tekstem iz 1808. godine općina nipošto ne postaje – kao, primjerice, u Francuskoj – najmanjim dijelom države: tu je općina biće za sebe, autonomna tvorevina; “u njoj pripadajućim upravnim granama odlučuje samostalno”. Umjesto da, kao u srednjemu vijeku, kao male republike pojedinačno postoje usred teritorija pod feudalnom vladavinom, općine su sada dakle male republike unutar čvrsto organizirane monarhije (dakle s odgovarajućim ograničenjem autonomije). Zahvaljujući daljem postojanju pojma gradskoga građanina moći će se pojam *građanina* prilagoditi razvoju modernoga svijeta, a da ne izgubi svoj politički sadržaj.

Na tim se različitim primjerima političke građanske svijesti iz njemačke povijesti politička djelatnost i odgovornost “građanstva” iskazala kao crvena nit koja se provlači kroz njemačku povijest. Tako je u Njemačkoj od srednjega vijeka – i to gotovo neprekidno – nastupao samosvjestan gradski građanin, koji preuzima svoju političku odgovornost u okviru “pregledne” države (vidi Burckhardt).

¹⁷ Tj. “vijeća”.

¹⁸ Usp. H. Arendt, koja preporučuje institucionalizaciju civilnoga neposluha.

III. “Građanin u punome smislu” kao lijek protiv antipolitičke moderne u Hanne Arendt

Shvaćanje H. Arendt pojma građanina – u okviru njezine refleksije o razvoju *common sense* u modernome društvu – obilježeno je antičkim shvaćanjem, što znači: pravi *građanin* aktivno sudjeluje u poslovima zajednice, on preuzima punu političku odgovornost. Kao za ranoga romantičara Friedricha Schlegela na kraju 18. stoljeća ili za Burckhardta u 19. stoljeću, tako je i za H. Arendt grčki *polis* model čiju normativnu ulogu priznaje. U okviru *polisa* kao političke organizacije ravnopravnih građana oni prakticiraju svoju političku slobodu – pri čemu se poštuje različitost mišljenja – a da jedni drugima ne vladaju.¹⁹ Ne postoji razdvajanje onih koji vladaju i onih kojima se vlada jer je svatko oboje. Biti *građaninom* u antici znači ne biti ni kmetom ni vladarom. Takvim razmišljanjem H. Arendt opire se tradicijskome političkom mišljenju, prema kojemu se politika zasniva na vladavini (vidi Moreault, 1999: 175-190).²⁰ Sličnu definiciju “punoga”

ili “zbijskoga građanina dao je J. Burckhardt: “Građanin je onaj tko ovdje [u polislu] sudjeluje u vladanju i vladanosti” (Burckhardt, 1977: 74). Taj identitet države i građanstva kao korporacije, tj. *država* u smislu *respublica*, isključuje u antici svaku predstavničku funkciju države: tada je republikanski način vladanja bio nužno povezan s izravnom demokracijom, a građanin, tj. slobodan čovjek, *de facto* je javni čovjek. U antici sloboda znači ujedno osobnu i političku slobodu. S pojavom kršćanstva nastupa mijena. Zahvaljujući tome što se sada sloboda i politički život razdvajaju, građanin će moći radi svoje individualne egzistencije delegirati svoju političku moć. U takvim okolnostima razvija se moderna država, veledržava, koja se temelji na vladavini, te može, kao što to naglašava J. Burckhardt, kao država moći činiti nepravde i održavati se stoljećima – što je državi bilo nemoguće (vidi Burckhardt, 1994: 315). Tako dakle u veledržavi nastaje razdvajanje vladara i vladanih.

H. Arendt kritizira modernu državu, posebice predstavnički sustav vladanja. U takvoj državi poglavar više nije nositelj političkih nastojanja naro-

¹⁹ Arendt piše (1968: 35): “Od vremena Herodota polis je bio onaj grčki grad u kojemu građani u svoj zajednički život *nisu* uveli pojam vladavine, u kojemu dakle nije postojalo razdvajanje na vladare i vladane.” O jednakosti piše na 36. stranici: “Izonomija je jamčila... jednakost, ali ne zato što su svi ljudi rođeni kao jednaki..., nego, naprotiv, jer ljudi po naravi... nisu jednaki, te im stoga treba ljudska ustanova, naime polis, kako bi zakonskom snagom... postali međusobno ravnopravni.”

²⁰ Benjamin Constant (1997: 594, citirano u Moreault, 1999: 3), smatrao je pak da je “posvemašnje podvrgavanje pojedinca skupnoj vlasti” stvorilo “kolektivnu slobodu” u

polislu. H. Arendt nije prihvatila taj aspekt. No tu nije nužno riječ o protuslovlju jer je posrijedi vladavina sveukupnoga građanskog tijela nad pojedincima, a ne vladavina nekih građana nad drugima. U mjeri u kojoj je u antici građanin javni čovjek zacijelo je netočno govoriti o totalitarizmu polisa: zajednički donesene odluke nameću se svim članovima; samo robovi ne sudjeluju u odlučivanju. Burckhardt i Nietzsche možda naglašavaju totalitarni aspekt polisa zato što ga prije svega smatraju izvorištem kulture i duha, pa se stoga više zanimaju za umjetničku djelatnost pojedinca nego za političku aktivnost građanina.

da, koji bi trebao predstavljati, jer institucije predstavničkoga sustava vladanja ne dopuštaju djelotvorno sudjelovanje građana u političkome životu. Autorica se tako, između ostaloga, u svome tekstu *Ziviler Ungehorsam* (1972: 90-91) vraća na Tocquevilleova promišljanja o anonimnoj vladi u masovnome društvu kao tiraniji bez tiranina.

Što se tiče modernoga predstavničkog sustava, H. Arendt kritički se odnosi i prema engleskome dvostranačkom sustavu i prema višestranačkom sustavu na europskome kontinentu (vidi Arendt, 1968, 2000). Prvi se zasniva na aktivnome političkom sudjelovanju samo jednoga dijela građanstva: ne može se dakle nikako poistovjetiti s piramidalnim sustavom vijeća, koji ona preporučuje, jer ne dopušta prenošenje političkoga duha prema gore. Građani mogu samo ograničeno nadzirati, ali u zajednici ne mogu zbiljski sudjelovati. Što se tiče europskoga višestranačkog sustava, on je još udaljeniji od shvaćanja aktivnoga građanina: on uopće ne poznaje prave građane, nego samo privatne pojedince, koji se nadaju da će država štititi njihove privatne interese. Kao "bourgeois" u Hobbesovoj teoriji, tako i oni odbacuju svako političko sudjelovanje. Tako moderna država ima mnogo zajedničkoga s njegovim Levi-jatanom. Budući da građanin pritom predaje državi svoja politička prava, tu je načelo delegirane vlasti istoznačno s jednom vrstom građaninova "odustajanja od dužnosti". Građanin se kao takav naprosto povlači.

Kako bi se izbjeglo izrođivanje moderne države u diktaturu, H. Arendt traži prikladna sredstva da se poje-dinome građaninu omogući aktivno afirmiranje njegove političke slobode.

Pritom se poziva na sjevernoamerički sustav vladanja.

Amerikanci su već prije svoje revolucije osnivali dragovoljna udruženja koja su počivala na *konsenzusu*. Prvi od "bezbrojnih takvih svećanih sporazuma i dogovora", sklopljenih na temelju takva konsenzusa, bio je Mayflowerski pakt, koji su 1620. godine na palubi "Mayflowera" potpisali budući prvi doseljenici u Novu Englesku. On je sadržavao dio zakona koji su trebali urediti zajednički život u budućoj koloniji i ostaje dakle zbog toga jednim od glavnih izvora američkoga prakticiranja demokracije. U tim dragovoljnim udruženjima Amerikanci su se uzajamno obvezivali obećanjima, dogovorima i paktovima (vidi Arendt, 1968). Tu se očituje sličnost sa začecima političkoga života u srednjovjekovnim gradovima, koji je također počivao na zadružnome načelu i pretpostavljao sklapanje ugovora među ravnopravnima,²¹ dakle zasnivao se na konsenzusu.

S Američkom revolucijom održali su se konsenzus i pravo na disenzus,²² premda nisu bili fiksirani u ustavu. Tako H. Arendt piše (2000: 306)²³:

²¹ Kao, primjerice, pri stjecanju građanskoga prava: građanska prisega, dragovoljno vezanje građanina.

²² "U pravu na disenzus uključeni konsenzus... nije ništa drugo nego jasno izražena prešutna suglasnost koja se izriče zajednici kao protuusluga za to što ona prešutno prihvaća pridošlice" (Arendt, 2000: 309-310). "U samom temelju sustava američke vladavine... nalazi se ideja o pristanku, koja uključuje pravo na izražavanje neslaganja" (Arendt, 1972: 90, vidi i 96).

²³ Vidi i str. 308: "... Velika je prednost horizontalne verzije društvenoga ugovora (tako H. A. naziva Lockeov prvotni društveni ugo-

“... revolucija je u sebi krila nov, nikada potpuno formuliran pojam prava, koji nije nastao kao rezultat teorije, nego temeljem iznimnih iskustava ranih naseljenika”.

Tako se politička aktivnost dragovoljnih udruženja nastavila kao spontana akcija, što ujedno implicira da se delegirana vlast može opozvati. Tu je dakle još jednom uočljiva sličnost s demokratskim događanjem u srednjovjekovnim gradovima – s obzirom na stalan nadzor koji građanstvo obavlja izvan svakoga prethodnog zakonodavstva. Kao što je bio slučaj u takvim gradovima, i Amerikanci su prvo konkretno iskusili političku slobodu, vlada koju su stvorili bila je piramidalna tvorevina, koja je dopuštala da se u samostalnim političkim udruženjima odgovarajućih stupnjeva održe dana obećanja (vidi Arendt, 1968). Tako načelo delegirane vlasti nipošto nije sprečavalo da svaki građanin afirmira svoju političku slobodu, da vlada izrazi politički duh naroda. H. Arendt pritom upućuje na rimski *potestas in populo*.²⁴

U Americi svoga vremena ona promatra *civilni neposluh* kao “najnoviji

vor) u tome što ta uzajamnost veže svakoga člana društva za svoga sugrađanina. Ta horizontalna verzija jedini je oblik vladanja u kojemu ljudi nisu uzajamno vezani povijesnim sjećanjima ili etničkim vezama, kao, primjerice, u nacionalnoj državi, pa ni Hobbesovim Levijatanom, koji “sve zastrašuje” i na taj način ujedinjuje, nego snagom uzajamnih obećanja”.

²⁴ “To je doista bila nova verzija staroga ‘potestas in populo’, jer nasuprot starijim teorijama prava na otpor, prema kojima je narod smio djelovati jedino ‘kada je bio u lancima’, sada su ljudi imali pravo spriječiti vezanje u lance, kao što to kaže Locke” (Arendt, 2000: 309).

oblik dragovoljnoga udruživanja” i pritom navodi Tocquevilleov citat, čiji sadržaj smatra još uvijek valjanim:

Čim više stanovnika Sjedinjenih Država želi neki osjećaj ili neku misao iznijeti u svijet ili otkloniti neku negativnost, potraže jedan drugoga, i kada se nađu, udruže se. *Otada nisu više pojedini ljudi, nego nadaleko vidljiva moć, čija djela služe kao primjer i čije se riječi slušaju* (Arendt, 2000).

To se potpuno slaže s ulogom građanstva u srednjem vijeku. Još jednim citiranjem Tocquevillea H. Arendt upućuje na time postignutu promjenu odnosa moći: “Manjinski građani povezuju se u Americi ponajprije da bi utvrdili svoj broj i time oslabili moralnu vladavinu većine” (*ibid.*: 316).

Budući da je H. Arendt potpuno svjesna toga da je u modernoj državi sklonoj totalitarizmu bezuvjetno nužno da manjine dođu do riječi, predlaže političku institucionalizaciju civilnoga neposluha kao “najbolji lijek protiv toga konačnog neuspjeha pravnoga provjeravanja” (*ibid.*: 319). Ona nastavlja:

Te bi se manjine u mišljenju mogle, na taj način, etablirati kao moć koja... bi se vidjela ne samo iz daljine, nego bi bila stalno prisutna i s kojom bi se moralo računati u dnevnim poslovima vladanja (*ibid.*: 320).

Tu se opet očituje sličnost s ulogom i položajem građanstva u srednjem vijeku. Arendt još dodaje (i ponovo navodi Tocquevillea):

Sloboda udruživanja nužno je osiguravanje od tiranije većine (*ibid.*: 316).

Dakle aktivna građanska svijest i političko mobiliziranje manjine smatra

se lijekom protiv izrođavanja moderne države u tiraniju.

Civilni je neposluh kao spontana politička djelatnost građana međutim samo jedan od dvaju čimbenika koji, prema H. Arendt, trebaju pridonijeti uklanjanju nedostataka predstavničkoga sustava vladanja. On bi, osim toga, svojim posebnim ustrojem trebao biti stalno tako prožiman političkim duhom naroda da odnosne upravne instancije mogu djelotvorno izraziti političke zahtjeve građana. Tu dakle postaje razvidno da H. Arendt ne odbija posve predstavničku demokraciju: samo ona treba političkome duhu naroda dopustiti da dospije do vlade kako bi ga ona mogla utjelovljavati. Tako će sustav vladanja koji zamišlja biti piramidalni sustav vijeća, čiji se najniži odbori sastoje od svih građana, koji zatim biraju najbolje među sobom da ih predstavljaju na sljedećemu stupnju. Tu se opet ne smije preskočiti usporedba s "meliores" srednjovjekovnih gradova, onim prvim građanskim odborima, koji su se na kraju razvili u "vijeće". U okviru moderne države piramidalni ustroj treba dobiti federativni oblik.

Tako se u H. Arendt političko sudjelovanje očituje na dvostruk način, naime miješanjem dvaju načela vladanja: civilni neposluh udovoljava izravnoj demokraciji, dok delegirana vlast čini jezgru sustava vijeća. Predstavništvo i izravna demokracija ujedno, tako je bilo već u srednjovjekovnim gradovima. Ovdje se sustav prilagođava modernoj veledržavi.

Zaključak

Iz čitanja tekstova H. Arendt, između ostalih *Ziviler Ungehorsam* i *Über die Revolution*, proizlazi da ona u svome shvaćanju pojma građanina i moder-

ne države – i radi suzbijanja "apolitije" (vidi Burckhardt) moderne – preporučuje miješanje dvaju često suprotstavljenih načela vladanja: predstavničkog načela – uz najstrože poštovanje političkoga duha proizašloga iz naroda, tj. u obliku sustava vijeća koje piramidalnim državnim ustrojem²⁵ dopušta dalje posredovanje javnoga duha, te načela izravne demokracije, kojemu model nalazi u grčkome polisu. No dok je izravno prakticiranje građanske odgovornosti bilo normom u polisu, zbog nedostataka predstavničkoga sustava nužno nastalo spontano prakticiranje političkih sloboda postalo je u modernoj državi izrazom civilnoga neposluha.

U tom dvostrukom načinu političkoga sudjelovanja građanstva očituje se kontinuitet shvaćanja građanina u H. Arendt i tradicije lokalnih sloboda u Njemačkoj, koja također jamči mješavinu vlasti delegirane u gradska upravna tijela i neprekidnoga nadzora građanstvom, koje nikada ne odustaje od svoje političke odgovornosti. U oba slučaja aktivni građanin afirmira tu odgovornost ili neposredno ili tako što njegovu volju ispunjavaju komunalna upravna tijela, odnosno što se ona u modernoj državi prenosi do vrha države preko vijeća sastavljenih od "najboljih". Stoga ona vjerno predstavlja narodnu volju, bez vladavine i bez primjene sile. Pritom piramidalni ustroj veže bazu za vrh, tako da legitimnost vlade svagda potječe od nižih političkih odbora. U takvim je okolnostima federativno ustrojstvo veoma poželjno za modernu državu.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

²⁵ Neka vrsta propusnosti upravnoga ustroja.

LITERATURA

- Arendt, H. (1968) *Über die Revolution*. München: Piper.
- Arendt, H. (1972) "La désobéissance civile", u: *Du mensonge à la violence*. Calmann-Lévy.
- Arendt, H. (2000) "Ziviler Ungehorsam", u: *H. A. In der Gegenwart, Übungen im politischen Denken II*, ur. Ursula Ludz. München: Piper.
- Asch, J. (1961) "Rat und Bürgerschaft in Lübeck 1598-1669. Die verfassungsrechtlichen Auseinandersetzungen im 17. Jahrhundert und ihre sozialen Hintergründe", *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck*, sv. 17, Lübeck.
- Bolland, J. (1954) *Senat und Bürgerschaft. Über das Verhältnis zwischen Bürger und Stadtregiment im alten Hamburg*. Hamburg.
- Burckhardt, J. (1977) *Griechische Kulturgeschichte*, sv. I. München: Deutsches Taschenbuch.
- Burckhardt, J. (1978) *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Stuttgart: Kröner.
- Burckhardt, J. (1994) Brief an Robert Grüninger, Baden: 3. kolovoza 1891, u: *Briefe, 1886-1891*, sv. IX. Wiesbaden: Insel-Verlag.
- De Tocqueville, A. (¹³1981) *De la démocratie en Amérique*. Paris: Flammarion.
- Engeli, C. i Kohlhammer, H., ur. (1975) *Quellen zum modernen Verfassungsrecht in Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Gall, L. (1989) *Bürgertum in Deutschland*. Berlin: Siedler.
- Hardtwig, W. (1974) *Geschichtsschreibung zwischen Alteuropa und moderner Welt. Jacob Burckhardt in seiner Zeit*. Göttingen.
- Hildebrandt, R. (1974) "Rat contra Bürgerschaft. Die Verfassungskonflikte in den Reichsstädten des 17. und 18. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*, 2/1974.
- Moreault, F. (1999) "Citoyenneté et représentation dans la pensée politique de Hannah Arendt", *Sociologie et sociétés*, sv. XXXI, br. 2, jesen.
- Pfeiffer, G. (1958) "Nürnberg's Selbstverwaltung 1256-1956", u: *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Stadt Nürnberg*, sv. 48.

German Tradition of Local Liberties and Hannah Arendt's Analysis of Direct Democracy

SUMMARY The author relates the continuity between the notion of the citizen in the work of Hannah Arendt and the tradition of local liberties in Germany. The paper is emphatic that local democracy, as realized in German history, overlaps with Hannah Arendt's views on democracy. It can be some kind of protective shield against dictatorship, and in the spirit of Hannah Arendt, local democracy proves to be a foundation of the democratic state. In substantiating her case, the author first examines the workings of medieval German cities, as peculiar "mini-states", and then turns to a description of the reinforcement of the ruler's power at the expense of city autonomy, which took place in the sixteenth and seventeenth centuries. Afterwards, she thoroughly examines Hannah Arendt's views on the concept of the citizen, characterised by the ancient notion of the citizen actively taking part in community affairs.

KEYWORDS Hannah Arendt, local liberties, medieval cities and city autonomy, the notion of the citizen

ULOGA INTELEKTUALACA U NOVOJ EUROPI

Ana Pažanin

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Pregledni rad

Primljeno: studeni 2007.

Sažetak U radu se polazi od Dahrendorfova pojma intelektualca kao angažiranog promatrača svoga vremena da bi se preko, Dahrendorfu suprotnih, jedanaest Rortyevih teza o humanističkim intelektualcima i Etzionieva javnog intelektualca došlo do Coserova slavnog intelektualca. Dahrendorf se oslanja na Erazma Roterdamskog i one koji su ga slijedili, iako se vrijeme u kojem je Erazmo živio razlikuje od našeg, a posebno od 20. stoljeća. One kojima je Erazmo uzor u modernom dobu Dahrendorf naziva "erazmovcima", a iako taj pojam, kao što kaže i sam Dahrendorf, zvuči pomalo staromodno, za sve kojima je sloboda dragocjena ne može štetiti da se njeguje i u budućnosti. On to pokazuje na primjerima ne samo liberalnih intelektualaca nego liberalnog duha uopće, i razvija političku etiku ne samo za intelektualce nego i za sve građane nove Europe. Kao podsjetnik može se dodati da su se intelektualci često stavljali u službu autoritarnih režima i diktatura.*

Ključne riječi angažirani intelektualac, erazmovci, intelektualac, javni intelektualac, sloboda

U najopćenitijoj mogućoj interpretaciji intelektualac je onaj koji se bavi umnim radom i ima visoku naobrazbu, ili mislilac koji javno djeluje kao moralna i humana snaga u društvu. Intelektualci nisu oni koji su trenutno na vlasti ili u oporbi, nego su to oni "koji djeluju riječima i putem riječi" (Dahrendorf, 2006b: 101). Oruđe je intelektualaca olovka i računalo, kaže Dahrendorf, a oni žele da se njihova

riječ čuje. Izbor misli Cosera, Rortya, Etzionia i Ćimića kao onih autora o čijim će shvaćanjima intelektualaca biti riječi meni je osobno bio zanimljiv, iako, dakako, ima još autora koji su pisali o sličnom poimanju intelektualaca i njihovoj društvenoj ulozi, poput Ivana Kuvačića, Rade Kalanja i Rudija Supeka. Dahrendorfovo sam djelo upoznala još prije pet godina i ono je temelj mojih znanstveno-istraživačkih polazišta.

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Politički deficit Europske unije i njegove posljedice za Hrvatsku" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Prema Ćimiću, “različiti su tipovi odnosa dominantnih socijalnih činitelja prema intelektualcima”, pa se prema tome i “intelektualci diferenciraju – motivom i konceptom – odgovarajući (ne)primjereno na te neumitne nazore” (Ćimić, 2005: 4). Poljski sociolog Ščepanski, primjerice, pokušao je dati suvislu, proširenu definiciju intelektualca. On kaže da postoji “a) intelektualac kao moć inteligencije u smislu psihičke sposobnosti...; b) poistovjećivanje intelektualaca s njihovom školskom spremom postaje vrlo problematično” jer “po čemu bi... znanje koje nije službeno priznato bilo manje vrijedno...; c) intelektualci kao osobe koje obavljaju intelektualne poslove” – ako je moguće odrediti jasnu granicu između manualnog i nemanualnog rada; a Ščepanskom i Ćimiću najprihvatljivije je određenje “d) intelektualca kao moći stvaralaštva” (*ibid.*: 8). Ponukan određenjima Ščepanskog, a “na pragu filozofije Gabriela Marcela” Ćimić nudi tipologiju intelektualca “koja nije rezultat sustavnog empirijskog istraživanja, već vlastitog promatranja i promišljanja naše situacije” (*ibid.*: 9). Tako prema njemu postoje: “suzdržani inteligent ili neutralni tehničar”, “sjetni, melankolični romantik ili onaj što njeguje pristup društvu s pozicije univerzalnih vrednota”, “stvaratelj ispunjen kritičkim nabojem ili onaj koji pristupa društvu kritički, iznova otkrivajući umnije i čovječnije mogućnosti” (*ibid.*). Taj potonji mene zanima.¹ No da

ne ostanem samo na toj podjeli, izložit ću ovdje i Etzionievu podjelu. Etzioni smatra da treba razlikovati akademske od boemskih javnih intelektualaca. Kao što im samo ime govori, akademski su oni “koji su vezani uz akademsku zajednicu”, a boemski oni “koji su samostalni... koji žive od pisanja, uređivanja, pisanja kolumni” (Etzioni, 2006: 151). Akademski se od boemskog intelektualca razlikuje i po sigurnosti radnog mjesta. U tom smislu Etzioni ističe da je “sigurnost radnog mjesta akademskih javnih intelektualaca u prosjeku znatno veća nego u boema”. I nastavlja: “Stoga akademski intelektualci smatraju aksiomom da je njima, u usporedbi s boemima, mnogo lakše održavati znatnu mjeru intelektualne, ideološke i političke neovisnosti, bitne za njihove društvene uloge” (*ibid.*). Etzioniev akademski javni intelektualac Dahrendorfov je javni intelektualac.

Prije nego što nastavim analizu, treba dati nekoliko važnih napomena. Prvo, čitatelju treba objasniti sam naslov rada. Pod sintagmom “nova Europa” u naslovu rada mislim na vremensko, a ne samo na prostorno određenje, pa bi je u tom smislu trebalo shvatiti kao 20. i 21. stoljeće. Ako bismo željeli objasniti ulogu intelektualaca u “novoj Europi” misleći pritom na prostorno određenje, to bi zahtijevalo sasvim novo istraživanje. I drugo, u ovom se radu ne želim baviti isključivo intelektualcima kao takvima niti će on biti oda intelektualcima. Neće biti govora o svim vrstama intelektualaca, iako postoje mnoge, od kojih su nabrojene samo neke, već o jednoj specifičnoj vrsti: o javnim intelektualcima i njihovoj podvrsti – angažiranim intelektualcima, te o njihovu značenju, ulozi koju su nekada imali i onaj koju danas imaju. U

¹ Pritom treba naglasiti da se u ovom slučaju angažiranost ne svodi na tumačenje prema kojem je angažirani intelektualac samo onaj koji podržava službenu politiku, već i onaj koji sudjeluje u stvarnosti svoga vremena, utječe na “tematiku” vremena u kojem živi i “na smjer kretanja” politike i povijesti.

tom smislu treba izdvojiti nekoliko bitnih činjenica.

U svezi s time podsjećam na Dahrendorfovo mišljenje da “onaj tko piše, taj i objavljuje, a onaj tko objavljuje više ne živi u ograničenom, zaštićenom privatnom prostoru” (Dahrendorf, 2006b: 102). Javni su intelektualci oni “koji smatraju da im je posao sudjelovati u javnim diskursima svoga vremena, određivati tematiku i utjecati na smjer kretanja”. Slijedeći Dahrendorfa, iz skupine javnih intelektualaca isključujem sve one koji sebe smatraju intelektualcima, a Dahrendorf “isključuje cjelokupnu inteligenciju” i “one koje danas smatramo nositeljima znanstvenog društva” (*ibid.*). U tom smislu Dahrendorf oštro primjećuje da većina sveučilišnih profesora nisu javni intelektualci, bez obzira na to što puno govore i pišu (*ibid.*). Iz kojih područja znanosti treba dolaziti javni intelektualac? Dahrendorf ne vidi pravo sociologa, pa i politologa na monopol da budu javni intelektualci, nego smatra da i drugi imaju pravo na taj komad kolača. O tome će biti riječi nešto kasnije.

Javni su intelektualci angažirani, oni su “*movers and shakers*”. Oni “vidljivo i upečatljivo pokreću i mijenjaju okolnosti našega vremena”. Javni intelektualci djeluju u vrijeme velikih društvenih promjena, prekretnica poput Prvog svjetskog rata, Hitlerova dolaska na vlast, Drugog svjetskog rata, u vrijeme zatišja do kraja osamdesetih, pada komunizma i tako dalje. Da bi opstali u nekom društvu javnim intelektualcima trebaju takve prekretnice, jer samo tada “riječi koje pišu postaju djela; kada stvari idu normalnim tokom takve riječi nisu baš ukras, ali ponajviše su pomoć pri razumijevanju ili upute za povremene korekture” (*ibid.*: 103). Među

javnim se intelektualcima, prema Dahrendorfu, nalaze i oni koji su se priklanjali autoritarnim režimima. To su, primjerice, Martin Heidegger, Theodor Adorno i Karl Mannheim. Dahrendorfu je zagonetna činjenica da je toliko intelektualaca bilo zavedeno “prvim zvucima dolaska nacionalsocijalizma 1933. godine” (*ibid.*: 97). Poznata je Heideggerova naklonost Hitleru. “Heideggerov frajburški rektorski govor od 27. svibnja 1933. bio je osobit primjer. Filozof bitka hvalio je ‘Aufbruch’ (prodor) u svijet čovjeka koji je sam bitak prezirao. Govorio je o narodu, njegovom povijesnom zadatku i njegovom vodstvu i tražio je od sveučilišta i znanosti da se pokore uzvišenosti i veličini prodora” (*ibid.*). Da bi potkrijepio te svoje riječi, Dahrendorf citira Heideggera prema *Kampfbblatt der Nationalsozialisten Oberbadens*, koji je u tom govoru rekao sljedeće: “Führer, sam i samo on, naša je današnja i buduća njemačka zbilja i zakon. Naučite sve dublje poimati. Odsad svaka stvar zahtijeva odlučnost, a svako djelovanje odgovornost. Heil Hitler! Martin Heidegger” (*ibid.*: 98). Adorno se branio od usporedbe s Heideggerom, ali je 1934. godine napravio, kako Dahrendorf kaže, “kobnu pogrešku” kada je u jednoj glazbenoj kritici pohvalio zborni ciklus Herberta Müntzela, a zvučalo je kao da je želio pohvaliti “način koji je Goebbels odredio kao romantični realizam” (*ibid.*). Treća je osoba kojoj se Dahrendorf čudi što je bila zavedena nacionalsocijalizmom – Karl Mannheim. Godine 1934. u Londonu Mannheimu je u gostima bio jedan mladi američki sociolog, koji ga je pitao što misli o Hitleru. Na to je pitanje Mannheim odgovorio: “We like him”, uz objašnjenje: “Volimo ga, ne zbog njegove politike, koja nam

se čini jako pogrešnom. Ali zbog činjenice da je ozbiljan, ponosan čovjek, koji ne zahtijeva ništa za sebe, nego se svim srcem trudi izgraditi novu vlast. On je duboko iskren, jedinstven, i mi se divimo njegovoj čestitosti i predanosti” (*ibid.*: 99). Intelektualci nisu bili zavedeni samo nacionalsocijalizmom. Bili su zavedeni i komunizmom. Međutim Dahrendorf smatra da “za angažiranog promatrača” u prošlosti “nisu bili djelotvorni pokušaji komunizma... a kamoli nacionalsocijalizma ili oblici fašizma” (Dahrendorf, 2005: 20). No zavedenost autoritarnim režimima postoji. Ona se objašnjava činjenicom da je “sloboda... za građane odgovorne za obrazovanje i državne službenike bila usko povezana s redom, i ako ‘nered’ demokracije i tržišne privrede ode predaleko, dobrodošao je onaj koji obećava uvesti reda” (Dahrendorf, 2006b: 106). Dahrendorf ipak izdvaja i one koji “pripadaju nepokolebljivima”, a to su javni intelektualci “koji nisu podlegli iskušenjima neslobode”, odnosno nisu dopustili da budu zavedeni (*ibid.*: 112). To su, primjerice, Karl Popper, Raymond Aron i Isaiah Berlin. “Oni su javni intelektualci koji su svojim djelima, predavanjima i seminarima... na drukčiji način trajno djelovali”, objašnjava Dahrendorf (*ibid.*).

Tko su intelektualci kao angažirani promatrači? U tumačenju intelektualaca kao angažiranih promatrača, koji bi se mogli svrstati u podvrstu javnih intelektualaca, Dahrendorf polazi od Erazma Roterdamskog i onih koji su ga slijedili, a koje on naziva “erazmovcima” (Dahrendorf, 2005: 11). Erazmo Roterdamski živio je u doba sasvim drugačijih iskušenja nego “intelektualci totalitarne epohe” 20. i 21. stoljeća (Dahrendorf, 2006a: 10). Erazmovci

kao javni intelektualci nisu pripadnici neke stranke, nego angažirani promatrači. Njih definiramo prije svega prema godini rođenja. Rođeni su između 1900. i 1910. i preživjeli su sve ili bar većinu prekretnica 20. stoljeća. Angažirani i javni intelektualac nisu jedno te isto, jer je angažirani podvrsta javnog intelektualca i on “naime na značajan način povezuje svojevrstan angažman u gorućim pitanjima o vremenima iskušenja sa sposobnošću da održava distancu zamišljenog promatrača” (Dahrendorf, 2005: 12). Angažirani promatrač objavljuje ne samo o središnjoj temi vremena u kojem živi nego i svoje stajalište o toj temi. To stajalište, a o tome je već bilo riječi, nije podržavanje službene politike, ideologije, “nije manifest partije”, nego je spremnost davanja osnove za takvu poziciju. “Sloboda, to moći učiniti, za njega je” (Arona) – kao i za Erazma – prije svega fundamentalna, objasniti će Dahrendorf na primjeru erazmovca Raymonda Arona (*ibid.*: 17).²

Vratimo se na trenutak pitanju križa, u kojima javni intelektualci dobro funkcioniraju. Poput Dahrendorfa i Či-

² Dahrendorf je erazmovce podijelio na 5 skupina: članove (Raymond Aron, Isaiah Berlin, Karl Popper, Norberto Bobbio, Jan Patočka, Theodor W. Adorno, Hannah Arendt, Theodor Eschenburg, Manes Sperber, Arthur Koestler), kandidate (Dolf Sternberger, Sebastian Haffner, Golo Mann, Marion Dönhoff, Ernst Glaeser), vanjske članove (Jeanne Hersch, George Orwell, George Kennan, John Keneth Galbraith, Stephen Spender, Richard Wright), unaprijeđene članove (Shepard Stone, Peter de Mendelssohn, Richard Crossman, Alistair Cooke) i odbijene kandidate (Jean-Paul Sartre, Robert Havemann i sestre Mitford) (Dahrendorf, 2006a: 219).

mić naglašava da je za postojanje javnog intelektualca potrebna kriza koja ima izvor ponajprije u “ideologijsko-političkoj sferi”, pa “postaje kriza koja zahvaća širok krug ljudi – u ekonomskom području” (Ćimić, 2005: 7). Koje su krize okarakterizirale 20. stoljeće? Ponajprije Prvi svjetski rat, Hitlerov dolazak na vlast, a zatim Drugi svjetski rat. Od kraja Drugog svjetskog rata, tj. od 1945. godine, dogodilo se nekoliko kriza. Godina 1945. bila je godina kulturne slobode za erazmovce, ali 1968. godina kraj je iluzije, jer nastupa vrijeme, tumači Dahrendorf, koje je za javnog intelektualca loše: “ostaje im samo vlastiti posao, pisanje koje puno toga ne priopćuje svijetu” (Dahrendorf, 2006b: 126). Godina 1989. označava kraj totalitarizma; dotad je većina erazmovaca umrla – Theodor Adorno 1969, Hannah Arendt 1975, Jan Patočka 1977, Raymond Aron 1983. Godine 1988. Isaiah Berlin posjetio je Sovjetski Savez i obožavala ga je većina sudionika prevrata 1989, a umro je u Oxfordu 1997. (*ibid.*: 129-130). Godina 2001. doba je “novog prosvjetiteljstva”, dogodili su se teroristički napadi u Americi te napadi u Londonu i Madridu. I dok Amerikanci vode rat protiv islamističkog terora, objašnjava Dahrendorf, Europljani ne preuzimaju takvu terminologiju. Dahrendorf tu fundamentalnu razliku u shvaćanjima Amerike i Europe izvodi iz usporedbe djela dvaju svjetskih klasika. Jedno je djelo Ernesta Gellnera *Uvjeti slobode (Conditions of Liberty)*, a drugo *Sukob civilizacija (Clash of Civilizations)* Samuela Huntingtona. Dok Gellner opisuje “međusobnu stranost vjerski određenih kultura u islamskom i židovsko-kršćanskom svijetu” i pritom odabire Zapad, Huntington u *Sukobu civilizacija* ima drugačiji pri-

stup. Tema su mu veliki sukobi u svijetu. “Polazi od toga da razračunavanja nakon 1989. nisu više prvenstveno ekonomski ili politički motivirana, nego se zasnivaju na kulturi i identitetu kulture” (*ibid.*: 134). Prema Huntingtonu, postoji sedam velikih civilizacija, a Zapad je samo jedna od njih. U tom smislu Dahrendorf kaže da “mnogi u osnaženom islamu vide prijetnju i iskušenje. Možda se ne radi o javnim intelektualcima, već o dobro obrazovanim mladim ljudima kojima je islam iskušenje te se daju privući do krajnje instancije samoubilačke vojske. (Intelektualci podržavaju taj put osobito na jednoj ‘razlomnoj crti’ – položaju Palestinaca i njihovom odnosu spram Izraela.) Tako u često neizvjesnom građanskom društvu slobodnoga svijeta nastaje nova slika neslobode. Nekadašnji njemački ministar vanjskih poslova Joshka Fischer upotrebljavao je termin ‘treći totalitarizam’” (*ibid.*: 135).

U tom okružju totalitarizma i pokušaja uništenja liberalnog poretka Dahrendorf razmišlja trebaju li nam danas uopće erazmovci. On naime objašnjenje pronalazi u dvama razlozima. Prvi je razlog, prema Dahrendorfu, vezan za 11. rujna, kada su se “često stoljećima stjecana prava iznenada” našla “na raspolaganju” (*ibid.*: 136). Drugi razlog ima veze s Huntingtonovom misli o “oživljavanju” islama. Drugo ime za oživljavanje islama bio bi fundamentalizam (*ibid.*: 137). “U francuskom još dolazi važna pomisao na” integraciju “države, ekonomije i društva u ideologijski sustav... Posvuda je riječ o potrazi... za nekom vrstom zajednice koja čovjeku oduzima muku izbora. Ljudi koji su zahvaljujući prosvjetiteljskoj povijesti posljednjih stoljeća došli do svoga individualnog identiteta, žele ga sada napustiti. Strah ih je slobode”

(*ibid.*). Dahrendorf ne misli da nam erazmovci više ne trebaju, jer iako će “vrline erazmovaca... nekima zvučati pomalo staromodne... za sve kojima je sloboda draga i dragocjena ne može škoditi da ih se njeguje i u budućnosti” (*ibid.*: 138).

Nasuprot Dahrendorfu i njegovu javnom intelektualcu nalazi se Rortyev humanistički intelektualac. Rorty polazi od podjele intelektualaca na “one koji su zauzeti udovoljavanjem naširoko poznatom kriteriju doprinosa zgradi znanja i na one koji pokušavaju proširiti vlastitu imaginaciju” (Rorty, 2005: 9). Ove druge Rorty naziva “humanističkim intelektualcima”. Zadaća je humanističkog intelektualca uzbuđivanje, nametanje krivnje cijelom društvu, izbacivanje društva iz njegove ravnoteže” (*ibid.*: 10). Humanistički intelektualac treba upotrebljavati fraze poput “objektivni kriteriji vrijednosti” ili “fundamentalne moralne i duhovne vrijednosti”, dok oni humanistički intelektualci “koji su impresionirani anti-platonskim, antiesencijalističkim, historizirajućim i naturalizirajućim piscima iz proteklih nekoliko stoljeća” postaju ili “cinični” ili se uklapaju u traženi (zadani) okvir (*ibid.*). U tom smislu Rorty ističe da je humanistički intelektualac “u poziciji analognoj onoj svećenstva ‘narodnjačkog evanđelja’ ili ‘teologije oslobođenja’, koje smatra da radi na izgradnji Kraljevstva Božjeg na zemlji” (*ibid.*). Nadalje, humanistički su intelektualci “optuženi” da “politiziraju humanističke znanosti” umjesto da “doprinosu i prenose znanje”, a razloge Rorty vidi u tome što humanistički intelektualac ne može “prihvatiti ideju nepolitiziranih humanističkih znanosti”. Na drugoj je strani Coserov “slavni intelektualac”. Bolje rečeno, Cosero-

va “intelektualca kao slavnu osobu” ili “slavnog intelektualca” ne treba ni pokušavati usporediti s Dahrendorfovim javnim intelektualcem. Upravo da se ne pomiješaju Dahrendorfov javni i Coserov slavni intelektualac predstaviti će sada Coserova “slavnog intelektualca”. Intelektualac kao slavna osoba ili “slavni intelektualac” jest “novi intelektualni tip”, koji se “obraćao poluobrazovanoj masovnoj publici koja ne polaže pravo na ekspertno znanje ili istančan ukus i koja nema zajedničkih kulturnih standarda” (Coser, 2006: 249). Coser je kritičan prema tom tipu intelektualca kada kaže da oni zaobilaze “mukotran i zamršen proces putem kojeg drugi intelektualci nastoje dobiti priznanje kvalificirane kritike. Umjesto toga”, nastavlja Coser, oni “se obraćaju amorfnj širokoj javnosti za čijim povlađivanjem čeznu” (*ibid.*: 250). Pa iako “amorfnja široka javnost” ne utječe na “slavnog intelektualca”, jer zbog svoga neadekvatnog obrazovanja “ne može utjecati na kvalitetu njegova rada primjenjivanjem bitnih standarda, prosuđivat će ga s obzirom na ono što se može nazvati ‘svojstvima privlačnosti’ kao što su ‘novi’ i ‘briljantno’” (*ibid.*). Slavni intelektualac zbog svojih svojstava ima “gotovo neutaživu želju za ‘još’ istoga”, pa se u skladu s tim “novi, briljantno i izobilno” ističu kao obilježja intelektualca kao slavne osobe. Iako će se nekima možda učiniti da su javni i slavni intelektualac jedno te isto, oni to nipošto nisu. Doduše, i kod jednog i kod drugog prisutna je “javnost”, ali dok javni intelektualac nastupa isključivo u vrijeme kriza ili prekretnica, slavni ima neprestanu potrebu za “novim”, “briljantnim”, za “još”, obraćajući se pritom poluobrazovanoj javnosti. Coser, slijedeći Brustaina, tu “želju za slavom”

uspoređuje s “gladi za novcem kao odlučujućim čimbenikom mnogih karijera, i svatko tko je znao držati olovku mogao je postati slavan poput filmske zvijezde” (*ibid.*: 251). Slavni intelektualci pišu, prema Coseru, za časopise poput *Vogua* ili *Playboya*, a njihova slava traje kratko. Slavni će intelektualac “nastojati što bolje iskoristiti trenutak koji mu je dan i utrpati u njega koliko god toga može”, objašnjava dalje Coser, a to nam daje da razumijemo “mahniti tempo tih ljudi, koji u nekoliko godina zbiju toliko pisanja, predavanja, intervjua i televizijskih nastupa koliko ih netko nema u cijelom životu” (*ibid.*: 253). Za razliku od Dahrendorfova javnog intelektualca koji proizvodi važno djelo u vrijeme prekretnica, Coserov se “slavni intelektualac mora ponavljati i varirati u biti iste misli” (*ibid.*).

Postoje li danas uopće javni ili angažirani intelektualci? Strogo u smislu Dahrendorfovih erazmovaca više i ne, ali javljaju se neki novi tipovi javnih intelektualaca. Ima ih, doduše, manje nego što je bilo erazmovaca, a ni kvaliteta im nije poput njihove, pa su društva zbog toga zakinuta. No još uvijek ih ima, na čemu moramo biti zahvalni. Tko su uopće javni intelektualci danas? Etzioni razmatra ključne karakteristike javnog intelektualca i pritom polazi od definicije Brouwera i Squires, američkih komunikologa. On kaže da javni intelektualci “misle o širokom spektru pitanja”, oni su “generalisti, a ne specijalisti”, zanimaju ih “stvari koje su od interesa javnosti kao cjeline” i “svoje poglede ne zadržavaju za sebe”. Oni su “vidjeli svijeta... široko su obrazovani”. Javni su intelektualci oni “koji (mogu) govoriti o mnoštvu tema, te ih slušaju važni dijelovi javnosti, čime oblikuju javno mnijenje i, u slučaju nekog tko

ima pristup politički utjecajnim, javnu politiku” (Etzioni, 2006: 139). Ovisno o vremenu u kojemu su živjeli mijenjala se važnost postojanja i biti javnog intelektualca. U nekim je vremenima biti javni intelektualac značilo svrstati se protiv vlasti, ideologije i društvene strukture. U drugim je vremenima to značilo staviti se u službu autoritarnih režima. Nasuprot njima Etzioni stavlja jednu skupinu ljudi koji imaju “osobine javnih intelektualaca, koji blebeću kao oni, ali nisu javni intelektualci” (*ibid.*: 143). Njih ponekad nazivaju *spin*-doktorima, tj. savjetnicima zaduženima za prezentaciju političkih odluka. Oni se “obraćaju... javnosti zbog mnogih pitanja, i to običnim, a ne stručnim jezikom”, i to ih uvelike razlikuje od pravih javnih intelektualaca (*ibid.*). Na pitanje o utjecaju javnih intelektualaca danas i ispunjenju njihove društvene uloge Etzioni daje neke odgovore. Ponajprije smatra da “većina ocjena društvenog utjecaja javnih intelektualaca barem implicitno pretpostavlja da se javni intelektualac obraća javnosti” (*ibid.*: 145). Za razliku od Coserova “slavnog intelektualca”, koji se obraća amorfnoj masi, javni intelektualci “dopiru do razmjerno vrlo pozornih javnosti, koje, među ostalim, uključuju lokalne lidere javnog mnijenja, izabrane dužnosnike, istaknute osobe u zajednicama i činovništvo” (*ibid.*). Pa iako javni intelektualci ne dopiru do cjelokupne javnosti, Etzioni ističe njihovu važnu društvenu ulogu. Ta se uloga odnosi na “zajednice pretpostavki” koje razvijaju upravljačke elite i pozornije javnosti. To su, zaključuje Etzioni, “zajednički svjetonazori, sudovi o poteškoćama s kojima se suočavaju i načini njihova rješavanja”. Biti javni intelektualac ne znači da je to nekakav posao, neko zanimanje, ali zna-

či da "javni intelektualci moraju stalno dokazivati da još zavređuju svoj naslov" (*ibid.*: 144). To nadalje znači da posao javnog intelektualca nije poziv za cijeli život, nego samo jedna od faza u životu vrsnog intelektualca. Društvo ne smije sprečavati javne intelektualce u djelovanju, a vladajuće elite ne smiju ih ignorirati. Danas javni intelektualci nisu nestali, njihovi su kontakti s vladajućim elitama veći i veći je njihov utjecaj na te elite, "premda su ti kontakti možda oslabili, ne manjka kritičnosti javnih intelektualaca koji rade ili žele usko surađivati s aktualnom vlašću, tih vanjskih promatrača koji energično izazivaju one na vlasti" (*ibid.*: 166). S druge strane, već je rečeno da javni intelektualci ne moraju biti članovi neke stranke da bi mogli govoriti o politici. Od javnih se intelektualaca očekuje da

o politici govore i da je učine javnom stvari svih građana.

Iako se prema naslovu moglo očekivati da će biti više riječi o ulozi intelektualaca u europskoj povijesti te o interpretaciji hrvatske intelektualne scene na temelju adekvatnih primjera koji odgovaraju danim poimanjima javnog intelektualca, to bi zahtijevalo duže istraživanje i prelazi okvire ovoga rada.

Suprotno Dahrendorfovom opravdanom mišljenju, koje sam navela na početku, da politolozi i sociolozi nemaju monopol nad mogućnošću da budu javni intelektualci, ipak je njima – dakle politolozima, sociolozima i dijelom filozofima – dan privilegij da u jednom dijelu svoga života budu javni intelektualci, koji obogaćuju i unapređuju društvo u kojem žive.

LITERATURA

- Coser, L. (2006) Intelektualac kao slavna osoba, *Europski glasnik*, Zagreb, god. XI, br. 11, str. 249-262.
- Čimić, E. (2005) Intelektualci i suvremenost: Skica pokušaja tipologije društvenog angažmana intelektualca, *Amalgam*, Zagreb, 1 (1): 4-11.
- Dahrendorf, R. (2005) *Engagierte Beobachter. Die Intellektuellen und die Versuchungen der Zeit*, Passagen Verlag, Wien.
- Dahrendorf, R. (2006a) *Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in Zeiten der Prüfung*, Beck, München.
- Dahrendorf, R. (2006b) Intelektualci u doba iskušenja, *Europski glasnik*, Zagreb, god. XI, br. 11, str. 97-138.
- Etzioni, A. (2006) Jesu li javni intelektualci ugrožena vrsta?, *Europski glasnik*, Zagreb, god. XI, br. 11, str. 139-166.
- Rorty, R. (2005) Humanistički intelektualac: 11 teza, *Forum Bosnae*, br. 27, preveo: Asim Mujkić prema: Rorty, Richard, 1999: *The Humanistic Intellectual: Eleven Theses*, u: *Philosophy and Social Hope*, Penguin Books, 127-131.

The Role of Intellectuals in Modern Europe

SUMMARY This paper proceeds from Dahrendorf's concept of the intellectual as a committed observer and tester of his times, through Rorty's 11 theses, contrary to Dahrendorf, about humanistic intellectuals, and through Etzioni's public intellectual, to Coser's famous intellectual. Dahrendorf draws upon the case of Erasmus Roterodamus and his followers, although he distinguishes Erasmus's times from our epoch, particularly the 20th century. Those who consider Erasmus a model in modern times are called by Dahrendorf "Erasmians" and, even though, as Dahrendorf himself admits, it sounds a bit out of date, there can be no harm in fostering the concept "Erasmians" in the future for all those who find freedom valuable. He illustrates this with the cases not only of liberal intellectuals, but of the liberal spirit in general, and he develops a political ethics not only for intellectuals, but for all citizens of new Europe. As a reminder, one might add that intellectuals often put themselves in the service of authoritarian regimes and dictatorships.

KEYWORDS committed intellectual, Erasmians, intellectual, public intellectual, freedom

Studije

KAKO SHVATITI INKREMENTALIZAM?: POLITIKA TEORIJE CHARLESA LINDBLOMA

Krešimir Petković

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak Rad je posvećen teoriji političkog procesa američkog politologa i ekonomista Charlesa E. Lindbloma. Nakon kontekstualnog uvida u cjelokupan Lindblomov teorijski opus, što je nezaobilazan korak za interpretacijski zahvat u središnjem dijelu teksta, rad se koncentrira ponajprije na Lindblomovu teoriju inkrementalnog odlučivanja, razvijenu u članku *Znanost "plivanja u mutnom"* (1959) i knjizi *Strategija odluke* (1963), povezanu s njegovom koncepcijom "međusobne prilagodbe pristaša", koju je razvio u knjizi *Inteligencija demokracije* (1965). Rad nudi interpretaciju Lindblomova argumenta koja odstupa od dosadašnje recepcije u hrvatskoj politološkoj literaturi. U njoj se Lindblomov model odlučivanja u osnovi tumači deskriptivno, kao opis stvarne prakse odlučivanja, i suprotstavlja se preskriptivnom racionalnom modelu odlučivanja, što je karakteristično i za neke inozemne interpretacije. U ovome se radu pak ukazuje kako Lindblomova teorija sadržava snažan preskriptivni element. Lindblomova teorija inkrementalizma, uzeta zajedno s pluralističkim modelom međusobne prilagodbe pristaša, nudi cjelovit i konzistentan model politike s naglašenim normativnim implikacijama, koji opravdava upotrebu sintagme *politika teorije*, što se podrobnije obrazlaže u zaključnom dijelu rada.*

Ključne riječi Charles Lindblom, inkrementalizam, međusobna prilagodba pristaša, deskriptivno, preskriptivno, politika teorije

Uvod

"Politička znanost kao rasprava mogla bi biti politička znanost u svom najboljem izdanju." Navedeni citat na-

lazi se na samome početku uvodnog teksta u posljednjem od zbornika o stanju političke znanosti koji izdaje APSA, udruženje politologa SAD-a.

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Hrvatski politički sustav, upravljanje i javne politike" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

Autor se prvi put bavio inkrementalizmom u svom diplomskom radu iz 2004, na osnovi kojeg su nastali i neki dijelovi ovog članka. Mentoru diplomskog rada, dr. sc. Zdravku Petaku, ovom prilikom zahvaljujem što me izvorno zainteresirao za ovu materiju.

Citat pripada Charlesu Edwardu Lindblomu (1917-).¹ Tko je Charles Lindblom da se njegova ocjena izdvaja kao moto u zborniku danas vjerojatno najuglednijega nacionalnog politološkog udruženja, koji izlazi svakih deset godina i daje autoritativan pregled stanja discipline?

Pitanje nije neprimjereno; ne zato što ga ne bi imalo smisla postavljati široj društveno-znanstvenoj zajednici, uključujući i ekonomiste (širu je javnost izlišno spominjati), već zato što je većini politologa u Hrvatskoj Lindblom nepoznat ili, u najbolju ruku, spominjanje njegova imena izaziva kod njih tek labavu i nejasnu asocijaciju. Recepcija djela tog američkog ekonomista (po izvornom strukovnom obrazovanju), koji je postao klasikom američke politologije, teorije organizacije i javne uprave, u hrvatskoj je politologiji bila razmjerno skromna.² Nije preveden nijedan od njegovih brojnih članaka i knjiga. Lindblom je recepciju doživio tek u sekundarnoj literaturi: javlja se sasvim kratko u jednome udžbeniku

iz teorije organizacije iz 1970-ih, unutar poglavlja o *policy*-procesu udžbenika iz komparativne politike i jednome prevedenom uvodu u studij *policy*-procesa društveno-konstruktivističke orijentacije iz 2000-ih te nešto opsežnije u jednoj objavljenoj disertaciji o procesu političkog odlučivanja iz 1990-ih (Perko-Šeparović, 1975: 137-139; Hague, Harrop, Breslin, 2001: 408-410, 412; Colebatch, 2004: 69-70; Grdešić, 1995: 34-39).³

Uvodne retke ipak ne treba shvatiti dramatično. U svakoj znanstvenoj zajednici – bez obzira na to o kojemu je znanstvenom području riječ – uvijek se mogu naći autori koji su podcijenjeni i čiji je rad, barem po mišljenju nekih, nezasluženo podrecipiran. To *a fortiori* vrijedi za još uvijek mladu hrvatsku

¹ Tekst su napisali urednici izdanja, Ira Katznelson, predsjednik APSA-e 2005/2006, i Helen Milner, profesorica na Princetonu; zove se *American Political Science: The Discipline's State and the State of the Discipline* (Katznelson i Milner, 2002: 3-24). Lindblomov citat preuzeli su iz njegova teksta "Political Science in the 1940s and 1950s" u: Bender, Thomas, Schorske, Carl E. (ur.), 1997: *American Academic Culture in Transformation: Fifty Years, Four Disciplines*, Princeton University Press, Princeton: 244-270 (262).

² Lindblom je bio i predsjednik APSA-e. Njegovo predsjedničko obraćanje udruzi iz 1981. dostupno je na APSA-inim *web*-stranicama: <http://www.apsanet.org/imgtest/1981AddrLINDBLOM.pdf> (4. rujna 2007).

³ Uz to jedna od knjiga Lindbloma i Dahla navodi kao začetnike jednog od pravaca istraživanja političkog razvoja, "ali bez pravih sljedbenika", te navodi nekoliko Lindblomovih djela u popisu literature (Strpić, 1998: 44). Strpić također u jednom članku spominje "profesora Lindbloma" i njegov *muddling through*, što prevodi kao "promuvavanje" (Strpić, 2000: 170). Promuvavanje spominje i Grdešić ml., koji se u preglednom članku o komparativnoj političkoj ekonomiji kratko referira na poznatu Lindblomovu knjigu *Politika i tržišta* (Grdešić, 2007: 141). O tom prevoditeljskom rješenju v. u bilješci br. 6. Konačno, Lindbloma i inkrementalizam kratko je spomenuo i Petak u recentnom članku o stanju discipline javnih politika (Petak, 2007: 200, 202) te u ranijem tekstu o proračunskoj politici (Petak, 2000: 151). Inače, ilustrativan je kuriozitet da su treće izdanje Lindblomova udžbenika o *policy*-procesu u koautorstvu s Woodhouseom preveli i Litavci, još u prošleme stoljeću (*Politikos formavimo procesas*, Vilnius, Algarvė-ALK, 1999).

politologiju i još mlađu poddisciplinu javnih politika i *policy*-pristup, za koje je Lindblom kao autor relevantan. U Hrvatskoj se naime *policy*-pristup javlja tek u drugoj polovici osamdesetih, a njegovo su jačanje i razvoj ponajprije povezani s uspostavom, zatim i konsolidiranjem liberalne demokracije u Hrvatskoj od devedesetih godina naovamo.⁴ Uz to prikaz Lindblomova inkrementalnog modela odlučivanja u monografskom diskursu prethodno spomenutih knjiga za njihovu je svrhu sasvim zadovoljavajući. Ovaj članak stoga nije negacija dosadašnje sasvim jasno uspostavljene tradicije znanstvenog bavljenja *policy*-analizom i s njom povezanim, mahom američkim autorima, među kojima se Lindblom periferno spominje. Umjesto toga članak je njezin nastavak, *spinoff*, tj. transformiranje jednog epizodnog lika u protagonistu, pokušaj da mu se konačno u jednoj epizodi dade glavna uloga, koju zaslužuje.

Kronološki prikaz Lindblomova opusa i razvoja njegove teorije kojim članak počinje, s obzirom na naznačenu podrecipiranost autora ima informativno-deskriptivnu zadaću upoznavanja zainteresiranog čitatelja s njegovim opusom, ali ujedno je potreban za reinterpretaciju inkrementalizma koja se poduzima u drugom dijelu članka. Umjesto inzistiranja na njegovim kontradiktornim momentima Lindblomov teorijski opus tumači se kao logički konzistentna cjelina, iz koje se izdvajaju teorija inkrementalnog odlučivanja i međusobne prilagodbe pristaša, kao cjelovit politički pro-

gram u kontekstu kojeg treba tumačiti inkrementalno odlučivanje. Drugi dio prvo detaljnije prikazuje Lindblomovu teoriju inkrementalizma i njezinu recepciju u domaćoj i stranoj literaturi. Zatim se u njemu pokušava dati izvorni doprinos u valjanom razumijevanju Lindblomove teorije. Ponuđena interpretacija tradicionalno suprotstavljanje deskriptivnog i preskriptivnog zamjenjuje nijansiranim razumijevanjem, prema kojemu Lindblomova teorija sadržava elemente jedne i druge dimenzije. Njezin je primarni sastojak preskriptivni argument o potrebi za inkrementalnim odlučivanjem; no on počiva na bogatom deskriptivnom uvidu u praksu odlučivanja i ograničene kognitivne sposobnosti onih koji sudjeluju u donošenju odluka. Povezan s idealom pluralistički fragmentiranog procesa odlučivanja i ravnomjerne raspodjele moći u društvu, Lindblomov inkrementalizam sačinjava konzistentan *politički* program. U tom kontekstu pokušat ću pokazati kako je i zašto Lindblom, unatoč svojem kasnijem zaokretu prema kritici ustavnog uređenja u SAD-u i isticanju povlaštenog položaja kapitala u procesu odlučivanja, ostao vjeran inkrementalnom odlučivanju i svojim izvornim uvidima, od njihove početne formulacije u jednom članku koji je krajem 1950-ih objavljen u časopisu *Public Administration Review* pa do njegove posljednje knjige o tržišnom sustavu, objavljene na samome početku 21. stoljeća.

1. “Lik i djelo” – kratak kronološki prikaz i “logička” reinterpretacija

Prvoj fazi, u kojoj je Lindblom još uvijek usko povezan sa svojom matičnom disciplinom ekonomijom, pripadaju dvije knjige. Prva knjiga, *Sindika-*

⁴ Usp. tematski broj *Političke misli* posvećen *policy*-analizi: *Politička misao* 1987, (23) 3.

ti i kapitalizam⁵, prerađena doktorska disertacija koju je objavio u svojstvu mladoga pridruženog profesora ekonomije na Yaleu, uz tipično ekonomske izvode već sadržava elemente politološke analize (Lindblom, 1949). U njoj Lindblom objašnjava karakteristike i implikacije jačanja američkog sindikalizma nakon Drugoga svjetskog rata, pri čemu su sindikati shvaćeni kao "institucija moći", novi politički akter koji iskrivljuje tržišnu ekonomiju. Prema glavnoj tezi knjige, ojačano sindikalno organiziranje, koje teži povećanju plaća iznad ekonomski racionalne razine, pa i širi ulazak u domenu tradicionalne funkcije menadžmenta, u fundamentalnom je sukobu s načelima tržišne ekonomije i slobodnog formiranja cijena u cjenovnom sustavu, na kojemu tržišna ekonomija počiva. U osnovi, sindikate Lindblom shvaća kao monopoliste koji svojom politikom dizanja plaća, motiviranom zdravim *all-we-can-get* pragmatizmom, dovode do porasta nezaposlenosti ili inflacije, ili do oboga (Lindblom, 1949: 138).

Druga Lindblomova knjiga, opsežna političko-ekonomska studija na više od 500 stranica, *Politika, ekonomija i blagostanje*, napisana je u koautorstvu s Robertom Dahlom (Dahl i Lindblom, 1953). Izričito političko-ekonomski deklarirano djelo, koje polazi od stajališta da je "ekonomija u braku s politikom" (Dahl i Lindblom, 1953: xxi), sljedeći je

⁵ Originalni naslovi knjiga dostupni su u popisu literature na kraju rada. Prijevodi naslova Lindblomovih djela i nekoliko specifičnih izraza u njegovu teorijskom opusu za koje nema samorazumljivog prevoditeljskog rješenja u hrvatskom jeziku obrazloženi su u odgovarajućim bilješkama, zajedno s navođenjem engleskog originala.

korak u Lindblomovu preusmjeravanju iz ekonomije u političku znanost. U njemu Dahl i Lindblom odbacuju suprotstavljanje velikih "izama", govoreći umjesto toga o kontinuiranom nizu političko-ekonomskih tehnika koje se unutar svake suvremene države neizbježno kombiniraju, mimo pučkih diskurzivnih suprotstavljanja grandioznih alternativa (nacionalizacija nasuprot privatnom poduzetništvu i socijalizam nasuprot kapitalizmu). Iz takve pozicije Lindblom i Dahl izvode mogućnost "političke ekonomije blagostanja", tj. integracije ekonomije i političke znanosti u ispitivanju mogućnosti blagostanja. Nakon razrade sedam osnovnih ciljeva društvenog djelovanja (sloboda, racionalnost, demokracija, subjektivna jednakost, sigurnost, napredak, inkluzija) u knjizi se obrađuju dva osnovna društvena procesa (racionalni proračun i kontrola) te vrijednosti ekonomiziranja (distribucija, izbor, alokacija, razvoj resursa, visok *output*). Veći dio knjige zatim analizira četiri središnja socijalno-politička procesa, ukazujući na njihove troškove i koristi s obzirom na ciljeve društvenog djelovanja: cjenovni sustav (uzajamna kontrola vođa i podređenih), hijerarhiju (vođe kontroliraju podređene), poliarhiju (podređeni kontroliraju vođe) i cjenkanje (vođe se uzajamno kontroliraju), a na samome kraju Dahl i Lindblom okrenuli su se specifičnim političko-ekonomskim tehnikama i mogućnostima rješavanja pojedinih problema uz njihovu pomoć.

Drugu fazu Lindblomova opusa sačinjavaju radovi u kojima je razradio svoje teorije inkrementalizma i međusobne prilagodbe pristaša, koje se u zametku nalaze u *Politici, ekonomiji i blagostanju*. Teorija inkrementalnog

odlučivanja prvi je put razvijena u jednom od najpoznatijih članaka koji su uopće izišli u američkom časopisu za javnu upravu *Public Administration Review*, pod naslovom *Znanost "plivanja u mutnom"* (Lindblom, 1988b).⁶ U

⁶ U izvorniku *The Science of "Muddling Through"*, u: *Public Administration Review*, (19) 2: 79-88. Svi Lindblomovi članci u ovom radu citirani su prema zborniku *Demokracija i tržište* koji je objavio *Norwegian University Press* (Lindblom, 1988). Kao i u slučaju Zolina *J'accuse*, famozni je naslov redakcijski: dao ga je izvršni urednik časopisa William B. Shore. Iako je inkrementalizam, kao opis ateorijske prakse analize politikā, povezan s fragmentacijom odlučivanja i vrijednosnim konsenzusom u SAD-u, opisan u *The American Economic Review* godinu ranije (Lindblom, 1958), članak iz PAR-a je poznatiji, formaliziranje modela inkrementalizma u njemu je cjelovitije, te ga politolozi beziznimno citiraju, zanemarujući onaj iz ekonomskog časopisa. U gore spomenutoj prevedenoj politološkoj literaturi koja tematizira Lindblomov inkrementalizam za sintagmu *muddling through* upotrebljavaju se dva različita prevoditeljska rješenja. Prvo rješenje, "nekako se isprtljati" (u: Colebatch, 2004: 69; Petak, 2007: 202), prevoditelja Zdravka Petaka, oslanja se na engleski rječnik (usp. *to muddle through* = nekako svršiti, nekako se isprtljati, nekako isprtljati, u: Drvodelić, 1973: 639). Drugo rješenje, "plivanje u mutnom" (u: Hague, Harrop, Breslin, 2001: 410), prevoditeljice Božice Jakovlev, na prvi pogled prejakonotira negativan moralni sud, koji ne pripada inkrementalizmu (plivanje u mutnom kao metafora za moralno neprihvatljivo iskorištavanje "izvanrednog" stanja za vlastiti probitak). Međutim pokazuje se kako u kontekstu rasprave o inkrementalnom modelu odlučivanja "negativno" značenje ne dolazi do izražaja te da "plivanje u mutnom" funkcionira kao značenjski ekvivalent vrijednosno neutralnijem "snala-

njemu je Lindblom suprotstavio ideal sveobuhvatnoga racionalnog odlučivanja (kojemu odgovara metafora korijena) metodi niza sukcesivnih usporedbi ograničenih alternativa koja se upotrebljava u praksi odlučivanja (metafora grane), za koju je ustvrdio da je superiorna racionalnom idealu. Inkrementalni model odlučivanja dalje je razvijen u knjizi *Strategija odluke*, koju je Lindblom napisao zajedno s filozofom Davidom Braybrookeom (Lindblom i Braybrooke, 1970).⁷ Dok se Braybrooke, inspiriran Lindblomovim idejama o inkrementalizmu, u drugom dijelu knjige pozabavio prilagođavanjem etičke teorije utilitarizma marginalnoj usporedbi vrijednosti karakterističnoj za praksu inkrementalizma, Lindblom je u prvom dijelu knjige dodatno elaborirao ideju inkrementalizma, nazvavši tu strate-

ženju", što odgovara značenju engleske sintagme *muddling through*. S obzirom na to da su prevoditeljska rješenja značenjski jednako dobra, izbor drugog rješenja nametnuo se pukom činjenicom njegove manje nezgrapnosti u deklinaciji (lakše je govoriti o "plivanju u mutnom" i znanosti "plivanja u mutnom" nego o "nekako-se-isprtljavanju" ili znanosti "nekako-se-isprtljavanja"). "Promuvavanje" pak, rješenje za koje su se odlučili Strpić i Grdešić ml. (Strpić, 2000; Grdešić, 2007), također nije loše, pogotovo stoga što zahvaća dimenziju svršene radnje na koju drugi dio sintagme *muddling through* upućuje, ali sam ga odlučio odbaciti zbog, prema mom osjećaju za jezik, prejakih negativnih vrijednosnih konotacija – nije li "promuvavanje" odviše slično "promuljavanju"? Kako je inkrementalizam kontinuiran proces, u kojemu se stalno iznova "pliva u mutnom", bez konačnog zadovoljavajućeg rješenja, *through* u prijevodu i ne mora nužno doći do izražaja.

⁷ Prvo je izdanje iz 1963.

giju odlučivanja “razglobljenim inkrementalizmom”.⁸ U tom se dijelu knjige detaljnije razrađuje neodrživost sinoptičkog racionalnog ideala odlučivanja – povezana sa sukobom i promjenjivošću društvenih vrijednosti, ograničenim kognitivnim sposobnostima onih koji odlučuju, skupoćom analize i nedostupnošću informacija – a suprotstavlja mu se praktičnost i izvedivost razglobljenog inkrementalizma.

Socijalna fragmentacija analize i pristranost analitičara, s kojima je inkrementalizam nerazdvojno povezan, prvo su naznačeni u Lindblomovim člancima *Cjenkanje: nevidljiva ruka u*

politici (Lindblom, 1988a)⁹ i *Policy analiza* (Lindblom, 1958: 300-307), a zatim detaljno razvijeni u knjizi *Inteligencija demokracije* (Lindblom, 1965). Osnovna je ideja tih djela da amoralno, pa čak i nemoralno, samointeresno motivirano cjenkanje zastupnika pojedinih interesa u politici, jednako kao i koristoljubivo djelovanje tržišnih subjekata, paradoksalno vodi općoj dobrobiti. U predgovoru *Inteligenciji demokracije* Lindblom učinkovito sažima svoj analitički pothvat, deklarirajući se kao ekonomist koji je metodu uzajamne prilagodbe sudionika na tržištu jednostavno prilagodio sferi politike u obliku ideje političkog cjenkanja (Lindblom, 1965: vii). Lindblom u *Inteligenciji demokracije* razlikuje dvije osnovne vrste prilagodbe, pasivnu (*adaptive adjustment*) i aktivnu (*manipulative adjustment*), koje zatim formalno raščlanjuje na dvanaest tipova za koje daje i primjere iz prakse odlučivanja. Zatim analizira kako akteri politike – vladine agencije, interesne grupe, političke stranke, zakonodavno tijelo i egzekutiva, služeći se inkrementalnom metodom unutar određenih konvencija, stvaraju odlučivačku konstelaciju superiornu racionalnom sinoptičkom modelu, kojim bi se u donošenju odluka trebala služiti jedna centralna agencija. Ono što oni proizvedu u procesu odlučivanja, tj. u “međusobnoj prilagodbi pristaša”¹⁰, po de-

⁸ U izvorniku: *disjointed incrementalism*. Riječ *disjointed*, koja u engleskom ima vrijednosno negativno značenje, Lindblom hotimično rabi želeći ukazati na socijalnu fragmentiranost inkrementalne analize i remedijalni karakter inkrementalne politike, koji u konačnici – paradoksalno – polučuju bolji rezultat od centraliziranog i “urednog” racionalnog modela odlučivanja (usp. Lindblom i Braybrooke, 1953: 105-106). Problem je u tome što najbliži hrvatski ekvivalenti “raštiman” i “iščašen” imaju prejake konkretne konotacije (“raštimana gitara”, “iščašen zglob”), a riječ “rastavljen” vrijednosno je neutralna, pa se njezinom upotrebom gubi namjeravani paradoks. Spasonosno rješenje – dovoljno apstraktno, s ne-odmah-jasnom negativnom konotacijom, te pomalo egzotično – pronađeno je na sasvim neočekivanom mjestu, u hrvatskom prijevodu poznatog stiha koji izgovara Shakespeareov Hamlet. “The time is out of joint” u prijevodu Josipa Torbarine glasi “Vrijeme je razglobljeno”, a “razglobljen” je upravo ono što Lindblom želi reći s *disjointed*. Instruktivna rasprava o prijevodu tog stiha na francuski (posljedično i na hrvatski, s obzirom na to da je riječ o hrvatskom prijevodu), koja je poslužila kao inspiracija za ovo rješenje, može se naći u: Derrida, 2002: 13-14, 32-36.

⁹ Rad je prvi put objavljen u: Lindblom, 1988, a izvorno je napisan za korporaciju RAND 1955. (*US Air Force Project RAND Research Memo*, RM-1434-RC, Santa Monica, 1955).

¹⁰ U izvorniku: *partisan mutual adjustment*. Pristajem uz rješenje Zdravka Petaka (u: Colebatch, 2004: 69), koji *partisan* prevodi s “pristaša”. Kod Lindbloma je *partisan* onaj koji u procesu odlučivanja nastoji ostvariti

finiciji će biti u javnom interesu, koji je definiran proceduralno, a ne supstancijski (Lindblom, 1965: 297).

Konačno, posljednji rad koji se može ubrojiti u drugu fazu – uvjetno, jer je nastao kasnije i jer sadržava elemente karakteristične za kasniju teorijsku fazu – jest članak *Još se pliva, nikako da se ispliva*, koji je Lindblom objavio u *Public Administration Review*, 20 godina nakon prvoga članka u istome časopisu (Lindblom, 1988c).¹¹ U drugu ga fazu ipak kvalificira bavljenje tematikom inkrementalizma i stav koji Lindblom zauzima. Naime u članku Lindblom ostaje pri obrani inkrementalnog modela odlučivanja, razlučujući u svojoj argumentaciji jednostavnu inkrementalnu analizu od razglobljenog inkrementalizma i strateške analize, te odbacuje optužbe kritičara o nekonzistentnosti njegove teorije u 1960-ima i nakon “obrata” od 1970-ih nadalje.

Spomenuti obrat označava ulazak u treću fazu, u kojoj se Lindblom iz teoretičara pluralizma i svakodnevnog in-

vlastiti interes (Lindblom, 1965: 28-32), no nije nužno agresivan, uskogrudan i zadrž (Lindblom i Cohen, 1979: 62). Riječju *partisan* Lindblom jednostavno želi uputiti na neizbježnu pristranost aktera involviranih u politički proces, uključujući i njegove analitičare. To je ujedno i odgovor na pitanje “pristaša čega?” – pristaša nekog nedefiniranog, ali nužno postojećeg interesa. Rješenje nije idealno, ali nisam našao bolje. Riječ “strančar” prejako je negativno vrijednosno obojena, a doslovni prijevod “partizan” kod nas je povijesno “zauzet”, nerazdruživo vezan za gerilske vojnike i narodno-oslobodilačku borbu u Drugom svjetskom ratu.

¹¹ U izvorniku: *Still Muddling, Not Yet Through*; objavljeno 1979. u: *Public Administration Review*, (39) studeni/prosinac: 517-526.

krementalne politike pluralističkog sustava pretvara u radikalnog autora koji kritizira povlašten položaj ekonomskih elita i sveprisutnu društvenu indoktrinaciju građana u kapitalističkim režimima, u konačnici naznačujući čak i moguću važnost radikalnih Foucaultovih analiza moći i vladanja (Lindblom, 1990: 99). Ulazak u tu fazu, čije će ga teme preokupirati u cijelomu njegovu daljnjem radu, formalno označava objavljivanje velikog djela *Politika i tržišta* (Lindblom, 1977). Razlučujući u uvodnom dijelu knjige osnovne mehanizme socijalne kontrole na tržišnu razmjenu (*exchange in markets*), vlast (*authority of government*)¹² i indoktrinaciju

¹² Lindblom određuje vlast (*authority*) kao puki hijerarhijski odnos, ogoljen od legitimnosti, u kojem nadređeni naređuju, a podređeni jednostavno slušaju, pri čemu opravdanost odluka nije bitan element (Lindblom, 1977: 17-20; usp. i Lindblom, 1980: 51, kao i ranije određenje u: Lindblom, 1965: 77). Vlast je za Lindbloma rutinska dozvola za kontrolu, ovlast bez legitimnosti; vlast je *alegitimna*. Takvo je određenje, po mom mišljenju, pogrešno, ne samo zato što ga Lindblom potkrepljuje čudnim primjerom “mnogih njemačkih građana” koji su bili poslušni nacističkoj vlasti iako su je se “grozili” (nacistički je režim, nažalost, uglavnom imao legitimnost) već zato što načelno svaki stabilni odnos vlasti mora biti barem minimalno legitimiran, tj. počivati na nekom obliku emocionalne, interesne ili tradicionalne vezanosti, ili pak racionalnog opravdanja. Isto, čini mi se, vrijedi i za šire shvaćen društveni odnos autoriteta, koji ne samo da nije nespojiv s uvjeravanjem već nužno počiva na nekom njegovu, barem implicitnom obliku (za dijametralno suprotno mišljenje, usp. Arendt, 1996: 10). Za Lindblomovu analizu društvenih mehanizama takvo ogoljeno određenje vlasti u krajnjoj liniji i nije bitno, jer se legitimnost

(*persuasion*), koji se u različitim omjerima kombiniraju u svim političko-ekonomskim sustavima, Lindblom već pokazuje značajno odstupanje od prijašnje zajedničke knjige s Dahlom, koja je umjesto kontrole i indoktrinacije isticala društvenu koordinaciju. Nakon analize prednosti i mana vlasti i tržišta kao oruđa socijalne kontrole, te različitih vrsta tržišnih sustava u drugom i trećem dijelu knjige, Lindblom u četvrtom dijelu opisuje politiku kao borbu za vlast, koja uvijek uključuje međusobnu prilagodbu političkih aktera, te napose analizira poliarhiju kao institucionalni sustav kontrole vladajućih u liberalnim demokracijama Zapada. U petom dijelu, koji je izazvao najveće kontroverzije, Lindblom piše o privilegiranom položaju poslovnih elita u SAD-u, ali i u drugim liberalno-demokratskim režimima Zapada (Lindblom, 1977: 159-233), ukazujući na izravnu vezu kapitalističkih korporacija s političkom vlašću kao i na širi proces društvene indoktrinacije, koji pomaže održavanju postojećega kapitalističkog poretka. U posljednja dva dijela knjiga dobiva komparativnu dimenziju. Lindblom u njima analizira upravljačku praksu komunističkih režima, uključujući i socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji, te na apstraktnoj razini suprotstavlja dva idealna tipa društva – centralizirano, intelektualno vođeno društvo i pluralističko, politički frag-

lako može izvesti iz nekih drugih elemenata njegove političko-ekonomske slagalice, recimo poliarhije, ili pak iz efikasnog učinka vlasti kao političko-ekonomskog “mehanizma”. Smisao je ove digresije samo naznačiti karakter i konačne granice Lindblomove “mehaničke” političko-ekonomske teorije prema političko-filozofskoj raspravi.

mentirano društvo, ukazujući na sličnosti i razlike između ta dva čista tipa i prakse upravljanja u postojećim društvima Zapada i Istoka. Knjiga završava pokličem protiv hijerarhijski ustrojene velike korporacije, glavne institucije suvremenog kapitalizma, koja je za Lindbloma u fundamentalnoj suprotnosti s demokratskom teorijom i vizijom (Lindblom, 1977: 356).

Posljednju, četvrtu fazu u Lindblomovu radu čine knjige *Upotrebljivo znanje* (Lindblom i Cohen, 1979) i *Istraživanje i promjena* (Lindblom, 1990), u kojima se od dotadašnje političko-ekonomske analize, koja se može smjestiti u ortodoksne politološke disciplinarnе okvire, okreće sasvim apstraktnom razmatranju fundamentalnih društvenih problema. Pritom se kao posebna tema ističe kritika društvenih znanosti. Prva od dvije knjige, kratka uvodna studija o ulozi društvenih znanosti u oblikovanju društva, napisana je u koautorstvu s Davidom Cohenom. U njoj Lindblom i Cohen plediraju za društveno upotrebljivo profesionalno znanstveno istraživanje (*professional social inquiry*, PSI), koje treba shvatiti kao dodatak običnom, “svakodnevnom” znanju pripadnika društva (*ordinary knowledge*) i uzeti u obzir mogućnost rješavanja problema putem interakcija, a ne samo putem autoritativne znanstvene analize. Druga knjiga, dobitnica nagrade za najbolju knjigu 1991. Zaklade Woodrowa Wilsona, koju dodjeljuje APSA, svojevrsno je Lindblomovo životno djelo, koje sintetizira njegov rad. U njoj najprije nudi elaboriranu sliku društva koje je iskrivljeno indoktrinacijom elita. Ulogu u održavanju takva društva imaju i elitističke društvene znanosti, koje su se zatvorile u “bjelokosnu kulu” i na čije brojne propuste – od ordinarnih prijevara preko nepotrebnog oponaša-

nja prirodnih znanosti, opskurantizma i ezoteričnosti pa do konzervativizma – Lindblom ne propušta ukazati (Lindblom, 1990: 192-195). Lindblom zatim nezadovoljavajućemu postojećem stanju suprotstavlja samoupravno društvo (*self-guiding society*), u kojemu laici samostalno i nepristrano istražuju i kreiraju svoja htijenja, politika se kreira u njihovoj međusobnoj prilagodbi, a znanost ima ulogu pomagača laičkom ispitivanju i “sondiranju”.¹³

Na koncu treba spomenuti knjigu *Tržište*, namijenjenu široj čitateljskoj publici, u kojoj Lindblom objašnjava osnove funkcioniranja tržišnog sustava, izvornog predmeta njegove fasci-

nacije još iz doba dodiplomskog studija (Lindblom, 2002). Knjiga objavljena nakon dulje izdavačke pauze na dostojan način zaokružuje životno djelo tada već 84-godišnjeg Lindbloma, sažimajući elemente svih faza njegova opusa. Materija knjige i eksplicitna deklaracija na njenu početku (“ekonomist koji nastoji razumjeti tržište”, Lindblom, 2002: 15) odgovaraju prvoj, još uvijek ekonomskoj fazi. Drugoj fazi Lindblomova teoretiziranja, koja naglašava skrivenu racionalnost međusobne prilagodbe aktera u procesu odlučivanja, odgovara njegovo tumačenje tržišta kao gigantskog sustava koordinacije, uzajamne prilagodbe i skrivene racionalnosti, čiji se samo manji dio sastoji od konkurencije.¹⁴ No tržište nosi i brojne proble-

¹³ Želeći se distancirati od postojećeg “iskrivljenog” društva i društvenog-znanstvenog vokabulara koji je njegov sastavni dio, Lindblom je i ovom prilikom u raspravu uveo nekoliko novih neuobičajenih termina. Umjesto izraza “preferencije” (*preferences*) i “istraživanje” (*research*) Lindblom pledira za “htijenja” (*volitions*) i “ispitivanja” (*probings*). Dok su “preferencije” neprihvatljive jer upućuju na površnost i zadanost nekog stajališta (preferiraju se npr. banane i sladoled, a ne političke opcije ili načini života), “istraživanje” upućuje na znanstvene metodološke kanone koje laici u svom ispitivanju i formiranju htijenja ne upotrebljavaju (usp. Lindblom 1977: 134-137 i Lindblom, 1990: 17-28, 29-44). Izraz “htijenje” čini mi se prikladnijim od izraza “stav” jer je Lindblomov naglasak na volji pojedinca, dok stav, kao socijalno-psihološki koncept, uključuje strukturnu kombinaciju ponašajne, kognitivne i afektivne dimenzije (usp. Šiber, 1998: 75-76). Također, iako su Lindblomova “htijenja” također informirana i nose predispoziciju za određeno djelovanje, njegova je koncepcija racionalnija, tj. bliža *djelovanju* racionalnog aktera, a dalja od *ponašanja* povezanog s afektima, kojim se bavi psihologija.

¹⁴ Osnovne značajke tržišta, “kosti iza mesa”, prema Lindblomu su: postojanje osobnih sloboda, privatno vlasništvo, pravilo *quid pro quo*, novac, usmjerenost proizvodnji za tržište te postojanje posrednika, poduzetnika i korporacija. Njegova analiza pokazuje kako su virtualne granice tržišta znatno šire od onih stvarnih, koje se povlače iz različitih, više ili manje opravdanih razloga. Krajnje granice tržišta za dobra i usluge nisu vezane za pojedine predmete i usluge (na tržištu se mogu npr. prodavati i kupovati svete knjige, jednako kao i seksualne usluge i opojne droge), već se nalaze samo u trima jednostavnim uvjetima: dobro treba biti podložno ljudskoj kontroli (*contingent human control*, tzv. “pali-gasi sklopka”), oskudno (*scarcity*) i mora postojati volja aktera da ga proizvedu, tj. nepotrebnost prisile za ulazak u tržišnu transakciju (*voluntarism*). Lindblomov fiktivni primjer dobra je ilustracija potencijala krajnjih granica tržišta: “Oblak na nebu nije dio tržišnog sustava. No ako ga se može zasijati da proizvede kišu (‘pali-gasi sklopka’), ako više zemljoradnika želi njegovu kišu nego što im se može pružiti (ako je

me; između ostaloga to su: eksternalije, troškovi prekidā transakcija, neznanje aktera, arbitrarnost cijena, kao i činjenica da u tržišne transakcije ulaze akteri s različitim bogatstvom, osobnim talentima i kvalitetama. Tržišna efikasnost nastupa tek nakon nepravedne prvobitne akumulacije i različitih "prethodnih određenja" (*prior determinations*). Lindblomovim riječima, tržište dolazi prekasno i čini premalo (*too little & too late*). Ti uvidi, zajedno s ukazivanjem na društvenu indoktrinaciju, izostanak natjecanja među idejama i povlašten položaj poslovnih elita, te s kritikom ekonomske korporacije, odgovaraju trećoj, "radikalnoj" fazi Lindblomova teoretiziranja. Posljednji pak dio knjige, koji ispituje alternative tržištu i suprotstavlja dvije metode planiranja i organizacije, blizak je posljednjoj fazi Lindblomovih apstraktnih razmatranja fundamentalnih pitanja društvene organizacije i preskriptivno dimenzionirane potrage za boljim modelom društvene organizacije od postojećeg.

Smisao je ovoga prikaza, u koji su uključeni svi važni Lindblomovi članci i knjige, dvojak. Jedna, rezidualna svrha, bila je dati temeljni deskriptivno-monografski uvid u Lindblomov opus kako bi potencijalno zainteresirani čitatelji, koje bi on mogao zanimati u cjelini ili barem u nekom od svojih segmenata, dobili ishodišnu točku za daljnje istraživanje.¹⁵ Druga, primarna svrha, bila je

voda iz oblaka oskudna) i ako su ga stručnjaci u avionima voljni zasijati u zamjenu za naknadu [*nepotrebnost prisile, op. K. P.*], sijanje oblaka postaje dio aktivnosti u sklopu tržišnog sustava" (Lindblom, 2002: 95).

¹⁵ Sažet i kvalitetan pregled, koji Lindblomov opus dijeli na dvije osnovne faze, pluralističku i radikalnu, v. u: Parsons, 1995: 284-294.

ukazati na dimenziju njegova vremenskog razvoja, na promjene istraživačkih interesa i teorijskih stajališta, koja se na prvi pogled teško mogu pomiriti. Ona nas vodi do problema interpretacije Lindblomova djela, koja je potrebna za ispravno razumijevanje inkrementalizma. Dakako, treba odmah imati u vidu kako se reduciranje kompleksnosti društveno-znanstvene teorijske materije koja je nastajala u dugom razdoblju obično dobiva uz cijenu određenih "grubosti" prema djelu autora. Ona traži generalizacije i pojednostavljenja koja su neosjetljiva prema svim onim neugodnim pojedinostima koje se u njih ne mogu uklopiti. U tom je smislu i ovdje ponuđena kronološka podjela na faze – ekonomsku, inkrementalističko-pluralističku, radikalno-kritičku te naposljetku, recimo uvjetno, socijalno-filozofsku fazu s naglaskom na sociologiji znanja – u nekoj mjeri neizbježno artificialna i nepravedna prema složenosti i nijansiranosti Lindblomova djela. Brojne teme i stajališta iz kasnijih faza mogu se pronaći u Lindblomovim tekstovima koji su ovdje svrstani u ranije faze, i obrnuto. Pa ipak, unatoč neizbježnim nedostacima kronologije na koje će i sekcija teksta što upravo slijedi ukazati, moje je uvjerenje da je ponuđenu provizornu podjelu moguće braniti kao u osnovi legitimnu. Ona se drži materije koju obrađuje i kao takva ukazuje na problem koji nije moguće ignorirati: Lindblom nedvojbeno jest kontradiktoran autor. O njegovu *volte-face* iz apogeta pluralizma u radikalnog kritičara politike i ekonomije u kapitalističkim društveno-ekonomskim sustavima ne govori se bez razloga.¹⁶

¹⁶ Promjenu Lindblomovih stajališta dobro ilustriraju i tri izdanja njegova udžbenika

Recimo, njegovoj prvoj knjizi, o neskladu sindikata i tržišne ekonomije, tumačenoj iz današnje perspektive, može se pridjenuti neoliberalna etiketa. U njoj se izriječom kazuje kako sindikati paraliziraju, uništavaju, sabotiraju i dezorganiziraju kapitalističku ekonomiju (Lindblom, 1949: 5). Druga knjiga, koju potpisuje zajedno s Dahlom, daje sliku homogene političko-ekonomske cjeline, u kojoj su društveni ciljevi unaprijed zadani, samo treba skrojiti i na pravi način kombinirati adekvatne institucijske mehanizme kako bi se ti ciljevi postigli. Čini se kako se u njoj politika rastače u pojedinim tehnikama. U njoj se također izriječom kazuje kako slobodna diskusija među pojedincima osujećuje iskrivljavanje racionalnog izbora, u političkoj sferi i na tržištu (Dahl i Lindblom, 1953: 66), a ne izostaju ni pohvale cjenkanju koje

za dodiplomce o *policy*-procesu *Proces kreiranja politike* (u izvorniku: *The Policy-Making Process*). Dok je prvo izdanje iz 1968. stavljalo naglasak na skrivenu racionalnost inkrementalizma i međusobne prilagodbe pristaša, drugo izdanje iz 1980. usklađeno s uvidima iz knjige *Politika i tržišta*, donijelo je posebno poglavlje o privilegiranom položaju poslovnih elita i problemima indoktrinacije u SAD-u i ostalim kapitalističkim zemljama Zapada (Lindblom, 1980: 71-82). Treće je pak izdanje iz 1993. prilagođeno *Istraživanju i promjeni*. Ono je obogaćeno kritikom postojeće prakse društvenih znanosti i zacrtavanjem preskriptivnog modela odnosa znanosti i društva u kojem angažirana društvena znanost pomaže laicima u njihovu "sondiranju" i formiranju "htijenja" (Lindblom i Woodhouse, 1993). Inače, udžbenik u sva tri izdanja odstupa od konvencionalnog faznog modela *policy*-procesa, tumačeći *policy*-proces kao političku "igru" moći i analizirajući različite institucionalne kontekste u kojima se ona odvija.

je ugrađeno u strukturu političkog sustava SAD-a. Štoviše, Lindblom i Dahl ističu kako "suveren narod" ne postoji, već samo cjenkanje pojedinih interesnih grupa (Dahl i Lindblom, 1953: 498). To nas vodi fazi inkrementalizma i međusobne prilagodbe pristaša, koju definiraju *Znanost "plivanja u mutnom"*, *Strategija odluke* i *Inteligencija demokracije*. Ona nedvojbeno pripada teoriji pluralizma: opširna argumentacija iz te faze nastoji pokazati kako pluralnost socijalnih aktera, fragmentiranost i politička obojenost analize daju superioran model politike pokušajima centralne koordinacije. Pluralizam i inkrementalna analiza uzeti zajedno čine formulu za uspješno rješavanje socijalnih problema. Zatim dolaze sedamdesete i kritika društvene indoktrinacije i moći poslovnih elita. Zaokret, naizgled, ne može biti radikalniji: u *Politici i tržištima* skrivenu racionalnost inkrementalizma zamijenili su mehanizmi kontrole i iskrivljena percepcija. Umjesto s racionalnošću tržišta i politike Lindblomov čitatelj suočava se s novim pojmovima kao što su indoktrinacija, izostanak natjecanja među idejama i ideološka homogenost. Ovlasti veta vrhovnih institucija američkog političkog sustava, koje je hvalio kao "skrivenu ruku u politici" (Lindblom, 1988a: 151), Lindblom sada kudi kao "strukturu ovlasti veta koja i najmanje inkrementalne korake otežava i čini nedovoljno čestima" (Lindblom, 1988c: 246). Konačno se, u 1980-ima i 1990-ima, njegov istraživački fokus prebacuje na kritiku opće iskrivljenosti (*impairment*) istraživanja u postojećem društvu. Posebice se ističu mane društvenih znanosti i *policy*-analize, koje ne uspijevaju pokrenuti demokratske promjene u postojećim političko-ekonomskim po-

recima. Od *Sindikata i kapitalizma* pa do *Istraživanja i promjene* dalek je put, a *Politika i tržišta* čini se dijametralno suprotnom *Strategiji odluke i Inteligenciji demokracije*. Ako se u kronološkoj perspektivi istaknu kontradiktorni momenti Lindblomova opusa, tada se lako dolazi do zaključka da njegov zaokret teško može biti radikalniji, te da ga treba jednostavno razdvojiti na dva autora, kao što je to predložio njegov kolega Albert Hirschman.¹⁷

Međutim slika nije crno-bijela. Do-stajaj će nekoliko primjera. Već u *Sindikatika i kapitalizmu* Lindblom se deklarira kao liberal – što, prevedeno na “europski”, otprilike znači “socijalist” – i upozorava kako je njegov argument vrijednosno neutralan, jer samo ukazuje na nesklad između dviju institucija.¹⁸ Knjiga nije pamflet protiv sindikalizma, a Lindblom ne traži rješenje u deregulaciji tržišta, napose tržišta rada. Tržište je u knjizi, diskurzivno gledajući, također loše prošlo: cjenovni je sustav “okrutan”, o tome za Lindbloma nema spora (Lindblom, 1949: 233). Ispostavlja se da knjigu nije opravdano etiketi-

rati kao “neoliberalnu”. Također, *Politika, ekonomija i blagostanje* sadržava dijelove u kojima se govori o kontroli i manipulaciji kao o nezaobilaznom dijelu života svakog pojedinca, počevši od njegovih interakcija s bližnjima, te ukazuje na važnost indoktrinacije za stabilnost poliarhije (Dahl i Lindblom, 1953: 99-106, 118, 287-294). “Ranije faze” također sadržavaju radove u kojima Lindblom ukazuje na probleme indoktrinacije i moć ekonomskih elita.¹⁹ U djelima iz svoje “radikalne” faze Lindblom pak nigdje eksplicitno ne negira inkrementalizam. Njegov udžbenik o *policy*-procesu u sva tri izdanja ostao je pri izvornim uvidima o prednosti politike i ograničene analize pred pokušajima sveobuhvatne “racionalne” analize. Temeljito detektivsko pretresanje Lindblomovih članaka i knjiga moglo bi proizvesti poduži detaljan popis, ali i ova kratka ilustracija u dovoljnoj mjeri pokazuje kako se elementi kasnijih faza nalaze u ranijima i *vice-versa*. Sažetak je te ambivalentnosti njegova već spomenuta posljednja knjiga *Tržište*, koja sadržava elemente svih faza. U najmanju se ruku pokazuje kako Lindblomov zaokret nije samo kronološki: očigledno ga se ne može tek tako otpisati kao teorijskog konvertita, čiji se obrat na području teorije može usporediti s vjerskim preobraćenjem Savla progonitelja kršćana u Svetog Pavla, Kristova poslanika.

Kako onda shvatiti Lindblomovo djelo? Osim izdvajanja i naglašavanja

¹⁷ V. Lindblom, 1988: 10-21. Usp. također i kod Parsonsa: “S godinama se Lindblomova misao razvila izvan granica njegova izvornog argumenta – neki bi rekli do točke u kojoj postoje dva različita Lindbloma” (Parsons, 1995: 22).

¹⁸ Isto tumačenje *Sindikata i kapitalizma* Lindblom ponavlja u kasnijem, “radikalnom” govoru, u duhu *Politike i tržišta*, koji kritizira djelovanje velikih korporacija i mehanizma tržišta (Lindblom, 1982a: 332-333). U njemu Lindblom tržište označava kao “zator” koji sputava demokratske javne politike, no na kraju ipak oprezno upozorava da je njegova analiza dijagnostičke, a ne normativne prirode.

¹⁹ Usp. njegov rad *Demokracija i ekonomska struktura* iz 1962. (Lindblom, 1988d: 25-66; izvorno objavljeno u: Chambers, William, Salisbury, Robert, ur., 1962: *Democracy Today: Problems and Prospects*, Collier Books, New York: 80-121).

kontradiktornih stajališta izdvojenih iz konteksta i njihova gotovo karikaturnalog suprotstavljanja interpretu Lindblomova djela otvorena je i druga mogućnost. Umjesto da se kronološki razluči na nepovezane ili čak izrijekom suprotne *vremenske* faze, Lindblomov opus može se uzeti kao *logička* cjelina. To znači da se, uz cijenu ignoriranja pojedinih ekstremnih izjava, pasusa, pa i cijelih tekstova, kao retoričkih pretjerivanja, tretira kao izlaganje cjelovite i konzistentne socijalne i političko-ekonomske teorije u kojoj određeni elementi *logički* prethode drugim elementima. Tada se, sasvim pojednostavljeno, dobiva sljedeća slika: postoji konkretan povijesni problem indoktrinacije, iskrivljenog mišljenja koje prevladava suvremenim kapitalističkim društvima i ometa optimalno odlučivanje. S obzirom na to da je krug socijalne reprodukcije zatvoren, nije sasvim jasno kako bi se mogao riješiti: indoktrinirani akteri unutar sustava indoktrinacije ne mogu nego perpetuirati indoktrinaciju. Poluga koja bi možda mogla pokrenuti promjene jesu angažirane društvene znanosti koje se usmjerauju na relevantne socijalne probleme i pomažu laicima u njihovim istraživanjima. To je skica jednog segmenta Lindblomova opusa, koji je kronološki sekundaran, ali logički primaran. Dok se ne riješi problem indoktrinacije i neproporcionalno velikog utjecaja poslovnih elita na proces odlučivanja, pluralistički model odlučivanja i strategija inkrementalnog odlučivanja ne mogu polučiti optimalne rezultate. Upravo inkrementalizam i međusobna prilagodba pristaša čine kronološki primarnu, a logički sekundarnu fazu Lindblomove teorije. To znači da jednom kada se riješi problem neproporcionalnog

rasporeda snaga u postojećem društvu, nastupa inkrementalizam i socijalno fragmentirana analiza kao optimalan model politike. Taj segment Lindblomova opusa jednostavno treba shvatiti kao politički program koji ide uz uvjetnu klauzulu, *ceteris paribus*, koju se Lindblom sjetio jasno istaknuti tek kasnije u svom radu. Taj je model optimalan ako se riješi problem iskrivljujućih “prethodnih određenja”.²⁰ No čak i ako se navedeni problem ne riješi, on bi mogao biti i najmanje loše praktično rješenje. A to je ujedno i kontekst u koji treba smjestiti inkrementalizam kao model odlučivanja i pristupiti njegovoj interpretaciji.

Ovdje ponuđenoj interpretacijskoj opciji sklon je i sam Lindblom. U predgovoru zborniku *Demokracija i tržište*, odgovarajući na problem neskladna između pojedinih dijelova njegova opusa, (zamjetno eufemistički) priznaje kako je u njegovu radu bilo “ponešto nedostataka u integraciji”, ali ukazuje kako je oštar nesklad “više prividan nego stvaran” (Lindblom, 1988: 16-19).²¹ Lindblom negira da su radikal-

²⁰ O uvjetima ostvarenog pluralizma, kao osnovi za normativno opravdanje Lindblomova modela, govori i Michael Hayes (usp. Hayes, 1992: 44).

²¹ Utemeljenje za takvu interpretaciju može se iščitati i iz kratkog tematiziranja inkrementalizma u *Istraživanju i promjeni* (Lindblom, 1990: 131-132). Naime iako Lindblom ističe mane inkrementalne politike, koja se u toj knjizi tumači kao posljedica indoktrinacije, ipak ostaje pri stajalištu da ograničena analiza (vjerojatno) povećava kompetentnost istraživača, iz čega slijedi da ona kao oruđe odlučitelja, zajedno s istinskim pluralizmom, u najmanju ruku nije loše rješenje. Ipak, Lindblom ne bi bio Lindblom da

no intonirani odgovori koje je dobio u svojim kasnijim istraživanjima pobili i obezvrijedili kronološki ranije analize, te kao svoj glavni propust ističe tek to što se u kasnijoj fazi svoje znanstvene karijere okrenuo istraživanju primarnih socijalnih i političkih pitanja. Razlog kojim opravdava svoj teorijski zaokret jest ekstra-teorijski, a nalazi se u pritisku konzervativne i netolerantne atmosfere u američkoj akademskoj zajednici 1950-ih. Snagu da joj se odupre, kako kaže, smogao je tek s godinama koje su mu donijele sigurnost.²² Osim što Lindblomovo priznanje ukazuje na važnost psihologije i sociologije znanstvene zajednice kao faktora u nastanku znanstvenih teorija, ono ujedno opravdava i upotrebu riječi "lik" u naslovu ove sek-

sam eksplicitno ne negira svoj prijašnji rad. Kada je riječ o takvim Lindblomovim istupima, ovdje ponuđena interpretacija nema izbora nego klasificirati ih kao retorički eksces, usp. npr.: "Tendencija radikala da svaku očitu prednost demokracije pretvore u manu nije išla dalje od tendencije glavne struje da pretvara svaki njezin nedostatak u prednost. Berelson je od apatije načinio prednost; Truman je od privilegija elita načinio branik demokracije, a neki su od vas kod Lindbloma čitali o blagoslovima fragmentacije" (Lindblom, 1988e: 297).

²² Taj pritisak bio je posebno jak na području ekonomije, što je uvjetovalo Lindblomovo preusmjeravanje iz ekonomije u političku znanost. Lindblom je u spomenutom predgovoru istaknuo kako je ekonomija, zbog impresivnog teorijskog nasljeđa te elegancije i preciznosti svojih metoda, "najskućenija" i najmanje tolerantna od svih društvenih znanosti (Lindblom, 1988: 17). Ekonomska ortodoksija, koja često definira ekonomiju mimo ekonomske stvarnosti i onoga što bi za nju moglo biti relevantno, čini se, može biti korisna za političku znanost. Barem Lindblomov primjer to potvrđuje.

cije rada, koja je tim opravdanjem privedena svojem kraju.²³ Teorijska konzistencija Lindblomova "djela" zasad je spašena, a shvaćanje inkrementalizma kao modela odlučivanja koji u kontekstu pluralističke međusobne prilagodbe pristaša polučuje najbolje rezultate osnova je na kojoj ću u idućem dijelu rada pristupiti reinterpretaciji inkrementalnog modela odlučivanja.

2. Inkrementalni model odlučivanja i međusobna prilagodba pristaša

Riječ inkrementalizam odnosi se na model odlučivanja u kojem akteri rade male pomake u politici na osnovi parcijalne analize postojeće *policy*-situacije.²⁴ Dobro ishodište za stjecanje rudimentarnog pojma inkrementalizma jest njegov antipod, racionalni model

²³ Na toj liniji razmišljanja najbolji sažetak, koji može zaokružiti rečeno, jest "intimna ispovijest" lika samog: "Zavaravam li se uvjeravajući se da je moja misao bila konzistentna? Kao što sam već pripomenuo, pitanja politike koja dolaze na politički dnevni red u onome što nazivamo zapadnim demokracijama gotovo su u cijelosti sekundarna pitanja, u pogledu kojih je politika uistinu pluralistička, iako jako neuravnotežena. U pogledu velikih pitanja, koja rijetko dolaze na dnevni red, pluralizam je slab do točke u kojoj je gotovo nevidljiv. Istina je da raniji rad naglašava ono što funkcionira (doduše loše) u politici, a kasniji rad ono što ne funkcionira (iako uporno opstaje). [...] Jedino pogrešno u vezi ta dva koraka jest njihov poredak. Bojim se da sam postao hrabriji tek s godinama, koliko god bih to htio zanjekati" (Lindblom, 1988c: 258).

²⁴ "Inkrementalizam" nije dio uobičajenoga govornog jezika, pa u svrhu uvodnog razjašnjavanja pojma dajem njegovu etimologiju i popis značenjski srodnih riječi (usp. Grdešić, 1995: 34): "inkrement, 2. mn.

odlučivanja. Racionalni model odlučivanja formalizirao je nizozemski ekonomist Jan Tinbergen (1903-1994), sudobitnik prve Nobelove nagrade za ekonomiju. Taj model počiva na postavkama konzistentnosti (što znači da se jednaki slučajevi tretiraju jednako) i tranzitivnosti vrijednosti (što znači da su preferencije odlučitelja rangirane na jednoj hijerarhijskoj ljestvici), potpune informiranosti odlučitelja i odsutnosti troškova odlučivanja (usp. Grdešić, 1995: 27-29). Jasno je kako racionalni model daje idealnu sliku odlučivanja. Odlučivanje se promatra kao racionalan proces u kojem odlučitelji biraju sredstva za postignuće prethodno zadanih ciljeva. Pretpostavlja se da su vrijednosti unaprijed zadane, a ciljevi jasno formulirani. Odlučitelj ima rangirane ciljeve, kao i rangirana sredstva za njihovo postizanje. Odlučitelj ima i potpun pregled nad problemom; također raspoložive pouzdanim informacijama, a trošak njihova pribavljanja u smislu utroška vremena i energije na prikupljanje i provjeru ne postoji.

inkremenātā lat. (*increscere* – rasti, narasti) prirast, porast; priplod; podmladak; umnožavanje, utržak, dobitak, napredak, napredovanje” (Klajić, 1974: 558). Etimološki gledano, značenje inkrementalizma odgovara isključivo pozitivnoj promjeni, a o negativnim promjenama (povlačenju, nazatku i sl.) trebalo bi govoriti kao o *dekrementalizmu*. Ipak, u ovom radu, kao i u Lindblomovu opusu, nasuprot ispravnoj etimologiji inkrementalizam denotira marginalnu, rubnu promjenu neke politike *bez obzira na smjer*, i s njom povezanu ograničenu analizu *policy*-alternativa. Iznimka od tog pravila u literaturi je primjena inkrementalnog modela na proračunski proces, u kojoj se u slučajevima marginalnog smanjivanja proračunskih stavki uz ograničenu analizu govori o *dekrementalizmu*.

Drugi model odlučivanja, inkrementalistički, odgovara praksi odlučivanja. Ishodišna točka Lindblomova teorijskog formaliziranja inkrementalnog modela bila je ignoriranje stvarne prakse odlučivanja u literaturi o odlučivanju, koja je stavila “državne službenike, koji su suočeni sa složenim odlukama, u situaciju da provode ono što manjina propovijeda (*practicing what few preach*)” (Lindblom, 1988b: 173). Međutim prije detaljnijeg opisa samog inkrementalnog modela treba preciznije razlučiti više značenja vezanih za inkrementalizam koja su se akumulirala u opsežnom Lindblomovu opusu. Razlučivanje tih značenja bitno je za kontekstualizaciju inkrementalizma kao modela odlučivanja, te ujedno potrebno kako bi se zacrtao pregled strukture ovoga dijela rada.

Inkrementalizam, “popularna krilatica za jednu ili više ideja u nizu koje je Lindblom u toku vremena zagovarao”, prema Robertu Gregoryu ima splet značenja koja zajedno konstituiraju lindblomovsku paradigmu (Gregory, 1997: 176). Gregoryeva klasifikacija, prema kojoj inkrementalizam može imati šest različitih značenja, dobra je ishodišna točka za daljnju raspravu. Inkrementalizam po Gregoryu podrazumijeva: (1.) nisku razinu teorijskog razumijevanja u procesu kreiranja javnih politika; (2.) ograničavanje odlučitelja na razmatranje malih promjena u odnosu na *status quo*; (3.) na temelju 1. i 2., namjeravano male pomake u politici, koji se prave da bi se lakše nosilo s neočekivanim posljedicama i bezbolnije ispravile greške; (4.) marginalne promjene u političkom procesu, tj. izostanak velikih promjena u javnim politikama od danas na sutra (inkrementalizam kao “politički uzorak”); (5.) karakter političke i socijalne

interakcije u *policy*-procesu: pregovore i cjenkanje grupa koje čuvaju svoje interese, tj. međusobnu prilagodbu pristaša nasuprot racionalističkom kreiranju politike iz jednog centra; (6.) karakter promjene politike: ona nije u funkciji koherentnog skupa "transcendentnih" ciljeva i vrijednosti.

Gregory razdvaja prva tri i posljednja tri značenja te ih zatim agregira u dvije osnovne ideje. Prvoj grupi zajednička je crta što se izvode iz ograničene racionalnosti: prva tri značenja mogu se u bitnom svesti na nemogućnost sveobuhvatne racionalne analize, koja proizlazi iz ograničenih sposobnosti odlučitelja. Druga se grupa izvodi iz varijabli socijalnog i političkog konteksta: posrijedi su različiti interesno i institucionalno pristrani pogledi aktera i njihova interakcija pri donošenju odluka, kao obilježje pluralnog društva. Polazište moje interpretacije u ovom radu jest da inkrementalizam u prva tri značenja, kao model odlučivanja ograničene racionalnosti, ne treba razdvajati od inkrementalizma u druga tri značenja, kao konteksta političke interakcije. Kao model ograničene racionalnosti inkrementalni model odlučivanja može se braniti, tj. on je preskriptivno dimenzioniran čak i ako se izolira na taj način, ali svoju punu snagu dobiva tek ako se njegove dvije dimenzije uzmu zajedno. Tada se dobiva cjelovit i konzistentan model politike, u kojemu ograničena racionalnost inkrementalizma zajedno s međusobnom prilagodbom pristaša – što je sažet naziv za druga tri značenja – polučuje kvalitetne *policy*-ishode. Dvije dimenzije koje smo upravo analitički razdvojili, ograničenu racionalnost pri odlučivanju i međusobnu prilagodbu pristaša, prikazujem u sekcijama rada što slijede.

2.1. Inkrementalno odlučivanje ograničene racionalnosti

Članak *Znanost "plivanja u mutnom"*, koji se bavi inkrementalizmom kao modelom odlučivanja ograničene racionalnosti, Lindblom započinje dajući primjer birokrata koji mora formulirati politiku za suzbijanje inflacije.²⁵ Jedan pristup koji njegov birokrat može usvojiti jest stvaranje liste svih mogućih vrijednosti prema redoslijedu važnosti, od najviše pa sve do najniže na hijerarhijskoj ljestvici (neke od vrijednosti u tom slučaju bile bi, primjerice, puno

²⁵ Izvornu formulaciju inkrementalni model odlučivanja dobio je u *Politici, ekonomiji i blagostanju* (Dahl i Lindblom, 1953: 82-85). Najpotpunije je razvijen u članku *Znanost "plivanja u mutnom"* (Lindblom, 1988b) te zatim u knjizi *Strategija odluke* (Lindblom i Braybrooke, 1970: 21-36, 59-143), a za potrebe formuliranja cjelovitog modela međusobne prilagodbe pristaša rekapituliran je u *Inteligenciji demokracije* (Lindblom, 1965: 137-152). Prikaz inkrementalizma temelji se na nabrojanim jedinicama literature, ponajprije na: Lindblom 1988b i Lindblom i Braybrooke, 1970. U pogledu filozofske podloge inkrementalizma, Lindblom na više mjesta uspostavlja eksplicitnu vezu s Popperovim modelom postupnog društvenog inženjeringa iz *Bijede historicizma* (Dahl i Lindblom, 1953: 45-46, 82, 86; Lindblom i Braybrooke, 1970: 18, 45-46, 82), a spominje također Johna Deweya, Herberta Simona i Michaela Polanya (Lindblom i Braybrooke, 1970: 44-45). S obzirom na njegovo inzistiranje na nepomirljivom sukobu vrijednosti, koje se ne mogu hierarhizirati, već se između njih može birati samo u pojedinim slučajevima iz prakse odlučivanja, blizak autor Lindblomu svakako je i Isaiah Berlin. Navedeni autori ukazuju na intelektualnu tradiciju političkog liberalizma i pluralizma, u kojoj treba tražiti pozadinu za dio Lindblomova opusa kojim se ovdje bavim.

zaposlenje, profit poduzetnika, zaštita uloga malih štediša, prevencija kraha burze itd.). U idućem bi koraku slijedilo ocjenjivanje mogućih *policy*-ishoda s obzirom na efikasnost postizanja tih vrijednosti. Birokrat bi trebao izračunati koja količina jedne vrijednosti odgovara određenoj količini druge, što bi zahtijevalo nadljudsku moć kalkulacije. Zatim bi poredao moguće *policy*-opcije za postizanje tih ishoda i obavio niz sustavnih usporedbi da vidi koja od njih može postići optimalan odnos zadanih vrijednosti. Pritom bi se obilato služio teorijskim znanjem, ispitivao sve alternative i konačno donio izbor koji maksimizira njegove vrijednosti.

Drugi bi pristup bio znatno jednostavniji. Birokrat bi zacrtao jedan jednostavan cilj, primjerice, održanje razine cijena. U obzir bi zatim uzeo jedan ili više konfliktnih ciljeva, recimo, punu zaposlenost. Zatim bi na razmatranje uzeo ograničen broj *policy*-opcija, pri čemu bi se oslanjao na iskustvo kao bolji vodič od teorije. *Policy*-opcije koje bi razmatrao kombinirale bi vrijednosti u različitim omjerima. Primjerice, jedna bi uz višu stabilnost cijena nosila rizik od nezaposlenosti, dok bi druga vodila manjoj stabilnosti cijena, ali uz manji rizik od nezaposlenosti. Konačno bi Lindblomov birokrat odvagunuo vrijednosti, ali tek kroz opcije koje ih postižu, nipošto prije razmatranja opcija. Također, ne očekujući konačno rješavanje i postizanje prethodno zadanih ciljeva, Lindblom ukazuje kako bi praktičari drugog pristupa očekivali stalno ponavljanje postupka i novo prilagođavanje politike promijenjenim uvjetima.

Prvi je model racionalni model odlučivanja, a drugi inkrementalni model odlučivanja. Prvi se služi sveobuhvatnom racionalnom metodom

(*rational-comprehensive*), a drugi metodom sukcesivnih ograničenih usporedbi (*successive limited comparisons*). Za prvi Lindblom upotrebljava metaforu korijena (*root*), jer uvijek počinje od temelja oslanjajući se na teoriju, a za drugi metaforu grane (*branch*), jer gradi na iskustvu, praveći uvijek male korake na osnovi onoga što je već postignuto u konkretnoj situaciji (vidi tablicu 1 na sljedećoj stranici).

Temeljni problem za racionalni model jest nemogućnost razjašnjavanja vrijednosti prije pregleda konkretnih *policy*-opcija. Lindblom pokazuje kako su vrijednosti u sukobu i kako ih je u praksi teško razlučiti. One se ne mogu "raščistiti unaprijed", apstraktno odvagunuti koliko jedne vrijednosti vrijedi žrtvovati za ostvarenje druge (primjerice, ne može se reći *da li je i koliko je* sloboda vrednija od sigurnosti). Primjer na kojem to Lindblom u članku pokazuje jest problem preseljenja stanara iz kuća koje su došle na red za rušenje. Jedna je vrijednost "isprazniti" kuće što prije; druga je naći prikladan smještaj stanarima; treća je izbjeći naseljavanje u krajeve gdje su brojne pridošlice neželjene, a četvrta je pronaći mirno rješenje koje odgovara svim stranama bez uporabe sile. Te vrijednosti po sebi nisu u hijerarhijskom odnosu, već u međusobnom sukobu, a odlučitelj koji želi riješiti problem može odvagunuti jedino konkretna rješenja koja na različit način uvažavaju spomenute vrijednosti. Drugi primjer koji Lindblom daje jest rad organizacije koja u svojoj praksi treba birati između dobrih odnosa s javnošću i učinkovitog obavljanja zadaća. Ta su dva cilja u sukobu koji se može razriješiti jedino u konkretnoj situaciji u kojoj se organizacija nalazi, tj. tek ako se ima u vidu koliko je jedne

Tablica 1. Sveobuhvatni racionalni model nasuprot modelu sukcesivnih ograničenih usporedbi

Racionalni-sveobuhvatni model (<i>korijen</i>)		Sukcesivne ograničene usporedbe (<i>grana</i>)	
1a.	Razjašnjavanje vrijednosti ili ciljeva odvojeno je od empirijske analize alternativnih politika i obično joj prethodi.	1b.	Odabir vrijednosti, ciljeva i empirijska analiza potrebnog djelovanja nisu odvojeni, već blisko isprepleteni.
2a.	Zbog toga se formulaciji politika pristupa preko analize ciljeva i sredstava: prvo se izoliraju ciljevi; zatim se traže sredstva za njihovo postignuće.	2b.	Kako sredstva nisu razlučena od ciljeva, analiza sredstava i ciljeva često je neprikladna ili ograničena.
3a.	Test “dobre” politike jest da se može pokazati da je ona najbolje sredstvo za postizanje željenog cilja.	3b.	Tipičan test “dobre” politike jest da se razni analitičari izravno slože oko neke politike (a da se ne slože kako je ona najbolje sredstvo za postizanje prihvaćenog cilja).
4a.	Analiza je sveobuhvatna; svaki važan relevantni faktor uzima se u obzir.	4b.	Analiza je drastično ograničena: i) važni mogući ishodi se zanemaruju; ii) važne alternativne moguće politike se zanemaruju; iii) važne vrijednosti se zanemaruju.
5a.	Uvelike se oslanja na teoriju.	5b.	Slijed usporedbi znatno smanjuje ili sasvim uklanja oslanjanje na teoriju.

Izvor: Lindblom, 1988b: 174-175.

ili druge vrijednosti ostvareno. Aktualan primjer koji možemo pridodati jest problem odnosa sigurnosti i slobode u SAD-u nakon 11. rujna 2001: teroristički napad na nebodere “blizance” Svjetskog trgovačkog centra donio je stroge sigurnosne mjere, koje su uvedene na štetu zaštite osobnih sloboda i prava na privatnost pojedinaca.

Kako gotovo svaka odlučivačka situacija uključuje sukob vrijednosti, primjere bismo mogli navoditi unedogled. Bitno je primijetiti da nije riječ samo o *praktičnoj* nemogućnosti izbora između vrijednosti *in abstracto*, već o *načelnoj* kritici racionalnog modela koja se izvodi iz *nužne prirode* izbora sva-

kog odlučitelja. Naime svaki je odlučitelj u osnovi *homo oeconomicus*, koji s obzirom na razinu postojećeg ostvarenja pojedinih vrijednosti – ili sasvim ogoljeno od idealizma: želja i potreba – u praksi bira između pojedinih opcija koje ga zadovoljavaju, nudeći različit marginalni prinos vrijednosti. Primjericice, ovisno o tome ostvaruje li spomenuta organizacija napredak u radu ili u njemu zaostaje, odlučit će se koliko energije treba posvetiti odnosima s javnošću, koji će usporiti njezinu efektivnost. Ako se kasni s poslom, vjerojatno će se zanemariti što javnost misli; ako organizacija ima zadovoljavajuće rezultate, a nedostatak dobrih odnosa s jav-

nošću znači veći trošak, veća je vjerojatnost da će se radna energija uložiti u ovo drugo. Opcije se uspoređuju “na vagi”: jedna nosi inkrement jedne vrijednosti, ali i dekrement druge. Kao što potrošač ne može apstraktno izabrati, primjerice, između jakne i cipela, jer mu treba i jedno i drugo (ako ima pohabane cipele, odlučit će se za kupnju novih, a ako mu je jakna stara, odlučit će se za jaknu), tako i odlučitelj može birati između *policy*-opcija tek u konkretnim okolnostima (1b).

Iz toga slijedi da odnos cilj-sredstvo, koji je okosnica racionalnog ideala (prvo se biraju ciljevi, a zatim sredstva za njihovo ostvarenje u slučaju konfliktnih vrijednosti, a takve su uvijek) nije moguć (2b). Tada test dobre politike umjesto ostvarenja prethodno zadanog cilja postaje slaganje oko politike same od strane sudionika (3b). Tako je ujedno moguće braniti dobru politiku a da se ne zna točno za što je ona dobra (Lindblom, 1988b: 181). Koначно, ograničenje ljudskih intelektualnih sposobnosti i nedostupnost informacija onemogućavaju sveobuhvatnost analize koju racionalni model zahtijeva. Primjerice, pri formulaciji poljoprivredne politike nemoguće je predvidjeti sve njezine učinke: utjecaj većeg ili manjeg dohotka zemljoradnika na migracije selo-grad, urbanizaciju, slabljenje obiteljskih veza, zatim na eventualnu potrebu revizije socijalnog osiguranja, na probleme koji slijede za politiku oporezivanja, kao i cijene proizvoda i posljedice na međunarodne ekonomske, zatim i političke odnose (4b). Iz navedenih razloga analiza se ograničava na komparaciju alternativa koje se malo razlikuju od tekućih politika. Tako odlučitelj “gradi na postojećem”, birajući alternative koje se neznatno raz-

likuju od *statusa quo*. Politika se stvara i postoji u vremenu (5b). Donesena odluka nikad nije definitivna: “Stvaranje politike jest proces sukcesivnih približavanja nekim željenim ciljevima, u kojem se ono što se želi i samo mijenja uslijed novih procjena” (Lindblom, 1988b: 185). Inkrementalnim pomacima izbjegavaju se i ozbiljne greške. Metoda grane je “mudra”, jer male greške dopuštaju ispravljanje, a smanjuje se i uloga teorije, koja je “pohlepna za činjenicama”.

S jedne strane, može se vidjeti kako se inkrementalizam izvodi iz berlinovske situacije pluraliteta sukobljenih vrijednosti. S druge strane, on počiva i na ekonomskom uvidu o fluidnosti i promjenjivosti vrijednosti koje se ne mogu razmatrati izvan prakse i konkretne situacije. U njima inkrementalni odlučitelji prave kompromise – *trade-offs* između vrijednosti, poput kupaca na tržištu koji biraju između artikala kojima zadovoljavaju svoje potrebe. Takva situacija, povezana s kognitivnom kompleksnošću problema koja neizmerno nadmašuje kognitivne sposobnosti odlučitelja, zahtijeva i određenu “kognitivnu ekonomiju” (Lindblom i Braybrooke, 1970: 43). A uz nju, daka ko, i onu klasičnu – “ekonomsku” ekonomiju, jer odlučivanje u praksi košta: ona zahtijeva vrijeme, energiju i novac. Takve okolnosti nameću inkrementalizam kao optimalnu metodu odlučivanja. Također, inkrementalna politika koja se izvodi iz tih okolnosti ima remedijski karakter: ona nastoji riješiti postojeće probleme, ispraviti štete, a ne utopijski planirati optimalno socijalno uređenje. Treba još napomenuti da Lindblom inzistira na ideološkoj neutralnosti inkrementalne politike, odbacujući optužbe za konzervativi-

zam politike *statusa quo*. Kao primjer koji opovrgava te optužbe navodi Rooseveltov *New Deal*, koji ukazuje na mogućnost “puzećeg socijalizma” (*creeping socialism*), koji se sastoji od niza inkrementalnih koraka (Lindblom i Braybrooke, 1970: 106-110).

Prikazano, prema mom uvidu, čini intelektualnu srž inkrementalnog modela odlučivanja. U kasnije napisanom članku *Još se pliva, nikako da se ispliva* Lindblom je u osnovi ostao pri rečenome, uz napomenu da se njegovo inzistiranje na inkrementalizmu ne treba shvatiti kao pohvala postojećem procesu odlučivanja, koji je u “jako lošem stanju” (Lindblom, 1988c: 243-244). Novost je samo to što su u njemu eksplicitno razlučeni *jednostavna inkrementalna analiza*, koja se sastoji od razmatranja alternativnih politika koje se samo neznatno razlikuju od postojećih, *razgobljeni inkrementalizam iz Strategije odluke*, koji kao bitnu osobinu već uključuje fragmentaciju analitičkog posla na više stranaka u procesu odlučivanja,²⁶ i *strateška analiza*, ograničena na uporabu niza “trikova” koji pojednostavljaju rješavanje kompleksnog problema, poput metoda pokušaja i pogreške, ograničavanja analize na samo neko-

liko opcija, rutiniziranja nekih odluka, “razbijanja uskoga grla” (*bottleneck breaking*) i usredotočenosti na krizne situacije. Nakon prikaza jedne analitičke dimenzije inkrementalizma²⁷ vrijeme je da se malo pozabavimo i drugom – međusobnom prilagodbom pristaša.

2.2. Međusobna prilagodba pristaša

Međusobna prilagodba pristaša sintagma je koja sažima Lindblomov pluralistički model politike, u kojem razli-

²⁷ Lindblomova modelska formalizacija inkrementalnog odlučivanja doživjela je mnoge kritike, od kojih su najpoznatije one Amitaia Etzionia i Yehezkele Drora. Dok je Etzioni predložio kombinaciju sinoptičkog modela i inkrementalizma u strategiji tzv. *mixed scanning* (v. Grdešić, 1995: 39-40), Dror je kritizirao inkrementalizam iz klasičnih racionalističkih pozicija, optužujući ga za lijeno pomirenje s nezadovoljavajućom rutinom odlučivanja (v. Minogue, 1997: 25 i Parsons, 1995: 294-296). U pogledu područja primjene teorije inkrementalizam se najviše spominjao u području politoloških teorija proračuna. Razlog je tomu repetitivnost i sekvencijalnost proračunskog procesa, kao i činjenica da je programe i financiranje pojedinih organizacija politički skupo mijenjati. Izgled inkrementalnog proračunskog procesa duhovito je sažeo McLean: “Prema tome, temeljni je postupak inkrementalističan (to jest s dodacima s porastom): nakon što je prolivena sva krv, svaki odjel dobiva onoliko koliko je dobio prošle godine, plus jedan postotni dodatak, koji je otprilike jednak za sve odjele” (McLean, 1997: 112). O inkrementalizmu u proračunskom procesu izvornu formulaciju v. u: Wildavsky, 1964, a za suvremene kratke udžbeničke preglede v. Dye, 2005: 155-176; Peters, 2004: 149-152, a kod nas v. Petak, 2000: 151. O kritici inkrementalizma kao teorije i prakse proračunskog procesa v. Rubin, 1988, a o “poteškoćama” s upotrebom pojma samog v. Berry, 1990.

²⁶ Uz fragmentiranost odlučivanja na više stranaka u procesu te su osobine: ograničene analize na nekoliko poznatih *policy*-alternativa, prepletanje analize *policy*-ciljeva i vrijednosti s empirijskim aspektima problema, veća analitička zaokupljenost “liječenjem zala nego postizanjem dobara” (*ills to be remedied vs positive goals to be sought*), kontinuiranost odlučivanja (odlučivanje je sekvenca pokušaja, pogreški i revidiranih pokušaja), učenje kroz pokušaje i pogreške, usmjeravanje analize samo na neke posljedice razmatrane opcije (Lindblom, 1988c: 239).

čiti politički akteri, nastojeći ostvariti svoje interese, poduzimaju pristrane analize i uključuju se u proces odlučivanja koji u konačnici polučuje superiorne rezultate pokušajima političke ili ekonomske centralne koordinacije.²⁸ Prema Lindblomu, politika se odvija kroz proces međusobne prilagodbe političkih aktera. Time se postiže njena adaptacija širim interesima nego što bi to ikada moglo poći za rukom centralnom planeru. Analitička strogost centralnog sinoptičkog odlučivanja ignorira politički proces, što je možda i veći propust od ignoriranja kognitivnih ograničenja odlučitelja. Lindblom smatra kako je hijerarhijski model politike – često prisutan u političkoj teoriji – pogrešan, kako deskriptivno tako i normativno (Lindblom, 1988a: 140). Cjenkanje i pregovaranje za Lindbloma su ključni procesi u vlasti. Pod cjenkanjem (*bargaining*) razumijeva razne metode međusobne prilagodbe aktera, od golih prijetnji pa do uljudnih pregovora.²⁹ Bitno obilježje svih

oblika cjenkanja jest horizontalna dimenzioniranost odnosa – cjenkanje je odnos međusobne prilagodbe ravnopravnih stranaka, ne hijerarhijskog naređivanja.

Cjenkanje prožima svaki politički sustav od vrha do dna. Što je više politički akter pozicioniran u aparatu vlasti, to je veća uloga cjenkanja u njegovu radu. Cjenkanje je neizbježno, kao “smrt i porezi”, pa ga ima i u najnižim slojevima birokracije. Kao primjere cjenkanja Lindblom navodi djelovanje važnih političkih aktera američkog političkog sustava – pojedine ministre u administraciji predsjednika SAD-a koji “vode bitke” s drugim resorima, predsjednikom i Kongresom, braneći posebne interese svoje grane – ali njegovi su uvidi univerzalnog karaktera, tj. vrijede za politiku uopće. Središnja je figura u procesu cjenkanja političar, osoba čija karijera ovisi o sposobnosti cjenkanja. Iako je često javno prezren, njegovi moralno dvojbeni ili čak očigledno nemoralni postupci mogu dovesti do javnog dobra. Prema Lindblomu, upravo njemu – političaru prevarantu, dugujemo zdravlje demokracije. Riječima Georgea Bernarda Shawa, političar ne smije biti “moralni

²⁸ Kao i teorija inkrementalizma, razrada modela međusobne prilagodbe pristaša ima korijene u *Politici, ekonomiji i blagostanju*, u sekciji knjige o cjenkanju, kojom je Lindblom, prema kasnijem priznanju, bio najmanje zadovoljan (v. Dahl i Lindblom, 1953: 324-365). Osnovna ideja modela međusobne prilagodbe pristaša izložena je u radu *Cjenkanje: nevidljiva ruka u politici* (Lindblom, 1988a), a najpotpunije je razvijena – kao obuhvatan model politike – u knjizi *Inteligencija demokracije* (Lindblom, 1965), pa ću se u njenu prikazu osloniti ponajprije na te dvije jedinice literature. O političkoj fragmentaciji procesa odlučivanja v. također u: Lindblom i Braybrooke, 1970: 127-131.

²⁹ Lindblomov dijapazon strategija i trikova koji se upotrebljavaju u političkom nadmetanju širok je i ponegdje teško prevodiv.

On uključuje: razmetanje vlastitom snagom (*throwing one's weight around*), formiranje saveza i koalicija, zauzimanje stranačke pozicije, spletkarenje, neprincipijelne međusobne ustupke (*horsetrading, back-scratching, log-rolling, jockeying*), prijetnje, obmane, laži, blefiranje, uvjeravanje i uljudnu konverzaciju (Lindblom, 1988a: 140). Živopisne metafore iz američkoga političkog vokabulara nude pristojan fenomenološki uvid u karakter politike cjenkanja, a formalna teorijsko-modelska razrada nalazi se u: Lindblom, 1965.

kicoš”, već treba “riskirati svoju dušu” za postizanje političkog rezultata o kojemu ovisi dobrobit većeg broja ljudi (Dahl i Lindblom, 1953: 498). Ni režimi najvećih povijesnih diktatora – Hitlerov Treći Reich i Staljinov SSSR nisu bili izuzeti od nužnosti cjenkanja. Uzrok nužnosti cjenkanja nalazi se u *fundamentalnoj pluralnosti društva*, u raznolikosti interesa i organizacija u društvu. Prema Lindblomu, pluralno društvo umjesto mesijanskih tipova potrebuje vođe koji su sposobni praviti kompromise i razrješavati konflikte između interesa, a pluralnost društva za posljedicu ima kompleksnu mrežu međusobne kontrole, kojoj ne odgovara jedna hijerarhijska instanca.

Lindblomova je poanta da je cjenkanje poželjno zbog relativne težine koju imaju zahtjevi sudionika u procesu cjenkanja. Moć u procesu cjenkanja ovisi o poklapanju interesa za koje se političar bori s interesom što većeg broja ljudi. U procesu cjenkanja u pluralnom društvu može se pobijediti samo kompromisima i koaliranjem. U njemu svi trebaju saveznike, a oni se pronalaze traženjem zajedničkih ciljeva: “... potraga za zajedničkim ciljem kao osnovom za koaliranje postaje potraga za vrijednostima koje dijele različite izborne baze i posebni interesi. To je razlog zbog kojega moć dužnosnika u cjenkanju ovisi o tome slijedi li on široko zastupljene vrijednosti. On pronalazi saveznike predlažući ciljeve za koje vjeruje da će biti privlačni široj grupaciji interesa, uključujući i njegov vlastiti. To je način na koji cjenkanje može biti u službi javnog interesa. Politika nije umijeće ili znanost kojom se bave filozofi-kraljevi koji nalaze javni interes na nebu, već vještina kojom se bave pregovarači koji znaju da javni interes

nikad ne može biti ništa do skupni cilj različitih ljudi [...] Ne ‘In God We Trust’, već druga strana novčića, ‘*E pluribus Unum*’” (Lindblom, 1988a: 155-156). Javni interes za Lindbloma tako nije ništa do kompromis između konfliktnih individualnih ciljeva, sporazum stranačkih interesa.

Lindblom je svjestan da se troškovi cjenkanja očituju u nekima od najgorih aspekata (američke) politike: može doći do paralize javnih politika koja proizlazi iz neuspjeha u postizanju sporazuma između sukobljenih interesa, a neproporcionalna moć blokiranja donošenja odluke može se naći u rukama manjine koja ima mogućnost “terorizirati” većinu. Neprincipijelno sporazumijevanje u kojem jedna strana ustupke drugoj uvjetuje protu-ustupcima, pri čemu su obje u službi uskih partikularnih interesa, česta je pojava u američkoj politici (tzv. *log-rolling*, što bi se moglo prevesti kao “ruka ruku mijе”). Također, u ovakvu su modelu dobro organizirane grupe u značajnoj prednosti. No Lindblom zaključuje kako pretjerivanje s cjenkanjem u američkoj vlasti ne znači da je cjenkanje loše *per se*. Mreža cjenkanja za Lindbloma je “živčani sustav političkog tijela” (Lindblom, 1988a: 170), koji otkriva frustracije i želje njegovih dijelova. Kao što ne možemo preživjeti bez živčanog sustava, s kojim ide i bol koja signalizira da nešto nije u redu, tako ni bez cjenkanja ne bismo uočili društvene probleme.

Sažeto, cjenkanje za Lindbloma nije problem, već ono, u kombinaciji s inkrementalnom analizom, služi racionalnoj koordinaciji. Njegov je model politike duboko pluralistički. Ideja jednog suverenog naroda jest fikcija. Kada se uklone “legalistička magijska

čaranja”, u politici ostaje samo nimalo romantično cjenkanje (Dahl i Lindblom, 1953: 498). Ako svaki društveni interes ima svoje zagovornike i zaštitnike, nema ni potrebe za racionalnim sveobuhvatnim idealom odlučivanja (Lindblom, 1988a: 183-185). Pristaše pojedinih interesa imaju vlastite ciljeve i ulaze u koordinaciju s drugima, prilagođavaju se drugima ili manipuliraju njima, pregovaraju s njima, cjenkaju se, kompenziraju, uzajamno nadoknađuju, neizravno manipuliraju, a to je ujedno i normativni ideal političkog procesa. Inkrementalne analize aktera i njihovo usklađivanje u procesu odlučivanja uvode sve relevantne vrijednosti u političku igru, a što su one šire i prihvatljivije – a takvima postaju u procesu postizanja kompromisa u uzajamnoj prilagodbi – to je veća šansa da se ostvare, na zadovoljstvo najvećeg broja. To znači da u takvu procesu, po definiciji, dolazi do ostvarenja javnog interesa (Lindblom, 1965: 274-290), a međusobna prilagodba pristaša pokazuje se nadmoćnim instrumentom za racionalnu politiku samom racionalnom modelu (Lindblom, 1965: 329). Prije potkrepljivanja mog zahtjeva da se inkrementalno odlučivanje reinterpretira kao dio kompleksnog političkog modela koji ima jaku preskriptivnu notu i uključuje međusobnu prilagodbu pristaša, sada se još samo treba ukratko osvrnuti na postojeće interpretacije inkrementalizma u literaturi.

2.3. Interpretacije inkrementalizma

Moja je teza da Lindblom zagovara “plivanje u mutnom”. Metoda inkrementalnog odlučivanja nije samo realističnija, već je i bolja od racionalnog ideala, pogotovo u sklopu plurali-

stičkog modela politike. U literaturi o Lindblomu dosta se prostora posvećivalo upravo raspravama o odnosu analize i zagovaranja, tj. analizi deskriptivnih i preskriptivnih aspekata pojedinih modela odlučivanja i nesporazumima koji nastaju brkanjem tih razina. Pokušat ću pokazati kako Lindblomov model sadržava obje dimenzije – što je, uostalom, karakteristika svake dobre političke teorije i političkog argumenta uopće – i da se ne može svesti samo na jednu. No prije negoli to obrazilim, pogledajmo prvo interpretacije u literaturi koje se u ocjeni Lindblomova modela odlučivanja usmjeravaju na rez između preskriptivnog i deskriptivnog.

U literaturi, naime, postoji tumačenje prema kojem je kritika racionalnog modela promašena jer propušta uvidjeti da je taj model preskriptivan. Ako on nije opis stvarnih procesa odlučivanja, ne može se ni kritizirati na deskriptivnoj osnovi. Tako, primjerice, Perko-Šeparović u knjizi *Teorije organizacije* piše: “... kritičari klasičnog modela miješaju deskriptivni i preskriptivni jezik [...] klasični model nije ni stvaran sa svrhom da dade sliku stvarnosti, već da bude preporuka za akciju, ideal kojemu treba težiti, bez obzira na to kakva je stvarna situacija i vjerojatno upravo zato, jer se ona tako drastično razlikuje od ideala [...] ako je modelu izrazito priznat karakter preskriptivnog, to problematičnija postaje njegova kritika kao deskriptivnog modela” (Perko-Šeparović, 1975: 138). Tu interpretaciju načelno preuzima i Grdešić u *Političkom odlučivanju*: “S pozicija deskriptivnog modela političkog odlučivanja, kakav je Lindblomov ostaje problematičnom kritika modela drukčije (preskriptivne) polazne inspiraci-

je” (Grdešić, 1995: 34).³⁰ U istom tonu piše i Colebatch, citirajući Howletta i Ramesha, koji spominju “glavnu struju” u tumačenju rasprave između inkrementalista i racionalista, prema kojoj je “racionalni” model onaj kojemu se daje mnogo veća prednost kao modelu koji govori o tome kako odluke trebaju biti donesene, dok se ‘inkrementalistički’ model najbolje može opisati kao trenutačna praksa odlučivanja u vladama” (Colebatch, 2004: 69).

Sličnu poziciju zauzeli su Gilbert Smith i David May. Oni smatraju da je rasprava između zastupnika racionalnog i inkrementalnog modela odlučivanja umjetna. Racionalni su modeli preskriptivni, oni propisuju kako bi dobra odluka morala biti donesena (po sljedećim “kanonima”: prvo se definiraju ciljevi, zatim se biraju sredstva i konačno se izrađuje evaluacija rezultata). Taj se model pak kritizira kao preuzak, jer zanemaruje sve faktore s kojima se stvarni odlučitelj suočava, jer je nepraktičan i preskup i jer je, kao takav, eventualno planerov utopijski san. Prema Smithu i Mayu, u raspravi između inkrementalista i racionalista posrijedi je dijalog gluhih, tj. “... nije uopće jasno govore li protagonisti uistinu o istoj stvari” (Smith i May, 1997: 169).

No oni idu i korak dalje, služeći se citatom E. Bittnera kako bi ukazali da svi modeli u raspravi imaju normativnu komponentu, doduše ne uvijek na

eksplicitnoj razini: “Iako se mogu naći samo ‘jest’ i ‘nije’, u sadržajnom pogledu čitavoj shemi pripisuje se smisao ‘treba da’” (Smith i May, 1997: 169). Zbrka između preskriptivne i deskriptivne dimenzije uzrokuje da se autori u međusobnim kritikama promašuju: “Kritika se usmjerava na činjenicu da su racionalistički modeli empirijski netočni, ili nerealni. *To nije kako stvari jesu*. S druge strane, postoji određeno razumijevanje za pogled prema kojem inkrementalistički pristup ima veliku vrijednost kao empirijski model koji objašnjava kako se donose politike (ili, kako kaže McCleery, [kako se, K. P.] ‘puno češće, ne donose’). Kritika se tu usmjerava na tvrdnje da je taj pristup koristan u normativnom pogledu. *To nije kako bi stvari trebale biti*” (Smith i May, 1997: 170).

Sasvim je originalan Peter John, za kojega pak oba modela imaju deskriptivnu vrijednost: “Glavni problem s raspravom između racionalista i inkrementalista jest što oba modela zahvaćaju elemente procesa odlučivanja iako ih udžbenici predstavljaju kao polarne suprotnosti. Aspekti obaju tipova ponašanja javljaju se u većini slučajeva u kojima politički i birokratski akteri biraju između politika i provode odluke implementacije. Odlučivanje u određenim stupnjevima može biti racionalno; u drugim stupnjevima ono je inkrementalno” (John, 1998: 35).

Drugo stajalište Smitha i Maya vodi nas na pravi trag. Oni ispravno ukazuju kako modeli odlučivanja imaju normativnu komponentu. Lindblom propovijeda superiornost inkrementalizma “jalovom sinopsisu”, Etzioni daje “efektivan recept”, a Dror govori o modelu “koji motivira bolje politike”. Lindblomov model uistinu ima jaku preskriptiv-

³⁰ Grdešić se, doduše, na kraju svoje interpretacije inkrementalnog modela osvrće na njegovu socijalnu i političku dimenziju, povezujući ga s pluralističkom koncepcijom društva i distribucijom moći u društvu (Grdešić, 1995: 38), ali iz toga, nasuprot interpretaciji u ovome radu, ne izvodi normativne implikacije za sam model.

nu crtu, čime se eliminira argument da je s deskriptivne razine nemoguće kritizirati preskriptivan model. Lindblomov je model recept za odlučivanje; on kritizira racionalni model ne zato što loše opisuje praksu odlučivanja (jasno je da on uopće ne opisuje stvarne procese odlučivanja), već zato što je loš recept, loša uputa, loš preskriptivni model – nešto što bi donijelo loše posljedice u politici ako bi se ozbiljno pokušalo primijeniti.

2.4. Reinterpretacija

Različite interpretacije inkrementalizma u kodu deskriptivno-preskriptivno ne trebaju čuditi. Naime u Lindblomovim djelima mogu se naći osnove za oba tumačenja. Recimo, u *Strategiji odluke* on eksplicitno ustvrđuje kako je inkrementalizam “praksa odlučivanja i evaluacije”, dok je racionalni model preskriptivan, te u istoj knjizi doslovno piše kako je njegov argument “deskriptivan i vrijednosno neutralan” (Lindblom i Braybrooke, 1970: 6). Međutim da je eksplicitna deklaracija ipak hinjena, može se zaključiti iz toga što u istoj knjizi ustvrđuje kako je racionalizam besplodan i beskoristan kao ideal, te kako mu ne treba težiti, dok inkrementalni model i međusobna prilagodba pristaša polučuju njemu superiorne rezultate (Lindblom i Braybrooke, 1970: 16, 23).

Treba ponajprije imati u vidu da inkrementalizam *per se* nije *nužno* ni preskriptivan ni deskriptivan. On je jednostavno *model* odlučivanja, koji nastaje izolacijom i apstrakcijom nekih elemenata prisutnih u kompleksnoj socijalnoj stvarnosti (usp. Cochran i Malone, 1995: 30-37; Parsons, 1995: 57-61). On je idealtipska *slika*, koja se može razdvojiti od normativnih stremjenja, tj. on ništa ne govori o tome tre-

ba li ga ostvariti ili ne. Za njega vrijedi isto što i za Weberov idealni tip. Idealni su tip jednako i crkva i javna kuća (Weber, 1986: 70), no iz poimanja tih idealno tipskih konstrukcija logički ne proizlazi da treba dizati crkve i moliti se Bogu ili sponzorirati institucionaliziranu prostituciju.

Ipak, ovdje je bitno što Lindblom želi reći te u kojem se kontekstu nalazi njegova teorija inkrementalizma. U kontekstu suprotstavljanja sumnjivom racionalnom idealu i međusobne prilagodbe pristaša u pluralnom i pluralističkom društvu inkrementalizam nije puki opis odlučivanja, već ujedno i *desideratum*, model superioran bilo kojem sinoptičkom pokušaju racionalnog odlučivanja. Lindblom sveobuhvatnu analizu ne smatra samo preskupom, već nemogućom, i stoga izlišnom. Ona je inferiorna ograničenoj racionalnosti inkrementalizma i zbog socijalne fragmentiranosti analize. Naime u situaciji međusobne prilagodbe više aktera koji primjenjuju inkrementalni pristup konačni rezultat *policy*-procesa mnogo je “racionalniji” nego što bi to pošlo za rukom nekoj centralno-planirajućoj instanci ili filozofu-kralju. Bez obzira na to koliko njihove sposobnosti bile velike, nisu dovoljne za nošenje s kompleksnim društvenim problemima. On ne može biti pametniji niti bolje poznavati interese od njih samih.

Zašto to tvrdim? Moja se interpretacija može potkrijepiti s tri obrazloženja. Prvo se odnosi na Lindblomovu upotrebu vrijednosno pozitivnih termina i afirmativnih normativnih argumenata kojima “opisuje” inkrementalizam, čak i kad eksplicitno tvrdi da je vrijednosno neutralan. Pri inkrementalnim je odlukama *lakše* predvidjeti posljedice, *lakše* je utvrditi kauzalne

veze; u slučaju greške moguće je vraćanje u prijašnje stanje; inkrementalizam *olakšava* kontrolu, *pomaže* kontinuitetu organizacije i *pomaže* poliarhiji (Dahl i Lindblom, 1953: 82-84). Inkrementalizam je *realističan, mudar, štedljiv*; omogućava niz sukcesivnih koraka kojima se može *lakše približiti* željenome cilju (Lindblom, 1988b). U kontekstu fragmentirane pluralističke analize inkrementalizam omogućava da se zadovolji širok raspon interesa i donese optimalna *policy*-odlučka (Lindblom i Braybrooke, 1970). Cijeli članak o znatnosti "plivanja u mutnom" ustvari se bavi upravo takvim zagovaranjem inkrementalizma, kao i *Strategija odluke*. Drugo obrazloženje odnosi se na kritičko tretiranje suparničkog racionalnog modela. Obuhvatni je pregled situacije, kojemu on teži, nemoguć, kao i uspostava nesporne i stalne hijerarhijske ljestvice vrijednosti koju on zahtijeva. Racionalizam se ne uspijeva prilagoditi ograničenim sposobnostima odlučitelja, nedostatku informacija i skupoći analize, ne uzima u obzir nemogućnost razdvajanja činjenica i vrijednosti u *policy*-praksi ni dimenziju vremena koja otvara mogućnost za niz strateških poteza i prilagodbi; ne uzima u obzir isprepletenost *policy*-problema ni kompleksnost svijeta odlučivanja. Njegova rasprava o vrijednostima na apstraktnoj je razini utopijska (Lindblom i Braybrooke, 1970: 37-57, 113, 134). Ukratko, on je "nemoguć" i "apsurdan" (Lindblom, 1988b: 172). Ako je racionalni model loš, *a contrario* proizlazi da treba usvojiti njemu jedinu postojeću alternativu – inkrementalizam. Naposljetku, Lindblom na više mjesta i eksplicitno tvrdi da je inkrementalizam *optimalan* model odlučivanja u postojećim okolnostima, primjerice: "... s obzirom na ograničenosti

znanjā u kojima su kreatori politike zatvoreni, pojednostavljenije limitiranjem fokusa na male varijacije u odnosu na postojeću politiku čini najviše što je moguće s dostupnim znanjem. [...] Neinkrementalni *policy*-prijedlozi nisu samo politički irelevantni, već su i nepredvidljivi u pogledu posljedica." Ta je metoda nadmoćna "jalovim pokušajima da se postigne sveobuhvatnost koji premašuju ljudske mogućnosti" (Lindblom, 1988b: 183, 188). Za razliku od racionalizma inkrementalizam je barem provediv, tj. *manageable*. Racionalni je model nemoguć, a kad je moguć, onda je – nepotreban (Lindblom, 1965: 190).

3. Zaključak – politika teorije Charlesa Lindbloma

Lindblomova je teorija inkrementalizma model politike, preskriptivan model koji zagovara inkrementalnu analizu i politiku te međusobnu prilagodbu pristaša. No nije posrijedi pleđiranje za proizvoljan utopijski model politike, već nijansirana kombinacija preskripcije s deskriptivnim uvidima. Lindblom tvrdi da inkrementalizam pruža najbolje s obzirom na postojeća ograničenja i dane okolnosti u društvu i politici. Upravo uvid u njih zaokružuje Lindblomov argument, koji s jedne strane polazi od ograničenih kognitivnih sposobnosti odlučitelja i neizvedivosti, pa i opasnosti, racionalističkih pretenzija, ali, s druge strane, i od uvida u temeljnu pluralnost društva i politike, s njima nerazdvojno povezanog. Nadam se da je argumentacija iznesena u ovom radu uspjela to pokazati. Ipak, ostao sam još dužan objasniti neuobičajenu sintagmu iz naslova.

Što znači "politika teorije"? Ta bi se sintagma mogla tumačiti na sljedeći

način: svatko tko piše teoriju, dakle tko nešto radi, vodi neku politiku, u najširem smislu te riječi. Svaki je čin, pa tako i svaki *teorijski* čin, neka politika. To ne bi bilo pogrešno, ali bi, samo po sebi, bilo banalno i ne bi opravdalo podnaslov rada. Za njegovo opravdanje ne bi bila dovoljna ni činjenica da se u svojim teorijama Lindblom, kao obraćenik na političku znanost, bavio politikom kao predmetom izučavanja (što bi, uostalom, politički znanstvenik radio?). Politika njegove teorije ipak mora značiti nešto više.

“Politikom teorije” htio sam reći da je Lindblom u fundamentalnom smislu teoretičar politike i da se zbog toga ne može svrstati u racionalistički tabor javne uprave ili racionalističke *policy*-analize. Iako je sintagma moja³¹, interpretaciju koja me za nju inspirirala preuzeo sam od Roberta Gregorya, koji više vrednuje Lindbloma kao teoretičara politike nego kao teoretičara odlučivanja. Stavljajući naglasak na

³¹ Naknadno mi je u ruke dospio zbornik radova iz kulturalnih studija prevedenih na hrvatski, naslovljen “Politika teorije” (Duda, 2006). Zastupnici kulturalnih studija kritični su prema tradicionalnim akademskim disciplinama, koje se elitistički distanciraju od analize fenomena suvremene masovne kulture kojima se bave “postdisciplinarni” kulturalni studiji. “Klasična” akademska teorija u društvenim znanostima, kao i sami kulturalni studiji, neke teme i pristupe uključuje, a neke isključuje iz svojih analiza i tumačenja. Različite discipline sadrže različite političke postavke i povezane su, barem implicitno, s određenim političkim orijentacijama, pa u tom smislu vode određenu politiku teoretiziranja (usp. Duda, 2006: 7, 69). To se značenje poklapa samo sa značenjem sintagme u najširem smislu, koje sam istaknuo u prethodnom pasusu.

međusobnu prilagodbu pristaša – što i ja prihvaćam u svojoj interpretaciji inkrementalizma – Gregory ukazuje kako inkrementalizam proizlazi primarno iz *političke realnosti*. Dobro odlučivanje samo je ono koje se njoj prilagodi. Sinoptička analiza dakle nije samo intelektualno, već ponajprije politički ne-realna. Politički život ima svoju vlastitu “logiku”. *Policy* nastaje u sporom cjenkanju između grupa. I najbolja analiza može ležati u ladici ako to zahtijeva politički trenutak, što je s razlogom jedna od bitnih varijabli u poznatom Kingdonovu modelu tokova *agenda* procesa (usp. Grdešić, 1995: 64-65).

Kreiranje politika karakterizira sukob vrijednosti i interesa. Ono je prije svega politički proces, a tek zatim analitički. U njemu niti jedna grupa nema monopol na istinu, informacije i analizu: “Ti faktori, prije nego bilo koja tehnička ograničenja uloge ljudskog uma (koliko god ona mogla biti važna), čine jalovom svaku aspiraciju na sinoptički ideal” (Gregory, 1997: 186). Lindblom ispravno smješta *policy*-proces u socijalno-političku arenu, a ne u znanstvenu. To je politika Lindblomove teorije, tj. uvid da *policy* ujedno mora biti i *politics*.

Pretpostavka za dosljednu primjenu racionalnog ideala bila bi visoka ili savršena razina vrijednosnog konsenzusa. U takvoj bi situaciji odlučitelji na vrhu hijerarhijske piramide mogli donositi odluke u skladu s racionalnim idealom, dok bi implementacija bila puka egzekucija odluke od strane vrijednosno neutralne uprave. Da se takvo što i dogodi, politička znanost vjerojatno bi izgubila svoj *ratio existendi*, jer tehnokracija podrazumijeva ukidanje politike. Sinoptička aspiracija proizlazi iz negiranja politike. Ako se prva

dimenzija inkrementalizma zasniva na kompleksnosti i ograničenoj racionalnosti, drugoj je dimenziji – međusobnoj prilagodbi pristaša – u temelju sukob vrijednosti. U pozadini su pluralistička shvaćanja prema kojima različitost interesa nije nešto što samo treba tolerirati, već je nešto poželjno što treba propisno reprezentirati (v. npr. Sartori, 2002: 24-31). U društvu postoje različiti interesi, organizacije i ideje, što je sasvim legitimno. Javni interes nije aprioran, već nastaje kompromisom, tj. zbrojem tih posebnih interesa; on je rješenje koje odgovara najvećem broju ljudi. Ne može ih bolje spoznati utopijski inženjer ili filozof-kralj. A političko rješenje nalazi se u međusobnom cjenkanju. Cjenkanje, kao što je Lindblom

pokazao, nije samo realnost politike; ono je poželjno i u javnom interesu.

Njegov pluralistički argument međusobne prilagodbe pristaša ustvari je primaran, a radikalne kritike u kasnijoj fazi usmjerene su na kontingentnu povijesnu konstelaciju suvremenih društava Zapada. Naposljetku, pluralizam u politici ima svoj korelat i u političkoj znanosti, čija dinamika uključuje različite suparničke teorije koje se međusobno kritiziraju i napreduju u “međusobnoj prilagodbi teorija”. Time se vraćam uvodnom citatu o poželjnosti rasprave u političkoj znanosti i pozivam kolege politologe na dijalog – vjerojatno najbolji oblik političke znanosti – s Lindblomom i pomno “sondiranje” njegove teorije.

LITERATURA

- Arendt, Hannah, 1996: Što je autoritet?, u: *Politički eseji*, Antibarbarus, Zagreb: 7-56.
- Berry, William, 1990: The Confusing Case of Budgetary Incrementalism: Too Many Meanings for a Single Concept, *Journal of Politics*, (52) 1: 167-196.
- Birkland, Thomas, 2001: *An Introduction to the Policy Process*, M. E. Sharpe, New York: 212-214.
- Braybrooke, David, Lindblom, Charles, 1970: *A Strategy of Decision. Policy Evaluation as a Social Process* (meki uvez; 1. izd. 1963), The Free Press, New York.
- Cochran, Charles, Malone, Eloise, 1995: *Public Policy: Perspectives and Choices*, McGraw-Hill, New York.
- Colebatch, Hal, 2004: *Policy*, Fakultet političkih znanosti (Biblioteka *Politička misao*), Zagreb.
- Dahl, Robert, Lindblom, Charles, 1953: *Politics, Economics, and Welfare: Planning and Politico-Economic Systems Resolved into Basic Social Processes*, Harper & Brothers, New York.
- Derrida, Jacques, 2002: *Sablasti Marxa*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Drvodelić, Milan, 1973: *Englesko – hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Duda, Dean, 2006: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Disput, Zagreb.
- Dye, Thomas, 2005: *Understanding Public Policy* (11. izd.), Pearson Prentice

- Hall, Upper Saddle River, New Jersey.
- Grdešić, Ivan, 1995: *Političko odlučivanje*, Alinea, Zagreb.
- Grdešić, Marko, 2007: Kako uspoređivati kapitalizme? Pregled razvoja komparativne političke ekonomije, *Politička misao*, (44) 4: 133-154.
- Gregory, Robert, 1997: Political rationality or incrementalism? Charles E. Lindblom's enduring contribution to public policy-making theory, u: Hill, Michael, ur., *The Policy Process. A reader*, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead: 175-191.
- Hayes, Michael, 1992: *Incrementalism and Public Policy*, Longman, London i New York.
- John, Peter, 1998: *Analysing Public Policy*, Pinter, London.
- Katznelson, Ira, Milner, Helen (ur.), 2002: *Political Science: The State of the Discipline*, W. W. Norton & Company – American Political Science Association, New York – London, Washington, D.C.
- Klaić, Bratoljub, 1974: *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb.
- Lindblom, Charles, 1949: *Unions and Capitalism*, New Haven, Yale University Press.
- Lindblom, Charles, 1958: Policy Analysis, *The American Economic Review*, (48) 3: 298-312.
- Lindblom, Charles, 1965: *The Intelligence of Democracy*, The Free Press, New York.
- Lindblom, Charles, 1977: *Politics and Markets*, Basic Books, New York.
- Lindblom, Charles, Cohen, David, 1979: *Usable Knowledge. Social Science and Social Problem Solving*, Yale University Press, New Haven i London.
- Lindblom, Charles, 1980: *The Policy-Making Process* (2. izd.; 1. izd. 1968), Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Lindblom, Charles, 1982: Another State of Mind, *The American Political Science Review*, (76) 1: 9-21.
- Lindblom, Charles, 1982a: Market as Prison, *The Journal of Politics*, (44) 2: 324-336.
- Lindblom, Charles, 1988: *Democracy and Market System*, Norwegian University Press, Oslo.
- Lindblom, Charles, 1988a: *Bargaining: The Hidden Hand in Government*, u: Lindblom, Charles, Democracy and Market System, Norwegian University Press, Oslo: 139-170.
- Lindblom, Charles, 1988b: *The Science of "Muddling Through"*, u: Lindblom, Charles, Democracy and Market System, Norwegian University Press, Oslo: 171-190
- Lindblom, Charles, 1988c: *Still Muddling. Not Yet Through*, u: Lindblom, Charles, Democracy and Market System, Norwegian University Press, Oslo: 237-259.
- Lindblom, Charles, 1988d: *Democracy and Economic Structure*, u: Lindblom, Charles, Democracy and Market System, Norwegian University Press, Oslo: 25-66.
- Lindblom, Charles, 1988e: *Another State of Mind*, u: Lindblom, Charles, Democracy and Market System, Norwegian University Press, Oslo: 279-394. (dostupno na: <http://www.apsanet.org/imgtest/1981AddrLINDBLOM.pdf>, 4. 9. 2007)
- Lindblom, Charles, 1990: *Inquiry and Change. The Troubled Attempt to Understand and Shape Society*, Yale University Press, New Haven i London.

- versity Press & Russell Sage Foundation, New Haven i London & New York.
- Lindblom, Charles, Woodhouse, Edward, 1993: *The Policy-Making Process* (3. izd.), Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Lindblom, Charles, Woodhouse, Edward, 1999: *Politikos formavimo procesas*, Algarvė-ALK, Vilnius.
- Lindblom, Charles, 2002: *The Market System. What It Is, How It Works, and What to Make of It*, Yale University Press (Yale Nota Bene paperback, prvo tvrdoukoričeno izdanje 2001), New Haven i London.
- McLean, Iain, 1997: *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti (Biblioteka *Politička misao*), Zagreb.
- Minogue, Martin, 1997: Theory and Practice in Public Policy and Administration, u: Hill, Michael, ur., *The Policy Process. A reader*, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead: 10-29.
- Parsons, Wayne, 1995: *Public Policy: An introduction to the theory and practice of policy analysis*, Edward Elgar, Cheltenham.
- Perko-Šeparović, Inge, 1975: *Teorije organizacije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Petak, Zdravko, 2000: Proračunska politika Sabora, u: Kasapović, Mirjana, ur., *Hrvatska politika 1990.-2000.*, Fakultet političkih znanosti – Biblioteka *Politička misao*, Zagreb: 149-177.
- Petak, Zdravko, 2007: Javne politike: razvoj discipline u Hrvatskoj i svijetu, u: Kasapović, Mirjana, ur., *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti – Biblioteka *Politička misao*, Zagreb: 187-215.
- Peters, Guy, 2004: *American Public Policy*, 6. izd., CQ Press, Washington.
- Politička misao*, 1987, (23) 3.
- Rubin, Irene, 1988: *New Directions in Budget Theory*, State University of New York Press, New York.
- Sartori, Giovanni, 2002: *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb.
- Smith, Gilbert, May, David, 1997: The artificial debate between rationalist and incrementalist models of decision making, u: Hill, Michael, ur., *The Policy Process. A reader*, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead: 163-174.
- Strpić, Dag, 1998: *Promjena. Politička i političko-ekonomska promjena od Hobbesa do Hayeka*, Fakultet političkih znanosti (Biblioteka *Politička misao*), Zagreb.
- Strpić, Dag, 2000: Globalizacija: hrvatska točka gledišta, *Politička misao*, (37) 2: 168-179.
- Šiber, Ivan, 1998: *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb.
- Weber, Max, 1986: *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb.
- Wildavsky, Aaron, 1964: *The Politics of the Budgetary Process*, Little, Brown, Boston.

How to Understand Incrementalism?: Politics of Charles Lindblom's Theory

SUMMARY The paper is dedicated to the political process theory by the American political scientist and economist Charles E. Lindblom. After providing a contextual insight into Lindblom's complete theoretical opus, which is a necessary prerequisite for the interpretative manoeuvre in the central part of the text, the paper is primarily focused on Lindblom's theory of incremental decision-making, developed in *The Science of Muddling Through* (1959) and in *A Strategy of Decision* (1963), which is related to his concept of "partisan mutual adjustment" developed in *The Intelligence of Democracy* (1965). The paper offers an interpretation of Lindblom's argument which moves away from its past understanding in Croatian political science literature. There, Lindblom's decision-making model has been basically interpreted descriptively, as a description of the actual decision-making practices, and opposed to the prescriptive rational decision-making model, which is a characteristic feature even of some foreign interpretations. This paper, however, suggests that Lindblom's theory contains a strong prescriptive element. Lindblom's theory of incrementalism, taken together with the pluralist model of partisan mutual adjustment, offers a complete and consistent model of politics with marked normative implications, which justifies the use of the syntagm *the politics of theory*, substantiated in greater detail in the final section of the paper.

KEYWORDS Charles Lindblom, incrementalism, partisan mutual adjustment, the descriptive, the prescriptive, the politics of theory.

SUVREMENO OBRAZOVANJE ZA JAVNU UPRAVU

Ivan Koprić

*Pravni fakultet,
Sveučilište u Zagrebu*

Pregledni rad

Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak U članku se razmatra razvoj suvremenog upravnog obrazovanja kao ključnog kriterija bez kojeg nije moguće postići profesionalizam u javnoj upravi. Premda izraz profesionalizam znači različite elemente danas se uglavnom smatra da je posebna obrazovna priprema temelj bez kojeg se ostali elementi profesionalizma u javnoj upravi praktično ne mogu postići. Razina profesionalizma, stručnost, obrazovanje i znanje postaju na taj način kritične varijable upravnih reformi u tranzicijskim zemljama. Autor nakon toga razmatra trendove u razvoju suvremenog upravnog obrazovanja ukazujući poglavito na važnost uspostave cjelovitog, vertikalno prohodnog sustava, odnosno sustava koji obuhvaća sve stupnjeve – od srednjoškolskog obrazovanja do doktorskih studija. Pritom je jedna od najvažnijih značajki u razvoju upravnih studija njihova diversifikacija, uz istodobno jačanje općeg upravnog profila. Opći se upravni profil pritom modificira, osuvremenjuje i proširuje novim nastavnim disciplinama. U zadnjem dijelu članka autor razmatra stanje upravnog obrazovanja u Hrvatskoj, ukazujući na njegovu nedovoljnu razvijenost. Štoviše, autor ukazuje na to da nema održivih rezultata reforme uprave bez obrazovanja osoblja za upravu.*

Ključne riječi javna uprava, upravno obrazovanje, diversifikacija upravnog obrazovanja, opći upravni profil, upravno obrazovanje u Hrvatskoj

1. Uvod – profesionalizam u javnoj upravi i upravno obrazovanje

Očekivanja građana u pogledu razine profesionalnosti u javnoj upravi stalno rastu. I od nositelja političkih pozicija očekujemo stručnu i obrazov-

nu kvalifikaciju za politički izbor ili imenovanje. Suvremeni je javni sektor toliko složen te tehnički, organizacijski i stručno zahtjevan da je nemoguće uspješno rukovoditi upravnim organizacijama bez stvarnih stručnih znanja,

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Europeizacija hrvatske javne uprave: utjecaj na razvoj i nacionalni identitet" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH. Autor je redoviti profesor i predstojnik Katedre za upravnu znanost te predstojnik Zavoda za javno pravo i javnu upravu Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

vještina i umijeća. Profesionalizam tim više očekujemo od onih koji u državnoj i javnoj upravi obavljaju stalnu ili povremenu službu (v. i Ferlie i Geraghty, 2005: 422).

Sve nam to pokazuje da se zahtjev za profesionalizmom u javnom sektoru institucionalizirao i postao sastavni dio našeg viđenja svijeta u kojem živimo. Dapače, poželjna i stvarna razina profesionalizma, stručnosti, znanja, vještina i kompetencija u javnoj se upravi stalno povećava. Ondje gdje to nije slučaj uprava nema prihvatljiv kapacitet djelovanja u javnom interesu (Meier i Hill, 2005: 65).

Profesionalizam znači različite elemente, od prijma u upravnu službu otvorenim natječajem u kojem se traže adekvatni uvjeti preko primjerenog obrazovanja za javnu upravu do – primjerice – relativno solidnog platnog sustava javnih službenika i zasebne pravne regulacije njihova položaja. Ipak, u suvremenim se zemljama uglavnom smatra da je posebna obrazovna priprema temelj bez kojeg se ostali elementi profesionalizma praktično ne mogu postići.

Razina profesionalizma, stručnost, obrazovanje i znanje postaju kritične varijable upravnih reformi u tranzicijskim zemljama. Njihovi sustavi prolaze kroz duboke promjene već gotovo dva desetljeća, pri čemu se promjene u pogledu kvalitete i profesionalnosti upravnog osoblja smatraju ključnima¹. Bez

¹ Pomalo je tragično što se u tom pogledu posebno izdvajaju tzv. zemlje Zapadnog Balkana, uključivši i Hrvatsku, za koje se smatra da zaostaju i za onim tranzicijskim zemljama koje su već postale članicama Europske unije (Freibert, 2008; Freibert, 2006).

njih nema institucionalnog kapaciteta potrebnog za rješavanje sve složenijih javnih problema i pitanja suvremenih zemalja ni sposobnosti za pouzdano vođenje složenih procesa (kao što su procesi pridruživanja Europskoj uniji ili procesi političke demokratizacije putem decentralizacije).

Pored brojnih drugih personalnih mjera tranzicijske su zemlje značajno unaprijedile sustave obrazovanja za javnu upravu (Musa *et al.*, 2007b). Stalno podizanje ljestvice očekivanja u pogledu stručnosti u javnom sektoru odražava se na razvoj upravnog obrazovanja i drugdje. U zapadnoeuropskim zemljama upravno se obrazovanje razvijalo postupno, u dužim razdobljima (Koprić i Marčetić, 2003: 198-207; Musa *et al.*, 2007a), dok je u bivšim socijalističkim zemljama doživjelo skok tek s prijelazom u demokratski politički sustav². Dok je u razdoblju socijalizma važnija bila lojalnost i spremnost za izvršavanje odluka jedine političke partije, u uvjetima demokratskog političkog sustava od javne se uprave počinje očekivati da koncentrira stručnost, da bude stalna, da osigura organizacijski kontinuitet i pouzdanost, da prati, analizira i sudjeluje u oblikovanju jav-

² Vrlo detaljan pregled sustava obrazovanja za upravu u tri bivše socijalističke, tj. tranzicijske zemlje, Mađarskoj, Litvi i Sloveniji, može se naći u: Marčetić, 2005a: 280-301, Marčetić, 2005b te u Koprić i Marčetić, 2003: 207-212. O nekim izazovima i problemima razvoja sustava upravnog obrazovanja u Mađarskoj, Poljskoj i Moldaviji v. Newland, 1996. O upravnom obrazovanju kao bitnoj sastavnici razvoja ljudskih potencijala općenito te u komparativnoj perspektivi (Velika Britanija, Njemačka, Francuska, Mađarska i Hrvatska) v. Marčetić, 2006: 225 i d.; v. i Musa *et al.*, 2007b.

nih politika, da pruža stručne savjete i stručnu podršku nositeljima političkih dužnosti koji se mijenjaju itd.

Hrvatskoj takav razvoj tek predstoji, premda političko opredjeljenje za profesionalizaciju barem formalno postoji, dok je u pogledu razvoja cjelovitog sustava obrazovanja za javnu upravu u postupku oblikovanja (* 2008 – prijedlog Strategije: 32-34).

No koje su karakteristike i razvojni trendovi suvremenog obrazovanja za javnu upravu?

2. Trendovi u razvoju suvremenog upravnog obrazovanja

Usprkos tome što u Europi nema jedinstvenog modela obrazovanja za službu u javnoj upravi, u razvoju suvremenog upravnog obrazovanja mogu se ustanoviti određeni trendovi i tendencije. Riječ je o uspostavi sustava upravnog obrazovanja, diversifikaciji, praktičnoj orijentaciji, prilagodbi suvremenim upravnim doktrinama, pluridisciplinarnosti i sve užoj povezanosti upravnog obrazovanja i cjeloživotnog usavršavanja tijekom upravnog službe.

Svojevrsna tendencija harmonizacije obrazovnih sustava odražava proces strukturiranja europskog upravnog prostora (v. Musa, 2006), konvergencije ranije vrlo različitih modela javne uprave u Europi, širenja i djelovanja suvremenih upravnih doktrina novog javnog menadžmenta i dobre vladavine, reforme sustava visokog obrazovanja u europskim zemljama temeljem tzv. Bolonjske deklaracije (EU, 1999), pa i procesa globalizacije općenito (Meyer *et al.*, 2006: 264-265, 273; Baldodano, 1997).

Uspostava cjelovitog, vertikalno prohodnog sustava upravnog obrazovanja

Sustav obrazovanja za rad na tipično upravnim poslovima, poslovima upravnih generalista i javnih menadžera u suvremeno doba obuhvaća sve stupnjeve, od srednjoškolskog obrazovanja do doktorskih studija. Prema nekim ranijim modelima, upravno je obrazovanje imalo samo praktičnu svrhu da pripremi buduće upravne službenike za rad u upravi. Takva je orijentacija bila u osnovi mnogih europskih visokoškolskih studija i ustanova u doba stvaranja apsolutističkih monarhija. Tako je nastao i Političko-kameralni studij u Varaždinu 1769. godine (Pavić, 2003: 179-182; Koprić i Marčetić, 2003: 193-194).

U suvremeno doba bolji studenti nižih stupnjeva studija mogu nastaviti školovanje na višim stupnjevima. Upravna se struka emancipirala od drugih struka, naročito od pravne, ali i od politološke, ekonomske i drugih struka, premda je ponegdje zadržala posebne veze s nekom od njih. To se odrazilo u osnivanju svih stupnjeva upravnog obrazovanja na starim ili novoformiranim visokoškolskim ustanovama. Uvodi se studij usklađen sa standardima Bolonjske deklaracije po formuli 3+2+3, s razinom prvostupnika (studij u trajanju od tri godine), magistra struke (dodatne dvije godine) te doktora znanosti u području javne uprave (završne tri godine).

S obzirom na različite okolnosti različitih zemalja razvoj tako zaokruženog i vertikalno prohodnog sustava upravnog obrazovanja obilježen je specifičnostima. Negdje se sustav više oslanja na veze s pravnom, negdje s politološkom, a negdje s ekonomskom

strukom (Drakulić *et al.*, 2007: 244). Ponekad se u neku od stepenica u sustavu uključuje značajna privatna inicijativa, u nekim je slučajevima važna podrška nacionalne države i vlade, a ponekad financijska i druga podrška dolazi od inozemnih ili međunarodnih aktera. Osnivaju se sveučilišne ili izvan-sveučilišne visokoobrazovne institucije nacionalnog ili međunarodnog karaktera.

Bez obzira na te organizacijske i druge specifičnosti suvremenu Europu obilježava ne samo postojanje sustava upravnog obrazovanja nego i njegova stvarna djelotvornost i prohodnost. Praktično nema zemlje koja nije uobličila i zaokružila takav sustav³. Studenti javne uprave po završetku nekog od obrazovnih međustupnjeva ne moraju prelaziti u drugu struku kako bi stekli najviše kvalifikacije, nego mogu napredovati u okviru vlastite, upravne struke. Naravno da pored prednosti za same studente, koji brže i s manje otpora stječu najviše obrazovne stupnjeve, takva vertikalna prohodnost znači i manje društvene troškove te brže vraćanje investicija u obrazovanje upravnog osoblja.

³ Tako i gotovo sve zemlje nastale na području bivše Jugoslavije. Prva je to učinila Slovenija utemeljenjem Fakultete za upravo u sastavu Sveučilišta u Ljubljani 2003, dok su kasnije to učinile i Bosna i Hercegovina (2006), Crna Gora (2006), pa i Srbija. Fakulteta za upravo u Ljubljani uvela je novi vertikalno prohodni sustav upravnog obrazovanja usklađen s Bolonjskim standardima od akademske godine 2005/2006. V. Marčetić, 2005a: 292-294; Koprić, 2006; Drakulić *et al.*, 2007; Stare, 2007: 254. Za detaljan pregled stanja u većini europskih zemalja v. Musa, 2003.

Uspostavi vertikalno prohodnog sustava upravnog obrazovanja posebno pridonosi usložnjavanje upravnih problema i poslova, kao i trend traženja osoblja sa sve višim obrazovnim stupnjem. Poslovi za koje se ranije tražila srednja stručna sprema ili su prestali postojati (primjerice, daktilografi i administratori) ili su postali složeniji, te traže bolju obrazovnu pripremu. Rukovodeći poslovi i brojni vrlo složeni upravni poslovi (analiza i priprema alternativnih javnih politika, strateško planiranje, priprema nacrt propisa itd.) danas već zahtijevaju različite oblike i stupnjeve poslijediplomskog obrazovanja.

Diversifikacija upravnih studija, uz jačanje općeg upravnog profila

Složenost javnog sektora ogleda se u golemoj skali vrlo različitih poslova koje obavljaju upravne organizacije, od prikupljanja poreza i izdavanja građevinskih dozvola do vođenja službenih državnih evidencija i regulacije prometa, od oblikovanja ekonomske ili pak politike decentralizacije do menadžmenta ljudskih potencijala ili pravne podrške radu bolnice ili škole, od konzularne službe i kriminalističke policije do odlučivanja o dopustivosti spajanja poduzeća ili regulacije u području opskrbe električnom energijom. Nabranjanje samo glavnih skupina poslova u javnom sektoru može se pretvoriti u iscrpljujuću i nepreglednu enumeraciju koja može iznenaditi i dobre poznavatelje uprave.

U svim tim različitim područjima i poslovima obično se zapošljavaju stručnjaci pojedinih struka ili eksperti posebno osposobljeni za određene vještine (menadžerske, primjerice). U suvremeno se doba ne smatra da su

upravni poslovi tako jednostavni da bi ih mogao obavljati svatko, premda je takvih perioda u nekim ranijim fazama razvoja uprave bilo⁴. Kad promatramo slučajeve zapošljavanja onih koji nisu najbolji od prijavljenih kandidata – iako uprava zbog toga nije prestala raditi – moramo biti svjesni da takve pojave smanjuju djelotvornost i učinkovitost uprave, kvalitetu javnih usluga i institucionalni kapacitet uprave da pouzdano obavlja javne poslove. Struke koje se traže u suvremenoj upravi – pored općeg upravnog profila – vrlo su različite i obuhvaćaju širok dijapazon od tradicionalno vrlo zastupljenih pravnika preko ekonomista i politologa do inženjera različitih usmjerenja, arhitekata i liječnika itd.

Zbog toga se i u pojedine obrazovne programe tih struka, posebno na poslijediplomskoj specijalističkoj razini, uključuju sadržaji s područja javne uprave i javnog sektora. Osim toga učene o upravnim aspektima i javnim politikama širi se i na nositelje političkih dužnosti, od lokalnih vijećnika (v. npr. Vogelsang-Coombs, 1997) i obnašatelja izvršnih dužnosti na svim teritorijalnim razinama do zastupnika u parlamentima.

No i u užem dijelu upravnih generalista došlo je do pojave užih usmjerenja na stručnjake za državnu upravu, za lokalnu samoupravu i lokalni razvoj, za javne politike (Colebatch, 2006: 5), za menadžment u javnom sektoru itd. Specijalizacija i dalje napreduje, te se

kao specifični zadaci koji traže specifičnu obrazovnu pripremu pojavljuju, primjerice: poznavanje temeljnih sustavnih problema državne uprave, politika decentralizacije, specifičnosti javnih službi, organizacijski razvoj, opći javni menadžment, menadžment ljudskih potencijala, financijski menadžment, menadžment javnih ustanova, menadžment komunalnih poduzeća, gradski menadžment, upravljanje decentralizacijom, uobličenje strateških planova, briga o elektroničkoj upravi, poznavanje upravnih aspekata europskih integracijskih problema itd.

Zato se i upravni studiji, kojih je sve više, stalno i sve više diversificiraju⁵. Pojavljuju se novi studiji javne uprave, specifični po usmjerenju, naglasku, sadržaju, studijskom programu ili svrsi koju žele postići. U tom se smislu ponekad problematizira i raspravlja o jedinstvenosti studiranja uprave. Postavlja se pitanje i istražuje postojanje općeg okvira studija javne uprave kao integrirane cjeline⁶.

Pa ipak, usprkos takvoj diversifikaciji, a možda i zbog nje, opći upravni profil ne samo da je opstao (v. primjerice Šimac, 2002: 62 i d., 76) nego ponovno sve više jača. Premda najčešće i sam modificiran, osuvremenjen i proširen novim nastavnim disciplinama (detaljnije, primjerice, u: Kavran, 2003: 75-77), on je potreban da bi obrazovao za određene temeljne i tipične, ključne upravne poslove, koji su na neki način kralježnica sustava javne uprave i koji osiguravaju minimum koherentnosti, povezanosti, međusobnog razumijeva-

⁴ O prijašnjim načinima zapošljavanja obrazovno nepripremljenih službenika, patronažom, sustavom plijena, kupnjom službe, nepotizmom, političkim postavljenjima i slično v. Pusić, 2002: 88-98 i 210-213; Kreger, 1998; Marčetić, 2005a: 120-132.

⁵ V. primjerice razloge za utemeljenje poreznog studija u Hrvatskoj u: Crnogaća, 2006: 90 i dalje.

⁶ Zanimljiv pokušaj v. u: Raadschelders, 1999.

nja različitih dijelova i koordinacije u tom sustavu⁷. Sve u svemu, organizacijska, personalna i funkcionalna integracija, vodstvo i menadžment posao je novih, moderno obrazovanih upravnih generalista.

Bez takva obrazovnog profila razina usklađenosti djelovanja javne uprave može pasti ispod potrebnog minimuma. Oslanjanje na koordinaciju utemeljenu samo na pravnim propisima ili pak samo na političku koordinaciju, osim što ima određene negativne posljedice, jednostavno nije dovoljno. Nedostatak koordinacije u sustavu dovodi do smanjene efikasnosti, povećanih troškova, dupliciranja funkcija, hiperprodukcije propisa, pretjerane birokratizacije i brojnih drugih upravnih disfunkcija, a onda i do štetnih posljedica u društvenoj i poslovnoj okolini.

Profil generalista potreban je međutim ne samo na višim razinama u upravnom sustavu nego isto tako i na razini kontakata s građanima i korisnicima upravnih usluga te na srednjim hijerarhijskim razinama. Orijehtacija na rezultat, na cjelovitu uslugu građaninu, poduzetniku ili drugom korisniku zahtijeva poznavanje različitih područja upravnog djelovanja, različita znanja i vještine te dobro poznavanje različitih aspekata upravnog sustava, upravnih aktivnosti i upravnih postupaka (Linden, 1994: 81 i d.). To traži opće upravnotehničko i upravno-pravno obrazovanje na razini srednje spretnosti i na prvoj razini visokog obrazovanja (prvostupnici).

Također, različita znanja i kompetencije potrebni su i na srednjim razinama upravnog sustava, na kojima se prati stanje, analiziraju i pripremaju javne politike i pojedine odluke, pripremaju nacrti propisa te obavljaju slični stručni upravni poslovi. Usmjerenost na pojedino područje ili vrstu funkcija, kao što su ekonomija, pravo, politologija i slično, ograničava mogućnosti službenika da cjelovito zahvati probleme i ponudi prikladna, cjelovita rješenja. U tom se smislu sve više govori o potrebi prijelaza s usko orijentiranih specijalista prema generalistima s mnoštvom različitih vještina (Linden, 1994: 224 i d.).

Obuhvatna edukativna priprema s mnoštvom uključenih znanja i vještina važna je također kod javnih menadžera, u organizacijama javnog sektora koje imaju veći stupanj samostalnosti u djelovanju (poput tzv. izvršnih agencija, javnih ustanova, javnih trgovačkih društava, nezavisnih regulacijskih agencija itd.), jer samo "pojedinci sa širokim krugom vještina i svojstava mogu biti uspješni u različitim okolnostima" (Lynn, 1996: 92)⁸.

⁸ "... temeljna skupina vještina javnih menadžera nužno sadrži mnoštvo modela i koncepata zajedno s pravilima njihove primjene; intelektualnih konstrukcija koje kad se upotrijebe kao leće putem kojih se tumače zbrkane činjenice, otkrivaju temeljna pitanja koja se moraju riješiti; također i preoblikovanih činjenica, tipičnih zabluda i drugih intelektualnih instrumenata koji omogućavaju razotkrivanje varljivog rezoniranja i otvorenih klopki kojima se blokira ostvarenje zadatka i postizanje rezultata. Menadžer postaje obrazovani istraživač sposoban ispitati konkurirajuće zahtjeve, saslušati stručnjake i uspješno savladati neizvjesnost na razuman način." – Lynn, 1996: 114.

⁷ Tako i u njemačkoj upravi, obilježenoj visokim udjelom pravnika, upravo ti "... viši službenici imaju menadžerske i koordinacijske zadatke" (Hauschild, 1993: 72).

Sve izraženiji praktični aspekti nastave na studijima javne uprave

Premda se praktičniji pristup upravnom obrazovanju pripisuje anglo-američkom svijetu (Raadschelders, 1999: 287), on je ponovno sve više zastupljen i u Europi. U Europi, doduše, postoji izraženija sklonost teorijskom pristupu u proučavanju uprave, ali vrijedi prisjetiti se da je i pragmatički pristup upravnim pitanjima bio značajno prisutan i utjecajan, još od vremena katedralizma (Pusić, 2002: 46-47). U novije vrijeme upravni studij i u europskim zemljama (ponovno) sve više služi učenju praktičnih znanja, iskustvenih znanja potrebnih u svakodnevnoj praksi službenika u javnoj upravi (v. primjerice Stare, 2007). U tom smjeru naročito vuku potrebe upravne prakse za dobro obrazovanim osobljem, koje su sve izraženije. Kvalitetno je upravno osoblje kritični faktor uspješnosti javne uprave.

Razlozi utemeljenja upravnih studija ni prije, a ni u novije doba, uglavnom nisu bili intelektualne prirode. Poput drugih primijenjenih disciplina, kao što su pravo, medicina ili socijalni rad, i studij javne uprave usmjeren je k praktičnim svrhama – ponajprije na obučavanje budućih upravnih službenika⁹. Pritom ipak treba poći od teorijskih znanja i znanstvenog pristupa.

⁹ U tom bi se smislu moglo reći da se počeci osposobljavanja upravnih službenika nalaze u oblicima praktičnog usavršavanja (*training*) koji se zatim razvijaju prema akademskom obrazovanju, kao što to za SAD vrlo pregledno pokazuje Stivers (1998: 267-269). U SAD-u je nakon svega nekoliko godina od početnih inicijativa prvi studij na diplomskoj razini (*master of arts*) utemeljen na Sveučilištu Michigan 1914. godine. Korišteni akademskog obrazovanja i uopće dis-

Osim što su nužan dio znanstvenog instrumentarija i znanstvenog rada, teorije su također izvrsni praktični instrumenti (Shields, 2003: 9; Miller i King, 1998) ako ih shvatimo kao način orijentacije informiranih praktičara. Naravno, teorije ne rješavaju praktične probleme, njih rješavaju živi ljudi¹⁰. No njihova imaginacija u traženju rješenja može biti stimulirana dobrom informiranosti i razumijevanjem relevantnih teorija (Morgan, 1997: 347-353).

Posebno valja primijetiti da uprava i politička praksa utječu na teorijsko razmišljanje¹¹. Prevladavajući stavovi upravnih praktičara, političara, poslovne zajednice i građana utječu na širenje ili sužavanje javne sfere, što obično dovodi do promjena u dominantnim upravnim teorijama (Raadschelders, 1999: 297), a onda i do promjena u poučavanju o javnoj upravi, odnosno do promjena u načinu i sadržaju upravnog obrazovanja¹².

cipline javne uprave nalaze se “u uredima za istraživanje lokalne samouprave, ponajprije u takvu uredu u New Yorku” (Stivers, 1998: 268).

¹⁰ S obzirom na to da društvene znanosti još nisu prešle prag pouzdanosti znanja nakon kojeg teorijske spoznaje pouzdano služe oblikovanju praktičnih, tehnoloških uputa, nisu rijetka upozorenja koja ističu granice praktične korisnosti teorija o javnoj upravi – v. primjerice Spicer, 1998.

¹¹ Vrijedi, naravno, i obrnuto. Smatra se da je teorija javnog izbora utjecala na oblikovanje novog javnog menadžmenta kao iznimno utjecajne upravne doktrine (Koprić i Marčetić, 2003: 195). Obilje informacija o toj teoriji može se naći u: Petak, 2001.

¹² Vrijedi, naravno, i obrnuto: upravna teorija može snažno utjecati na upravnu praksu ako

Zbog svih tih razloga upravni studiji inkorporiraju sve više praktičnih elemenata (Clarke, 1998: 400, 402 i d.; Greenwood i Robins, 1998: 412). Oni idu od prilagodbe programa mnogih nastavnih predmeta koji se sve više prilagođavaju stvarnim potrebama prakse do različitih oblika praktične nastave. Razvoj ide od stjecanja znanja preko učenja vještina do stjecanja kompetencija potrebnih za određena radna mjesta (Greenwood i Robins, 1998: 414-418). Praktična nastava obuhvaća upoznavanje s upravnim organizacijama i upravnim djelovanjem u stvarnim upravnim organima, uvođenje vježbi kao sastavnog dijela nastave pojedinih predmeta, empirijska istraživanja upravnih organizacija i njihova djelovanja, praktični rad i boravak u upravnim organizacijama s podnošenjem izvještaja, angažiranje upravnih eksperata-praktičara u nastavi, pripremnu službu u upravi (posebno, primjerice, u Njemačkoj – v. Hauschild, 1993: 70) i druge oblike¹³.

znanstvenici sudjeluju u oblikovanju javnih politika i upravnog razvoja te ako mijenjaju koncepte, način postavljanja problema i rječnik praktičara. V. primjerice u: Verhaak, 1997; Ferlie i Geraghty, 2005: 440.

¹³ Tranzicijske zemlje kao i druge zemlje sa slabije razvijenom javnom upravom te s nižim stupnjem njezine profesionalizacije imaju praktičnih problema s osiguranjem eksperata-praktičara koji bi mogli voditi tečajeve praktičnog stručnog usavršavanja, voditi studentsku praksu te preuzeti druge oblike praktične nastave. Mnoštvo je iskusnih službenika bilo neprikladno za takve svrhe zbog toga što su svoja praktična iskustva stjecali u sada neprihvatljivom političkom kontekstu ili su napustili javnu upravu svojom željom, odnosno zbog ideološkog i političkog "čišćenja".

Prilagodba upravnih studija suvremenim upravnim doktrinama

Utjecaj promijenjenih vrijednosti, stavova i očekivanja društvene okoline u kojoj javna uprava djeluje na upravne teorije kontinuiran je i posredan. Puno prije i jednoznačnije takve promjene u društvenoj okolini dovode do promjena u upravnim doktrinama (Greenwood i Robins, 1998: 412 i d.). Kraj XX. stoljeća obilježile su dvije takve doktrine, novi javni menadžment i dobra vladavina i uprava (Koprić, 2004: 595-598). Novi javni menadžment prilično je jednoznačno orijentiran prema ostvarenju ekonomskih vrijednosti, i to najprije vrijednosti ekonomičnosti i efikasnosti, a tek kasnije efektivnosti i kvalitete javnih službi i usluga (šire u Koprić i Marčetić, 2000). On je na krilima pobjede konzervativnih političkih aktera prilično zaslužan za ponovno¹⁴ usmjeravanje upravnog obrazovanja prema metodama i vještinama javnog menadžmenta.

No praktična rješenja proizašla iz nekritičkih napada na socijalnu državu, javnu upravu i javne službe, iz grube i

¹⁴ Prvi je takvo usmjerenje gajio kameralizam, a kasnije je obilježilo početak razvoja organizacijske teorije (W. Wilson, F. W. Taylor, H. Fayol itd.) i klasičnu organizacijsku školu (L. Gulick, L. Urwick i drugi). Preskriptivni, praktični i pragmatički pristup u organizacijskoj teoriji ima vrlo duboke korijene i dobru rasprostranjenost tijekom čitavog razvoja (v. primjerice Morgan, 1997; Rutgers, 1997; kraći pregled u: Koprić, 1999: 7-34). Uostalom, *International Journal of Public Administration* čitav je svoj trobroj (2-4) iz 1998. posvetio pretisku publikacije *Papers on the Science of Administration*, koju su 1937. uredili L. Gulick i L. Urwick, kao i raspravama o značenju te publikacije (Dudley i Wamsley, 1998).

nepromišljene, a često i neetične privatizacije javnog sektora, iz gotovo potpunog izjednačavanja statusa javnih službenika sa zaposlenicima u privatnom sektoru, ali uz znatno smanjenje plaće, dovela su do relativno brze promjene raspoloženja u zemljama koje su snažno primjenjivale menadžerske upravne reforme. Privatizacija, smanjenje državnog proračuna, snižavanje razine zadovoljstva javnih službenika i odljev najkvalificiranijih u privatni sektor brzo su doveli do snižavanja razine prava velikog broja najsiromašnijih građana, ali i srednjeg sloja, do snižavanja kvalitete javnih službi i drugih javnih usluga te do rasta društvenog i političkog nezadovoljstva.

Uz to i međunarodne organizacije koje su se zalagale za menadžerske reforme, poput Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda i OECD-a, pod novim su pritiscima počele mijenjati retoriku, a onda i vrijednosti za koje se zalažu. Tome su značajno pridonijeli i Ujedinjeni narodi te Europska unija, koji su se založili za novu doktrinu, doktrinu dobre vladavine i dobre uprave (*good governance*). OECD se počinje zalagati za šire uključivanje građana u koncipiranje javnih politika (OECD, 2001 – hrvatski prijevod 2004), Europska komisija također 2001. godine usvaja Bijelu knjigu o europskoj vladavini (EK, 2001 – hrvatski prijevod 2005) itd.

Zbog tih novih promjena u vladajućim upravnim doktrinama i u upravnom se obrazovanju ponovno afirmiraju razlike između javnog i privatnog sektora, stavlja se naglasak na učenje specifičnih vrijednosti, koje se znatno razlikuju u javnom i privatnom sektoru (Tanner, 1998: 395), etičkim razmatranjima i odgojem u duhu demokratskih,

socijalnih, pravnih i ekoloških vrijednosti odgovara se na rastuću (percepciju) korupcije (Dobel, 1993: 160; Stewart i Sprinthall, 1993: 217)¹⁵, u prvi plan stavljaju se javne politike te osiguranje što šireg sudjelovanja svih zainteresiranih u njihovu oblikovanju itd.

Na taj se način promjene u vladajućim upravnim doktrinama pojavljuju kao značajni faktor utjecaja na usmjerenje i sadržaj upravnog obrazovanja (v. i Greenwood i Robins, 1998: 412).

Snažnija pluridisciplinarnost i interdisciplinarnost upravnih studija

Upravno je obrazovanje u europskim zemljama vrlo dugo bilo pravno orijentirano (Rutgers, 1997: 290; Peters, 2001: 93-94; Drakulić *et al.*, 2007: 244). Veza prava i uprave bila je uspostavljena u doba građansko-demokratskih revolucija. Naime već u prethodnoj fazi razvoja političkih sustava, apsolutističkoj monarhiji, stvoren je efektivni monopol državne sile pod kontrolom apsolutnog monarha. Njega su utjelovljivale ponajprije vojska i policija, premda je u određenoj mjeri raspoređen i u drugim organizacijama državne uprave. Tek s demokratskim reformama političkog sustava taj se monopol stavlja pod politički nadzor parlamenta sastavljenog od izabраниh predstavnika građana. Parlament izražava “opću volju građana” (Rousseau) donoseći zakone koji ograničavaju državnu upravu. “Demokratska je država ujedno pravna država” (Pusić, 2005: 292). Takva pravna regulacija upravnog djelova-

¹⁵ Američka Nacionalna udruga škola javnih poslova i uprave (NASPAA) još je 1987. uključila etičko obrazovanje među službene studijske standarde za javnu upravu (Lewis, 1993: 155).

nja i istodobno podvrgavanje državne uprave strogom načelu zakonitosti bili su značajna demokratska i civilizacijska inovacija, dok su u suvremeno doba demokratska i civilizacijska stečevina.

Potreba za pravnom regulacijom državne uprave nužno je vodila k dominaciji pravnih predmeta u obrazovanju za rad u državnoj upravi, a upravno se obrazovanje često odvijalo u okviru studija prava ili u okviru drugih studija na pravnim fakultetima (Hauschild, 1993; Koprić, 2002: 1332-1334)¹⁶.

Snažna tradicija upravnopravnog smjera proučavanja i poučavanja uprave počela se u nekoj mjeri dopunjavati drugim pristupima praktično tek nakon II. svjetskog rata (Raadschelders, 1999: 286). Pojavio se čitav niz novih i specifičnih pitanja o kojima se stječe znanje, podjednako teorijski i praktično usmjereno, te se oblikuju i izvode novi nastavni predmeti. Količina toga znanja već je zapravo golema, te se doista može zaključiti da ono čini temelj posebne upravne profesije¹⁷.

Među takvim, novim nastavnim predmetima i disciplinama nalaze se, primjerice, organizacijska pitanja, ekološki izazovi, tijek europske integracije i europeizacija (Drakulić *et al.*, 2007: 245), upravna konvergencija, primjena suvremenih informatičkih tehnologija i stvaranje *e-uprave*, javni menadžment¹⁸, metode analize javnih politi-

ka te analiza pojedinih javnih politika (socijalne, ekonomske, obrazovne, politike decentralizacije, upravne modernizacije itd.), opća pitanja javnih službi te specifičnosti pojedinih javnih službi, posebno upravljanja ili menadžmenta u pojedinim službama (menadžment u socijalnom radu, obrazovni menadžment itd.), financijska pitanja u javnom sektoru, ekonomika javnog sektora, etika javnog sektora itd.

Zato se doista s pravom može reći da je temeljna zajednička karakteristika suvremenog upravnog obrazovanja, bez obzira na specifičnosti pojedinih zemalja i pojedinih studija, njegova pluridisciplinarnost, multidisciplinarnost i interdisciplinarnost (Raadschelders, 1999: 296-298; Rutgers, 1997: 296; Ferlie *et al.*, 2005: 726; Drakulić *et al.*, 2007: 246; Stare, 2007: 253). Premda jedinstvo suvremenih studija javne uprave potječe ponajprije od predmeta, a ne toliko od jedinstvenog teorijskog i metodološkog temelja, takav se koherentan okvir studija ipak pokušava utvrditi (Raadschelders, 1999). On se traži u određenoj, specifičnoj znanstvenoj utemeljenosti (Adams, 1994: 38), o kojoj međutim nema općeg slaganja. Ipak, nesumnjivo je da proučavanje javne uprave može biti utemeljeno na teoriji sustava i teoriji organizacije (u njezinim mnogobrojnim pravcima), uz doprinose inspirirane rezultatima drugih društvenih (ponajprije teorija institucija) i ostalih znanosti (teorija kaosa, primjerice)¹⁹.

¹⁶ Poljska ima nekoliko fakulteta prava i uprave (Torun, Varšava).

¹⁷ "Posjedovanje rijetkog, vrijednog, apstraktnog i priznatog znanja često se smatra ključnom karakteristikom profesije" (Ferlie i Geraghty, 2005: 427).

¹⁸ Depré *et al.* ističu značenje obrazovanja u menadžmentu i menadžerske prakse, ističu-

ći da za javne menadžere nije dovoljna edukacija u privatnom menadžmentu, jer "javni menadžeri moraju biti uspješni ne samo menadžerski nego i u političkoj osjetljivosti" (Depré *et al.*, 1996: 288).

¹⁹ Daneke smatra da je temeljni teorijski okvir upravne znanosti napredna teorija sustava,

No što je s ulogom prava i pravni-ka u suvremenoj upravi? Suvremena uprava i u kontinentalnoj Europi sve je više orijentirana na praćenje, oblikovanje i vođenje javnih politika, postizanje rezultata i svrhovite javne programe (Luhmann), poštivanje i realizaciju i drugih, ne samo pravnih vrijednosti u javnoj upravi (ekonomskih, demokratskih političkih, ekoloških, socijalnih) itd²⁰. Pravna ekspertiza ograničava se na pojedine segmente djelovanja uprave, pravno regulirane procedure, ispitivanje pravne utemeljenosti upravnih odluka, sudsku kontrolu uprave i slično. I samo se pravno obrazovanje, čak i u nekim zemljama kontinentalne Europe, po uzoru na anglo-američko pravno obrazovanje, sve više orijentira na privatnopravne i određene javnopravne sadržaje, obrazujući ponajprije za potrebe pravosuđa i parapравосудnih službi, pomalo gubeći iz vida državnu i javnu upravu te upravno pravo. Pored mogućnosti specijalizacije i modernizacije samog pravnog obrazovanja to

koja uključuje doprinose i noviji razvoj fizike, biologije i kognitivnih znanosti (Daneke, 1994: 61).

²⁰ Peters razlikuje anglo-američke upravne sustave s tradicijom menadžerskog pristupa te kontinentalnoeuropske upravne sustave s tradicionalnim naglaskom na pravu i načelu zakonitosti (Peters, 2003: 15-16). Mnogo detaljniji uvid u razvoj znanstvenog proučavanja državne i javne uprave na temeljima drugačijim od upravnopravne znanosti u Francuskoj (primjerice, Crozier, Friedberg, i drugi), Njemačkoj (*Neues Steuerungsmodell* itd.), Velikoj Britaniji (naročito u okviru *the New Universities*) i Nizozemskoj (*administrative science, public governance, public policy network approach, theory of managing public organisations* itd.) v. u: Kickert, 1997: 30-32.

s druge strane smanjuje mogućnost zapošljavanja pravnika u javnoj upravi, ograničavajući je na određene pozicije. Time se i nekadašnji monopol pravni-ka u upravi te njihovo preuzimanje vodećih upravnih uloga u sve većoj mjeri rastaču u korist drugih struka, ponajprije u korist upravnih generalista i javnih menadžera²¹.

Provedba reforme visokog obrazovanja temeljem Bolonjske deklaracije zasigurno će pridonijeti jačanju pluridisciplinarnosti i interdisciplinarnosti upravnog obrazovanja. Jedna je od komponenti te reforme uvođenje europskog sustava prijenosa bodova (ECTS), koji nastoji kvalitativne razlike u sadržaju studija pretvoriti u kvantitativno usporedive bodove koji se mogu "prenositi", odnosno upotrijebiti kao temelj upisa na druge srodne studije. Uvode se tri stupnja visokog obrazovanja, preddiplomski (BA), diplomski (MA) te poslijediplomski doktorski (PhD)²². Nakon završetka pojedinog od njih može se nastaviti studij u istoj instituciji ili u nekoj drugoj, uključujući

²¹ "Sada se zapošljava sve više onih koji su stekli diplomu stručnjaka javne uprave, a njih ćemo u dogledno vrijeme sve češće nalaziti i među javnim menadžerima" (Oosterhuis i Van der Krogt, 1996: 249). Primjetno je da su u kontinentalnoeuropskim zemljama pravnici još uvijek značajnije zastupljeni na srednjim razinama upravnog sustava, dok se njihov monopol ponajprije rastače na višim razinama. Tako se u Finskoj na prvoj i drugoj razini može naći 25% pravni-ka, a na trećoj 50,5% pravni-ka (Alam i Kiviniemi, 1996: 132). Čak i u zemljama s najjasnijim monopolom pravni-ka u upravi vidi se pomak s "tradicionalnog pravnog obrazovanja prema formiranju javnih menadžera" (Reichard, 1997: 75).

²² V. i pregled u: Kavran, 2003: 75-77.

institucije i studije u drugim zemljama. Teži se oblikovanju izbornih modula (grupa predmeta) i smjerova te uvođenju većeg broja izbornih predmeta.

Mobilnost i mogućnost da studenti bar donekle sami utječu na sadržaj studija vjerojatno će pridonijeti dodatnoj raznovrsnosti upravnih studija, uključivanju mnogih novih predmeta, ponajprije izbornih, kao i razvoju raznovrsnih studija u kojima će se javna uprava pojavljivati kao glavni, kao sporedni ili kao zajednički predmet studiranja (Greenwood i Rogers, 1998: 413 i d.). To odgovara i potrebama upravne prakse, jer nema racionalnog razloga da obrazovanje za, primjerice, specijaliste za strateški razvoj bude jednako kao i obrazovanje budućih menadžera za ljudske potencijale.

Približavanje upravnog obrazovanja i usavršavanja

Paralelno sa snažnijom praktičnom orijentacijom upravnog obrazovanja, s diversifikacijom i naglašenijom pluridisciplinarnošću odvija se i proces približavanja temeljnog upravnog obrazovanja i usavršavanja tijekom rada u javnoj upravi. Obrazovanje i usavršavanje postaju dio jedinstvenog, cjeloživotnog učenja²³.

Prestanak učenja nakon završene temeljne obrazovne pripreme praktično više nije moguć. Nove tehnologije,

novi problemi, novi pristupi, novi zahtjevi, sve to čini područje javne uprave, kao i čitavo društveno područje u kojem uprava djeluje, iznimno dinamičnim, gotovo turbulentnim. Što smo naučili jučer, danas više nije dovoljno. Ako se oslanjamo na informacije od prije desetak godina, više nismo upoznati sa stanjem u svojem užem području rada. Ako nismo savladali tehniku novih informatičkih sredstava, gubimo kontakte, postajemo usko grlo u djelovanju svoje upravne organizacije, postajemo u neku ruku nepismeni i nesposobni da dobro obavljamo posao.

U okviru državne i javne uprave osnivaju se brojne nove institucije namijenjene usavršavanju već zaposlenih službenika. Pored upravnih eksperata-praktičara u njima se angažiraju i brojni znanstvenici, najčešće povremeno ili privremeno.

S druge strane, ustanove visokog obrazovanja, koje i same sve više u nastavi angažiraju upravne praktičare, nude sve širi dijapazon oblika stručnog usavršavanja (v. i Kavran, 2003: 78 i d.), od savjetovanja i kratkih tečajeva preko višetjednih i višemjesečnih programa sve do specijalističkih i stručnih poslijediplomskih studija namijenjenih značajnom povećanju kompetencija kandidata za najviše upravne položaje, službenička mjesta u službama predstavničkih i izvršnih tijela (parlament, vlada, velike lokalne i regionalne jedinice), u posebno značajnim parasudskim, nadzornim i koordinativnim tijelima (državno odvjetništvo, ombudsman, ustavni sud itd.), u regulacijskim, nadzornim, razvojnim agencijama itd.

No visokoškolske ustanove i u svojem temeljnom obrazovnom zadatku mijenjaju tehnologiju rada, u kojoj su sve naglašeniji praktični momenti: od

²³ To, naravno, ne znači da se pojmovno ne mogu razlikovati. U stvarnosti se već duže primjećuje u najmanju ruku preklapanje obrazovanja kao stjecanja novih znanja i učenja te usavršavanja kao dogradnje znanja, vještina i kompetencija koje može biti više praktično usmjereno. Da nije riječ o sasvim novom pitanju, pokazuje i rasprava u UN-u, 1966: 14 i d.

upravne prakse za one koji nemaju praktičnih iskustava preko učenja putem studija konkretnih organizacijskih, upravljačkih ili *policy*-slučaja do usvajanja vještina (tehnoloških vještina, vještina pregovaranja, održanja dobrih međunacionalnih/međukonfesionalnih odnosa, upravljanja ugovornim odnosima itd.) (Schütte i Silverman, 1996; Tanner, 1998: 393-394; Greenwood i Eggins, 1995: 159-161; Robyn, 1998).

3. Stanje upravnog obrazovanja u Hrvatskoj

Upravno je obrazovanje u Hrvatskoj, za razliku od drugih europskih zemalja, još uvijek nedovoljno razvijeno, što odudara od njegove praktične važnosti, naročito u vrijeme kad reforma javne uprave postaje kritično važna za mogućnost ulaska u Europsku uniju. Nema naime održivih rezultata reforme uprave bez obrazovanja osoblja za upravu (Kavran, 2003: 30 i d.). Premda su i strukture u sustavu javne uprave, pravna regulacija uprave, upravna tehnologija i druge varijable također važne, pravo je pitanje što se zbiva u institucijama, što i kako rade živi ljudi u njima, kako su obrazovno pripremljeni, opskrbljeni teorijskim, komparativnim i praktičnim znanjem, obučeni za kreativno postavljanje i rješavanje problema, osposobljeni u novim vještinama, opskrbljeni suvremenim kompetencijama.

Povoljna je okolnost što je Hrvatska, i sama dio Habsburške Monarhije, bila zahvaćena kameralizmom kao političkim usmjerenjem, upravnom doktrinom i nastavnom disciplinom. Zahvaljujući težnjama Marije Terezije Hrvatska je 1769. godine dobila Političko-kameralni studij, za obrazovanje za kraljevsku upravnu službu. Od spajanja s novoosnovanim Juridičkim fakul-

tetom 1776. godine pravna i upravna struka razvijaju se paralelno, uz međusobno prožimanje, ali i uz brojne napeitosti i rivalstvo.

Ipak, činjenica je da je integracija političko-kameralnog studija u Juridički fakultet bila bitno određena kameralnim (upravnim) usmjerenjem studija prava – jedna od tek četiri katedre bila je katedra za tadašnje upravne i ekonomske nauke (Pavić, 2003: 182). Kasnije je upravo Pravni fakultet u svoj sastav preuzeo Visoku upravnu školu, 1968. godine, kao i Višu upravnu školu 1983. godine.

Kakvo je stanje u pogledu upravnog obrazovanja u Hrvatskoj u novije doba?

Srednjoškolsko upravno obrazovanje, nažalost, ne zadovoljava i sasvim je izvan utjecaja upravne struke. Ono gotovo uopće ne odgovara potrebama upravne prakse, a po koncepciji daje tek minimalan temelj za daljnje upravno obrazovanje. Nejasno je pod čijim se utjecajem oblikuje program toga obrazovanja, no on je potpuno neprikladan za suvremenu javnu upravu.

Stručni upravni studiji odvijaju se na veleučilištima, fakultetima i visokim školama, javnima i privatnima. Takvi se studiji, ne računajući poneki vrlo usko specijaliziran, odvijaju u više od deset različitih institucija, u mnogim mjestima u Hrvatskoj. One nerijetko oskudijevaju kvalitetnim nastavnicima, neki su nastavni programi slabo usklađeni s potrebama moderne europske javne uprave, kvaliteta nastave nije dobra, a kriteriji ocjenjivanja nerijetko su prilagođeni potrebi maksimalne prolaznosti. Raspon shvaćanja upravnoga s tudija ide od onog naslijeđenog iz doba Više upravne škole, da je u pitanju manje vrijedno zanimanje, ili da je riječ

o “malom” pravnom studiju na kojem vježbaju mladi asistenti s pravnih fakulteta, do jednog novog, da je riječ o prilici da se lako zaradi novac nuđenjem skupih, relativno dobro reklamiranih, a zapravo potpuno neprimjerenih “menadžerskih” i sličnih programa. Takvu je stanju značajno pridonijela politika licenciranja (davanja dopusnica) Nacionalnog vijeća za visoko obrazovanje, koja je vrlo slaba te se vodi s osloncem na dvije formalne recenzije. S druge strane, tome su pridonijeli moć i utjecaj institucija koje su “patroni” takvih studija, bez obzira na to jesu li oni iz akademskih ili iz političkih krugova.

Rijetka je iznimka trogodišnji stručni studij javne uprave, ujedno jedini s tim nazivom, koji se izvodi na Društvenom veleučilištu u Zagrebu. Taj je studij tijekom 2005. značajno moderniziran. Njegovim završetkom stječe se 180 ECTS bodova. U okviru modernizacije studija izvršene 2005. godine naročito je povećana zastupljenost europskih sadržaja (Pravo Europske Unije, Europski upravni prostor, Europsko upravno pravo itd.), stavljen je veći naglasak na javne politike (predmeti Javne politike, Socijalna politika itd.) i na modernije upravne tehnike (Javni menadžment, Upravljanje ljudskim potencijalima, Regionalna politika i višerazinska uprava) te je značajno unaprijeđena pluridisciplinarnost studija (Uvod u politologiju, Ekonomija javnog sektora). Na trećoj godini studija studenti se opredjeljuju za jedan od četiri modula, organizacijsko-menadžerski, upravno-pravni, upravno-ekonomski ili međunarodno-upravni²⁴.

Na Pravnom fakultetu u Zagrebu poslijediplomski studij upravno-pravnih znanosti, odnosno pravnih znanosti upravno-političkog smjera izvodi se od 1962. godine. Na njemu je podijeljeno osamdesetak magisterija znanosti. Većina nastavnika upravnih i srodnih predmeta na pravnim fakultetima u Hrvatskoj stekla je magisterij znanosti upravo na tom studiju. Studij je poznat po visokim kriterijima kvalitete nastave, polaganja ispita i magistrarskih radova. Studij je u reformi sustava visokog obrazovanja 2005/2006. godine preoblikovan u studij javnog prava i javne uprave, namijenjen je u prvom redu diplomiranim pravnicima, a ima specijalističku (dvije godine studija) i doktorsku komponentu (tri godine studija), koje imaju različit studijski program (v. Medvedović, 2007; v. i www.pravo.hr). Razlozi orijentacije studija ponajprije na “javno pravo” (premda sve grane javnog prava – razumljivo – nisu niti mogu biti obuhvaćene), uz – bar na razini naslova studija – zabacivanje javne uprave nisu sasvim jasni.

Na razini Sveučilišta u Zagrebu u suradnji s Vladom Republike Hrvatske od 2006. godine odvija se jednogodiš-

oriju organizacije te Komparativnu javnu upravu. Temeljni su predmeti upravno-pravnog smjera Europsko upravno pravo, Javne službe te Građevinsko upravno pravo. Upravno-ekonomski smjer sastoji se od predmeta: Ekonomika poduzeća, Višestupanjska uprava i regionalni razvoj te Ekonomija javnog sektora. Međunarodno-upravni smjer čine predmeti Pravo Europske unije, Poredbeno ustavno pravo te Konzularno pravo. Više informacija i cjelokupan nastavni plan v. u: Koprić, 2006a. Informacije također i na www.pravo.hr (Društveno veleučilište).

²⁴ Organizacijsko-menadžerski smjer ima tri temeljna predmeta: Javni menadžment, Te-

nji sveučilišni interdisciplinarni specijalistički studij *Javna uprava*. Studij je namijenjen diplomiranim pravnicima i politolozima, a od druge generacije, upisane 2007. godine, otvoren je širem krugu pristupnika drugih struka s iskustvom u državnoj, lokalnoj ili drugoj javnoj službi, uz pripremi semestar. U perspektivi može se očekivati da će taj studij sve više pohađati upravo pristupnici drugih struka koji su zaposleni u državnoj upravi, drugim državnim organima, u jedinicama lokalne i regionalne samouprave, u javnim ustanovama itd. (više informacija na www.unizg.hr; Koprić, 2006b; Koprić, 2007).

Pored opisanih postoje i drugi poslijediplomski studiji za javnu upravu, u okviru drugih visokoškolskih institucija Sveučilišta u Zagrebu (ponajprije na Fakultetu političkih znanosti), ali i u okviru drugih sveučilišta u Hrvatskoj (na Pravnom fakultetu Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku²⁵, Ekonomskom fakultetu u Rijeci²⁶ itd.).

Nakon što je 1968. godine Visoka upravna škola pripojena Pravnom fakultetu u Zagrebu, u Hrvatskoj ne postoji posebna visokoškolska sveučilišna institucija ni posebni sveučilišni diplomski studij za javnu upravu. Odraž je to još uvijek raširenog shvaćanja, naslijeđenog iz socijalističkog doba, da je javna uprava puki izvršitelj volje vladajuće partije, a to ne zahtijeva posebno visoko obrazovanje (tako i Šimac, 2002: 76). Za razliku od svih drugih tranzi-

cijskih zemalja, koje su za puno kraće vrijeme i najčešće s puno manje prethodnih iskustava i s puno manje kvalitetnih nastavnika ustanovile fakultete i/ili visoke sveučilišne diplomske studije za javnu upravu, Hrvatska u tom pogledu prilično zaostaje. Premda je obrazovanje za upravu jedan od najpropulzivnijih oblika suvremenog sveučilišnog obrazovanja, u Hrvatskoj zasad ne samo da ne postoji dovoljno snažna podrška razvoju takva obrazovanja nego su i otpori prilično snažni. Oni podjednako dolaze iz nekih dijelova sveučilišta i akademske zajednice uopće, javne uprave i politike. Usvajanje Strategije reforme državne uprave za razdoblje 2008-2011. moglo bi značiti prekretnicu u političkoj podršci i podršci same javne uprave stvaranju cjelovitog sustava obrazovanja za javnu upravu, jer se dokument zalaže za uspostavu cjelovitog sustava upravnog obrazovanja po formuli 3+2+3.

U ocjeni stanja upravnog obrazovanja i razvoja profesionalnih i stručnih standarda u Hrvatskoj i njezinoj javnoj upravi trebalo bi još spomenuti područje stručnog usavršavanja tijekom službe, koje i samo doživljava određeni razvoj²⁷, probleme u vezi s državnim stručnim ispitom, koji je uglavnom ve-

²⁵ Doktorski studij upravljanja lokalnim i regionalnim razvojem.

²⁶ Magistarski znanstveni studij *Javna administracija* osnovan je 2004, a od 2006. godine odvija se specijalistički studij *Menadžment u javnom sektoru* – www.efri.hr.

²⁷ Za tu svrhu u novije vrijeme osnovani Centar za stručno osposobljavanje i usavršavanje službenika pri Središnjem državnom uredu za upravu (krajem 2003) te Akademija lokalne demokracije u Zagrebu (krajem 2006). Dok je Centar namijenjen ponajprije usavršavanju državnih službenika (Ljubanović, 2006), Akademija lokalne demokracije trebala bi osigurati usavršavanje lokalnih vijećnika i drugih dužnosnika lokalnih i regionalnih samoupravnih jedinica, kao i njihovih službenika.

ćim dijelom sveden na površno propitivanje pravne regulacije javne uprave, istaknuti problematičnu kvalitetu mnogobrojnih novih studija, programa i institucija koji se pokušavaju uključiti u svojevršno tržište upravnog obrazovanja, istaknuti posebne probleme obrazovanja i usavršavanja lokalnih službenika, čije značenje raste paralelno s tijekom procesa decentralizacije (Marčetić, 2001) itd.

Utemljenje vertikalno prohodnog sustava upravnog obrazovanja i njegovo uključivanje u sustav sveučilišnog obrazovanja u Hrvatskoj je neosporna nužnost. Kao ni u drugim zemljama, nema održive reforme državne i javne uprave bez ljudi prikladno obrazovanih baš za rad u državnoj i javnoj upravi te bez sustavnog obrazovanja javnih menadžera.

U svakom slučaju, diplomski upravni studij kao karika koja sada izrazito nedostaje trebao bi biti multidisciplinarn i odraziti:

- upravnotehničke (organizacijske, metodske, personalne), organiza-

cijsko-menadžerske i upravnopravne komponente suvremene javne uprave,

- temeljne zadatke javne uprave: analiza i koncipiranje alternativnih javnih politika, pružanje javnih službi i usluga, izvršavanje javnih poslova,
- vrijednosnu složenost suvremene javne uprave: demokratske političke, pravne, socijalne, ekološke i druge vrijednosti,
- ekonomska i ekološka ograničenja u funkcioniranju i potrebu za efikasnošću javne uprave i kvalitetom njezinih usluga, financijski menadžment, kao i primjenu suvremenih informatičko-komunikacijskih tehnologija i sustava.

Oblikovanje tog studija trebalo bi biti primarni nacionalni interes, izražen do mjere koja bi osigurala utemeljenje novog fakulteta za javnu upravu te sve potrebne uvjete za njegovo kvalitetno djelovanje. Bez toga Hrvatska je na duži rok osuđena na slabu, manje profesionalnu i nedovoljno kvalitetnu javnu upravu.

LITERATURA

Adams, Guy B. (1994) *Enthralled With Modernity: The Historical Context of Knowledge and Theory Development in Public Administration*. U: Jay D. White i Guy B. Adams (ur.) *Research in Public Administration: Reflections on Theory and Practice*. Thousand Oaks etc.: Sage Publications.

Alam, Manzoor, Markku Kiviniemi (1996) *Finland*. U: David Farnham,

Sylvia Horton, John Barlow, Annie Hondeghem (ur.) *New Public Managers in Europe: Public Servants in Transition*. Basingstoke i London: Macmillan Press.

Baltodano, Andrés Pérez (1997) *The Study of Public Administration in Times of Global Interpenetration: A Historical Rationale for a Theoretical Model*. *Journal of Public Admi-*

- nistration Research and Theory* 7 (4): 615-638.
- Clarke, Michael (1998) The Challenges Facing Public Service Training Institutions. *International Review of Administrative Sciences* 64 (3): 399-407.
- Colebatch, H. K. (2006) Policy, Models, and the Construction of Governing. U: Hal K. Colebatch (ur.) *The Work of Policy*. Lanham etc.: Lexington Books.
- Crnogaća, Dražen (2006) *Personalni aspekti modernizacije hrvatske porezne uprave*. Magistrarski rad. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Daneke, Gregory A. (1994) A Science of Public Administration? U: Jay D. White i Guy B. Adams (ur.) *Research in Public Administration: Reflections on Theory and Practice*. Thousand Oaks etc.: Sage Publications.
- Depré, Roger, Annie Hondeghem, Jean-Luc Bodiguel (1996) Public Servants in Transition? U: David Farnham, Sylvia Horton, John Barlow, Annie Hondeghem (ur.) *New Public Managers in Europe: Public Servants in Transition*. Basingstoke i London: Macmillan Press.
- Dobel, J. Patrick (1993) The Realpolitik of Ethics Codes: An Implementation Approach to Public Ethics. U: H. George Frederickson (ur.) *Ethics and Public Administration*. Armonk etc.: M. E. Sharpe.
- Drakulić, Mirjana, Srećko Devjak, Alenka Braček (2007) Development of Public Administration Education and Curriculum in South East Europe. U: Mirko Vintar, Polonca Kovač (ur.) *Trends in Development of Public Administration in South East Europe*. Ljubljana: Fakulteta za upravo.
- Dudley, Larkin S., Gary L. Wamsley (ur.) (1998) Luther Gulick and *Papers on the Science of Administration*. *International Journal of Public Administration* 21 (2-4), poseban broj.
- Europska komisija (Komisija europskih zajednica) (2001) *European Governance: A White Paper* [COM (2001) 428 final]. Hrvatski prijevod: Europska vladavina. Bijela knjiga. *Revija za socijalnu politiku* 12 (2): 189-213.
- EU (1999) The Bologna Declaration on the European Higher Education Area of 19 June 1999.
- Ferlie, Ewan, Keith J. Geraghty (2005) Professionals in Public Services Organizations; Implications for Public Sector "Reforming". U: Ewan Ferlie, Laurence E. Lynn, Jr., Christopher Pollitt (ur.) *The Oxford Handbook of Public Management*. Oxford University Press.
- Ferlie, Ewan, Laurence E. Lynn, Jr., Christopher Pollitt (2005) Afterword. U: Ewan Ferlie, Laurence E. Lynn, Jr., Christopher Pollitt (ur.) *The Oxford Handbook of Public Management*. Oxford University Press.
- Freibert, Anke (2006) Uvodno izlaganje. U: Jakša Barbić (ur.) *Reforma hrvatske državne uprave*. Zagreb: HAZU, str. 30-36.
- Freibert, Anke (2008) Problems and Challenges on the Path of Making the Civil Services in the Western Balkans Professional and Non-Political. *Hrvatska javna uprava* 8(1) (u tisku).
- Greenwood, John, Heather Eggins (1995) Shifting Sands: Teaching Public Administration in a Climate of Change. *Public Administration* 73 (1): 143-163.

- Greenwood, John, Lynton Robins (1998) Public Administration Curriculum Development in Britain: Outsider or Insider Influence? *International Review of Administrative Sciences* 64 (3): 409-421.
- Hauschild, Christoph (1993) Education and Training of Civil Servants in Administrative Law. U: Heinrich Siedentopf, Karl-Peter Sommermann, Christoph Hauschild, *The Rule of Law in Public Administration: The German Approach*. Speyer: Forschungsinstitut für Öffentliche Verwaltung bei der Hochschule für Verwaltungswissenschaften.
- Kavran, Dragoljub (2003) *Javna uprava: reforma – trening – efikasnost*. Beograd: Savet za državnu upravu Vlade Srbije etc.
- Kickert, Walter (1997) Public Management in the United States and Europe. U: Walter J. M. Kickert (ur.) *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Cheltenham i Northampton: Edward Elgar.
- Koprić, Ivan (1999) *Struktura i komuniciranje u upravnim organizacijama*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Koprić, Ivan (2002) Neka pitanja suvremenog pravnog obrazovanja na Pravnom fakultetu u Zagrebu. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 52 (6): 1325-1353.
- Koprić, Ivan (2004) Reforma javne uprave u Hrvatskoj: okviri, iskustva i perspektive. U: *X. dnevi javnega prava – zbornik radova*. Portorož: Inštitut za javno upravo pri Pravni fakulteti u Ljubljani.
- Koprić, Ivan (2006) Opinion on the Curriculum of the Faculty of Public Administration in Sarajevo. Mišljenje pripremljeno za Delegaciju Europske komisije u Bosni i Hercegovini, 17. srpnja 2006.
- Koprić, Ivan (2006a) Reforma stručnog studija javne uprave na Društvenom veleučilištu u Zagrebu. *Hrvatska javna uprava* 6 (1): 33-37.
- Koprić, Ivan (2006b) Poslijediplomski specijalistički studij *Javna uprava* na Sveučilištu u Zagrebu. *Hrvatska javna uprava* 6 (1): 29-32.
- Koprić, Ivan (2007) Druga generacija poslijediplomskog specijalističkog studija *Javna uprava* na Sveučilištu u Zagrebu. *Hrvatska javna uprava* 7 (4): 1105-1107.
- Koprić, Ivan, Gordana Marčetić (2000) Kriza socijalne države, reforme javne uprave i hrvatsko upravno osoblje. *Hrvatska javna uprava* 2 (1): 25-82.
- Koprić, Ivan, Gordana Marčetić (2003) Obrazovanje upravnog osoblja: iskustva i izazovi. U: Ivan Koprić (priredio) *Modernizacija hrvatske uprave*. Zagreb: Društveno veleučilište.
- Kregar, Josip (1998) Izbor upravne elite. U: Pusić et al., *Hrestomatija upravne znanosti*, svezak I. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu.
- Lewis, Carol W. (1993) Ethics Codes and Ethics Agencies: Current Practices and Emerging Trends. U: H. George Frederickson (ur.) *Ethics and Public Administration*. Armonk etc.: M. E. Sharpe.
- Linden, Russell M. (1994) *Seamless Government: A Practical Guide to Re-Engineering in the Public Sector*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Lynn, Laurence E., Jr. (1996) *Public Management as Art, Science, and Profession*. Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers.

- Ljubanović, Davor (2006) Hrvatska državna uprava na putu uspostave cjelovitog sustava izobrazbe državnih službenika. *Hrvatska javna uprava* 6 (2): 5-22.
- Marčetić, Gordana (2001) Obrazovanje i usavršavanje lokalnih službenika. *Hrvatska javna uprava* 3 (3-4): 607-643.
- Marčetić, Gordana (2005a) *Javni službenici i tranzicija*. Zagreb: Društveno veleučilište.
- Marčetić, Gordana (2005b) Obrazovanje i usavršavanje javnih službenika u tranzicijskim zemljama. *Revija za socijalnu politiku* 12 (2): 133-156.
- Marčetić, Gordana (2006) *Upravljanje ljudskim potencijalima u javnoj upravi*. Doktorska disertacija. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Medvedović, Dragan (2007) Doktorski i specijalistički studij javnog prava i javne uprave na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. *Informator* br. 5514 od 10. 1. 2007., str. 16.
- Meier, Kenneth J., Gregory C. Hill (2005) *Bureaucracy in the Twenty-First Century*. U: Ewan Ferlie, Laurence E. Lynn, Jr., Christopher Pollitt (ur.) *The Oxford Handbook of Public Management*. Oxford Univ. Press.
- Meyer, John W., Gili S. Drori, Hoky Hwang (2006) Conclusion. U: Gili S. Drori, John W. Meyer, Hoky Hwang (ur.) *Globalization and Organization: World Society and Organizational Change*. Oxford University Press.
- Miller, Hugh T., Cheryl Simrell King (1998) Practical Theory. *American Review of Public Administration* 28 (1): 43-60.
- Morgan, Gareth (1997) *Images of Organization*. Thousand Oaks etc.: Sage.
- Musa, Anamarija (2003) *Pregled studijskih programa javne uprave u europskim zemljama* (str. 1-104; neobj. studija).
- Musa, Anamarija (2006) Europski upravni prostor: približavanje nacionalnih uprava. *Hrvatska javna uprava* 6 (1): 123-154.
- Musa, Anamarija, Vedran Đulabić, Tijana Vukojičić, Mihovil Škarica (2007a) Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u zapadnoeuropskim zemljama. *Hrvatska javna uprava* 7 (2): 289-317.
- Musa, Anamarija, Vedran Đulabić, Tijana Vukojičić, Mihovil Škarica (2007b) Obrazovanje za javnu upravu: pregled diplomskih programa javne uprave u tranzicijskim zemljama. *Hrvatska javna uprava* 7 (3): 563-594.
- Newland, Chester A. (1996) Transformational Challenges in Central and Eastern Europe and Schools of Public Administration. *Public Administration Review* 56 (4): 382-389.
- OECD (2001/2004) *Citizens as Partners: Information, Consultation and Public Participation in Policy-Making*. Paris. Hrvatski prijevod: *Građani kao partneri: informiranje, konzultiranje i participiranje javnosti u kreiranju provedbene politike* (Zagreb: Oksimoron).
- Oosterhuis, G., T. P. W. van der Krogt (1996) The Netherlands. U: David Farnham, Sylvia Horton, John Barlow, Annie Hondeghe (ur.) *New Public Managers in Europe: Public Servants in Transition*. Basingstoke i London: Macmillan Press.
- Pavić, Željko (2003) Ključni momenti u razvoju upravnog obrazovanja na hrvatskim područjima. U: Ivan Koprić

(prir.) *Modernizacija hrvatske uprave*. Zagreb: Društveno veleučilište.

Petak, Zdravko (2001) *Javna dobra i političko odlučivanje*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Peters, B. Guy (2001) *The Politics of Bureaucracy*. London i New York: Routledge.

Peters, B. Guy (2003) Administrative Traditions and the Anglo-American democracies. U: John Halligan (ur.) *Civil Service Systems in Anglo-American Countries*. Cheltenham i Northampton: Edward Elgar.

Pusić, Eugen (2002) *Nauka o upravi*. Zagreb: Školska knjiga.

Pusić, Eugen (2005) *Upravne organizacije: interakcija – struktura – interres*. Zagreb: Društveno veleučilište u Zagrebu.

Raadschelders, Jos C. N. (1999) A Coherent Framework for the Study of Public Administration. *Journal of Public Administration: Research and Theory* 9 (2): 281-303.

Reichard, Christoph (1997) *Neues Steuerungsmodell: Local Reform in Germany*. U: Walter J. M. Kickert (ur.) *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Cheltenham i Northampton: Edward Elgar.

Robyn, Dorothy (1998) Teaching Public Management: The Case for (and against) Cases. *International Journal of Public Administration* 21 (6-8): 1141-1146.

Rutgers, Mark R. (1997) Beyond Woodrow Wilson. The Identity of the Study of Public Administration in Historical Perspective. *Administration & Society* 29 (3): 276-300.

Schütte, Lauren Blythe, Lorraine Silverman (1996) Knowing and Doing: An Integrated Approach to Education and Training in South Africa. *Public Administration and Development* 16 (4): 331-339.

Shields, Patricia M. (2003) A Pragmatic Teaching Philosophy. *Journal of Public Affairs Education* 9 (1): 7-12.

Spicer, Michael W. (1998) Public Administration, Social Science, and Political Association. *Administration & Society* 30 (1): 35-52.

Stare, Janez (2007) The Bologna Process and Practical Training Within the Study of Public Administration – The Case of Slovenia. U: Mirko Vintar, Polonca Kovač (ur.) *Trends in Development of Public Administration in South East Europe*. Ljubljana: Fakulteta za upravo.

Stewart, Debra W., Norman A. Sprint-hall (1993) The Impact of Demographic, Professional, and Organizational Variables and Domain on the Moral Reasoning of Public Administrators. U: H. George Frederickson (ur.) *Ethics and Public Administration*. Armonk etc.: M. E. Sharpe.

Stivers, Camilla (1998) The Bureau Movement: Seedbed of Modern Public Administration. U: Thomas D. Lynch i Todd J. Dicker (ur.) *Handbook of Organization Theory and Management; The Philosophical Approach*. New York etc.: Marcel Dekker.

* (2008) *Prijedlog Strategije reforme državne uprave za razdoblje 2008-2011*.

Šimac, Neven (2002) *Europski principi javne uprave*. Zagreb: Udruga za demokratsko društvo.

Tanner, Ross M. (1998) The Changing Role of Government in New Zealand: Implications for the Training

- and Development of Public Servants. *International Review of Administrative Sciences* 64(3): 391-397.
- UN (1966) *Handbook of Training in the Public Service*. New York: UN.
- Verhaak, Frans O. M. (1997) Shifting Frames of Reference in Dutch Autonomisation Reforms. U: Walter J. M. Kickert (ur.) *Public Management and Administrative Reform in Western Europe*. Cheltenham i Northampton: Edward Elgar.
- Vogelsang-Coombs, Vera (1997) Governance Education: Helping City Councils Learn. *Public Administration Review* 57(6): 490-500.

Contemporary Education for Public Administration

SUMMARY The paper examines the development of contemporary administrative education, as a crucial criterion without which it is not possible to achieve professionalism in public administration. While the term professionalism has a variety of meanings, today it is largely deemed that specific educational preparation is a foundation without which other elements of professionalism in public administration cannot be achieved. The level of professionalism, competence, education and knowledge thus become critical variables of administration reforms in transitional countries. Afterwards, the author examines the trends in the development of contemporary administrative education, pointing particularly to the importance of establishing a coherent, vertically passable system, i.e. a system which encompasses all levels of education – from secondary school education to doctoral studies. In this matter, one of the most important features in the development of administrative studies is their diversification, with simultaneous strengthening of the general administrative profile. Thus, the general administrative profile becomes modified, updated and extended by new teaching disciplines. In the final section of the paper, the author addresses the performance of administrative education in Croatia, pointing to its underdevelopment. Indeed, the author suggests that there are no sustainable results of reforms without the training of staff for administration.

KEYWORDS public administration, administrative education, diversification of administrative education, general administrative profile, administrative education in Croatia

Osvrti

VODIČ KROZ BOSANSKE POLITIKE

Edin Šarčević

*Univerzitet Leipzig, SR Njemačka,
Pravni fakultet*

I.

Na govornom području bosanskog, srpskog i hrvatskog jezika studija “Ethnos i demokratija”^{*} donosi prvu zaokruženu rekonstrukciju bosanskohercegovačkog puta u etnokratski oblik vladavine, sa preciznim opisima fenomena etnizacije bosanskog društva i državne zajednice. Polazna je teza da se Bosna i Hercegovina, kao jedna od jugoslovenskih republika, našla u tranziciji ka demokratiji koju je kontrolirao Zapad. Na toj je pozadini otvoreno pitanje odgovornosti zapadnih društava za “tranziciju” koja je preko teritorijalizacije etničkog principa, etničkog čišćenja završila genocidom: Djeluje li Zapad u skladu sa vlastitim principima, sa principima koji su u području globalnog obavezivanja ljudskim pravima stvorili i jednu dodatnu, moralnu obavezu na intervenciju radi zaštite ljudskih prava? Odgovor je morao uzeti u obzir angažman domaćih političkih snaga, i od te se tačke pojavio problem analitičkog rekonstruiranja uzajamnog odnosa demokratije

i etnokratije, demosa i etnosa, onako kako su te fenomene u komplementarnom odnošenju uobličavale bosanske prilike i međunarodni akteri. Autor tu vezu postavlja kao pitanje načina na koji etničke činjenice utiču na uređenje jedne demokratske političke zajednice, rješava ga kao problem primjene liberalno-demokratskih načela na etnički separiranu državu. U osnovi, riječ je o analizi koja objašnjava sociološke i politološke korijene etnopsihologija po kojima funkcioniraju socijalni i politički rituali u Bosni.

Po sebi je razumljivo da takva analiza ne može ostati na razini rekonstrukcije unutrašnjih događaja. “Unutrašnja” je perspektiva dopunjena analizama “vanjskih” dimenzija bosanskog slučaja, a internacionalni aspekti objašnjavaju putanje unutrašnjih događaja. Tu je riječ o rekonstrukciji i objašnjenju logike po kojoj su djelovale i djeluju strukture međunarodnog poretka i unutrašnje političke snage. Uzajamni odnos etnosa i demokratije u tom se smislu dovodi u vezu sa teorijom legitimiteta, sa doktrinama suvereniteta, sa pitanjima kolektivnih i individualnih prava, konačno, sa pitanjem uloge međunarodnog prava i na njemu

^{*} Tarik Haverić, *Ethnos i demokratija*, Rabic, Sarajevo 2006, 362 str.

zasnovanog poretka vrijednosti – sve skupa je u službi objašnjavanja funkcionalne forme modernih demokratija, uzajamnih odnosa proceduralno legitimiranih pravnih poredaka i pozicije postdejtonske Bosne. Zbog toga autor u analitičkom postupku kombinira politološke rekonstrukcije sa pravnim stavovima, stapa sociološke natuknice sa historijskim rekonstrukcijama. Metod je upotrebljiv, a rezultati su ubjedljivi i podsticajni. Etablirane vojnopolitičke strukture zapadnih demokratija pokazuju se kao novi tip suverene vlasti, a pozicija bosanskih političkih aktera zadobija realniju formu: oni su jednaki u jednoj tački – pozivaju se na ekskluzivne predstavnike jedne etničke zajednice i na toj empirijski neprovjerljivoj premisi uobličavaju etnokratski sistem vladavine koji okončava u konsenzualnoj demokratiji dejtonskog ustavnog modela. Rezultati otrežnjuju i ruše ustaljene, u dobroj mjeri dogmatizirane poglede na bosanskohercegovačku državnu involuciju.

II.

Knjiga je podijeljena na dva međusobno povezana dijela. Analizi prethodi “riječ na početku”, gdje autor vlastite motive pojašnjava biografskim napomenama. Slijedi instruktivan “Uvod”, u kojem se predstavljaju tematski okvir i noseće teze dijelova koji slijede.

II.1. Prvi dio posvećen je različitim aspektima bosanskohercegovačke državne involucije. Problem je kompleksan i analiza mu izlazi u susret rekonstrukcijom odgovarajućih aspekata: političkog i državnog odnosa muslimanskih intelektualaca prema raspletu jugoslovenske krize, držanja zapadnih političara prema ratu u Bosni i stavova zapadnih intelektualaca prema bosan-

skoj historiji i velikodržavnim ideologijama koje su podupirale rat za Bosnu.

Na početku analize stoje dva dokumenta. Oba je savremena ustavna nauka, zajedno s politologijom i dnevnom politikom, skoro u potpunosti potisnula iz misaonog vidokrug a i odstranila iz sjećanja. Riječ je o Rezoluciji muslimanskih intelektualaca iz 1991. i Platformi za djelovanje Predsjedništva BiH u ratnim uslovima iz 1992. godine. Precizna rekonstrukcija iznesenih stavova upotpunjena je instruktivnim analogijama. Autor pokazuje da su oba dokumenta udarila temelj legalizaciji konstitutivnih naroda. Oni do tada nisu postojali kao politički subjekt, pa tako nisu mogli postojati ni entiteti pojedinih naroda. Posljedice koje je takva legalizacija proizvela na unutrašnjem planu autor predstavlja kao proces u kojem etnička pripadnost postaje izvorom opštih političkih prava. Taj proces pretpostavlja prethodnu etničku identifikaciju građana radi pristupa javnoj vlasti. Zaključak ima sasvim praktične konotacije: Građani mogu “postati državni službenici samo s pristankom jedne od stranaka koje imaju monopol imenovanja svaka za svoju etniju” (str. 61). Jasno je da je takvom konstitucionalizacijom naroda anticipirana i teritorijalna organizacija buduće Bosne i Hercegovine. Međutim, navedeni dokumenti, autor to na više mjesta ističe, nisu izazvali etničku separaciju Bosne, ona je započela *via facti*. No, Rezolucija je ponudila teorijske osnove etničkoj podjeli teritorija, a platforma pravno-političke osnove ustavnom poništavanju države (*in conclusio* str. 63). Sve u svemu, rekonstrukcija “dva bosanska dokumenta” pokazuje onu, danas zaboravljenu mjeru, po kojoj su muslimanske intelektualne elite zajedno sa samo-

proglašenim političkim predstavnikom muslimanskog naroda, Strankom demokratske akcije, obavile pionirski rad na razaranju bosanskohercegovačkog državnog naroda. Da je time bitno olakšano srpsko-hrvatsko razaranje političke zajednice građana i da je država povedena prema dejtonskom projektu etnokonsenzualne demokratije, ne može biti sporno.

Sljedeći je korak rekonstrukcija “zapadnog uma”, kako ga otjelotvoruju ovdje predstavljeni publicisti, filozofi i političari: Edgar Morin, George Soros, Alain Finkelkraut, Bernard-Henri Lévy, Henry Wynaendts i Alain Juppé. Ni jedno ime nije slučajno izabrano. Radi se o ličnostima koje su o Bosni pisale afirmativno, sa simpatijama, i tako pokušavale uticati na centre odluka ukazujući na konkretne nedosljednosti i neproduktivne poteze. Svi su oni, u najmanju ruku, suodređivali držanje Zapada u “jugoslovenskoj stvari”, ali su istovremeno profilirali osjećanja i samosvijest lokalnih aktera. Haverićeva rekonstrukcija stavlja ih na pravo mjesto: njihove su opservacije negdje između solidnog diletantizma i “iskrenih namjera”; zasigurno u miljeu nekompetentnih i predrasudama obojenih procjena koje zamućuju zdravorazumska zapažanja. Najčešće upotrebljavani obrasci za objašnjenje bosanskih prilika jesu “bosanska multietničnost” i “vječna uzajamna mržnja”. Autor upravo tu insistira na korektnom razumijevanju pozadine: figura etničnosti mora biti napuštena kao referentna tačka u pravnoj izgradnji države – ako se jedna država (kao Bosna) dovede u pitanje izvana, racionalno zasnivanje njene odbrane temeljilo bi se na tipu uređenja čiji je samo jedan proizvod multietničnosti, a ne na odbrani mul-

tietničnosti same. Zaključak opominje i podučava: “(...) ako se samo Bosnu i Hercegovinu uznosi u nebo kao ‘multikulturalnu idilu’ to je stoga što se ona namjerno isključuje iz sfere kojoj pripadaju Sjedinjene Države, Švajcarska ili Velika Britanija, izrazito ‘multikulturalna’ društva. Posljedica toga isključenja jest da se u javnom prostoru zapadnih demokratija ‘linija odbrane’ bosanske stvarnosti znatno razlikuje od one koja bi bila usvojena kada bi se spomenuta društva našla na udaru topovske vatre” (str. 172). Drugi obrazac, “vječna mržnja”, ima literarne i historijske korijene – no on u percepciji zapadnih “mislilaca” služi praktičnim potrebama: ako teritorijalna podjela koju je Evropa predložila bude usvojena, pokazaće se prednosti etničkog separiranja. Jer samo se tako može ophoditi sa činjenicom uzajamne mržnje, a narode natjerati da žive jedni s drugima. Haverić takvu strukturu argumenata ubjedljivo obesnažuje i pokazuje da su slična zapažanja školski primjeri pseudonormativnog diskursa koji sakriva ćorsokak u kojem se našla međunarodna zajednica tražeći razloge za neintervenciju.

Rekonstrukcije ovog dijela začinjene su detaljnom analizom jednog napisa, objavljenog u rubrici Pisma čitalaca pariškog dnevnika *Le Monde* iz 1995. i izvještaja Međunarodne komisije za Balkan iz 1995. godine (kod nas preveden kao “Nedovršeni mir”, HHO/Pravni centar, 1997). “Pismo” je predstavljeno kao ilustracija sažetog iznošenja predrasuda, ali i kao metod prikriivanja stvarnih argumenata lapidarnim stilom. “Izvještaj” je predstavljen kao analiza koja je ispod razine zdravorazumskog poimanja bosanskohercegovačke stvarnosti. Izvođenja su i tu, kao i u cijeloj studiji, uklopljena u briljantne

rekonstrukcije, čije čitanje osvježavaju duhovite analogije, a prateća argumentacija osvaja pažnju i ubjeđuje.

Uza sve to je, kao posebno poglavlje (IV, str. 111 i d.), obrađena tema ustavnog preobražaja Bosne. U njemu se postavlja prva orijentacija glede ustavnog razvitka od Republike do Aneksa 4. Kako je taj temat smješten otprilike u sredinu prvog dijela, istakao bih njegovu pojmovno-orijentacionu funkciju. Tu su postulirani okviri i kategorije koje će u drugom dijelu biti razvijene u zaokružene teorijske koncepte. Uz to, prikazan je organizacioni dio "komunističkog ustava" kako bi se odredili jasni javnopravni okviri etničkom separiranju države. Jer, suprotno stavovima srpskih stručnjaka za ustavno pravo (npr. Kuzmanovića, Lukića, Fire, Dmičića) koji su danas ne samo opšte mjesto "srpske nauke o ustavnom pravu" nego su dijelom preuzimani u radovima eksperata za Balkan, posljednji republički Ustav nije predviđao dogovor triju naroda u donošenju političke odluke. Haverić sasvim tačno utvrđuje da se radi o potpunoj izmišljotini i objašnjava da su se odluke donosile većinom glasova ukupnog broja delegata, osim u slučajevima organskih zakona i promjene Ustava za koje je potrebna kvalificirana većina. To je objašnjenje konstitutivno za razumijevanje opšte etnizacije državne zajednice, ali i za razumijevanje fenomena koji na pozadini etnizacije javnog prava možemo označiti pojmom "etnizacija ustavnog prava". Ni jedno ni drugo nije u centru Haverićevih rekonstrukcija, nego funkcira kao neophodan analitički nusprodukt koji omogućuje shvatanje razlike između građanskog ustrojstva i prve legalizacije etnije kao ustavotvorca iz Vašingtonskog sporazuma. Takav je

nusprodukt granično područje u kojem se prožimaju pravna nauka i nauka o politici. I upravo se tu otvaraju pitanja etnizacije društva i etnizacije javnog prava, dakle problemi koji su u drugom dijelu obrađeni u formi teorijskog diskursa i predstavljeni unutar izabраниh pojmovnih jedinica.

II.2. Drugi je dio dakle posvećen sistematizaciji rekonstrukcija iz prvog dijela i osiguranju jasnije teorijske potpore osnovnim tezama. Izabrani toposi dijelom zadiru u pitanja opšte teorije države i prava, dijelom osvježavaju premise savremenog politološkog diskursa; u svakom slučaju, vraćaju čitaoca na "slučaj Bosna" i podsjećaju da pravno-državne doktrine žive od proklamacija čije se provođenje ne može jamčiti.

Nakon poglavlja "Narod i nacija", u kojem se zaokružuje razlika između državnog naroda (nacije) i kulturno-biološkog naroda (etnije) slijedi unekoliko neizdiferencirano predstavljanje suvereniteta. Ukratko su i vrlo pojednostavljeno razmotreni pojmovi države i granica, a zatim je, uz opis centralnih problema politologije i teorije države i prava, legalnosti i legitimnosti, preispitana historijska situacija u kojoj su ti problemi došli na dnevni red kao pitanja raspada Jugoslavije, važnosti i važjenja ustavnog i međunarodnog prava. Kao logičan nastavak nameću se pitanja demokratije i demokratizacije, sve u svjetlu problema volje i predstavljanja, a potom ispitivanje "dijalektike manjina", ovdje kao analiza njihovog obrazovanja i normativnog tretiranja u Jugoslaviji. To je mjesto na kojem se konkretizira recepcija doktrinarnog stava prema manjinama u jugoslovenskim prilikama. Jasno se ističe obrazac srpskih komunističkih rukovodilaca preobraćenih u nacionaliste: srpska na-

cionalna manjina ne postoji ako srpski narod iskoristi svoje pravo da živi u jednoj državi – način da se to pravo realizira jeste volontarističko tumačenje prava naroda kojim se samo jednom, srpskom narodu omogućuje da definiira druge, a “etničko čišćenje” priziva se kao priznat metod stvaranja države.

“Trpeljivost” i “Identitet. Kultura” naslovi su zaključnih poglavlja drugog dijela. Trpeljivost je rekonstruirana na osnovu pitanja je li fenomen kao moralni ideal spojiv s političkim idealom države. Zaključak upućuje da su u “bosanskoj sredini” šanse za prevazilaženje formule trpeljivosti bile otvorene sa mogućnošću uspostavljanja pravno-državnog uređenja. Ta je prilika međutim, kratko po urušavanju komunizma, propuštena — povratak ka trpeljivosti kao nosećem principu bosanske državnosti uspostavljen je formama etnizacije javnopravnog odnosa. No, time nije dostignut ideal zajedništva apstraktnih građana, državljana, nego je uspostavljena zajednica kulturno-historijski definiranih etnija. Tako je bosanski povratak paradigmi trpeljivosti, prema autorovom mišljenju, eklatantan primjer historijske regresije.

Kritičko propitivanje nosećih teza multikulturalizma koje su nastale u okrilju debate o konstitutivnim principima i antinomijama multikulturnih zajednica (Kymlicka, Taylor, Walzer) slijedi u poglavlju o identitetu i kulturi. Analiza navodi na zaključak da univerzalno važenje multikulturnih teza mora biti osporeno. Autor na primjeru raspada Jugoslavije i konstituiranja bosanske državnosti utvrđuje da je institucionalni pritisak konstitutivan za stvaranje i jačanje modernih kolektivnih identiteta. Jer “pripadanje nekoj skupini nije samo stvar slobodno izražene volje već,

također, i vrlo često, stvar prinude” (str. 322). Kako ni nacionalni pokreti nisu ništa drugo do kultura ili bar njena bitna determinanta, odnosno djelo narodnih masa koje egzistira unutar institucionalnog poretka, to je multikulturni stav da niko nije manipuliran ili prisiljen da prihvati kulturne vrijednosti koje predstavljaju javne ustanove upitan. Haverić ga obesnažuje na primjeru Jugoslavije i Bosne. Upravo su tu pojedinci izmanipulirani nepotpunim obavještenjima o posljedicama svoga izbora i prisiljeni da se upuste u kolektivne projekte koji su zadobili formu zločina. Zapadne su demokratije, opredmećene u “predstavnicima međunarodne zajednice”, iz perspektive ove analize jasna potvrda kako su ciljevi tranzicije, koje je ona potakla i usmjeravala, izigrani izborom i povlaštivanjem ratnih vođa i prije nego što je rat počeo. Pouka koju autor izvodi glasi: u kulturno heterogenim autoritarnim društvima svako kolektivno pozivanje na realizaciju prava suprotstavlja se individualnim pravima, kojima zapravo mora biti data prednost.

Studija završava poučnim zaključkom u kojem se jasno zahtijeva da buduće intervencije za zaštitu osnovnih ljudskih prava budu postavljene kao pravilo, a nemiješanje kao izuzetak. Taj stav zvuči kao kategorički imperativ svjetskoj politici i zapravo je koliko teorijski tačna, toliko pravno jedva provodiva logička izvedba. Nadopunjuje je glavna pouka koju autor izvodi iz bosanskog slučaja: Nikakvim se kolektivnim zahtjevima u kulturno nehomogenim društvima ne smije priznati važenje prije nego što se u potpunosti ne osigura zaštita pojedinaca! Sa time se svaki razuman čitalac mora usaglasiti.

III.

Studija razbija stereotipsko mišljenje i ne ostavlja ravnodušnim. Ona najprije demitologizira poziciju muslimanskih intelektualaca, zajedno sa nomenklaturom SDA-a, i pokazuje kakva je njihova odgovornost za etničku separaciju bosanskog društva. Time se stavlja tačka na debatu o “raspodijeljenoj odgovornosti” za rat u BiH. Ona, zatim, nudi jasne parametre za uspostavljanje odgovornosti koja se tiče internacionalnih aktera i egzaktno utvrđuje vrstu i stepen odgovornosti zapadnoevropskih intelektualnih i političkih krugova za ratne bilanse u BiH. Konačno, iz nje se može dobiti naučno validan materijal za novo ustavno uređenje i političku reformu koja u Bosni čeka na razumne političke snage. Njen bi osnovni princip morao glasiti: prvo definirati obim i vrstu individualno zaštićenih i nedodirljivih prava, koja bez izuzetka vrijede na cijelom državnom teritoriju, a zatim utvrđivati obim kolektivnih prava etničkih grupa i način njihove zaštite.

Napomenuo bih na ovom mjestu da će pravničko čitanje zasigurno dovesti u pitanje materijalnu tačnost pojedinih stavova, npr. o odnosu politike i (ustavnog) prava, o pojmu naroda “koji su razvili pravnici”, o odnosu prava na samoopredjeljenje i suvereniteta, o pravnoj zaštiti kolektivnih prava ili izvođenju konkretnih prava i obaveza iz ustavnopravnih principa. O tim problemima postoji, kako u internacionalnom pravu tako i u nacionalnim pravima, primjenjivo i dogmatski utemeljeno stajalište koje je danas važeći standard pravne nauke, ali u rukopisu nije uzimano u obzir. No, treba imati u vidu da miješanje pravnih argumenata ovdje ima funkciju “režijskih iskaza”: oni ne govore ništa o naučnom tretma-

nu pravnih problema i njihovoj zasnovanosti, nego obrazuju tematski okvir i nude polaznu argumentaciju kako bi se analizirani problem situirao u politički i državni kontekst. Samo se pod tim uslovom miješanje pravnih standarda i pravničkih argumenata može prihvatiti kao (još uvijek) metodski prihvatljiv i argumentativno-tehnički korektan postupak.

Sintetički rezultati ove studije, obuhvatna razmatranja, preciznost i sofisticiranost argumentacije, kao i istančan osjećaj za pravac analize, ali i jednostavnost i jasnoća izlaganja, čine je jednim od najtemeljitijih i najznačajnijih istraživačkih radova u aktuelnoj bosanskohercegovačkoj politikološkoj produkciji. Još bih jednom istakao da njenom naučnom kvalitetu doprinose metodološki konsekvantne analize političke prakse u Bosni i Hercegovini nakon “prvih slobodnih izbora”. Uz to se premise liberalnih demokratija, odnosno liberalno-demokratski ideali kao moralni regulativni cilj stavljaju u kontekst bosanskog državnog razvoja. Oba aspekta – politička praksa i ideali političkog liberalizma – iskorišteni su kao analitički most prema razumijevanju bosanskohercegovačke državne involucije, odnosno kao ontološka premisa za razumijevanje odgovornosti ratnih aktera i globalnog suverena, međunarodne zajednice.

Studija ima još jedan, ne manje važan, akademski nusprodukt: ona ilustrira mjeru u kojoj internacionalni eksperti fungiraju kao površni i nekompetentni prepisivači socijalnih rituala i političkih događaja, ali i kao nosioci konkretnih ideologija kojima boje sopstvene analize. Nakon ovog djela moralo bi postati jasno da kompetentne analize u ovom kulturnom krugu ne

može biti bez temeljitog poznavanja lokalnih jezika, bez odličnog znanja političke kulture i državnopravne historije, konačno, bez perfektnog senzibiliteta za domaću običajnost i politički ritual. Tarik Haverić na najbolji je način zadovoljio sve kriterije – studiju ubuduće neće moći zaobići univerzitetski

krugovi, ali treba je preporučiti domaćoj političkoj nomenklaturi kao bukvar iz demokratije. Preporuka je upućena i širokom krugu čitalaca, svima koji bi htjeli iskusiti objektivnu, ideološki neopterećenu i naučno kompetentnu valorizaciju bosanskog političkog i ustavnog modela.

*Hrvatsko
politološko
društvo
u 2007.*

IZVJEŠĆE O RADU HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA U 2007.

Hrvatsko politološko društvo je 30. ožujka 2007. održalo redovitu Izbornu skupštinu na kojoj su članovi Društva izabrali novo vodstvo te donijeli Odluku o izmjenama i dopunama Statuta Udruge. Prema novim odredbama Statuta, članovima svih tijela HPD-a mandat je s dvije godine produžen na tri, povećan je broj članova Izvršnog odbora (s 14 na 18, 13 izabranih na Skupštini i 5 po funkciji), te Društvo sada umjesto jednog ima dva potpredsjednika.

Za predsjednika Društva izabran je prof. dr. sc. Branko Caratan, za potpredsjednike mr. sc. Davorka Budimir i mr. sc. Tihomir Žiljak te za tajnicu Ana Petek. Uz navedene, izabrani su članovi Izvršnog odbora, po abecednom redu: prof. dr. sc. Tihomir Cipek, mr. sc. Enes Kulenović, doc. dr. sc. Pero Maldini, prof. dr. sc. Slaven Ravlić, mr. sc. Božo Skoko, mr. sc. Mario Sošić, dr. sc. Berto Šalaj, Neven Šantić te prof. dr. sc. Siniša Tatalović. Članovi Izvršnog odbora po funkciji su Ljubica Ajduković Ugarković (voditeljica sekcije *Politolozi u upravljanju*), prof. dr. sc. Zdravko Petak (glavni urednik časopisa *Anali*), dr. sc. Gordana Vilović (voditeljica *Sekcije za novinarstvo i odnose s javnošću*), prof. dr. sc. Vladimir Vujčić (voditelj sekcije *Politolozi u obrazovanju*) te prof. dr. sc. Nenad Zakošek (voditelj *Znanstvene sekcije*). Članovi su novog Nadzornog odbora doc. dr. sc. Goran Čular, dr. sc. Ana Pažanin i Ivo Radković. Posebno je značajno napomenuti da se naponi za svojevrsnom decentralizacijom politologije u Hrvatskoj i poticanjem razvoja političke znanosti i izvan metropole očituju i u novom sastavu Izvršnog odbora, pa prvi put trojica njegovih članova žive i djeluju izvan Zagreba (Maldini – Dubrovnik, Šantić – Rijeka, Sošić – Pula).

I u 2007. godini članstvo HPD-a je raslo, te Društvo sada broji 450 članova. Ažurirana je baza članova, te je popis njihovih imena u elektroničkom obliku dostupan na internetskoj stranici HPD-a (www.politologija.hr). Posebna je pozornost posvećena redovitom informiranju članova o aktivnostima Društva, ali i o drugim događanjima vezanim uz struku, putem postavljanja vijesti na internetskoj stranici i slanjem obavijesti elektroničkom poštom.

Članovi Hrvatskoga politološkog društva (doc. dr. sc. Goran Čular i mr. sc. Davorka Budimir) i prošle su godine sudjelovali na konferenciji CEPESA-e i Slovenskim politološkim razgovorima, održanima krajem svibnja u Portorožu, što je već tradicionalan dio međunarodne suradnje HPD-a.

Rad Društva odvijao se i putem njegovih sekcija. *Znanstvena sekcija* pokrenula je novi ciklus tribina "Otvorena knjiga". U studenome je održana tribina o studentskom štrajku 1971. godine, u sklopu koje je prikazan film "Poezija i revolucija" redatelja Branka Ivande te predstavljena knjiga "Na rubu revolucije – stu-

dentski štrajk '71." autora Tihomira Ponoša. Knjiga Ive Žanića "Hrvatski na uvjetnoj slobodi: jezik, politika i identitet između Jugoslavije i Europe" predstavljena je u sklopu iste tribine u prosincu. Sekcija *Politolozi u upravljanju* organizirala je predstavljanje zbornika kolega iz Slovenije *E-governance and e-business at the service of the customer* u travnju.

U 2007. završeno je i znanstveno istraživanje o programima građanskog obrazovanja u organizacijama civilnog društva koje je sekcija *Politolozi u obrazovanju* pokrenula u suradnji s Nacionalnom zakladom za razvoj civilnog društva, koja je istraživanje i financijski poduprla. Voditelji istraživanja bili su mr. sc. Tihomir Žiljak i dr. sc. Berto Šalaj. Dana 11. prosinca održan je okrugli stol na kojem su rezultati istraživanja prezentirani stručnjacima, znanstvenicima i aktivistima koji se bave civilnim društvom, građanskim obrazovanjem te obrazovnom politikom. Sekcija *Politolozi u obrazovanju* objavljuje *on-line* časopis *Političko obrazovanje*, a u prošloj godini postavljen je broj 3-4 za 2006. godinu.

Hrvatski politološki razgovori, međunarodni znanstveni i stručni skup, održani su 26. i 27. listopada pod pokroviteljstvom Grada Zagreba, koji je i financijski podupro njegovu organizaciju. Skup je započeo svečanim otvorenjem u prostorijama Fakulteta političkih znanosti, a tom je prigodom obilježena i 45. godišnjica Fakulteta. U hotelu "Tomislavov dom" na Sljemenu održan je radni dio skupa, na kojem je stotinjak sudionika slušalo izlaganja na temu "Hrvatska u regionalnom kontekstu Srednje i Jugoistočne Europe". Na skupu, na kojem je u okviru uvodne plenarne rasprave te tri panela održano dvadesetak izlaganja, sudjelovali su i gosti iz Slovačke, Slovenije te Bosne i Hercegovine.

Davorka Budimir

Ana Petek

IZVJEŠĆE O RADU SEKCIJE POLITOLOZI U OBRAZOVANJU

U prošloj godini sekcija *Politolozi u obrazovanju* reducirala je svoje djelovanje na dovršetak istraživanja o građanskom obrazovanju i pripremu časopisa *Političko obrazovanje*.

Istraživanje *Nevladine organizacije i građansko obrazovanje: pregled postojećih programa i njihove učinkovitosti* Hrvatsko politološko društvo provodilo je od 2005. do sredine 2007. godine u suradnji s Nacionalnom zakladom za razvoj civilnog društva.

Sredinom 2005. prikupljeni su podaci o 112 udruga i 172 projekta. Ti podaci objavljeni su u *Katalogu programa neformalnog obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo koje provode organizacije civilnog društva*, koji je tiskala Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva. Katalog je tiskan u povodu obilježavanja 2005. godine kao *Europske godine građanstva u obrazovanju*, a obilježena je pod sloganom *Učimo i živimo demokraciju*. Sadrži podatke o programima građanskog obrazovanja koje provode organizacije civilnog društva, a koje su prikupili Hrvatsko politološko društvo i Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva. Tijekom 2006. godine nastavljeno je prikupljanje podataka te su početkom 2007. godine u katalog uneseni podaci o još 20 udruga i 42 projekta. Na taj su način skupljeni podaci o 132 udruge i 214 projekata koji se odnose na programe građanskog odgoja. O njima se raspravljalo u prosincu 2007. na završnom okruglom stolu na kojem su uz članove HPD-a sudjelovali predstavnici Nacionalne zaklade za razvoj civilnog društva, predstavnici udruga, Ministarstva znanosti obrazovanja i športa te drugi stručnjaci koji se bave civilnim društvom. Istraživanje je pripremljeno za objavljivanje u časopisu *Političko obrazovanje* i na internetskim stranicama Nacionalne zaklade.

Istraživanje je postiglo sljedeće rezultate:

- Jasnija slika o problemu građanskog obrazovanja u udrugama. Održano je 5 stručnih skupova o ovoj problematici, na kojima su sudjelovali istraživači i suradnici (od toga jedna rasprava u suradnji s Friedrich Naumann Stiftungom i jedna u suradnji s Fakultetom političkih znanosti).
- Prikupljena je baza podataka od 1200 udruga s njihovim osnovnim podacima.
- Sastavljeni su upitnici za udruge i prikupljeni podaci o 112 udruga i 172 projekta tijekom 2005. godine.
- Uneseni su podaci o još 20 obrađenih udruga i 42 projekta (početkom 2007. godine). Na taj su način skupljeni podaci o ukupno 132 udruge i 214 projekata koji se odnose na programe građanskog odgoja.

- Obrađeni su pristigli upitnici, uneseni su u baze podataka i napravljeni su osnovni pregledi nalaza (pregledi po vrstama programa, teritorijalnoj raspoređenosti, izvoru financiranja, ciljnim skupinama itd.).
- Anketirano je 87 polaznika u 14 udruga kako bi se dobili dodatni podaci o samim korisnicima.
- Napravljena je završna analiza i dovršeni konačni tekstovi analize.

Uz ovo istraživanje glavni napor u području obrazovanja bio je usmjeren na časopis *Političko obrazovanje*. Časopis se još uvijek održava zahvaljujući entuzijazmu urednikā te je u proteklom razdoblju dovršen i postavljen broj 3-4 iz 2006, a u pripremi je broj 1-2 za 2007. godinu. Časopis je zadržao osnovni programski profil, u kojem je naglasak stavljen na političko obrazovanje i obrazovne politike, a uz autore iz Hrvatske predstavlja i autore iz inozemstva. Kako su oba područja aktualna, ali nedovoljno zastupljena u stručnim raspravama, vjerujemo da je napor da se ovaj časopis održi na životu doista vrijedan.

Uz te osnovne aktivnosti članovi Sekcije sudjelovali su u nizu rasprava o obrazovnim politikama koje su organizirale druge organizacije.

Tihomir Žiljak

IZVJEŠĆE O RADU SEKCIJE POLITOLOZI U UPRAVLJANJU

Stručna sekcija *Politolozi u upravljanju* osnovana je sukladno odredbi čl. 3. Statuta Hrvatskog politološkog društva 27. listopada 2002. godine.

Sekcija djeluje na temelju usvojenog programa.

Programom je predviđeno da se Sekcija angažira na identificiranju problema u struci, posebice na području upravljanja, te na njihovu eliminiranju i kvalitetnom rješavanju.

Imajući ponajprije u vidu promociju struke i usredotočujući se na različite oblike edukacije, Sekcija se zalaže za transfer znanja s područja upravljanja iz drugih zemalja ugošćujući relevantna imena; organizira tribine na kojima naši najugledniji profesori predstavljaju različite modele javne uprave; prezentira modele karijere politologa u javnoj upravi/menadžmentu predstavljanjem uspješnih politologa; organizira gostovanja politologa iz javne uprave/menadžmenta na seminarima kolegija "Javni menadžment" pri FPZ-u; surađuje s politolozima izvan Hrvatske.

Program također predviđa sudjelovanje u pojedinim dionicama projekata na FPZ-u koji pokrivaju područje javne uprave/menadžmenta i suradnju s GONG-om pri volontiranju studenata u javnoj upravi.

Pored rečenog intenzivna je bila i aktivnost na osiguranju i distribuciji sredstava za provedbu programa.

Godine 2007. Sekcija je djelovala u sastavu:

Ljubica Ajduković Ugarković, voditeljica

mr. sc. Vesna Jurić-Bulatović, zamjenica voditeljice

Ivana Beus-Richembergh, tajnica

mr. sc. Davorka Budimir, član

mr. sc. Ivona Mendeš, član

Ivo Radković, član

mr. sc. Marko Trnski, član

Dana 25. siječnja 2008. održani su izbori za novo vodstvo Sekcije, pa ona sad djeluje u sastavu:

mr. sc. Franjo Greguric, voditelj

Pero Bilušić, zamjenik voditelja

Andrea Šinkec, tajnica

Ljubica Ajduković Ugarković, član

mr. sc. Ivona Mendeš, član

Boris Pleša, član

mr. sc. Marko Trnski, član

Sukladno programskim odrednicama Sekcija je 2007. godine aktivno sudjelovala u pripremama i radu politoloških razgovora koji su održani u listopadu na Sljemenu.

Dana 20. travnja 2007. održana je promotivna tribina u suradnji s kolegama iz Slovenije i Središnjim državnim uredom za e-Hrvatsku. Tom prilikom predstavljena je knjiga *E-governance and E-business at the service of the customer, izdana u Sloveniji*. Radi se o zborniku u kojem su zastupljeni autori iz Srednje i Jugoistočne Europe, među kojima je i mr. sc. Davorka Budimir. Na tribini je govorila i dr. sc. Diana Šimić, zamjenica državnog tajnika spomenutog Ureda, koja je upoznala prisutne s akcijama i zakonodavnom regulativom koju Ured pokriva. Gosti iz Slovenije bili su dr. Uroš Svete, koji je govorio na temu "ICT in security perspective", i Uroš Pinterič, čija je tema bila "Challenges of E-governance".

Dana 25. siječnja 2008. organizirana je tribina u okviru ciklusa predstavljanja uspješnih politologa. Gost tribine bio je Predrag Grubić, voditelj korporativnih komunikacija u Adris Grupi. Tom prilikom dogovoreni su oblici suradnje, pa će Adris grupa kao društveno odgovorna korporacija pomagati oko pripreme i održavanja konferencije CEPESA-e u Rovinju, planirane za kraj rujna ili početak listopada 2008.

Tribine je organizirala i moderirala voditeljica Sekcije Ljubica Ajduković Ugarković.

Sekcija je prošle godine otvorila posebno važno područje suradnje sa Zakladom za promicanje gospodarskih interesa, prvom hrvatskom lobističkom organizacijom, čiji je ravnatelj gospodin Željko Ivančević, diplomirani politolog.

Prema riječima gospodina Ivančevića, "lobiranje u Europskoj uniji je legalna, regulirana i korisna aktivnost kojom se uspostavljaju specifični odnosi i kvalitetna komunikacija između institucija i službenika Europske unije i raznolikih interesnih grupa i njihovih predstavnika. Zadaće su lobista da upoznaju stanja i probleme na pojedinim područjima, kako bi ih mogli kvalitetno analizirati, predviđati moguće promjene i djelovati na donosioce odluka u interesu svojih komitenata.

Lobiranje je svojevrsna kombinacija diplomacije, odnosa s javnošću i institucionalnog zastupanja, čime se trebaju ostvariti strateški ciljevi u lobiranju za pojedine interese. Lobiranje je jedna od najsloženijih, pa zato i najskupljih konzultantskih aktivnosti, pa nije čudo da se procjenjuje kako se tim poslom u Bruxellesu bavi više od dvadeset tisuća ljudi. Lobirati se može za vrlo širok spektar interesa, od nacionalnih do interesa pojedinih poduzeća ili lokalnih zajednica. Interes i potreba za lobiranjem raste s približavanjem pojedine zemlje članstvu u Europskoj uniji.

Preduvjet za bavljenje lobiranjem je široko opće obrazovanje, poznavanje stranih jezika (posebice engleskog i francuskog), poznavanje ustroja i načina funkcioniranja institucija i organizacija u Europskoj uniji, te komunikativnost i kreativ-

nost. Nakon stjecanja općih znanja i prvih iskustava, poželjna je specijalizacija za pojedina područja, stoga što je materija kojom se bavi Europska unija izuzetno široka i zahtjevna.”

Na tragu rečenog Zaklada početkom ove godine planira znatno intenzivirati i proširiti svoje aktivnosti, pa će ubuduće postojati mogućnost odrađivanja prakse i usavršavanja, ali i zapošljavanja onih koji zadovolje stroge kriterije tog posla. Suradnja Zaklade i Sekcije za cilj ima unapređivanje jedne nove aktivnosti koja bi mogla postati posebno zanimljiva politolozima.

Stoga je na *web*-stranici HPD-a objavljen poziv studentima 4. godine i apsolventima studija politologije i novinarstva koji su zainteresirani za suradnju sa Zakladom za promicanje gospodarskih interesa te za odrađivanje studentske prakse u ulozi lobista u Bruxellesu da se jave gospodinu Željku Ivančeviću (feip@skynet.be). Detaljnije informacije o Zakladi za promicanje gospodarskih interesa mogu se potražiti na www.croatia-lobbying.org.

Ljubica Ajduković Ugarković

Nove knjige

NOVE KNJIGE

Tihomir Cipek,
Olivera Milosavljević (ur.)

Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti

Disput, Zagreb, 2007, 246 str.

Uz godinu ranije objavljenu knjigu *Kultura pamćenja i historija* knjiga *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* pionirski je rad u hrvatskim društvenim znanostima na temu povijesnog sjećanja i pamćenja, čime se obje knjige priključuju aktualnom trendu započetoj u svijetu 1990-ih godina. Koncipirana kao zbornik radova hrvatskih, srpskih i bosanskih politologa, povjesničara i sociologa, knjiga nastoji ukazati na funkciju povijesnog sjećanja i pamćenja u oblikovanju nacionalnog identiteta. Pritom su autori stavili poseban naglasak na 1918. godinu kao trenutak 'povijesnog loma' južnoslavenskih naroda, presudan utoliko što se nacionalni identitet ne oblikuje primarno u pravolinijskoj slici povijesti, već prema vremenu njena 'zgušnjavanja', tj. prema vremenu i mjestima sjećanja/trauma nacije, osobito izraženih u Srednjoj i Istočnoj Europi. Pritom je važan novum knjige i pionirsko definiranje pojma politike povijesti, određene kao upotreba povijesnih interpretacija političkih aktera u legitimaciji vlastite i delegitimaciji protivničke političke pozicije, čija je svrha upravo u ovladavanju i formiranju kolektivnog sjećanja nacije kao zaglavnog kamena formiranja nacionalnog identiteta, a time i legitimacije svake politike. (Stevo Đurašković)

Tihomir Cipek,
Josip Vrandečić (ur.)

Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji

Alinea, Zagreb, 2007, 304 str.

Za razliku od još uvijek dominantnog a-teorijskog, da ne kažemo 'steno-grafskog' pristupa u hrvatskoj povijesnoj znanosti, zbornik radova *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji* propituje povijesnu genezu hrvatskog nacionalnog identiteta ne samo aplicirajući najnovije spoznaje teorija o nacionalizmu već i kontekstualizirajući hrvatski nacionalni identitet u okvir formiranja nacije kod susjednih naroda te tadašnjih europskih procesa. Tako je u radovima znanstvenika iz Hrvatske, Austrije, Poljske i Njemačke, koji se bave navedenom tematikom, potpuno pokrivena geneza razvoja hrvatskog nacionalnog identiteta u njegovim prostorno-vremenskim dimenzijama. Prostorno, pokrivajući razne hrvatske pokrajine te dajući odgovor na pitanje zašto su se pojedine prije ili kasnije priključile hrvatskim nacionalno-integracijskim procesima, te vremenski, isprativši njegov razvoj od 19-stoljetnog liberalnog nacionalizma do 20-stoljetnih organskih i integralističkih teorija nacije, kako hrvatskih tako i jugoslavenskih. Pritom, zbornik se ne libi objektivno secirati i političku misao raznih 'mitskih' ličnosti hrvatske političke povijesti, dajući kao svojevrsan 'šlag na torti' i intrigantan uvid u sudbonosan utjecaj poljske politike u razdoblju hrvatskoga preporoda na razvoj južnoslavenske koncepcije kod iliraca, koja je odredila cjelokupnu kasniju formaciju ideje jugoslovenstva kod Hrvata. (Stevo Đurašković)

Derek Chollet

Tajna povijest Dayton.
Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995.

Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2007, 424 str.

“... mislim da će nasilje sve više obilježavati zbivanja u Jugoslaviji, a zapadne zemlje, posebice Sjedinjene Američke Države, u sljedećih će se nekoliko godina suočiti s jednim od svojih najvećih vanjskopoličkih problema.” Citirajući riječi Georgea Kennana upućene zadnjem američkom veleposlaniku u Jugoslaviji Warrenu Zimmermannu u ljeto 1989. godine, Derek Chollet započinje svoju knjigu *Tajna povijest Dayton* opisujući detaljno kroz devet poglavlja tijek i okolnosti okončanja rata u Bosni i Hercegovini od lipnja do prosinca 1995. U tom je smislu vojni i diplomatski angažman SAD-a bio presudan, te je Cholletovo djelo zapravo kronologija rada američke diplomacije u mirovnom procesu koji je parafiranjem Dejtonskog sporazuma i njegovim potpisivanjem u Parizu došao do svog završetka, uz niz zapreka čije je agregiranje u jednom trenutku ugrozilo cijeli proces. Autor apostrofirajuć ulogu srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića, nazivajući ga “kockarom” i “najodgovornijim za balkansko krvoproliće”, koji je trebao biti “ključnom karikom u svakome mirovnom sporazumu”, te hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana, za čije su ponašanje tijekom pregovora Amerikanci smatrali da je “moglo imati kobne posljedice za krhku muslimansko-hrvatsku federaciju”. Osobito su intrigantne pojedinosti posljednjih dana pregovora u Daytonu, kada su se bošnjački pregovarači Alija Izetbegović i Haris Silajdžić razišli oko zemljovida, pri čemu je pokojni Izetbegović stao na stranu hrvatskih pregovarača. Zbog takva se pristupa knjiga čita kao svojevrсни publicistički politički triler, u kojem ključnu ulogu ima Richard Holbrook, a kojemu je Derek Chollet bio pomoćnik i posebni savjetnik. Chollet je predavač u američkom Centru za strateške i međunarodne studije i izvanred-

ni profesor na Sveučilištu Georgetown u Washingtonu. Predgovor hrvatskom izdanju knjige napisao je Hido Bišćević. (Boško Picula)

...

Padraic Kenney

Breme slobode: Istočna Europa nakon 1989. godine

Srednja Europa, Zagreb, 2007, 208 str.

Američki povjesničar Padraic Kenney u svojoj knjizi prikazuje zemlje Srednje i Istočne Europe nakon 1989. godine i početka tranzicije prema demokraciji. U sedam poglavlja autor opisuje kako su se nakon prvotnog ushićenja koje je zahvatilo njihove građane te zemlje suočile s problemima koje donosi tranzicija. Osim rušenja komunističkog i uspostave novog, demokratskog poretka taj dio Europe zahvatio je i proces nastanka novih država te ratovi i oružani sukobi u nekim zemljama. “Repovi” koji su se vukli iz prošlosti, poput suradnje pojedinih građana (pa i istaknutih) s komunističkim tajnim službama, dodatno su opterećivali društva koja su se morala suočavati s teškoćama tranzicije prema demokraciji i tržišnom gospodarstvu. Ekonomske reforme i izgradnja novoga gospodarstva doveli su u prvim godinama do daljnjeg osiromašenja građana tih zemalja, do razočaranja novim režimom i do povratka reformiranih komunista na vlast u nekim od njih. Kraj devedesetih i početak novog stoljeća ipak su za većinu srednjoeuropskih i tri baltičke zemlje značili ulazak u euroatlantske integracije i dovršetak procesa tranzicije. (Davor Boban)

...

Mark Kurlansky

1968. – Godina koja je uzdrmala svijet

Naklada Ljevak, Zagreb, 2007, 502 str.

Ako autor ustvrda da “u cjelokupnoj povijesti čovječanstva nije bilo godine kakva je bila 1968. i malo je vjerojatno da će se takvo što ponoviti”, onda knjiga o “godini koja je uzdrmala svijet” zaslužu-

je punu pozornost. Autor joj je poznati američki novinar i publicist Mark Kurlansky, koji je rođen točno dvadeset godina prije godine čije burne događaje i povijesnu važnost opisuje. Kao dvadesetogodišnji student Kurlansky je bio itekako upoznat sa zbivanjima koja su krucijalno odredila političke i društvene promjene u SAD-u i svijetu, a koje s dvadesetpetogodišnjim odmakom (knjiga je prvi put objavljena 2004) označava "šokantnim modernitetom". Taj je modernitet, prema autoru, opčinjavao mlade i zbunjivao stare, ali iz današnje perspektive plijeni gotovo šarmantnom nedužnošću. Po čemu je 1968. jedinstvena? Kurlansky smatra da je njezina važnost u tome "što su se ljudi pobunili protiv različitih stvari, a zajednički su im bili jedino želja da se pobune, zamisli o načinima vođenja pobune, osjećaj otuđenosti od službenog poretka, kao i duboko gađenje prema autoritarnosti svih oblika". Godina 1968. nesumnjivo je globalni fenomen ili, kako je to skovao kanadski teoretičar Herbert Marshall McLuhan, svijet je šezdesetih godina nepovratno postao "globalno selo". Prema Kurlanskom, četiri su povijesna čimbenika koja su dovela do toga. Prvi je neopisivo nov i originalan pokret za građanska prava, drugi stasanje naraštaja rođenog nakon Drugog svjetskog rata, treći Vijetnamski rat, koji je mnogima u svijetu poslužio kao povod za ostvarivanje vlastitih interesa, a četvrti dozrijevanje televizijskog medija, koji tada još uvijek nije potpao pod politički nadzor. Sama knjiga, živo pisana i faktografski iscrpna, organizirana je u četiri dijela, koja tematiziraju zimu 1968, kada je i generirano nezadovoljstvo, zatim praško proljeće, koje je navijestilo slom komunizma, Ljetne olimpijske igre u kontekstu borbe za prava afroameričkog stanovništva te Nixonovu politiku u svjetlu njezina skorog pada. (Boško Picula)

Karl Mannheim

Ideologija i utopija

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007,
398 str.

Knjiga *Ideologija i utopija* mađarsko-britanskog sociologa Karla (Károlya) Mannheima, tiskana u izdanju zagrebačkog nakladnika Jesenski i Turk, prvo je izdanje tog djela na hrvatskom jeziku. Dosad se hrvatska sociološka i politološka javnost s tim djelom utemeljitelja sociologije znanja upoznavała uglavnom putem prijevoda beogradskog Nolit iz 1978. godine.

Ideologija i utopija sastoji se od pet cjelina koje slijedi popis Mannheimovih radova i opsežna bibliografija do 1965. godine. U prvom poglavlju bavi se sociološkim pojmom mišljenja, odnosno problemom kako ljudi doista misle. Mannheim nastoji razraditi primjerenu metodu za opisivanje i analizu te vrste mišljenja te formulirati s tim povezane probleme. Metoda koju nastoji izložiti metoda je sociologije znanja. U drugom poglavlju razlaže pojmove ideologije i utopije. Mannheim je razvio 'totalni pojam ideologije': treba imati hrabrosti da kao ideološka promatramo ne samo protivnička stajališta nego načelno sva, čak i vlastita. Analizira se odnos između ideologije, koja služi za stabilizaciju društvenog poretka, i utopije, koja se upotrebljava svaki put kad se taj poredak želi transformirati. Ideologija je sustav mišljenja usmjeren prema zaštiti poretka, ali iz sebe same stvara utopiju kao transcendiranje tog okvira (utopija može biti idejna osnova za rušenje postojećeg poretka). Treće poglavlje donosi raspravu o pitanju je li moguća politika kao znanost, odnosno kakva je relacija između političke teorije i prakse. Četvrto poglavlje, nazvano *Utopijska svijest*, posvećeno je Alfredu Weberu u povodu njegova 60. rođendana i u njemu Mannheim pokušava raščistiti osnovne fenomene: utopiju, ideologiju i problem zbilje. Utopijska svijest ima četiri stupnja u novovjekovnom razvoju: orgijastični hilijazam anabaptista, liberalno-humanitarnu ideju, konzervativnu ideju i socija-

lističko-komunističku utopiju. Posljednje poglavlje detaljizira sociologiju znanja kroz njenu bit i doseg, pozitivnu ulogu, tehničke probleme u istraživanjima na području sociologije znanja, a na kraju Mannheim daje kratak pregled povijesti sociologije znanja. (Dario Nikić Čakar)

...

Ivica Mlivončić

Al Qaida se kalila u Bosni i Hercegovini – mjesto i uloga mudžahida u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od 1991. do 2005.

Naša Ognjišta, Tomislavgrad, 2007, 717 str.

Knjiga "Al Qaida se kalila u Bosni i Hercegovini" podijeljena je u dva dijela. U prvom dijelu autor problematizira islamski fundamentalizam i njegov izniman utjecaj u Bosni i Hercegovini u prošlom ratu, dok se drugi dio sastoji od niza dokumenata kojima pokušava dokazati istinitost i vjerodostojnost svojih teza. Autor genezu bosanskog islama istražuje počevši od njegove pojave u Bosanskom Kraljevstvu krajem XIV. stoljeća; od prvih susreta s islamom u doba sve češćih osmanlijskih pljačkaških pohoda i provala u pogranične krajeve, preko pada Bosne u drugoj polovini XV. stoljeća i osmanlijske okupacije, kada Bosna postaje dio teokratskog, Islamskog Carstva, u kojemu se islam ostvario kao vjera i politički sustav; pa sve do današnjih dana, odnosno vremena rata u BiH. Iako navodi kako je Alija Izetbegović bio izričito protiv bilo kakvih podjela u islamu kao vjeri i poretku, jer je za njega islam samo jedan (što je iskazao u svojoj Islamskoj deklaraciji), autor tvrdi kako u praksi postoji mnoštvo islama i isto toliko tumačenja Kurana. Jedna od središnjih teza, poput one Evana F. Kohlmana, jest tvrdnja kako je Al-Qaida za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini stvorila svoje čvrsto uporište u samom centru Europe. Mlivončić svoje tvrdnje o čvrstoj vezi između Al-Qaide i Bosne i Hercegovine temelji na saznanjima i opip-

ljivim dokazima (iako su ih neki bosanskohercegovački dužnosnici iz tog vremena opovrgnuli u medijima) o prisutnosti istaknutih pojedinaca Al-Qaide u BiH za vrijeme rata radi ratovanja ili jednostavno radi obuke. Mlivončić smatra da je rat u BiH privukao ratnike s različitih strana svijeta i s različitim motivima, istražujući posebno takozvane mudžahide, koji su najčešće bili pripadnici terorističke organizacije Al-Qaide. Kako je vojska BiH tada bila relativno mala, zbog naginjanja bošnjačkog političkog i vojnog života islamskom fundamentalizmu, u pomoć dolaze mnogi. Tako autor navodi kako su čak, u kritičnim trenucima, u pomoć stizali i britanski plaćenici unutar postrojbi UNPROFOR-a ili Britanci iz islamskih humanitarnih organizacija. U svakom slučaju, knjiga je jedna od studija koje dovode u svezu terorističku organizaciju Al-Qaidu i teritorij Bosne i Hercegovine za vrijeme rata. Ovo djelo autora Ivica Mlivončića svojevrsan je nastavak istraživanja o zločinima i strahotama u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji. Knjiga "Zločin s pečatom", koju je izdao 1998. godine, govori o muslimanskim zločinima nad Hrvatima na temelju svjedočanstava koja je velikim dijelom sam prikupio. Novinar, istraživač i publicist Mlivončić nerijetko je izazivao kontroverze svojim iskazima u javnosti o brutalnostima zločina i načinima na koje su izvršeni. (Marta Zorko)

...

Kenichi Ohmae

Nova globalna pozornica. Izazovi i prilike u svijetu bez granica

MATE, Zagreb, 2007, 284 str.

Kenichi Ohmae jedan je od vodećih japanskih poslovnih i korporativnih stratega, koji je napisao više od stotinu knjiga. Danas upravlja nizom kompanija te predaje na nekoliko sveučilišta u Japanu, Koreji i Australiji. Knjiga *Nova globalna pozornica* prikaz je njegovih razmišljanja o promjenama u suvremenom svijetu, poniklih iz njegovih mnogobrojnih putovanja i bogatog poslovnog iskustva, a ne,

kako i sam ističe, iz čitanja knjiga. Stoga i ne nudi bibliografiju na kraju djela.

Autor teži prikazati razvoj, strukturu i način funkcioniranja globalne ekonomije, koja, po njegovu mišljenju, nastaje od 1985. i koja fundamentalno redefinira svijet kakav poznajemo te zahtijeva i radikalnu promjenu ideološko-svjetonazorskih uvjerenja. Zbog ubrzanog razvoja IKT-tehnologije granice su nestale, odnosno više nemaju nikakvu ulogu u ekonomiji, a iz istog razloga posebno je značajno obrazovanje (ponajprije poznavanje stranih jezika), s obzirom na to da se globalna ekonomija temelji na znanju, koje je osnovni preduvjet za konkurentnost. Nove tehnologije i znanje potiču prekograničnu eksternalizaciju poslovnih usluga, što je jedna od glavnih karakteristika globalne ekonomije. Na 'novoj pozornici' prvi put u povijesti za bogatstvo više ne trebaju tradicionalni resursi.

Nacije-države zamjenjuju regije-države, koje su u globalnoj ekonomiji ekonomska jedinica s najviše potencijala. Država-regija ponajprije se razvija u Kini, koja postaje uzor nove ekonomske paradigme i u kojoj regije imaju značajnu razinu autonomije u kreiranju vlastite ekonomske politike, te time postaju samoodrživi gospodarski entiteti. Regije-države u izravnom su odnosu s ostatkom svijeta, a upravo je ta njihova otvorenost ključ uspjeha (primjerice, u smislu uklanjanja svih zapreka ulasku i poslovanju "stranih" kompanija). Novonastala slika svijeta autoru nameće zaključak o potrebi odbacivanja cjelokupne ekonomske teorije, koja se još uvijek predaje na svjetskim sveučilištima i za koju se još uvijek dobivaju Nobelove nagrade, stoga što više ni na koji način ne korelira s realnošću. Primjerice, gubljenjem funkcije nacionalnih granica u ekonomiji sve makroekonomske mjere postaju krajnje neefikasne jer zanemaruju (dominantan) utjecaj mnogobrojnih faktora egzogenih nacionalnoj državi. Stoga, prema autoru, danas treba promijeniti i shvaćanje vlasti, kojoj funkcija više ne može biti distribucija bogatstva (protekcijonizam i kompleksni porezni sustavi su zastarjeli), već

bi trebala s minimalnom birokracijom biti isključivo posvećena privlačenju kapitala i najboljih pojedinaca bilo koje nacionalnosti.

Knjiga je pisana vrlo pitkim stilom, gotovo beletrističkim. Uz pregršt empirijskih podataka o ekonomskoj sferi autor daje niz slikovitih primjera i pričica, nudi mnogo simbolike i metafora. Osobito je zastupljena metaforika teatra, jer autor današnji svijet, parafrazirajući Shakespearea, smatra glomaznom pozornicom – u jedini. (Ana Petek)

...

Ante Pažanin

Fenomenologija političkog svijeta

Biblioteka Universitas, Politička kultura, Zagreb, 2007, 170 str.

Iako se radi o zbirci radova nastalih u posljednjih pet godina, knjiga *Fenomenologija političkog svijeta* Ante Pažanina može se čitati kao kontinuirana i koherentna rasprava o temi istaknutoj naslovom. Razlog je tome, s jedne strane, to što su svi tekstovi posvećeni problematici politike, političkoga svijeta i filozofije politike u proširenom i produbljenom smislu, gdje politika nije puka "tehnika vladanja", nego etički konotirana djelatnost koju stoga treba promatrati i razmatrati u perspektivi aristotelovski shvaćene praktične filozofije, kako su to činili, primjerice, J. Ritter i H.-G. Gadamer u svojim nastojanjima oko rehabilitacije praktične filozofije. S druge strane, Pažanin ovoj problematici dosljedno pristupa sa stajališta fenomenologije, na tragu kasnoga Husserla i njegove fenomenologije svijeta života, te suvremenih fenomenoloških filozofa poput K. Helda i B. Waldenfelsa. U oba aspekta, kao i po tome što je "fenomenologija političkog svijeta" ovdje izvedena u perspektivi povijesnoga mišljenja – koje je prilično strano današnjici obilježenoj rastakanjem svijeta života pod utjecajem znanosti i tehnike te njima kompatibilnih ekonomskih i političkih tendencija – Pažanin se pokazuje kao jedan od doista rijetkih naših autora koji na taj način prilazi načelnim pitanjima o utemelje-

nju politike i političkoga djelovanja, kao i problemima suvremenoga svijeta (kriza znanstveno-tehničke civilizacije i ekološka kriza, pojedine dileme suvremene politike i kulture itd.), te traži primjerenog etičko utemeljenje jedne filozofije politike, čime pridonosi "nesuvremenim", ali nasušno potrebnim pokušajima spašavanja cjeline i smisla. Osim toga Pažanin je, kao i uvijek, pouzdan promotor i tumač literature koja je uglavnom nepoznata u domaćim raspravama o etičko-političkoj problematici, tako da je njegova knjiga ne samo korisna nego i nezaobilazna u ambicioznijim filozofsko-političkim i politološkim diskusijama. Tako je Ante Pažanin i ovom knjigom potvrdio da je jedan od naših najvećih autoriteta za praktičnu, političku i fenomenološku filozofiju, ali i za filozofiju uopće. (Hrvoje Jurić)

...

Tihomir Ponoš

Na rubu revolucije: Studenti '71.

Profil, Zagreb, 2007, 217 str.

Knjiga poznatog hrvatskog novinara i kolumnista riječkog Novog lista Tihomira Ponoša *Na rubu revolucije: Studenti '71.* svojevrsno je pionirsko djelo u cjelovitoj obradi povijesti studentskog reformnog pokreta u Hrvatskoj, od njegovih čisto ljevičarskih početaka 1968. godine, inspiriranih tadašnjim valom studentskih nemira u Europi, do zaokreta k isključivo nacionalnom pitanju, s kulminacijom u studentskom štrajku u prosincu 1971. godine. Popraćena brojnim novinskim materijalom iz tog vremena te razgovorom s vođama i sudionicima pokreta, knjiga minuciozno secira kako sva unutarnja nijansiranja pokreta tako i njegovu relaciju spram vladajućih struktura, te različito gledište unutar njih spram karaktera i namjera pokreta. Iako je zbog svega toga knjiga vrijedan prikaz hrvatskog proljeća iz studentske perspektive, pati i od određenih propusta, primjerice, nedostatka detaljnijeg prikaza ličnosti vođa pokreta, poput Ivana Zvonimira Čička i Dražena Budiše, što je u politički "zgušnjutom" razdoblju kao što je '71. zasigurno presudno

utjecalo na uspjeh ili neuspjeh političke akcije. (Stevo Đurašković)

...

Slaven Ravlić

Eponimi u znanosti i politici. Prilozi sociologiji političke eponimizacije

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007, 110 str.

Knjiga Slavena Ravlića bavi se fenomenom eponima i eponimizacijom u društvenim znanostima (eponimi su riječi nastale od imena neke osobe, a eponimizacija je proces nastanka eponima). Knjiga je podijeljena na dva dijela. U prvom Ravlić objašnjava eponimizaciju u društvenim znanostima, dok u drugom dijelu pozornost posvećuje eponimima u hrvatskoj politici.

Objašnjavajući eponimizaciju u društvenim znanostima, koja se uvelike razlikuje od eponimizacije u prirodnim znanostima, Ravlić polazi od Roberta K. Mertonova, koji je uvođenjem dvaju važnih eponima u sociologiju pridonio razvoju sociologije eponimizacije. Prvi je "Matejev efekt" – "obrazac povjerenja dan znanstvenom radu" (21), a drugi "Thomasov teorem", prema kojem "ako ljudi definiraju situacije kao realne, one su realne u svojim posljedicama" (13). I dok u nekim znanostima, posebno prirodnim i medicinskim, postoje mnogi rječnici eponima, u društvenim ih je znanostima malo. Međutim autor ističe da je znanstveno proučavanje eponima važno iz dva razloga: jer "pridonosi razumijevanju procesa nastanka i širenja znanstvenih spoznaja" i "prinos je razumijevanju možda najpersonalnijega načina priznavanja znanstvenika i znanstvenih rezultata" (16). No ipak, kao što eponimi nisu "jamstvo besmrtnosti", tako ni "proces eponimizacije nije jednostavan i pravocrtan" (18). Razne su kritike eponimizacije: od onih koje kažu da eponim "nije pogodna evaluativna forma" preko onih koje navode da "pripisani eponim ne odgovara istini" pa do feminističkih kritika, koje se zasnivaju na činjenici "da je tek nekolicina žena eponimizirana" (18-19). Na kraju prvog

dijela knjige Ravlić proučava eponime u ekonomiji, pravu, sociologiji i politologiji, od kojih su neki zajednički, primjerice, kada se radi o području izbora i izbornog prava, dio eponima pravo dijeli sa sociologijom i politologijom.

Drugi dio knjige posvećen je političkoj sferi, u kojoj nastaju brojni eponimi, od kojih su neki dugog, a neki kratkog vijeka. Politički eponimi javljaju se u nekoliko oblika: "kao priznanje za izum ili doprinos... naziv za određene škole mišljenja i ideologije... priznanje osobama za doprinose u donošenju nekih zakona... kao priznavanje žrtava nasilja... kao etiketiranje političkih protivnika... kao žigosanje loših i nepoštenih postupaka neke osobe... kao sotonizacija neke osobe" (58). Ravlić ističe da su politički eponimi važni jer "pružaju dragocjene podatke o političkim procesima i političkoj kulturi", a pritom "nisu rezervirani samo za najmoćnije osobe" (58-59). Kako u svjetskoj i europskoj, tako se i u hrvatskoj političkoj povijesti eponimi "proizvode" od njenih početaka. U hrvatskoj eponimskoj povijesti Ravlić razlikuje 4 razdoblja: do polovice 19. stoljeća, razdoblje građanske politike od 1848. do 1941, razdoblje socijalističke Hrvatske 1945-1990. i razdoblje samostalne države od 1990. godine. Proučavanje eponima u hrvatskoj politici pokazuje, zaključuje Ravlić, da je eponimizacija "izraz ideoloških i političkih sukoba i naravi političkog poretka" te da "pretpostavlja političku slobodu" (88).

Knjiga Slavena Ravlića jedinstveno je i inovativno djelo hrvatske političke znanosti i sociologije eponimizacije, pa je stoga preporučujem znanstvenoj, ali i široj kulturnoj javnosti. (Ana Pažanin)

...

Amartya Sen

Identitet i nasilje – Iluzija sudbine

Masmedia, Zagreb, 2007, 190 str.

Amartya Kumar Sen, profesor na Harvardu i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1998. godine, u svojoj knji-

zi *Identitet i nasilje – Iluzija sudbine* ukazuje na različita razumijevanja identiteta u svakodnevnom životu te način na koji razumijevanje različitih identiteta koje si pripisujemo utječe na naše misli i djela. Prihvatanje jedinstvenog identiteta, smatra autor, dovodi do nasilja utemeljenog na religijskim i kulturalnim osnovama te do umanjivanja važnosti ljudi. Autor smatra da teme kao što su ekonomska globalizacija, politički multikulturalizam, vjerski fundamentalizam itd. treba ispitati, a ponajprije bi to trebale učiniti nacije diljem svijeta kako bi mogle odabrati prioritete vođene razboritim razumijevanjem slobode. Sen se kritički osvrće na teze autora poput S. Huntingtona, Fukuyame i Gandhia kako bi pokazao njihovo shvaćanje ideje o identitetu. Knjiga se sastoji od devet poglavlja sa sljedećim naslovima: *Nasilje iluzije, Stvaranje svijesti o identitetu, Civilizacijsko zatočeništvo, Religijske veze i muslimanska povijest, Zapad i protuzapad, Kultura i zarobljeništvo, Globalizacija i pravo sudjelovanja, Multikulturalizam i sloboda te Sloboda mišljenja*. Autor svoje teze potkrepljuje nizom primjera iz povijesti, usporedbama različitih kultura, što ovo djelo čini dostupnim svim čitateljima, osobito studentima novinarstva i politologije. Amartya Sen smatra sebe optimistom i na kraju knjige kaže kako se ipak nada da unatoč sektaškoj borbi do koje dolazi uslijed sukobljenih identiteta, odnosno nametanja jedinstvenog identiteta, postoji mogućnost da ljudi zajedno potvrde svoje mnogostruke identitete. (Ivana Milan)

...

Berto Šalaj

Socijalni kapital: Hrvatska u komparativnoj perspektivi

Biblioteka Politička misao, Zagreb, 2007, 258 str.

Knjiga Berta Šalaja *Socijalni kapital: Hrvatska u komparativnoj perspektivi*, nastala na temelju autorove doktorske disertacije, izniman je i pionirski doprinos komparativnoj politici, hrvatskoj političkoj znanosti i društvenim znanostima

općenito. Objavlivanjem knjige Roberta Putnama *Making democracy work* 1993. godine socijalni kapital postao je jedan od najpropulzivnijih koncepata političke znanosti, ali u hrvatskoj politologiji nije bilo stvarnog znanstveno-istraživačkog interesa za taj koncept. Stoga knjiga *Socijalni kapital* označava početak znanstvenog i stručnog (politološkog) upoznavanja s tim konceptom i izvanredan je doprinos daljnjem razvoju komparativne politike kao najpotentnije discipline političke znanosti u Hrvatskoj.

Objavlivanjem prethodno spomenute studije slučaja procesa decentralizacije u Italiji američki politolog Robert Putnam uveo je koncept socijalnog kapitala u političku znanost. Putnam definira socijalni kapital kao "karakteristike društvene organizacije, poput povjerenja, normi i mreža koje mogu poboljšati učinkovitost društva olakšavanjem koordiniranog djelovanja". Struktura socijalnog kapitala određena je s tri dimenzije. Prva su dimenzija norme uzajamnosti koje označavaju kontinuirane odnose suradnje i razmjene. Druga su dimenzija mreže povezanosti, posebno horizontalne veze među ljudima istog ili sličnog statusa i moći. Povezivanje tih dviju dimenzija socijalnog kapitala u društvu stvara socijalno povjerenje kao treću dimenziju.

Nakon Putnamove studije slučaja dogodila se eksplozija radova kojima je socijalni kapital bio središnji istraživački koncept, što je dovelo do pokušaja ustanovljivanja teorije socijalnog kapitala. Glavni doprinos oblikovanju teorije socijalnog kapitala ponovno je dao Robert Putnam 2000. godine američkom studijom slučaja karakterističnog naslova, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, kojom je istraživao javni život u SAD-u.

Temeljna pitanja na koja Šalaj nastoji odgovoriti u ovoj knjizi tiču se stanja socijalnog kapitala u postkomunističkim državama, odnosno zanima ga položaj Hrvatske u tom komparativnom okviru. Rastvarajući koncept postkomunizma teorijsko-metodološkim alatima socijalnog

kapitala, Šalaj nastoji pronaći odgovore na glavni problem svoje studije, odnosno empirijskom analizom utvrditi postoje li "bitne razlike u razinama, distribuciji i odrednicama socijalnog kapitala između etabliranih europskih demokracija, s jedne strane, i postkomunističkih europskih država, s druge strane". Analiza je pokazala kako su razine socijalnog povjerenja dvostruko niže u postkomunističkim državama nego u etabliranim demokracijama. Šalaj smatra kako su takvi rezultati potpuno opravdali upotrebu kategorije postkomunizma u istraživanju socijalnog povjerenja. Usredotočenošću isključivo na institucije kao temelje demokratskih poredaka ispušta se iz vida vrlo važna uloga građana i njihovih međusobnih odnosa u funkcioniranju demokracije. (Dario Nikić Čakar)

...

Siniša Tatalović, ur.

Etničke manjine i sigurnost u procesima globalizacije

Centar za sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu/Politička kultura, Zagreb, 2007, 204 str.

Objavlivanje zbornika radova *Etničke manjine i sigurnost u procesima globalizacije* vezano je uz znanstveni skup "Nacionalne manjine u demokratskim društvima" koji se već deset godina održava u mjesecu svibnju u Gorskom kotaru. Prema riječima urednika zbornika prof. dr. Siniše Tatalovića, znanstveni je skup nastao zbog potrebe za razmjenom mišljenja o položaju nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj te u regiji jugoistoka Europe, omogućivši da se etnički odnosi i položaj etničkih manjina promatraju u komparativnoj perspektivi. Tema desetog izdanja skupa, održanog 2007. godine, ujedno je tema zbornika, a sudionici skupa iz Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine te Srbije raspravljali su o "utjecaju položaja etničkih manjina na sigurnost pojedinih zemalja, regija, ali i europsku, odnosno globalnu sigurnost". Unatoč završetku oružanih konflikata na području

država sljednica bivše Jugoslavije, i dalje postoje otvorena pitanja u regiji koja se tiču položaja i zaštite etničkih manjina. Istodobno, američka i europska politika i dalje su ključni čimbenici u njihovu rješavanju. Time se bavi i dio od ukupno trinaest radova objavljenih u zborniku. Tako Siniša Tatalović i Ružica Jakešević tematiziraju odnos etničkih manjina i europske sigurnosti u procesima globalizacije, Anton Grizold i Erik Kopač suvremene izazove sigurnosti u globaliziranom svijetu, Nedo Miličević političku participaciju nacionalnih manjina kao faktora sigurnosti u procesu globalizacije, Klemen Grošelj nove ratove i razvoj mirovnih operacija, Tihomir Cipek političke povijesti u Republici Hrvatskoj, Aleksandar Tolnauer ostvarivanje prava nacionalnih manjina na primjeru Republike Hrvatske, Dragana Stjepanović-Zaharijevski etničku distancu, izolacionizam i ksenofobičnost, a Lidija Kos-Stanišić proces globalizacije i etničke manjine u Latinskoj Americi. (Boško Picula)

...

Igor Vidačak

Lobiranje: interesne skupine i kanali utjecaja u Europskoj uniji

Planetopija, Zagreb, 2007, 203 str.

Knjiga *Lobiranje: interesne skupine i kanali utjecaja u Europskoj uniji* prvo je djelo u hrvatskoj literaturi koje se na sustavan način bavi pitanjem lobiranja interesnih skupina u okviru Europske unije, temom kojoj se u hrvatskoj akademskoj i stručnoj javnosti pridaje premalo pozornosti. S obzirom na ulogu koju lobističke skupine imaju u procesu kreiranja javnih politika u Europskoj uniji, od velike je važnosti za zemlje kandidatkinje da se pravovremeno upoznaju s načinima i mogućnostima učinkovitog lobiranja.

Studija Igora Vidačka nudi pregled glavnih aktera, metoda i kanala lobiranja u Europskoj uniji. Polazeći od analize utjecajnih mreža organiziranih interesa u EU-u, njihova djelovanja i članstva, autor dalje obrađuje institucije Europske unije i načine njihove suradnje s lobistič-

kim skupinama. Uvjet uspjeha u pregovaranju s institucijama Unije jest poznavanje procedura i metoda lobiranja. Neuspjeh interesnih skupina u utjecanju na proces odlučivanja u Uniji često proizlazi upravo iz nepoznavanja procedure i faza pravodobnog uključivanja, a taj je problem posebno prisutan u djelovanju interesnih skupina novijih članica Unije. Razrađujući pitanja procedura odlučivanja u EU-u, načine pristupanja informacijama i kontaktima te mogućnosti udruživanja interesnih skupina, Vidačak omogućava temeljno upoznavanje načela i metoda učinkovitog lobiranja u okviru Europske unije. U tom kontekstu bavi se i mogućnostima i potrebama Hrvatske kao zemlje kandidatkinje. Na temelju analize dosadašnje prakse hrvatskih interesnih skupina i mogućnosti koje im stoje na raspolaganju u pretprijetnom razdoblju, autor daje preporuke za njihovo pravovremeno i učinkovito uključivanje u europsku lobističku mrežu. U konačnici, Vidačak daje sažet pregled teorijskih pristupa i modela lobiranja, a kritičkim ispitivanjem često upotrebljivanih definicija i klasifikacija pojma pridonosi i njegovoj konceptualizaciji.

Djelo je namijenjeno istraživačima, kreatorima javnih politika, akterima civilnog društva te akademskoj i široj javnosti. Budući da nudi sustavan pregled utjecajnih aktera, metoda i kanala utjecaja, ova je studija korisna svakome tko želi razumjeti na koji način djeluju mehanizmi lobiranja u okviru Unije i njihove razlike u odnosu na te mehanizme na nacionalnoj razini. (Vedrana Baričević)

...

Ivo Žanić

Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe

Biblioteka Politička misao, Zagreb, 2007, 381 str.

Knjiga Ive Žanića *Hrvatski na uvjetnoj slobodi. Jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe* sastoji se od dva dijela koja se međusobno nadopunjuju:

prvi govori o jezičnoj situaciji u kojoj se hrvatski našao nakon raspada Jugoslavije, a drugi prikazuje jezičnu situaciju u Europskoj uniji, u kojoj će hrvatski prije ili poslije postati službeni jezik. U prvom dijelu, *Hrvatski nakon Jugoslavije*, Žanić analizira novu fazu odnosa između hrvatskoga i srpskoga u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Dok se u Hrvatskoj nameće pitanje prevođenja i uzajamnog razumijevanja Hrvata i Srba, oprimjerenost brojnim navodima iz filma, novina i s interneta, čime se stječe odličan uvid u aktualnu jezičnu praksu, u BiH se razmatra perspektiva na koji će se jezik novi bošnjački standard ugledati. U dvjema iznimnim studijama u prvom dijelu knjige Žanić iscrpno i originalno osvjetljuje jezično stanje u BiH, s pomalo neočekivanim, ali posve utemeljenim zaključkom: hrvatski standard u BiH, načelno gledano, ne samo da nije ugrožen nego ima dokazivo dobre izgleda za komunikacijsko-funkcionalnu i identitetsko-simboličnu afirmaciju.

Drugi dio, *Europa uoči hrvatskoga*, opširno dokumentira sve jezične prijevore koji prate europske integracije zadnjih pola stoljeća i oscilacije između proklamirane jednakosti svih jezika te prakse koja to mnoštvo pokušava smanjiti radi efikasnije komunikacije. Kao i u prvom dijelu knjige Žanić se služi mnoštvom izvora te uspijeva potpuno i pregledno istražiti brojne aspekte odnosa politike i jezika u EU-u. Taj je drugi dio knjige gotovo priručnik za svakoga tko će se u budućnosti boriti za status hrvatskoga unutar EU-a jer potanko razlaže što sve za zaštitu identiteta čine zemlje čiji jezici ne mogu pretendirati na status *svjetskog jezika* te kako brane male jezične razlike ako su im jezici slični nekim drugima – a Hrvatska se ubraja u obje skupine.

Odlika je Žanićeva pisanja narativnost, zahvaljujući kojoj se njegova iznimna informiranost i široka načitanost unutar više od dvadeset zasebnih studija ne raspršuju, nego daju koherentnu i zanimljivu priču. Ta priča obuhvaća čitavo 20. stoljeće, sastoji se od najraznolikijih sastojaka – filmskih titlova, Marmeladnog

rata Austrije i Njemačke, internetskih foruma, brojnih navoda stručne literature, Zagorkinih članaka, zapisnika iz Europskog parlamenta i Titovih govora – ali uvijek vodi prema znanstveno utemeljenim zaključcima. I praktičnim: zbunjenost oko razumijevanja Hrvata i Srba paradoksalno objašnjava da “samo neki Hrvati razumiju samo neke Srbe”, zabrinutima za budućnost hrvatskoga poručuje da prestiž jezika ovisi o prestižu nacije, a čak nije zabrinut ni zbog globalne prevlasti engleskoga i “kvarenja jezika”. Žanić naime argumentira da je Hrvatima u interesu što manji broj službenih jezika EU-a jer će njihovo učenje plaćati iz svog džepa, a *hvalitelje prošlih vremena* naziva elitama koje se “boje onoga čega su se etablirane elite uvijek bojale: onih koji dolaze s drugačijim stavovima i novim idejama, onih koje ne poznaju i ne mare istinski upoznati”. (Boris Beck)

...

Colin Ward

Anarhizam

BTC Šahinpašić, Zagreb, 2007, 114 str.

Što povezuje djela engleskog filozofa i književnika Williama Godwina (1756-1836) i donedavne prosvjede protiv skupine G-8 i Međunarodnog monetarnog fonda? Je li to anarhizam i ako jest, koliko su se ta ideologija i pokret nadahnut njome mijenjali od revolucionarnog završetka 18. stoljeća do ništa manje burnog početka 21. stoljeća? O anarhizmu, njegovim glavnim postavkama i raspravama koje kontinuirano izaziva od vremena ruskog kneza i revolucionara Pjotra Aleksejeviča Kropotkina do recentnih promišljanja Naoma Chomskog, u svom recentnom djelu piše britanski publicist Colin Ward. Ward se tijekom svoga radnog vijeka jednako posvećivao tumačenju i zagovaranju anarhizma kao i svojim arhitektonskim i urbanističkim projektima. Njegova je knjiga *Anarhizam* objavljena u popularnoj biblioteci *Very Short Introductions*, čiji je izdavač Oxford University Press, a namijenjena je ne samo čitateljima koji se žele pobliže upoznati

s naslovnom ideologijom i njezinim misliocima nego i dobrim poznavateljima teme, koji će u autorovim postavkama sigurno pronaći nove argumente u prilog tezi o anarhizmu kao transepohalno značajnoj ideji. Pritom se uvijek postavlja pitanje koliko je riječ o koherentnoj ideologiji i može li anarhizam biti učinkovit kao pokretač svrhovita političkog djelovanja. Nije li paradoks da praktični uspjeh ideologije koja zagovara apsolutnu slobodu

ličnosti i nehijerarhijske oblike uređenja društva u konačnici ipak ovisi o konkretnoj organizacijskoj formi? Iako je knjiga zamišljena kao svojevrsna “biografija ideje” i poziv na njezino daljnje izučavanje u ostalim relevantnim djelima, *Anarhizam* je više od toga: pregledan prikaz jedne od naoko najfluidnijih ideologija iz kritičkog kuta njezina promicatelja, i to u teorijskom, povijesnom, društvenom i vanjskopolitičkom kontekstu. (Boško Picula)

UPUTE SURADNICIMA

(vrijede od izdanja za 2006. godinu)

Anali Hrvatskog politološkog društva časopis je koji prvenstveno objavljuje radove iz znanstvenog polja politologije. Osim toga u časopisu se objavljuju radovi iz komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću) te drugih polja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije. Časopis izlazi jedanput godišnje, u pravilu do kraja prvog polugodišta godine koja slijedi godinu na koju se odnosi izdanje.

Časopis objavljuje recenzirane rukopise.

Rad se predaje uredništvu u tiskanom i elektroničkom obliku. Obim rada ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima).

Na kraju rada navodi se cjelovit popis korištene literature, abecednim redom prema prezimenu autora, na sljedeći način:

KNJIGE:

Redom se navode autor, godina, naslov, mjesto izdanja, izdavač; na primjer:

- Zakošek, N. (2002) *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Buchanan, J. M., Tullock, G. (1962) *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. (1998) *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascepa na politički život*. Zagreb: Alinea.

POGLAVLJA U KNJIGAMA (ZBORNICIMA):

Redom se navode autor, godina, naslov poglavlja (članka), urednici knjige (zbornika), naslov knjige (zbornika), mjesto, izdavač, stranice; na primjer:

- Petak, Z. (2001) Proračunska politika Sabora, u: M. Kasapović, ur., *Hrvatska politika 1990.-2000*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

ČLANCI U ČASOPISIMA:

Redom se navode autor, godina, naslov članka, naziv časopisa, volumen (godišće), broj, stranice; na primjer:

- Prpić, I. (2001) Napomene o shvaćanju suverena u Ustavu Republike Hrvatske. *Politička misao* 38 (1): 5-11.

RADOVI DOSTUPNI NA INTERNETU

Rad koji je dostupan na internetu stavlja se u popis literature tako da se redom navеду autor, naslov, izvor (<http://>) i datum učitavanja; na primjer:

- Ostrom, E., The Complexity of Collective Action Theory, <http://www.indiana.edu/~workshop> (20. 6. 2006.)

Pri upućivanju na tekstove iz literature, neovisno o tome radi li se o citatu ili o pozivanju na druge autore, izvor se navodi u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade, a navodi se prema sljedećim primjerima:

1. (Zakošek, 2002);
2. Ako je riječ o preciznijem navodu ili citatu, u referencu treba uključiti i broj stranice; na primjer: (Zakošek, 2002: 36);
3. Ako rad ima dva autora, navode se oba; na primjer: (Buchanan i Tullock, 1962);
4. U slučaju zajedničkog rada trojice i više autora navodi se samo prezime prvog autora, a za doprinos ostalih autora upotrebljava se izraz "i suradnici"; na primjer: (Kasapović i sur., 1998);
5. Kod kontinuiranog pozivanja na isti izvor upotrebljavaju se oblici: (*ibid.*) ili (*op. cit.*).

Autorima se sugerira da bilješke predvide isključivo za komentiranje ili dopunu rečenog u tekstu.

NAJAVA NOVOG BROJA

Anali Hrvatskog politološkog društva za 2008. donijet će tekstove o sljedećim temama:

STVARANJE JAVNIH POLITIKA U RAZLIČITIM INSTITUCIONALNIM KONTEKSTIMA (IPSA RC-32)

EUROPEIZACIJA NACIONALNE POLITIKE (CEPSA)

STANJE I POVIJEST POLITIČKE ZNANOSTI U DRŽAVAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE

Radove o ostalim temama naći ćete u redovnim rubrikama časopisa:

STANJE DISCIPLINE, STUDIJE, OSVRTI, ANOTACIJE,
IZVJEŠĆA O RADU DRUŠTVA U 2008.